

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**NİKOLAY NİKOLAYEViÇ MURAVYEV'İN *JOURNEY TO KHIVA
THROUGH THE TURCOMAN COUNTRY, 1819-20* ADLI ESERİNİN
TERCÜMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Duygu ATASOY ŞAHİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

MAYIS - 2023

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

NİKOLAY NİKOLAYEViÇ MURAVYEV'İN *JOURNEY TO KHIVA THROUGH THE TURCOMAN COUNTRY, 1819-20* ADLI ESERİNİN TERCÜMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Duygu ATASOY ŞAHİN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi

“Bu tez 05/05/2023 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK	Başarılı
Doç. Dr. Zeynep İSKEFİYELİ	Başarılı
Doç. Dr. Murat ÖZKAN	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet

Hayır

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütölen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Duygu ATASOY ŞAHİN
05/05/2023

ÖNSÖZ

Tez çalışmasının temel amacı Nikolay Nikolayeviç Muravyev'in kişiliği, hayatı, kariyeri ve eserlerini ele alarak Rus komutanı tanıtmak ve onun eseri ışığında Hive Hanlığı'nı değerlendirerek bu eserin Hanlığın işgaline katkısını incelemektir. Muravyev'in Hive Hanlığı'na gerçekleştirdiği seyahati konu alan *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah* kitabının İngilizce çevirisi olan *Muraviev's Journey to Khiva through the Turcoman Country 1819-20* kitabı çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra Muravyev'in hayatı boyunca tutmuş olduğu notları (günlükleri) ve dönemin kaynaklarından da yararlanılmıştır. Dolayısıyla Muravyev'in görüşlerinin yanı sıra dönemin seyyahlarının görüşlerine de yer verilecektir.

Çalışma dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, N. N. Muravyev'in ailesi, eğitimi, kariyeri ve kişiliğine yer verilmiştir. Köklü bir aileye mensup olması ve ailenin birçok üyesinin askerlik ile uğraşmasının Muravyev'in hayatında belirleyici bir unsur olması kaynakların elverdiği ölçüde ele alınmıştır. Askerlik, ailesinin yönlendirmesi ile askeri eğitim alan Muravyev'in hayatında ve karakterinde son derece etkileyici olmuştur. Ayrıca, bu başlık altında Muravyev'in askeri kariyeri sebebiyle Hive Hanlığı'na gönderilme sebebi de ele alınmıştır.

İkinci bölümde N. N. Muravyev'in eserlerine yer verilmiştir. Bu bölümde Muravyev'in *Kurs Fortifikatsii, Turtsiya i Egipet v 1832 i 1833, Russkiye na Bosfore 1833, Voyna za Kavkazom* ve *Zapiski* eserleri değerlendirilmiştir. Her bir eseri, yazıldığı dönemin siyasi arka planı aktarılarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise ilk olarak kitabın kısa bir tanıtımı yapılmış ve ardından araştırmacının keşif faaliyetlerini yürüttüğü coğrafi saha, bu sahadaki yerli halk, sosyal yapı, kültürel yapı, mali durum, ticaret, Hanlıkta alınan vergiler, Hanlığın gelirler kaynakları gibi konular ele alınmıştır. Bu konular ele alınırken Muravyev'in eseri baz alınarak onun düşünceleri aktarılmıştır. Ardından, Muravyev'in bölgede tutmuş olduğu raporun kitaplaştırılmış hali olan *Muraviev's Journey to Khiva through the Turcoman Country 1819-20*'nin Hive Hanlığı'nın Rusya tarafından işgal etmesine olan katkısı değerlendirilmiştir. Bu bölümde, o dönemde Hazar ötesine gitmenin zorlukları,

Muravyev'den önce bölgeye giden Rus misyonların karşılaşmış olduğu kötü durumlar ve Muravyev'in eserinin, dünyada bilinmeyen ve merak edilen bir bölgeyi aydınlatması bakımından nasıl bir önem teşkil ettiği ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde ise iki kısımdan oluşan *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20* eserinin Türkçeye tercümesi verilmiştir.

Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca bilgileriyle ışık tutan ve bana akademik yolda yürüme şevki kazandıran tez hocam Muhammed Bilal ÇELİK'e teşekkürü borç bilirim. Değerli görüşleri ve yapıcı eleştirileriyle tezimin daha iyi bir hale gelmesine yardımcı olan Murat ÖZKAN ve Zeynep İSKEFİYELİ'ye teşekkür ederim. Yüksek Lisans eğitimim ve tez sürecim boyunca gerek akademik bilgisi gerek ise desteğiyle bana yardımcı olan sevgili eşim Fatih ŞAHİN'e teşekkür ederim.

Duygu ATASOY ŞAHİN
05/05/2023

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: NİKOLAY NİKOLAYEVIÇ MURAVYEV'İN HAYATI VE KARIYERİ	10
1.1. Ailesi.....	10
1.2. Eğitimi ve Askerî Kariyeri	12
1.3. Kişiliği	27
1.4. Hive Hanlığı'na Gidiş Amacı	30
BÖLÜM 2: NİKOLAY NİKOLAYEVIÇ MURAVYEV'İN ESERLERİ	39
2.1. Kurs Fortifikatsii	39
2.2. Turtsiya i Egipet v 1832 i 1833 gg	41
2.3. Russkiye na Bosfore 1833	46
2.4. Voyna za Kavkazom 1855 goda.....	49
2.5. Zapiski	56
BÖLÜM 3: MURAVIEV'S JOURNEY TO KHIVA THROUGH TURCOMAN COUNTRY, 1819-20 (MURAVYEV'İN TÜRKMEN ÜLKESİ ÜZERİNDEN HİVE'YE YOLCULUĞU, 1819-20) ESERİNİN DEĞERLENDİRMESİ	58
3.1. Hive Hanlığı'nın Coğrafyası ve Fiziki Yapısı	61
3.1.1. Coğrafi Sınır	61
3.1.2. İklim	63
3.1.3. Su Kaynakları	63
3.1.4. Çöl, Dağ ve Madenler.....	68
3.2. Hive Hanlığı'nda Mali Durumu, Ticaret ve Vergiler	68
3.2.1. Paralar.....	68
3.2.2. Vergiler, Gelirler ve Harcamalar	69
3.2.3. Ticaret ve Endüstri	70
3.3. Hive Hanlığı'nda Sosyal Yapı, Kültürel Hayat, Bilim ve Din	74
3.3.1. Sosyal Yapı.....	74

3.3.1.1. Türkmenler.....	74
3.3.1.2. Özbekler.....	76
3.3.1.3. Sartlar.....	77
3.3.1.4. Karakalpaklar.....	77
3.3.1.5. Yahudiler.....	78
3.3.1.6. Köleler.....	78
3.3.2. Din ve Gelenek/Görenekler.....	81
3.3.3. Eğitim ve Bilim.....	82
3.3.3.1. Çocukların Eğitimi.....	82
3.3.3.2. Tıp.....	83
3.3.3.3. Tarih ve Coğrafya.....	83
3.3.3.4. Matematik.....	84
3.3.4. Eğlence.....	84
3.4. Eserin Rusya'nın Hive Hanlığı'nı İşgaline Katkısı.....	86
BÖLÜM 4: MURAVIEV'S JOURNEY TO KHIVA THROUGH TURCOMAN	
COUNTRY, 1819-20 ESERİNİN TÜRKÇEYE TERCÜMESİ.....	
95	
4.1. Birinci Kitap.....	95
4.1.1. Yazarın Önsözü.....	95
4.1.2. Bölüm 1- Hazar Denizi'nin Doğu Kıyısındaki Türkmen Sakinlerini Ziyaret	
.....	97
4.1.3. Bölüm 2- Hive'ye Yolculuk ve Hanlıkta Kalmak.....	120
4.1.4. Dönüş.....	162
4.2. İkinci Kitap.....	181
4.2.1. Bölüm 1- Hive Hakkında Genel Açıklamalar.....	181
4.2.2. Bölüm 2- İç Karışıklıklar, Anayasa Değişikliği, Despotizmin Kuruluşu,	
Yöneticinin Karakteri. Hive'nin Halihazırdaki Hükümet Şekli.....	195
4.2.3. Bölüm 3- Tedavüldeki Para, Vergilendirme, Mali Durum, Ticaret ve Endüstri	
.....	215
4.2.4. Bölüm 4- Askerî Kaynaklar, Savaş Düzeni, vs.	226
4.2.5. Bölüm 5- Özbeklerin Karakteri, Dini, Gelenekleri ve Aydınlanması.....	235
4.2.6. Ek - Astarhan'dan Mangışlak'a ve Oradan Hive ve Buhara'ya Ticaret Yolu	
.....	244

SONUÇ	247
KAYNAKÇA.....	251
EK	257
ÖZGEÇMİŞ	275

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
d.	: Doğum Tarihi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan

ÖZET

Başlık: Nikolay Nikolayeviç Muravyev'in *Journey To Khiva Through The Turcoman Country, 1819-20* Adlı Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi

Yazar: Duygu ATASOY ŞAHİN

Danışman: Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

Kabul Tarihi: 05/05/2023

Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 256 (ana kısım) + 18 (ek)

Bu çalışmada, XIX. yüzyılın ortalarına kadar gizemini korumakta olan Orta Asya'nın Batılı medeniyetler tarafından tanınmasında rol oynayan Nikolay Nikolayeviç Muravyev ele alınmıştır. Tez çalışmasının temel amacı *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20* eseri ışığında Muravyev'in Hive yolculuğunu ve bu eserin, Rusya'nın bölgeyi işgaline olan katkısını incelemektir. Ayrıca Muravyev'in kişiliği, hayatı, kariyeri ve eserleri de tanıtılmıştır. Muravyev'in Hive Hanlığı'na gerçekleştirdiği seyahati konu alan *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20* eseri çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra Muravyev'in hayatı boyunca tutmuş olduğu notlarının (günlüklerinin) bir bölümünden ve dönemin kaynaklarından da yararlanılmıştır. Muravyev'in görüşlerinin yanı sıra Orta Asya'ya seyahat eden diğer misyonların eserlerine de yer verilmiştir. Aleksei V. Şişov'un 2001 yılında Moskova'da basılan Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin eserine sık sık atıf yapılmıştır. Çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bölgeyi ele geçirmek için bölge hakkında bilgi sahibi olunması gerektiğini anlayan Rusya, birtakım elçiler vasıtasıyla bölgeyi tanımaya çalışmıştır. Bu elçilerden biri de Muravyev'dir. Fakat Muravyev'in Hive hakkında hazırladığı rapordan yirmi yıl sonra gerçekleştirilen işgal girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hive Hanlığı üzerinde yürüteceği politika ve stratejileri edindiği bilgiler doğrultusunda belirleyen Rus hükümeti için *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20* isimli eser, Hive'yi işgal sürecinde kendi menfaati adına kullanabileceği yararlı bir çalışma olsa da 1839 seferinin sonucunu etkileyen faktörlerin Muravyev'in raporunda yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda Rus hükümetinin bu rapordan yeteri kadar yararlanılmadığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nikolay Nikolayeviç Muravyev, Hive Hanlığı, Muhammed Rahim Han, Türkistan, Türkmenlerü

ABSTRACT

Title of Thesis: Translation and Evaluation of Nikolai Nikolaevich Muraviev's Journey to Khiva Through the Turcoman Country, 1819-20

Author of Thesis: Duygu ATASOY ŞAHİN

Supervisor: Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

Accepted Date: 05/05/2023

Number of Pages: vi (pre text) + 259 (main body) + 18 (add)

In this study, Nikolai Nikolayevich Muravyev, who played a role in the recognition of Central Asia by Western civilizations, which remained a mystery until the middle of the XIX century, is considered. The main purpose of the thesis is to examine Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country 1819-20 in the light of Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country and its contribution to Russia's occupation of the region. Muravyev's personality, life, career and works are also introduced. Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country 1819-20, about Muravyev's journey to the Khiva Khanate, is the main source of the work. In addition, some of Muravyev's notes (diaries) kept throughout his life and the sources of the period were also used. In addition to Muravyev's views, the works of other missions that traveled to Central Asia are also included. Aleksei V. Shishov's *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, published in Moscow in 2001, was often cited. Document analysis method was used in the study. Russia, which understood that it was necessary to have information about the region in order to seize the region, tried to get to know the region through some envoys. One of these envoys was Muravyev. But twenty years after Muravyev's report on the Khiva, the invasion attempt also failed. Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country 1819-20 is a useful work that he can use for his own benefit during the occupation of the Khiva, but considering that the factors affecting the outcome of the 1839 campaign are included in Muravyev's report, it is understood that the Russian government did not make enough use of this report.

Keywords: Nikolai Nikolayevich Muraviev, Khanate of Khiva, Mohammed Rahim Khan, Turkestan, Turkmens

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Buhara Hanlığı (1500-1920) Timurlular ile mücadeleleri sonucunda Türkistan'da önemli bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Ancak 1510 yılına gelindiğinde, Safeviler ile gerçekleştirilen Merv Savaşı'nda yenilince hanlık sarsıntı geçirmiş, savaş neticesinde yapılan anlaşma çerçevesinde Amu-Derya'nın batısındaki topraklar Safevilere terk edilmiştir. Böylece Harezmi bölgesi de Safevilerin idaresine girmiştir. Ancak Şii idaresinde yaşamak istemeyen Harezmi halkı (Özbekler ve Sartlar) 1511 yılında Vezir şehrinde isyan etmişlerdir. Bu isyan neticesinde Cuci'nin beşinci oğlu Şiban neslinden olan İlbars, han ilan edilmiştir. İlbars Han'ın tahta çıkması ile birlikte yıllardır Ebu'l Hayr hanedanlığı altında yaşayan Yedigâr Şibanileri özgürlüklerini elde etmiş ve Harezmi Hanlığı tarih sahnesine çıkmıştır.¹

Hanlık, kurulmuş olduğu bölge nedeniyle Harezmi Hanlığı olarak adlandırılrsa da XVIII. yüzyıldan itibaren Hive Hanlığı olarak adlandırılmaya başlanmıştır.² İlbars Han (1511-1525) zaptından sonra Ürgenç şehrini merkez olarak belirlese de Arab Muhammed Han (1602-1623) ilerleyen süreçte hanlık merkezini Hive'ye taşımıştır.³ Başkentini Ürgenç'ten Hive'ye taşınmasının asıl nedeni bölgede yaşanan kuraklık nedeniyle Amu-Derya'nın Ürgenç bölgesine uzanan kolunun zaman içerisinde kurumasıdır.⁴ Hive Hanlığı, etrafı çöller ile kaplı bir vaha görünümüne sahiptir. Bu durum, Hanlığı dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı koruyacak nitelikte bir coğrafi özellik olsa da yine de zaman zaman dışarıdan gelen kuvvetler tarafından işgal edilmiştir. Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı tarafından Ubeydullah Han ve II. Abdullah Han dönemlerinde işgal edilse de bu durum geçici olmuştur. 1687 yılında ise yeni bir işgal gerçekleşmiş ve Şah Niyaz, Buhara tarafından bölge yöneticisi olarak atanmıştır. Fakat o, bir süre sonra Buhara'dan bağımsız hareket etmek için Rusya'ya yakınlaşmıştır. İsteddiği himaye Rus

---

¹ Murat Özkan, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 21-22; İsmail Türkoğlu, "Şeybâniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim Tarihi 03.03.2023), 45-46.

² Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim Tarihi 04.08.2022), 167.

³ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan Özcan (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2014), 375.

⁴ Bartold, V. V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 158.

Çarı I. Petro (1689-1725) tarafından 1700 yılında kabul edilse de bu himaye girişimi bir sonuca varmamıştır.⁵

1703 yılında Moskova'ya gönderilen Hive elçisi, Hanlıkla ticari ilişkilerin ilerletilmesi ve himaye altına alınma talebinde bulunmuştur. Bu talep de ilk denemedeki gibi sonuçlanmamış ve I. Petro tarafından kabul edilse de arkası gelmemiştir.⁶ XVIII. yüzyılın ilk yarısında Küçük Cüz Hanı Ebu'l Hayr Han Safeviler ve Hive Hanlığı arasındaki çatışmalardan faydalanarak Rusya'nın desteğini almış ve 1740 yılında Hive Hanlığı'na bir işgal girişiminde bulunmuştur. Fakat Nadir Şah'a (1736-1747) karşı duyduğu korku nedeniyle bölgeyi terk etmiştir. Kazakların işgali ardından Hive Hanlığı Nadir Şah tarafından işgal edilmiştir.⁷ Nadir Şah'ın Hive Hanlığı'nın yönetimini ele geçirmesi kargaşa ortamını bitirmeye yetmemiş,⁸ Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesinin ardından Hanlık bağımsız hale gelmiştir.⁹ Nadir Şah'ın Hive Hanlığı'nı işgal etmesinin en mühim etkilerinden biri, Yadigâroğulları olarak da nitelendirilebilecek Arabşahlar Hanedanı'nın son bulmasıdır.¹⁰ Hive Hanı Timur Gazi Han'ın 1763 yılında öldürülmesinin ardından Kazak sultanı Tavke Han yönetime geçmiştir. Mangit ve Kongirat boyları arasında meydana gelen mücadeleler ve sıklıkla han değişikliği yaşanması bu dönemin ön plana çıkan özelliği haline gelmiş ve bu kargaşa dönemi Hanlığı pek çok farklı yönden olumsuz etkilemiştir. Ekonomi çökmüş, ticaret duracak noktaya gelmiştir. Bu durum açlığı da beraberinde getirmiştir.¹¹

1770 yılında Hive Hanlığı'nın başına geçmiş olan Kongrat lideri Muhammed Emin-İnak, Türkmen isyanlarını kontrol altına alarak yönetimdeki yerini sağlamlaştırmak adına Buhara Hanlığı'ndan yardım istese de bu isteği yerine getirilmemiştir. Buhara'nın yardım isteğini reddetmesinin ardından Muhammed Emin-İnak isyanı bastırmak için Kongrat kabilesi, tüccarlar, din adamları ve birtakım diğer Türkmen kabilelerinin yardımlarını kabul etmiş ve böylece isyanı bastırmasının yanı sıra kendi kabilesi olan

---

⁵ Saray, "Hive Hanlığı", 167.

⁶ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları), 19-21.

⁷ Baymirza Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında* (Ankara: Otağ Yayınları, 1975), 27.

⁸ Muhammed Bilal Çelik, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (2007), 180.

⁹ Saray, "Hive Hanlığı", 167-168.

¹⁰ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 193.

¹¹ Özkan, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, 68.

Kongrat kabilesinin hanlıkta konumunu da güçlendirmiştir. Bu dönemi ön plana çıkan özelliği Cengizli soyundan kukla hanlardır. Yeni bir düzene geçilen bu dönemde, Cengiz soyundan olanların han olması geleneği son bulmuştur. 1790 yılında Muhammed Emin-İnak'ın ölümünün ardından yönetime gelen İvaz Bey'den sonra İltüzer inak seçilmiş, 1804 yılında Cengizli hükümdarı ülkeden gönderilmiştir.¹²

Timurlular ile Şibanîlerin Hanedanı'nın iktidar devresinden sonra Türkistan'da merkezi bir idare söz konusu değildir. Bölgede merkezi idare kurulamamasının asıl nedeni hanlıkların ve boyların devamlı bir mücadele içinde olmasıdır. Bu durum bölge hanlıklarını çağın gerisinde bırakarak güçsüz hale gelmelerine sebebiyet vermiştir. Türkistan çağın gerisinde kalarak yeniliklere kapalı bir görünüme bürünmüştür.¹³ Bu geri kalmışlığın bir diğer nedeni de yeni ticaret yollarının da keşfi ile birlikte Türkistan coğrafyası dışında kalan bölgelerle ticareti kesilen hanlıkların, içe dönük bir hale gelmesidir.¹⁴

XIX. yüzyılda İngiltere ile Rusya, Orta Asya'da topraklarını genişletmenin yanı sıra bölgede nüfuz sahibi olmak ve bölge pazarlarına hâkim olmak için rekabete girmişlerdir. Sabol'un işaret ettiği gibi, İngiltere ile Rusya'nın Orta Asya'daki rekabeti "Büyük Oyun" olarak nitelendirilmiştir.¹⁵ Orta Asya'daki gelişmeler genel olarak incelendiğinde Rusya ile İngiltere'nin birbirlerinin hareketlerini takip ettikleri ve devamlı bir rekabet halinde oldukları görülmektedir. Transit ticaret yolları üzerinde bulunan Harezmi de Rusya ve İngiltere'nin mücadele sahalarından biridir. I. Petro (1689-1725) döneminden beri Rusya'nın işgal girişimleri ile başa çıkmaya çalışan Hive Hanlığı, Rusların 1717 ve 1839 seferlerini atlatarak varlığını sürdürse de 1873 seferi sonucunda bu devlet tarafından işgal edilmiştir.

1717 yılında Hive ve Buhara'yı işgal etmenin yollarının araştırılması, Hindistan'a giden yolların incelenmesi ve Amu-Derya nehri üzerinde bir kale inşa etmek gibi kapsamlı emirler ile Hive Hanlığı'na karşı bir keşif seferi düzenlenmiştir. Kuvvetlerin komutanı

---

¹² Özkan, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, 68; Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, 29; Çelik, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", 181.

¹³ Bekir Tümen Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo- Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 5.

¹⁴ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi I* (İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevi, 1942), 120-121.

¹⁵ Steven Sabol, *Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti*, çev. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 587.

olarak Prens Aleksandr Bekoviç Çerkaskiy atanmıştır. Bekoviç Çerkaskiy komutasındaki Rus ordusunun Hive önlerine geldiği dönemde Hive Hanı Şir Gazi Handır (1714-1728). I. Petro Çarlık Rusya'yı emperyalist bir imparatorluk haline getirmek istemektedir ve siyaseten bölünmüş bir Türkistan, Rusya'nın hedefleri için oldukça uygundur. I. Petro ile birlikte merkezi politikanın değişmesi ve çarlığın güçlenmesiyle birlikte Rusya, Türkistan'a yönelmeye başlamıştır. Petro'nun Hive Hanlığı'na yönelik ilk faaliyeti 1700 yılında gerçekleşmiştir. Hive Hanı Şah Niyaz'ın Rusya'dan koruma talep etmesiyle birlikte Rusya Türkistan bölgesiyle ilgilenmeye başlamış ve bölgeyi daha yakından tanıma ihtiyacı duymuştur. Böylece Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy siyasi ve ekonomik, askeri ve kültürel amaçlar başta olmak üzere birçok farklı amaç ile bölgeye gönderilmiştir.¹⁶ Çerkaskiy'nin Hive'ye geldiği dönemde Hive Hanlığı'nın başında Şir Gazi Han bulunmaktadır. Çerkaskiy'nin, geliş sebebinin savaşmak olmadığını bildirmesi üzerine Rus kuvvetlerinin konaklaması ile alakalı görüşmeler yapılmıştır. Şir Gazi, yer sıkıntısı nedeniyle Rus kuvvetlerini Hivelilerin hanelerine yerleştirmiş ve bu hanelere gerçekleştirilen gece baskınıyla Rus askerleri imha edilmiştir.¹⁷ Bu olayın ardından Bekoviç Çerkaskiy'nin kafası kesilerek Buhara Emiri'ne yollanmıştır. Fakat bu durum Rusya ile ilişkisini bozmak istemeyen Buhara Emiri tarafından hoş karşılanmamıştır.¹⁸ I. Petro görevlendirdiği komutan ve askerlerin başına gelen felaket sonucu büyük üzüntü duymuştur. Hatta ölürken Hive Hanlığı'ndan intikam alınması vasiyetinde bulunduğu rivayet edilmektedir.¹⁹ İlerleyen süreçte, Çerkaskiy felaketi ile Rusya'nın öncelikli olarak işgal etmek istediği Hanlıklardan biri olan Hive Hanlığı üzerine aşamalı olarak işgal hazırlıkları başlamıştır.²⁰

1717 seferi ardından Hive Hanlığı'na 1839 yılında General Perovski kumandasında bir ordu gönderilmiştir. MacGahan'a göre, 1839 yılında Rusya kervanları ve tüccarlarına karşı gerçekleştirilen saldırılar en üst düzeye ulaşmış ve böylece 1839 seferi düzenlenmiştir.²¹ St. Petersburg Sefareti'nin hariciye nezaretine gönderdiği bir belgede,

---

¹⁶ Özkan, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, 50-51.

¹⁷ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, 46-47.

¹⁸ Dinçer Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (2015), 7.

¹⁹ Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, 57-58.

²⁰ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları), 46-47.

²¹ Januarius Aloysius MacGahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, çev. Kolağası Ahmed, haz. İsmail Aka ve Mehmet Ersan (İzmir: Akademi Kitabevi, 1995), 151-152.

Hive Hanlığı'nın düşmanca tutumu nedeniyle 1839 seferini gerçekleştirildiği, Hivelilerin defalarca uyarılmasına rağmen Ruslara karşı saldırılarının arttığını ve bu "barbar" kavime seferin mecbur kaldığı için yapılacağı ifade edilmiştir.²² Rusların bu seferi düzenlemesinin temel sebebi Hivelilerin Ruslara karşı Kazak isyanlarını desteklemesi ve kervanlarına karşı gerçekleştirdiği yağma hareketleridir.²³ 1839 yılında 5 bin kişilik bir kuvvetle harekete geçmiştir. General Perovskiy'nin birlikleri yolculuk sürecinde mevsim şartlarından dolayı oldukça zorlanmış ve yük hayvanlarının birçoğunu kaybetmişlerdir. Deve miktarı kötü hava şartları nedeniyle neredeyse yarıya düşmüştür. General Perovskiy seferin devam edemeyeceğini anlayarak Orenburg'a dönme kararı almış, bu karardan sonra dahi binden fazla adamını kaybetmiştir.²⁴

Başarıya ulaşılamayan 1839 seferi ardından 1873 tarihinde Hive Hanlığı üzerine bir sefer daha gerçekleştirilmiştir. 1873 seferi Hive Hanlığı'nın bağımsızlığını kaybettiği ve Rusya'ya tâbi özerk bir hanlık haline geldiği seferdir.

1870-71 yıllarında General K. P. Von Kaufmann Hive Hanlığı'na engelsiz ticaret yapabilmek amacı ile tekliflerde bulunmuştur.²⁵ General K. P. Von Kaufmann Hive Hanına yazılan mektuplarda Rus kervanları ve tüccarlarına gerçekleştirilen saldırıların son bulması istemişe de Hive Hanından olumsuz cevaplar almıştır. Böylece Rus hükümeti artık askeri bir seferden başka çıkar yol bulamayarak durumun ele alınması adına bir komisyon kurulmasını istemiştir. 3 Aralık 1872 tarihinde Hive Hanlığı'nın işgal edilmesi kararına varılmıştır.²⁶ Çar II. Aleksandr tarafından General Kaufmann komutanlığında işgal hareketine başlanması onaylanmıştır.²⁷ Sefer kararının alınmasının ardından Türkistan Genel Askeri Valisi General K. P. Von Kaufmann, Hive Hanı'na keşif hareketleri gerçekleştirmeye başlamıştır. Öte yandan nasihat heyetleri Hive Hanlığı'na giderek Buhara Emirliği'nin de mücadeleye girdiğini, şimdi Rusya ile iyi ilişkiler kurmak zorunda kaldığını telkin etmiştir. Fakat bunun Hive Hanlığı'nın hareketlerini düzeltmesine bir etkisi olmamıştır.

---

²² Seyit Ali Budulgan, *Rusya'nın Hive Hanlığını İşgali* (Ankara, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2019), 9.

²³ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2009), 278.

²⁴ MacGahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, 151-152.

²⁵ Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, 102.

²⁶ Budulgan, *Rusya'nın Hive Hanlığını İşgali*, 21.

²⁷ Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, 102.

1873 seferinin Rusya açısından genel amaçları Rus esirlerin serbest bırakılması Hive Hanı'nın Rus sınırlarında yaşayan kabilelerin yağma hareketinin önüne geçilerek bu kabilelerin kontrol altına alınması ve bölgenin Rus tüccarlarına açılarak transit ticaretin sağlanmasıdır.²⁸ Fakat seferin önünde İngiltere engeli vardır. İngiltere'nin Hive Seferine karşı olmasının sebepleri Hindistan sömürgelerinin tehlikeye girmesi ve Rusya ile Afganistan'ın yakınlaşmasından rahatsız olmasıdır. Rusya ve İngiltere arasındaki rekabetin temelleriyse XVI. yüzyıl gibi eski bir tarihe dayanır. XVI. yüzyılda Çin ve İran ile transit ticaret yapmak isteyen İngiliz tüccarlar Volga güzergahını kullanmayı amaçlamışlardır. Anthony Jenkinson, 1558 yılında bir Rus ticaret şirketinin ajanı olarak Volga yolu ile Hazar Denizi'nin güneyine inerek Buhara ile Hive'yi ziyaret etmiştir. Jenkinson, bölgede gerçekleştirilecek ticari girişimlerin gelirinin düşük olacağını ifade etmiştir.²⁹ Bunun nedeni Türkistan'da etkin ticaret ağlarının bulunmamasıdır. Tıpkı Anthony Jenkinson gibi, Orta Asya ve Hindistan arasında kalan bölgeyi incelemek için Türkistan'a seyahat eden Sir Hayward da bölgede yerel şartların ticari planlarına uygun olmadığını ifade etmiştir.³⁰

1873 Martı'nda Türkistan genel valisi General Kaufmann kumandasındaki Ruslar Hive Hanlığı üzerine yürüyerek top atışları ile Hive kuvvetlerini mağlup etmiş ve 29 Mayıs 1873 tarihinde şehri ele geçirmişlerdir. Hive Hanlığı'nı Rusya'ya bağlayan Ruslar uzun yıllar boyunca planladığı bir projeyi gerçekleştirmişlerdir. 12 Ağustos 1873 tarihinde K. P. Kaufmann ve Said Muhammed Rahim Han II. arasında imzalanan Gendumyan Anlaşması'yla Hive'de sömürge düzeni kurulmuştur. Hive Hanlığı işgal edilerek bağımsızlığını kaybetmiş ve Rusya'ya bağlı özerk bir hanlık haline gelmiştir.³¹

Son Kongrat Hanının tahttan çekilmesi üzerine 26 Nisan 1920 tarihinde Harezmi Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Harezmi Halk Cumhuriyeti, 17 Ekim 1923'te alınan bir kararla Harezmi Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ismini almıştır. İlerleyen süreçte Cüneyd Han, 1924 yılında 10-15 bin kişilik kitlesi ile Hive'de bir ayaklanma çıkarmış ve hemen sonrasında Hive kuşatılmıştır. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından 1924 Temmuzunda Harezmi Cumhuriyeti parçalanarak taksim edilmek üzere Sovyet

---

²⁸ Budulgan, *Rusya'nın Hive Hanlığını İşgali*, 21-22.

²⁹ Vernadsky, *Rusya Tarihi*, 136.

³⁰ Kadriye Topal, *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 33.

³¹ Nurettin Hatunoğlu, "Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler", *BELLETEREN* 79/285, (2015), 718; Saray, "Hive Hanlığı", 169.

Rusya'nın hakimiyetine girmiştir. Nitekim ilerleyen süreçte Harezmi (Hive) Cumhuriyeti'nin toprakları, Özbekistan, Karakalpakistan ve Türkmenistan arasında bölüştürülmüştür.³²

Rusya'nın 1873 seferinin ardında yatan başarı, bu dönemde hanlık hakkında kapsamlı bilgi edinilmiş olmasıdır. Önceki denemelerde başarısız olunmuş ve I. Petro'dan itibaren Türkistan'ı işgal etme projesi için Türkistan bölgesi hakkında fikir sahibi olunması gerektiği anlaşılacak istihbarat faaliyetlerini ön plana çıkarılmıştır. Bu yüzden Ruslar XVIII-XIX. yüzyıllarda Hive Hanlığı'na birtakım temsilciler yollayarak Hanlık hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmıştır.³³ Bu misyon ile Hive bölgesine giden isimlerden biri de Nikolay Nikolayeviç Muravyev'dir.

Rusya'nın Kafkasya Ordusu Komutanı Aleksey Petroviç Ermolov'un 1819 yılında yürütmeye başladığı bu proje ile, Kurmay Yüzbaşı Nikolay Muravyev³⁴ elçi olarak Hive'ye gönderilmiştir. Muravyev'in bu seyahatteki rolü Hive ve Türkistan ile olan ticaretin Rusya'ya yönlendirilmesini sağlamak ve Türkmenler ile dostane ilişkiler kurmaktır. Temmuz 1819'da yola çıkan N. N. Muravyev 19 Eylül'de Türkmenistan'a ulaşmıştır. Orada Hazar Denizi'nin sahillerinin coğrafi yapısını tespit etmek ile uğraşmış, daha sonra birtakım ileri gelen Türkmenlere Rusya ile Türkmenler arasında siyasi yakınlık kurulması teklifini iletmiş ve Hazar Denizi'nin doğu sahilinde kale kurulmasına yönelik plan için birtakım ön çalışmalar yapmıştır. Ponomaryov ile beraber Hazar'ın doğu kıyısının araştırmasını yürüten Muravyev'e verilen asıl ek görev, Hive'ye tek başına ilerlemek, Han ile bir ittifak görüşmesi yapmak ve ülke hakkında bilgi vermektir.

N. N. Muravyev, kendisine verilen ek görevi yerine getirebilmek için yalnızca Ermeni bir tercüman ve Türkmen bir rehber ile 17 develik bir kervanla Hive'ye ilerlemiştir. N. N. Muravyev yolculuğu boyunca şahit olduğu her şeyi ve Hive hakkındaki gözlemlerini not almıştır. 1822 yılında yolculuğu sürecinde tuttuğu notları "*Türkmen Ülkesi*

---

³² Saray, "Hive Hanlığı", 170.

³³ Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", 83.

³⁴ Ek 1, Nikolay Nikolayeviç Muravyev-Karsky.

Üzerinden Hive'ye Seyehat, 1819-1820" anlamına gelen "Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah" adı ile yayınlamıştır.³⁵

Araştırmanın Amacı

Yüksek lisans tez araştırmasının amacı Nikolay Nikolayeviç Muravyev'in biyografisini bir bütün olarak ortaya koymak, eserlerini incelemek, bölge hakkındaki gözlemlerini rapor olarak ele aldığı, daha sonra kitaplaştırılan *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20* ışığında Hive Hanlığı'nı değerlendirmek ve bu eserin Türkçe çevirisini vermektir. Muravyev'in bölgeye gidiş sebebini ve *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20* isimli eserinin Rusya'nın Türkistan'ı işgaline katkısını incelemek de araştırmanın amaçlarındandır.

Araştırmanın Yöntemi

Yapılan yüksek lisans araştırmasında araştırma verilerinin birincil kaynağı olarak çeşitli dokümanların toplanması, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizi olarak tanımlanabilecek doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. İlk olarak Nikolay Nikolayeviç'in kaleme aldığı eserlerin taraması yapıp bu eserlere erişim sağlanmıştır. Bunun için öncelikle Rus kütüphaneleri ve akademik internet siteleri araştırılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda başta *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20* olmak üzere Muravyev'in yayınlamış olduğu eserlerin bir kısmında erişim sağlanmıştır. Ardından Muravyev ile ilgili ya da onun isminin içinde geçtiği araştırmalar (makaleler, kitaplar, tezler, yüksek lisans ve doktora tezleri, belgeler, süreli yayınlar, bildirimler, görsel kaynaklar ve yabancı kaynaklar) hem yurt içinde hem de yurt dışında taranmıştır. Bu araştırmalar sonucunda tezde çeşitli mektup, anı, günlük ve fotoğraflara yer verilmiştir. Nikolay Nikolayeviç Muravyev tarafından yazılan *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20* isimli eserin yanı sıra "Russkiy Arhiv" dergisinde tefrika edilen Muravyev'in hatıraları ve günlüklerinden ve Aleksei V. Şişov'un Kafkas generallerini ele aldığı *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin* eserinden büyük ölçüde istifade edilmiştir. Öte yandan, Türkistan bölgesini ele alan seyahatnameler incelenmiş ve De Blocqueville, Velihanov Çokan, Arminius Vambery, Januarius Aloysius MacGahan gibi kişilerin görüşlerine de yer

---

³⁵ N. N. Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*.

verilmiştir. Elde edilen kaynaklar doğrultusunda yüksek lisans tez çalışmasına devam edilmiştir.

Araştırmanın Önemi

Bu çalışma Nikolay Nikolayeviç Muravyev'i tanıtmasının yanısıra onun Hazar ötesi yolculuğunu, yolculuk sırasındaki gözlemlerini ve tanıştığı kişileri, Bakü ve Hive arasındaki güzergahını, deniz yolculuğunu ve bölgenin Rusya'tarafından işgal sürecinde Muravyev'in raporunu incelemesi bakımından önem taşımaktadır. Bölgeyi ve bölge halkını tanıtması bakımından son derece değerli olan, bölgeyi sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel unsurlar başta olmak üzere her yönüyle inceleyen eser Hazar ötesini detaylı bir şekilde anlatması bakımından önemli bir kaynaktır. Tez araştırmasında bu kaynağın Türkçeye tercümesi tarih araştırmacılarına sunulmuştur.

BÖLÜM 1: NİKOLAY NİKOLAYEViÇ MURAVYEV'İN HAYATI VE KARIYERİ

1.1. Ailesi

Nikolay Nikolayeviç Muravyev, 14 Temmuz 1794 tarihinde St. Petersburg'da Rusya'nın önde gelen aristokrat ailelerinden birinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.³⁶ Ailenin menşei XIV. yüzyıla, Ryazan Boyarlarına kadar dayanmaktadır. Rus ordusunda görevli Tümgeneral Nikolay Nikolayeviç Muravyev³⁷ (1768-1840) ve Aleksandra Mihaylovna Mordvinov'un (1769-1809) altı çocuğundan biridir. Aleksandr, Mihail, Sophia, Andrey ve Sergei isminde erkek ve kız kardeşleri vardır. Rus ordusuna önemli hizmetleri dokunan bu köklü aile altı çocuğuna da yaşadıkları döneme göre çok iyi eğitim sağlamışlardır.

Muravyev'in Babası Nikolay Muravyev Rus askeri tarihinde tanınan bir Tümgeneraldir.³⁸ Kendisi Riga doğumludur. Eğitimini Fransa-Strazburg'da tamamlamış ve ardından Rusya'ya dönerek Deniz Kuvvetleri'ne katılmıştır (1788). Daha sonra Mordvinov ailesinden General Mihail İvanoviç Mordvinov'un kızı Aleksandra Mihaylovna Mordvinov'la evlenmiştir. Baba Nikolay Nikolayeviç Muravyev Deniz Kuvvetleri'nin ardından Yelizavetgrat Süvari Alayı'na alınmış ve buradan emekli olmuştur. Muravyev'in küçük yaştan itibaren tuttuğu ve bir nevi günlük olarak da nitelendirilebilecek notlarından anlaşıldığı üzere Aleksandra Mihaylovna beşinci çocuğunun doğumu ardından emzirmeden kaynaklı bir hastalığa yakalanmış 39 yaşında ölmüştür.³⁹

Nikolay Nikolayeviç Muravyev'in en büyük ağabeyi Aleksandr ailenin ilk çocuğudur. Moskova Üniversitesi'nde askeri eğitim almıştır. Mason locaları ile olan irtibatı ile ön plana çıkmaktadır. Biri Fransa'da olmak üzere üç farklı locaya üyedir. 1818'de "Üç Erdem" locası tarafından üstat olarak seçilen Aleksandr, Dekabristler⁴⁰ hareketinin

---

³⁶ Russkiy Arhiv, V Universitetskoy Tipografi M. Katkov, Moskva, 1885, c.9, 5; O. V. Terebov, "Muravyov Karskiy", *BRE*, 21/459.

³⁷ Nikolay Nikolayeviç Muravyev babası ile aynı ismi taşımaktadır.

³⁸ Aleksei V. Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, (Moskova: ZAO Yayınevi, 2001), 452-453.

³⁹ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, 20-23.

⁴⁰ P. V. İlyin'in çalışmasına göre Dekabrist kavramının en doğru yorumu: Belirli sayıda birbirini izleyen gizli toplulukların katılımcılarıdır ve 1825-1826 komplo ve askeri isyanları bu topluluklar tarafından

kurucularından ve Moskova bölgesi sorumlularından biridir. Dekabristler isyanının başarısız olmasının ardından tutuklanarak Sibirya'ya sürgüne yollanmıştır.⁴¹ İki senesini Sibirya'da sürgünde geçiren Aleksandr daha sonra Korgeneral rütbesine kadar yükselmiştir. Kardeşi Mihail Nikolayeviç Muravyev Vilenskiy de tıpkı ağabeyi Aleksandr gibi dekabristler isyanı ardından tutuklanmıştır. Fakat gerçekleştirilen sorgu ardından suçsuz olduğu anlaşıl原因 olarak serbest bırakılmıştır.⁴² Mihail Muravyev'in Moskova Devlet Üniversitesi Matematik ve Fizik bölümünde eğitim aldığı bilinmektedir. 1863 Polonya İsyanı bastırıldığı için Piyade Generali olmuştur. Mihail, kendisi hakkında şöyle bir otobiyografi çizmiştir: “Ben asılan Muravyevlerden değil, asanlardanım”. Bu söylemi üzerine “*asan*” ve “*cellat*” lakaplarını almıştır.⁴³ Andrey Nikolayeviç Muravyev diğer kardeşlerinin aksine askerlik kariyerini benimsememiş ve ilim ile uğraşmış; kilise yazarlığı ve dini eserlerde uzmanlaşarak bu konularda eserler kaleme almıştır. 1874 yılında öldüğü bilinmektedir. Nikolay Muravyev'in kız kardeşi Sofya ve en küçük kardeşi Sergei (ö.1874) hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Sofya'nın çok erken yaşlarda öldüğü bilinmektedir.⁴⁴ Öte yandan Muravyev sülalesinden Nikolay Nikolayevich Muravyov-Amursky⁴⁵ de Rus askeri tarihinde önemli yere sahiptir.⁴⁶

Nikolay Nikolayeviç Muravyev ilk evliliğini 22 Nisan 1827 tarihinde Sofya Fyodorovna ile gerçekleştirmiştir. Bu evliliğinden 1828 doğumlu kızı Natalya ve 1830 doğumlu oğlu Nikita dünyaya gelmiştir. Eşi Sofya 1830 yılında, oğlu Nikita'nın doğumunda ölmüştür.⁴⁷ Eşinin ölümü üzerine üç yıllık evliliği bitmiş ve ardından 1834 yılında ikinci evliliğini gerçekleştirmiştir. Rusya soylularından Grigoriy İvanoviç

---

başlatılmıştır. Detaylı bilgi için Bnz: P. V. İlyin, “Drugiy Dekabrist: Deyateli Taynykh Obshchestv 1810–1820-Kh Gg., İzbezhavshiy Sudebnogo Prigovora, Karak İslebadov”, Historical Journal 3, 2017.

⁴¹ Nariman Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 9.

⁴² S. V. Ananyev, “Muravyov”, *BRE*, c.21, 453-454.

⁴³ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 452-453.

⁴⁴ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 10.

⁴⁵ Rus İmparatorluğu'nun Amur Nehri havzasına ve Japonya Denizi kıyılarına doğru genişlemesinde önemli rol oynayan bir Rus generali, devlet adamı ve diplomattır.

⁴⁶ Ananyev, “Muravyov”, 453-454; Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 452-453.

⁴⁷ Russkiy Arhiv, 1889, c.9, 86-87; Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 465; Russkiy Arhiv, 1894, c.1, 17; Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 473.

Çernişev'in kızı Natalya Grigoryevna Çernişeva ile evlenen Muravyev'in bu evlilikten üç kız çocuğu olmuştur.⁴⁸

Rus Çarları ile çok yakın ilişkiler kuran Muravyev ailesi, hükümet ile dönem dönem anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Muravyev ailesinin Rus Hükümeti ile yaşadığı sorunların en büyüğü Muravyevlerin 1825 Çernigovski Alayı İsyanı'nı desteklemesi sonucunda yaşanmıştır. İsyanın bastırılmasının ardından Muravyev ailesinin bazı üyeleri sürgüne gönderilmiştir. Fakat çarlar ile kurdukları yakın ilişkiler sayesinde, olaydan bir süre sonra eski konum ve saygınlıklarını geri kazanmışlardır.⁴⁹

1.2. Eğitimi ve Askerî Kariyeri

Nikolay Nikolayeviç Muravyev, tıpkı diğer Muravyevler gibi kendine askeri kariyeri seçmiştir. Muravyev'in eğitimi ve ilgi alanlarının şekillenmesinde en önemli etken ailesi, bilhassa babası olmuştur. Baba Nikolay Nikolayeviç'in mesleği ve yönlendirmeleri de göz önünde bulundurulduğunda Muravyev'in askerlik kariyerine yönelmesi şaşırtıcı değildir. Abisinin de ordu karargâhı subayı olması Muravyev'in askerlik seçiminde etkili olmuştur. Babası, Muravyev'in iyi bir askeri eğitim almasını isteyerek onu St. Petersburg Askeri Okulu'na göndermiştir. Notlarında, 16 yaşında başladığı askerlik kariyeri hakkında şunları yazmaktadır:

“14 Temmuz 1794 tarihinde doğdum. Öğrenim ve terbiyemi baba evinde aldım. 1811 yılının şubat ayında babam beni St. Petersburg'a askerlik için getirdi. Benim insanlara nasıl davranmam gerektiği konusunda tecrübem yoktu, matematik hakkında oldukça bilgim vardı, askerlik hakkında hiçbir bilgim yoktu”.⁵⁰

Matematik, geometri, coğrafya ve savaş tarihi hakkında çevresindekileri şaşırtacak derecede iyi bilgiye sahip olan Muravyev, St. Petersburg Askeri Okulu'nda matematik ve geometriye olan ilgisi sayesinde ön plana çıkmıştır. İlerleyen süreçte nöbetçi gözetmen ve matematik öğretmeni seçilmiştir. Askeri okulun ilk yılı Muravyev için oldukça zor geçmiştir. St. Petersburg Askeri Okulu'nda geçirdiği günleri şu şekilde hatırlamaktadır:“Lahana çorbamızı tahta kaşık ile içiyorduk, çay yoktu, mobilyalar eski ve kırık, paltolarımızı hem battaniye hem de giysi olarak kullanırdır.”

⁴⁸ Russkiy Arhiv, 1894, c.10, 173; Şişov, *Polkovodstvy Kavkazskih Voyin*, 473.

⁴⁹ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 8.

⁵⁰ Şişov, *Polkovodstvy Kavkazskih Voyin*, 453.

Askeri okulda eğitimine devam ettiği süreç içerisinde Muravyev'in düşünsel olarak büyük bir değişim yaşadığı görülmektedir. Şehirde tanıştığı masonlardan ve Jean-Jacques Rousseau'nun özgürlükçü fikirlerinden etkilenen Muravyev, bir ara okulu bırakmayı bile düşünmüştür. Bu konu hakkındaki anısını notlarında şu şekilde aktarmıştır:

“16 yaşındaydım... Rousseau'nun eseri Yeni Heloise elime geçti. Mektuplardaki duyarlılık kalbime dokundu ve beni derinden etkiledi. İlk okumamla kafamdaki dağınık fikirler toparlanmaya başladı... Belki de bu benim tabiatım itibariyle asosyal karakterimi etkiledi. Artık tek kalmaktan zevk alıyordum... Rousseau'nun yazdıkları ilgimi çekiyordu ve bütün yazdıklarına inanıyordum. Onun yazıları ruhsal yanımın gelişiminde kısmen etkili oldu. Fakat zamanla onun yazıları beni içine kapalı ve tembel biri haline getirdi. Askeriyeden ve derslerimden soğudum. İstifa etmeyi düşünmeye başladım...”⁵¹

Jean-Jacques Rousseau'nun Yeni Helois⁵² adlı eserinden etkilenen Muravyev daha sonra yazarın “Toplum Sözleşmesi”⁵³ eserini okumuş ve bu eserden de son derece etkilenmiştir. Toplum Sözleşmesi eserinin etkisi ile insan haklarını temel alarak herkese eşit şartların sunulacağı bir toplum hayal etmeye başlamıştır. Bu dönemde okul arkadaşlarıyla birlikte hayallerini kurdukları gizli bir cemiyet ve bu cemiyetin kuracağı devlet projesi üzerinde çalışmaya başlamışlardır.

Kendisi Gizli Yetişkinler Topluluğu'nu kurmuş ve arkadaşlarıyla beraber gerçekleştirmek istediği devlet projesi üzerinde çalışmaya başlamıştır. Aynı düşüncelere sahip olan topluluk üyeleri Sahalin⁵⁴ adasına yerleşmeyi ve projelerini burada hayata geçirmeyi planlamışlardır. Muravyev Sahalin'de kurmayı planladıkları komünist cumhuriyeti Jean-Jacques Rousseau'nun akıl verdiği prensipler üzerine kurmayı planlamıştır. Öte yandan, o dönemlerde kardeşi Aleksandr vesilesiyle Mason locaları ile tanışmış ve mason fikirlerinden de etkilenmiştir.

---

⁵¹ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, 12.

⁵² Rousseau'nun, bir öğretmen ve öğrenci ilişkisinden doğan romanıdır. Halktan biri ile soylu bir ailenin kızı arasında geçen bir aşk romanıdır. Bu özelliğinin yanı sıra bu yapıt romantizm akımına zemin hazırlayan preromantik bir roman olduğu için, roman sanatı açısından önemlidir. Bnz: Jean-Jacques Rousseau, Julie ya da Yeni Heloise, Çevirmen: A. Kadir Paksoy, Yayınevi: Doruk Yayınları, 2021.

⁵³Eserde siyasi bir sistemin kurulabilmesi için en etkili yöntemin toplumsal sözleşme olduğu belirtilmektedir. Monarşik düzene karşı olarak muhalif bir yapı taşıyan Toplum Sözleşmesi yasal düzeni egemen kılmayı amaçlar. Bnz: Jean-Jacques Rousseau, *Toplum sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol (İş Bankası Yayınları-Hasan Ali Yücel Klasikleri, 2006).

⁵⁴ Rusya'nın doğu kıyısında ve Japonya'nın hemen kuzeyinde bulunan ada.

Bu topluluğun üyeleri ilerleyen süreçte dekabristlerin gizli topluluk üyeleri içerisinde yer almışlardır. Fakat Fransız İmparatoru Napolyon'un 1812 yılında büyük ordusuyla Rusya'ya karşı başlattığı savaş ile birlikte topluluk, ütöpik hayalinden kopuştur.⁵⁵ Muravyev bu dönemi notlarında şu şekilde aktarmıştır: "1812 yılında savaşın başlamasıyla birlikte bütün projelerimiz yıkılarak unutulmaya yüz tuttu".⁵⁶

1812 yılının başlarından beri S. A. Muhin komutasındaki ana dairede görevli olan Muravyev, savaşın başlangıcıyla birlikte Dük Kostantin Pavloviç'in birliklerine atanmıştır. Çareviç ordudan ayrıldığında General Tol komutasındaki ana daireye giderek Borodino Muharebesine (Büyük Vatan Savaşı)⁵⁷ katılmıştır. Muravyev, Moskova'nın Fransızlardan arınmasının ardından General Miloradoviç'in müfrezesine girerek savaşın sonuna kadar onunla birlikte Büyük Vatan Savaşında pek çok başarıya ortak olmuştur.⁵⁸ Geri çekilen Fransız ordusu Berezina Nehri'ni geçmeyi başardığında, Muravyev bir gecede nehir boyunca bir köprü inşa etmekle görevlendirilmiştir. Ekibi ile birlikte çalışarak şafak sökene kadar bu görevin üstesinden gelse de kötü bir soğuk algınlığına yakalanarak ordudan ayrılmak zorunda kalmıştır.⁵⁹ İyileşmesinin ardından 1813 yılının Nisan ayında orduya geri dönmüştür.⁶⁰

Muravyev, Rusların savaşa girmesi ile beraber 1813-1814 yılları arasında Paris Antlaşması imzalanana dek farklı cephelerde görev yapmış ve yine 1813 yılında Ludza, Bautzen, Dresden, Kulm muharebelerinde ve Leipzig'de savaşmıştır. 1814 yılında ise Fare Champenoise Savaşı'nda ve Paris'in alınması görevinde bulunmuştur. Kulm Muharebesi'nde göstermiş olduğu kahramanlık nedeniyle Aziz Vladimir Nişanı'nın⁶¹ dördüncü derecesine layık görülmüş ve teğmenlikten üsteğmenliğe yükselmiştir.

---

⁵⁵ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 454; Russkiy Arhiv, 1885, c.9, 25.

⁵⁶ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, 27.

⁵⁷ Büyük Vatan Savaşı, Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanya'sı ve müttefiklerine karşı verdiği mücadele dönemini ifade etmektedir. Bu dönemde Sovyetler Birliği, Nazi Almanya'sına karşı birtakım propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Bnz: Mustafa Karaca, Caner Çakı, Abdülhakim Bahadır Darı, Büyük Vatan Savaşı'nda Savaş Suçu Bağlamında Sovyetler Birliği Propagandasında Nazi Almanya'sının Durumu, 2021, Sayı 22.

⁵⁸ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 459.

⁵⁹ N. F. Kovalevskiy, *Istoriq Gosudarstva Rossiyskogo*, ZHizneopisaniq Znamenitjx Voennjx Deqteley XVIII - Nachala XX veka, 1997.

⁶⁰ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 459.

⁶¹ Aziz Vladimir Nişanı 1792-1917 yılları arasında yürürlükte kalmış olan bu nişan, orta rütbeli askerlere ve orta seviyesindeki memurlara verilen dört dereceli bir nişandır. Nişanın derecesi, nişan ile ödüllendirilen kişinin hizmet yılı ve yaptığı hizmete bağlı olarak değişmektedir. Bnz: Murat Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020) 35.

Leipzig’de Halkların Savaşı ardından Aziz Anna Nişanı’nın⁶² üçüncü ve ikinci dereceleri ve Avusturya Hükümeti’nin Leopold Nişanı’na⁶³ layık görülmüştür.⁶⁴

İlerleyen süreçte Muhafız Süvari Tümeni’nin Genelkurmay Başkanlığına, Rusya’ya dönmesinin ardından da Muhafızlar Genelkurmay Başkanlığına atanan Muravyev, 7 Mart 1816’da Kurmay Yüzbaşılığa terfi etmiştir. 1816 yılında Knez Volkonskiy tarafından General Ermolov’a eşlik etmesi için İran’a gitmek ile görevlendirilen Rus elçilik heyetinde yer alması tavsiye edilmiş ve 29 Temmuz’da Gürcü kolordu Aleksey Petroviç Ermolov komutanlığına atanarak Rusya-İran sınırını denetlemek ile görevlendirilmiştir.⁶⁵ 30 Ağustos 1816 yılında yüzbaşılığa terfi eden Muravyev, İran’da olduğu süre içerisinde doğu dillerine ilgi duymaya başlamış ve Farsça ve Türkçe dillerini öğrenmiştir. Hatıratında Türkçeyi Baba Mirza Can isimli kişiden üç ayda, anlayabilecek düzeyde öğrendiğini belirtmiştir.⁶⁶ Bu süreçte İran ordusu hakkında bilgi edinmiş, şehzade Abbas Mirza ile arkadaş olmuş ve İran Şahı tarafından “Güneş ve Aslan” nişanına layık görülmüştür. Buradaki görevini tamamladıktan sonra Kafkasya’da kalarak, bu tarihten üç yıl sonra Hazar Denizi’nin doğu kıyılarına ve Hive’ye gitmek ile görevlendirilmiştir.⁶⁷

Gürcistan Askeri Valisi ve Rus İmparatorluk Servisi Piyade Genel Komutanı Aleksey Petroviç Ermolov, bölgede yaşayan göçebe Türkmenlerle dostane ilişkiler kurmak için Hazar Denizi’nin doğu kıyasına bir sefer gönderme projesi tasarlamıştır. Bu proje kapsamında Muravyev subay olarak Ponomaryov ile birlikte Hazar’ın doğu kıyasının bir araştırmasını yapmak ile görevlendirilmiştir. Bu görevine ek olarak Hive’ye tek başına ilerlemek, Han ile bir ittifak görüşmesi yapmak ve ülkenin ve sakinlerinin bir tanımını vermek ile de görevlendirilmiştir. Muravyev bu görevi sırasında yaşadıklarını ve Hive

---

⁶² 1735 yılında hanedanlık nişanı olarak verilse de 1797 yılında İmparator I. Pavel tarafından hizmetleri dolayısıyla devlet memurları ve askerlere de verilmeye başlanmıştır. Bnz: Özkan, *Türkistan’ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev*, 35.

⁶³ Belçika’nın mevcut üç ulusal onursal şövalyelik nişanından biridir. Belçika’nın en eski ve en yüksek mertebesidir ve adını kurucusunun onuruna almıştır. Bnz: *Leopold Nişanı (Belçika)*, Wikipedia.

⁶⁴ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 15; Şişov, *Polkovodstvy Kavkazskih Voyin*, 459.

⁶⁵ Russkiy Arhiv, 1886, c.4, 445.

⁶⁶ Russkiy Arhiv, 1886, c.5, 22.

⁶⁷ Şişov, *Polkovodstvy Kavkazskih Voyin*, 461.

hakkındaki izlenimlerini *Putoşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820* ismi ile kitaplaştırmıştır.⁶⁸

Görevini başarı ile tamamlayarak Hive'den dönmesinin ardından Albay rütbesini alan Muravyev 1822'de Kafkas Yedinci Tüfekli Ordusu'nun Komutanlığına getirilmiştir. Kafkas Yedinci Tüfekli Ordusu'nu tekrar düzenleyen Muravyev 1826 senesinde İran-Rus savaşının başlaması ile beraber İran cephesinde savaşmış ve bu savaşta büyük başarılar elde etmiştir. Savaşı Rusların kazanmasının ardından Rusya ve İran arasında 1828 yılında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Türkmençay Antlaşması gereğince İran Kaçar Hanedanlığı, Revan ve Nahçıvan hanlıklarını Rusya'ya bırakmıştır.⁶⁹

26 Aralık 1825'te Dekabristler İsyanı'nın yaşanması Muravyev'in sıkıntılı bir sürece girmesine neden olmuştur. I. Aleksandr'ın ölmesi ile tetiklenen Dekabristler hareketi yalnızca birkaç gün sürmüş ve ordu tarafından bastırılmıştır. Bu isyan sonucu Muravyev ailesi takibe alınmış ve Sergey İvanoviç Muravyev Apostol suçlu bulunarak idam edilmiştir. İsyanın başladığı dönemde askeri görevde olan Muravyev, Dekabristlerin kuruluş aşamasında etkin olduğunun bilinmesine rağmen Dekabrist eylemlere katılmaması ve Admiral Mordvinov'la kurduğu yakın ilişki sayesinde takibe alınmamıştır.⁷⁰

1 Temmuz 1827 tarihinde İran savaşında Kafkas Genel Ordusu'nun komutan yardımcılığına getirilmiş, 1828 yılındaysa Tebriz'in Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından tuğgeneral rütbesine yükselmiştir.⁷¹ İran-Rus Savaşının bitmesinin hemen ardından, 1828'de Osmanlı-Rus savaşı başlamıştır. Muravyev bu savaşa Kafkas cephesinde General Paskeviç komutanlığında katılmıştır. 1828-1829 yılları arasında devam eden Osmanlı-Rus savaşında, Kars ve Ahıska'nın işgalinde mühim rol oynamıştır.⁷² Kars'ın işgalinden dolayı Aziz Georgiy Nişanı'nın⁷³ dördüncü derecesi,

---

⁶⁸ Nikolay Nikolayeviç Muraviev, *Putoşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820* godah, (Moskva: Tipografiya Avgusta Semyon'a, 1822).

⁶⁹ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 18-19; Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 462.

⁷⁰ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, 21; Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 18-19.

⁷¹ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 465.

⁷² Russkiy Arhiv, 1893, c.11, 349; Russkiy Arhiv, 1893, c.12, 459.

⁷³ Yabancı bir devletin saldırısına karşı üstün savunma başarısı gösteren üst düzey subaylara verilen bir Rus nişanıdır. Adını Aziz George'den almaktadır ve Rusya'nın Aziz Andrew Nişanı'ndan sonraki ikinci üst düzey nişanı olup en üst düzey askeri nişanıdır. Bnz: Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev*, 38.

Ahıska'nın alınması sebebiyle de Aziz Georgiy Nişanı'nın üçüncü derecesiyle onurlandırılmıştır.⁷⁴

Osmanlı-Rus savaşı sırasında, Bayburt Kalesi'nin alınması sonucu, Kafkas Özel Ordusu Komutanı Paskeviç Erivanskiy'le arası bozulan Muravyev 1830'da istifa etmişse de bu istifası uzun sürmemiştir. 1830-1831 yılında Rus Çarlığına karşı Polonya ayaklanmasının başlaması ile beraber General Feldmareşal İ. İ. Dibiç Zabalkansiy'nin ricası sonucunda Polonya ordusuna çağırılmıştır. Muravyev Feldmareşal İ. İ. Dibiç Zabalkansiy'nin emri altındaki Altıncı Grenadier Tugay Komutanlığına getirilmiştir. Komutanlığa getirilmesinin asıl sebebi isyandır.⁷⁵ "Kasım Ayaklanması"⁷⁶ olarak isimlendirilen Polonya İsyanının Rus ordusu tarafından bastırılması bir yıldan fazla sürmüştür. Polonya isyanının bastırılması ile birlikte Korgeneral rütbesini alan Muravyev'in Polonya'daki görevi çok sürmemiştir.⁷⁷ 1832'de İmparator I. Nikolay tarafından elçi olarak Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir. 1833'te Mısır Paşası ile mücadele etmekte olan padişaha yardım etmek için İstanbul Boğazı'na gönderilen Rus müfrezesinin başına getirilmiştir.⁷⁸

Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın daha önce Osmanlı'ya karşı pek çok başarı elde bilinmektedir. Bu durum göz önüne alındığında Osmanlı bir dış desteğin şart olduğu sonucuna varmış ve böylece mesele kısa bir süre içerisinde uluslararası boyut kazanmıştır. Osmanlı, İngiltere ile gerçekleştirilen diplomatik girişimlerden sonuç alamamıştır. Mehmet Ali Paşa ile yakın ilişki içerisinde olduğu bilinen Fransa'dan beklenti zayıftır. Yardım alınabilecek devletler arasında yalnızca Rusya'nın kaldığı görülmektedir.

Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul ve Boğazlar üzerinde hâkimiyet kurması ve Fransa ve İngiltere'nin etkisi altında yeni bir devletin ortaya çıkması ihtimali Rusya açısından büyük bir tehdit olarak algılanmıştır. O dönemde Rusya, Edirne barış antlaşması ile Balkanlarda etkin hale gelmiş, ticaret gemilerine Boğazlardan geçiş imkânı sağlamış, İran ile gerçekleştirmiş olduğu ticaret antlaşması ile yakın doğuda nüfuz kazanmıştır.

---

⁷⁴ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 23; Şişov, *Polkovodstiy Kavkazskih Voyin*, 470.

⁷⁵ Şişov, *Polkovodstiy Kavkazskih Voyin*, 473.

⁷⁶ Polonya-Rus Savaşı (1830-1831) veya Cadet Devrimi, Polonya'nın merkezinde Rus İmparatorluğu'na karşı gerçekleştirilen silahlı eylemlerin bütünüdür.

⁷⁷ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 25.

⁷⁸ Russkiy Arhiv, 1894, c.7, 355.

Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin kendisine muhtaç bir şekilde varlığını sürdürmesi Rusya için çok önemlidir. İstanbul ve Boğazlar ile alakalı planları açısından Mısır krizi Rusya adına büyük bir fırsattır.⁷⁹

Çar Nikolay birkaç yıl öncesine kadar savaş halinde olduğu Osmanlı Devleti'ne askeri yardımda bulunmayı kabul etmiş ve General Nikolay Nikolayeviç Muravyev 5 Aralık 1832 tarihinde Sivastopol'dan İstanbul'a yola çıkmıştır. Şark dilleri ve kültürüne hâkim olması nedeniyle Muravyev bu iş için uygun görülmüştür. Onun görevi Osmanlı ve Mısır ile diplomatik temasta bulunarak krizin diplomatik yollar ile çözülmesini sağlamak ve bu mümkün olmazsa Rusya adına Osmanlı devletine askeri yardım sunmaktır. 9 Aralık'ta İstanbul'a gelen Muravyev 10 Aralık'ta Reis Efendi tarafından, birkaç gün sonra da Sultan Mahmut tarafından kabul edilmiş ve Rus Çarının askeri yardım teklif mektubunu Padişah'a takdim etmiştir. Ardından Mehmet Ali Paşa'yla görüşmek ve krizi diplomatik yollar ile çözmek için Mısır'a gitmiştir. Osmanlı Devleti henüz teklife cevap vermemişken Rusya Karadeniz donanmasına İstanbul'a gitmek üzere hazırlanması talimatını vermiştir. Sefer hazırlıkları gizli tutulmuş, şüpheye mahal vermemek için donanma hazırlıklarının hedefi olarak Kafkas sahilleri gösterilmiştir.⁸⁰

Bu arada Muravyev yaptığı görüşmelerin ardından Mısır'dan İstanbul'a eli boş dönmüş, Osmanlı Devleti'nin Fransa ve İngiltere'den beklentileri sonuç vermemiştir.⁸¹ İstanbul'un tehdit altında olduğunu gören Padişah 2 Şubat'ta, İstanbul'da bulunan Rus elçisi Butenev vasıtası ile Çar Nikolay'ın askeri yardım teklifini kabul etmiş⁸² ve bu gelişmeler sonucunda Rus tarihinde "Bosforskaya Ekspeditsiya" (Босфорская Экспедиция) olarak bilinen ve Rus donanmasının en meşhur seferlerinden biri olarak görülen "Boğaz Seferi" başlamıştır.⁸³

Osmanlı ve Rusya arasında 8 Temmuz 1833 tarihinde imzalanan Hünkâr İskelesi Anlaşması Rusya'nın diplomatik zaferi olarak yorumlanabilir. Osmanlı Devleti, savaş çıkması halinde Rusya hariç tüm devletlere Çanakkale Boğazı'nı kapamayı kabul etmiş, böylece Rusya Karadeniz'e yabancı devlet gemilerinin girişini engellenmiştir. Karşılıklı

---

⁷⁹ Nikolay Nikolayeviç Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, (Moskova: 1869) 4; Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 99-100.

⁸⁰ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 24-56.

⁸¹ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 80-120.

⁸² Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 157.

⁸³ Fatih Ünal, "Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı "Moskof Taşı" (Камень Московитов)", *Türkiyat Mecmuası*, 23/2 (2013), 191.

yardıma dayanmakta olan bu anlaşma ile Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi önemli ölçüde artmıştır.⁸⁴

Kont Orlov'un olağanüstü elçi ve en üst askeri ve siyasi yetkili olarak bölgeye gelişinin ardından Muravyev'in işleri hafiflemiştir. Böylece Beykoz Rus kampında askeri işler ile daha çok ilgilenen Muravyev, Rusların Boğaza gelişinin hatırası olarak bir anıt yapılması düşüncesini ortaya atmıştır. Muravyev'in çabaları sonucunda Ruslar Boğaziçi'nden ayrılmadan önce Türk ve Rus dostluğunun bir göstergesi olarak Rus ordusunun karargâhı olan Beykoz Selvi Burnu'na Türkler tarafından "Moskof Taşı"⁸⁵ olarak adlandırılan bir anıt dikmişlerdir. Muravyev bu anıt fikrinin ortaya çıkışından şu şekilde söz etmektedir: "Gelecek kuşakların Boğaziçi'ne gelişimizle ilgili bu meşhur seferimizi hatırlamaları için bir işaret bırakmak gerektiğini düşünüyordum. Bunun için ilk olarak küçük güzel bir anıt projesi çizdim."⁸⁶

Muravyev anıt yapma fikrini ilk olarak Kont Orlov'a açarak onun müsaadesini istemiştir. Fakat Kont Orlov anıtın Türkler açısından hoş olmayan bir hatırayı canlı tutabileceği, gururlarını kırabileceği ve bu anıtın batı devletlerinde rahatsızlığa neden olabileceği gerekçesiyle Muravyev'in anıt isteğini reddetmiştir. Anıttan vazgeçmeyen Muravyev, Rus ordusunun Boğazdan ayrılmadan önce karargâhlarının olduğu yerde kısa bir tören gerçekleştireceklerini söyleyerek bu esnada askerin nizamını sağlayabilmek adına bir işarete gereksinim olduğunu ve işaretlenmiş bir kayanın bu işlevi yerine getireceğini Orlov'a iletmiş, Orlov da kayanın işlenmemesi şartı ile bu teklifi kabul etmiştir. Fakat Muravyev'in notlarından, onun Orlov'unakin aksine görkemli ve Rusya'nın siyasi başarısını simgeleyecek bir anıt inşa etmeyi planladığı anlaşılmaktadır: "O kadar büyük bir kaya seçilmeliydi ki, gücümüzün derecesi ortaya konabilsin. Gelecek nesiller sanat bakımından olmasa da cüsse bakımından onu koyanların asıl niyetlerine şahit olsunlar."

Anıt dikme meselesini Rus elçiliği de dahil olmak üzere hiç kimse ile paylaşmayan Muravyev, ayrı bir ödenek bile talep etmeden, anıt için çalışmaya koyulmuştur. Anıta harcanacak para için kamptaki askerler arasında bağış kampanyası başlatılarak bütün askerlere imzalı kağıtlar dağıtılmış ve 800 rubleden fazla para toplanmıştır. Bu iş için

⁸⁴ Kemal Beydilli, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1998), (Erişim Tarihi 03.04.2023), 18/488.

⁸⁵ Ek 18 ve 19, Moskof Taşına Ait Görseller.

⁸⁶ Muravyev, *Russkiye na Bossfore 1833 g*, 411.

ilk olarak görüŖülen Mühendis Yarbay Burno anıt için uzun bir zamana ihtiyaç duyduğunu söylemesi ve çok fazla araç-gereç istemesinin ardından görevlendirmede bir değişiklik yapılarak anıtın yapımı için Yarbay Mend görevlendirilmiŖtir. Hızlı bir Ŗekilde iŖe baŖlayan Mend, Beykoz sahilleri ve çevresinde gerçekteŖirdiđi araŖtırmalar sonucunda istediği büyüklük ve sağlamlıkta bir kaya bulamamasının üzerine Baltalimanı yakınlarında araŖtırmalarına devam etmiŖ ve istenilen büyüklükte kaya bulunabilmesi için sahile yakın kayalıklarından bir parça koparılması gerektiği sonucuna varmıŖtır. Bunun üzerine 400 askerden oluŖan bir ekip Baltalimanı'na gönderilmiŖtir. Bu ekip ellerinde kazmalar ve demir namlular ile geceleri de dahil olmak üzere birkaç gün çalıŖmıŖlardır. Barutlarla kayaları patlatarak sonunda büyük bir kaya parçası elde eden askerler kayayı sahile kadar (yaklaŖık 150m) sürüklemiŖlerdir.⁸⁷

Yaptığı iŖin açağa çıkmasını istemeyen ve iŖi oldu bittiye getirmeyi planlayan Muravyev, kayanın Beykoz Sahili'ne taŖınabilmesi için Lazarev'den gemi talep etmemiŖtir. Kaptan PaŖa'ya müracaat eden Muravyev ondan iki tane büyük kürekli gemi almıŖtır. Gemiler birleŖtirilerek güvertelerinin döŖenmesinin ardından kaya güçlükle yüklenerek sahile götürülmüŖtür. Fakat sorun burada da bitmemiŖ ve bu sefer de kayanın ağırlığı ile iskele çökmüŖtür. Karaya zorlukla çıkarılan kayanın Ŗimdi de Selvi Burnu'nun en tepe noktasına taŖınması gerekmektedir. Muravyev bu iŖe öncülük yapmak amacı ile önce kendisi öne çıkmıŖ ve kısa sürede ordunun küçük rütbeli⁸⁸ ve büyük rütbeli komutanları da dahil olmak üzere binden fazla gönüllü toplanmıŖtır. Muravyev'in aktardığı bilgilere göre, yakınlık kurduğu yaŖlı bir derviŖ de oradadır ve gönüllülük yapmaları içi gür bir ses ile Müslümanlara seslenmiŖtir.

İlk olarak Selvi Burnu'nun tepesine giden yol kayanın taŖınmasına hazır hale getirilmiŖ, ardından kaya sadece halatlardan ve ağaçlara bağlanmış büyük makaralardan meydana gelen bir sistem ile tepeye hareket ettirilmiŖtir. Nihayet kaya, büyük zorluklar ile Selvi Burnu tepesinin en yüksek noktasına çıkarılmıŖ ve temeli kaya olan zemine dikilmiŖtir. Temel üzerinde sağlam bir Ŗekilde durması için yalnızca kayanın alt kısmı titizce

---

⁸⁷ Ünal, "Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı "Moskof TaŖı" (Камень Московитов)", 196; Muravyev, *Ruskiye na Bossfore 1833 g*, 412.

⁸⁸ Küçük rütbeli gönüllüler arasında pek çok Türk askeri de bulunmaktadır ve kayanın taŖınmasında büyük gayret göstermiŖlerdir. Bnz: Nikolay Nikolayeviç Muravyov, *Ruskiye na Bossfore 1833 g*, 413.

tesviye edilmiştir.⁸⁹ Boğazda seyreden gemilerin rahatça görebilecekleri büyüklükteki anıt kayanın yüksekliği 3.135 m, genişliği 1.514 m, kalınlığı ise 1.135 m'dir. Ağırlığı hemen hemen 24.570 kg'dır.⁹⁰ Osman Ergin Türk Maarif Tarihi isimli eserinde anıtın “Boğaziçi taşı denilen kara taştan alelacele ve biçimsiz bir şekilde kesilmiş kaba bir eser”⁹¹ olduğunu ifade etmiştir.

Birçok fikrin ortaya atılmasının ardından anıtın üzerinde “Воздвигнуть русскими полками июня 25 дня 1833 года” (Rus Alayları Tarafından 25 Haziran 1833 Yılında Dikildi) yazılması kararlaştırılmıştır. Yazının taşa oyulması için gereken zaman hesaplanınca Rus ordusunun Boğazdan ayrılacağı zamana kadar oyma işleminin yetişemeyeceği anlaşılmış ve yazı kısaltılarak, Çar I. Nikolay'ın doğum günü olan 25 Haziran göz önünde bulundurularak 25 Haziran 1833 tarihi taşa oyulmuştur.⁹² Ruslar İstanbul'dan ayrılmasının ardından Rus subaylarından Efim Vasileviç Putyatın ve Vladimir Alekseyeviç Kornilov tarafından anıt kayanın bir tasviri hazırlanmıştır.⁹³ Boğaz Seferi ile elde edilen kazançlar Rus yetkililer arasında siyasi ranta dönmüştür. Muravyev'in başarısını belgeleyen anıt kaya tasviri Rus askeri yetkilileri arasında rekabet aracı haline gelmiştir. İngiliz ve Fransızların bunu kötüye kullanabileceği düşüncesi ile tasvirin basımı yasaklanmıştır. Fakat üç yılın ardından bu yasağın kaldırıldığı görülmektedir. Muravyev notlarında bu yasağa kendisini kıskananların sebep olduğunu ifade etmiştir:

“Türkiye için yaptığımız bu teşebbüsten sanki korkuyormuşuz gibi, sanki yabancılar bütün bu olayda onlara karşı zafer kazandığımızı unutacaklarmış gibi, sanki Boğazda onların misyonlarının ve Osmanlı sarayının önünde duran anıt kaya bizim Türkiye'ye yardımımızı hatırlatmaması gerekiyormuş gibi ve biz yaptığımızdan korkuyormuşuz gibi bu tasvirin basılmasından korkanlar gerçekte benim faaliyetlerimin dile getirilmesinden korkanlardır”.⁹⁴

Osmanlı, Rusların zaferinin bir hatırası olan bu anıttan utanç duymuş ve Moskof Taşını, Rusların bir kurtarıcı olarak İstanbul'a çağırarak zorunda kalışlarının acı bir hatırası

---

⁸⁹ Ünal, “Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı “Moskof Taşı” (Камень Московитов)”, 196; Muravyev, *Ruskiye na Bossfore 1833 g*, 412-413.

⁹⁰ Muravyev, *Ruskiye na Bossfore 1833 g*, 413.

⁹¹ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 537.

⁹² Muravyev, *Ruskiye na Bossfore 1833 g*, 414-415.

⁹³ Ünal, “Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı “Moskof Taşı” (Камень Московитов)”, 199.

⁹⁴ Nikolay Nikolayeviç Muravyev, *Ruskiye na Bossfore 1833 g*, 415.

olarak görmüşlerdir. İlerleye süreçte Mehmet Ali Paşa'nın kendini affettirebilmek için Moskof Taşı'nının tam karşısına Beykoz Kasrı'nı yaptırdığı bilinmektedir.⁹⁵

Komutanlığa getirilmesinin ardından orduyu modernize etmeyi görev edinen Muravyev, birtakım engeller ile karşı karşıya gelmiştir. General Muravyev, orduyu modernize etmek adına “*Ordudan Firarları Engellemek ve Ordunun Revize Edilmesi İçin Alınması Gereken Önlemler*” başlığı ile Çar I. Nikolay'a özel bir rapor hazırlamıştır.⁹⁶ Fakat Muravyev'in orduyu modernize etme çabası yanıtızsız kalmıştır. Muravyev notlarında bu konu hakkında yaşadığı hayal kırıklığından şu şekilde bahsetmiştir: “Eve döndükten sonra Çar'ın kendisine sunmuş olduğum rapora düşmüş olduğum notları okudum. Kayda değer hiçbir şey yazılmamış...”⁹⁷

1836 yılında askeri düzeni eleştirdiği ve sürgündeki Decabristleri himaye ettiği için gözden düşmüş ve istifaya zorlanmıştır. Fakat 1848 yılında hizmete geri döndüğü bilinmektedir.⁹⁸

Görevde değilken Rusya'nın başarısızlıklarının nedenini I. Nikolay'ın politikaları olarak görmüş ve bu durum hakkındaki fikirlerini şu şekilde belirtmiştir: "Zavallı Rusya, kaderin kimin elinde". Ancak savaşın gidişatından cesareti kırılan Çar, Muravyev'e Kafkasya'daki Rus birliklerine liderlik etme fırsatı sunduğunda, Muravyev tereddüt etmeden kabul etmiştir. Görevi kabul etmesinin nedenini de şu şekilde açıklamıştır: "Çar, yüzünü kaldırarak ve sadece Anavatan'a olan sevgime başvurarak benden kendisine yardım etmemi ikna edici bir şekilde istediğinde, konuşmalarında bana yapılan haksızlığın ve daha önce kendisine yapılan hakaretlerin ciddi bir şekilde bilincinde olduğunu fark ettim".⁹⁹ Kendisinin görevde olmadığı süre boyunca Türkiye ve Mısır'da bulunduğu süreci kitaplaştırdığı, ayrıca boş zamanlarında Latince ve Aramice öğrendiği bilinmektedir.¹⁰⁰

Siyasi arka plana bakıldığında 1840'ların başından itibaren Kafkas bölgesinde Şeyh Şamil (1797-1871) önderliğinde, gazavat hareketinin başladığı görülmektedir. Rusların

---

⁹⁵ Ünal, “Ruslar Tarafından 1833’de Beykoz/Selvi Burnu’na Dikilen Kaya Anıtı “Moskof Taşı” (Камень Московитов)”, 202.

⁹⁶ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 478.

⁹⁷ Russkiy Arhiv, 1894, c.10, 192.

⁹⁸ Orlov A.S. vd, *Istoricheskiy Slovar*, 2-e izd. (Moskova: 2012), 333-334.

⁹⁹ Kovalevskiy, *Istoriq Gosudarstva Rossiyskogo*.

¹⁰⁰ Russkiy Arhiv, 1895, c.1, 24.

Müridizm ismini verdikleri bu hareket nedeniyle pek çok kişi ölmüştür.¹⁰¹ Kafkas bölgesinde verilmiş olan kayıplar ve Rus komutanlarının başarısızlığı Çar I. Nikolay'ı, ordusunun önemli generallerinden Nikolay Muravyev'i yeniden ordu komutanlığına getirmeye zorlamıştır.¹⁰² Muravyev 1849'un ocak ayında Özel Ordu'nun 3, 4 ve 5. bölüklerinin komutanlığına, 1849'un Aralık ayındaysa Grenadier Bölüğü'nün komutanlığına getirilmiştir. İlerleyen süreçte Rusya Savaş Konseyi Üyeliği'ne getirilerek 1856'ya kadar görevde kalmıştır. 1853'de Kara Kuvvetleri Komutanı, 1854'de ise önce Rusya'nın Finlandiya Ordusu Komutanı olan Muravyev, daha Finlandiya'ya gitmeden görevi değiştirilerek, Bebutof'un yerine Kafkas Özel Ordusu Komutan Vekilliği'ne getirilmiştir.¹⁰³ Böylece 1854-1855 yılları arasında Osmanlı-Rus savaşında Kafkas cephesinde komutanlık yapmıştır.¹⁰⁴ Kafkas Özel Ordusu Komutan Vekili sıfatı ile bölgeyi teftiş eden Muravyev, Kafkasya'daki kuvvetleri yeniden gruplandırarak Sahra gruplarını Kafkasya ve Lezgiya hatlarından aldığı sekiz tabur, üç kazak alayı ve üç batarya ile takviye etmeye çalışmıştır.¹⁰⁵

General Muravyev'in emri altında 30.000 piyade, 10.000 süvari ve 91 toptan meydana gelen bir kuvvet bulunmaktadır. Bu sırada Kafkas Ordusu Komutan Müşir Vasfi Paşa İstanbul'dan, elde bulunan kuvvetlerinin takviye edilmesini talep etmiş ve bu durum İngiliz Müşavir Heyeti tarafından bir rapor ile İstanbul'a bildirilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Orduları Başkomutanlığı, Doğu Anadolu Ordusu'nun savunma gücünü arttırmak gayesiyle, Türklerden 23.000 kişi, İngiliz ve Fransızlardan 20.000 kişi ile toplamda 43.000 kişilik bir kuvvetin Doğu Anadolu Cephesi'ne gönderilmesine karar vermiştir.¹⁰⁶

Rus ordusu 1855 Haziran'ında Kars'a gelmiştir. Fakat Osmanlı ordusuna Kars, Erzurum, Trabzon ve Bâyezid'den yardım gelmesi ile Ruslar istediği sonuca

---

¹⁰¹ Süleyman Uludağ, "Müridizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 2006), (Erişim Tarihi 03.04.2023), 4/50.

¹⁰² Russkiy Arhiv, 1895, c.4, 435.

¹⁰³ Mehmet Saray, *The Turkmens in the Age Imperialism A Study of the Turkmen People and Their Incorporation in to the Russien Empire* (Ankara: TürkTarih Kurumu, 1989), 65; Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 28.

¹⁰⁴ Hikmet Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986), 126.

¹⁰⁵ W. E. D. Allen - Paul Muratoff, *1828-1921 Türk - Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi/Kafkas Harekatı* (Ankara: Genkur, 1966), 80.

¹⁰⁶ Tefvik Gürel, *1853-55 Türk - Rus ve müttefiklerin Kırım Savaşı*, (İstanbul: Askeri Matbaa, 1935), 115.

ulaşamamış, bunun üzerine farklı önlemler almayı denemişlerdir.¹⁰⁷ General Muravyev özellikle İngiliz subaylarının yardımı ile tahkim edildiğini öğrendiği ve Anadolu Ordusu'nun imkânları ile asker ve mühimmat yığmaya çalıştığı Kars kalesini kuşatmaya karar vermiştir. Muravyev'in stratejisi, Kars Kalesinin, çeşitli bölgelere yerleştirilmiş piyade müfrezeleri ile gözetlenmesine dayanmaktadır. Buralardaki birlikler, kaleden yapılacak hücumları kontrol edecek ve gerekir ise büyük bir bölgeye yayılan süvariye yardım edebilecektir. Rus süvarilerinin hücumu, kalenin çevresinde 100 mil çapında bir alan içerisindeki tüm Osmanlı ikmal depolarının tahribine yönelik olacaktır.¹⁰⁸ Ruslar Kars'a ulaşan ikmal yollarını kapatmak amacıyla Erzurum ve Kars'ın bağlantısını kesmeyi denemişlerdir. Böylece Kars'a hem hayvan yeminin hem de askerlerin ihtiyaçlarının nakledilmesi bir hayli zorlaşmıştır. 18 Haziran'da Rus Ordusu kale şehrini her taraftan kaplamıştır. Muravyev Kars çayının sol kıyısına geçerek burada kamp kurmuş ve kale garnizonunun Erzurum ile ilişkisi kesilmiştir. Böylece Osmanlı Ordusu asker ve erzak takviyesinden mahrum kalmıştır.¹⁰⁹ Öyle ki, açlıktan ölmek üzere olan Osmanlı askerleri, açlıktan ölmek üzere olan atları vurarak etlerinden yararlanmışlardır.¹¹⁰ Muravyev önderliğinde yürütülen bu strateji sayesinde Kars Ruslar tarafından gerçek manada kuşatılmıştır.¹¹¹

Muravyev Erzurum köylerindeki tahıl ambarlarının yakılması¹¹² ve Kars'ın ikmal yollarını kapatılmasıyla kalenin Kasım ayına kadar düşeceğini düşünmektedir.¹¹³ Fakat ilerleyen süreçte yaşanan gelişmeler Muravyev'in taarruz planının tamamen değiştirmesine sebep olmuş ve Ruslar ani bir hücum gerçekleştirmişlerdir. General Muravyev 5 Ağustos'ta General Birimmer tarafından gerçekleştirilen başarısız girişimin ardından orduyu toparlayarak Kars Kalesi'ne 29 Eylül 1855 tarihinde yeniden taarruza

---

¹⁰⁷ Humprey Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months of Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army Together With A Narrative of Travel and Adventures in Armenia and Lazistan with Remarks on the Present State of Turkey*, (London: 1856), 266-268.

¹⁰⁸ Allen - Muratoff, *1853-55 Türk - Rus ve müttefiklerin Kırım Savaşı*, 82.

¹⁰⁹ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 426.

¹¹⁰ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 429.

¹¹¹ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months of Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army Together With A Narrative of Travel and Adventures in Armenia and Lazistan with Remarks on the Present State of Turkey*, 266-268.

¹¹² Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 115.

¹¹³ Allen - Muratoff, *1853-55 Türk - Rus ve müttefiklerin Kırım Savaşı*, 87.

girişmiştir.¹¹⁴ Rus Orduları Başkumandanı General Muravyev, Tahmasb hatlarını çevirerek İngiliz bataryalarına bağlı olan ve savunma hattının bir kısmını teşkil eden Lake Bataryasını işgal etmeyi planlamaktadır. Bu planın başarıyla sonuçlanması durumunda, Muravyev'in Kars'ı tutabilecek ve cephaneleri tahrip edebilecektir. Bu bakımdan Ruslar, müstahkem mevkiyi savunulmayacak duruma getirmek için Tahmasb tabyalarına ve onun solundaki siperlere ateş açsalar da geri püskürtülmüşlerdir. Bir diğer yandan, Ruslar Kars ovasındaki Kanlıtabya ile İngiliz tabyası üzerine beklenmedik bir ateş ile hücum etmişlerdir.¹¹⁵ Kars harekâtı Ruslar için kayıplara yol açmış ve Rusların Kars'a hücumu Osmanlı tarafından bertaraf edilmiştir. Muratoff'a göre Rusların muharebeye katılan piyadelerinin %60'ını kaybettiği (8000 kişi), Osmanlı'nın kayıplarının daha hafif (1500 kişi) olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶

Bu ağır yenilginin ardından Muravyev geri çekilmek yerine ordusunu takviye ederek güçlendirmiştir. Kars tekrardan Rus ordusunun önünde durmaktadır. Ömer Lütfi Paşa'nın Gürcistan'da gecikmesi ve Osmanlı ordusunun gereksinim duyduğu tahılların ortadan kaldırılmasından kaynaklanan açlık nedeniyle Osmanlı ordusu iyice güçsüzleşmiştir.¹¹⁷ Osmanlı Ordusundan kaçan askerler çoğalmaktadır. Ruslar bu kaçakları Kars garnizonu hakkında bilgi verebilecek en doğru insanlar olarak gördükleri için esir almaktadır. Kaçakların¹¹⁸ verdiği bilgilere göre orada kalan insan sayısı üç kat azalmıştır.¹¹⁹ İlerleyen süreçte Türk bölgesini ablukaya alınmasına karar verilir ve Muravyev, Kars'ı ele geçirmenin ne kadar önemli olduğunu general ve subaylarına söylediği şu sözler ile vurgular: “Bize Kars'tan daha çok onun koruyuculuğu lazımdır. Bu kaleyi almak ile biz, küçük Asya'nın anahtarını almış oluyoruz, bütün düşman güçlerini bertaraf etmiş oluyoruz.”¹²⁰

Kuşatma devam ederken Muravyev, bütün yol ve patikaların kontrolü ve daha iyi korunması için emir vermiştir. Muravyev'in yeniden hücum girişmemesinin nedeni esirlerden ve istihbarattan gelen bilgilere dayanarak Osmanlı Ordusunun günlerinin

---

¹¹⁴ Russkaya Starina, 1870, c.2, 592.

¹¹⁵ Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, 129; Allen – Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi / Kafkas Harekâtı*, 89.

¹¹⁶ Allen – Muratoff, *1828-1921 Tür -Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi / Kafkas Harekâtı*, 90.

¹¹⁷ Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, 135.

¹¹⁸ Britanyalı Tuğgeneral Williams'ın tavsiyesi ile savaş kurallarına uymaya çalışılmış ve taraflar esir alışverişi yapmıştır. Bkz: Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 438.

¹¹⁹ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 427-428.

¹²⁰ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 423.

sayılı olduğunu ve savaşmadan, hiçbir Rus askerinin kanı dökülmeden de kaleyi teslim alabileceklerini düşünmesidir.¹²¹ Nihayetinde tarafların anlaşması ile 27 Kasım 1855 tarihinde Kars Kalesi General Muravyev'e teslim edilmiştir.¹²² Kars Kalesi'nin teslimiyet senedi General N. N. Muravyev ve Tuğgeneral F. Williams tarafından imzalanmıştır.¹²³

Muravyev bu başarısının ardından Aziz Georgiy Nişanı'nın ikinci derecesine layık görülmüştür. Kars'ı alması, "Kars Fatihi" ismiyle ünlenmesine ve "Karskiy" lakabıyla anılmasına neden olmuş, literatüre Nikolay Nikolayeviç Muravyev Karskiy olarak girmiştir.¹²⁴ General Muravyov'un Kars Savaşı Günlükleri "*Voyna Za Kavkazom v 1855 g*" adıyla 1877 yılında St. Petersburg'da 2 cilt halinde yayımlanmıştır.¹²⁵ 22 Temmuz 1856 tarihinde Muravyev Karskiy askeri görevlerinden istifa etmiştir. 1859'da askeri mahkemeden de istifa ederek emekliliğe ayrılan Muravyev Karskiy, yaptığı askeri hizmetlerden nedeniyle 1863 tarihinde Aleksandr Nevskiy Nişanı'na¹²⁶ layık görülmüştür.¹²⁷

1856 yılında tahta çıkan II. Aleksandr, A. Baryatinsky'yi bölgenin yeni valisi olarak ataşın ve Muravyev emekli olmuştur. Emekli olmasının ardından ve Devlet Konseyi üyeliğine atanmıştır. 1858'de Kırım Savaşı sırasındaki suistimalleri araştırma komisyonu'na başkanlık etmiş, 1861'den itibaren Samogitian Grenadier Alayının Şefi olarak görev yapmıştır.¹²⁸

18 Ekim 1866 yılında ölen Muravyev son yıllarında ömrünü ailesinden miras kalan evinde köy keşişi gibi sürdürmüştür. Yarım asırdan fazla süredir tuttuğu notlarını yazmaya devam etmiştir.¹²⁹ 7 Temmuz 1865 tarihinde günlüğüne yazmış olduğu son not şu şekildedir:

---

¹²¹ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 439.

¹²² Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, 135.

¹²³ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 442.

¹²⁴ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 31.

¹²⁵ Nikolay Nikolayeviç Muravyev, *Voyna Za Kavkazom v 1855 g*, (St. Petersburg: Tipografiya Tovarişestva "Obşestvennaya Polza", 1877).

¹²⁶ 1725-1917 yılları arasında yürürlükte kalan bu nişan ile üst düzey devlet adamları ve üst düzey askerler ödüllendirilmektedir. Bnz: Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev*, 38.

¹²⁷ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 31-32.

¹²⁸ Kovalevskiy, *Istoriq Gosudarstva Rossiyskogo*.

¹²⁹ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 451.

“Bu kadar yazmak yeter artık. Bir hafta sonra 71 oluyorum. Sık sık hatıralarım karışıyor, fiziki ve ahlaki güçlerim azalıyor, gözlerim sönüyor. Benim asrım bitiyor, bütün dostlarımı kaybettim, yavaş yavaş aile hayatım yıkılıyor. Önümüz yalnızlık.

Bu günlüğü bitirirken, kalan günlerimi kalan güçlerimin yettiği sürece, kendi tarafımdan toplanmış ve hayatım boyunca oluşturduğum “Zapiski (notlarım)” metinlerini düzenlemeye adayacağım.”¹³⁰

Mezarı¹³¹, Don Nehri’nin sol kıyısında yer alan eski Zadonsk şehrinde, tarihi açıdan büyük öneme sahip olan bir manastır bulunmaktadır. Bugün bu manastırın bahçesinde kısa, savaş dönemi yazısıyla yazılmış, tin granitinden yapılmış bir taş anıt vardır:

“Nikolay Nikolayeviç Muravyev, asker olma yoluna 1812’de I. Dünya Savaşı ile başlayıp 1856’da Kars eteğinde doğu ile birleştirmiştir. Nikolay Nikolayeviç Muravyev’in kaderi hızlı akan dağ nehrinin yoluna benzer, yolunda çok fazla daralmalar vardır. Dürüst ve sadık bir şekilde büyük Rusya devletine hizmet ederek, her komutanın arzuladığı yere, savaşın kaderini çözümleyen büyük zafere ulaşmıştır. Aslında bunun için onda tanrı vergisi büyük taktik ve stratejik eğitmen hususları vardır. Askerlik kariyerinin son dönemlerinde hayatı ona, göz alıcı bir zaferi hediye eder. Bu zafer, Kafkaslarda 1853-1856 yılları arasındaki Kırım savaşının devamlılığını ya da bitiriciliğini önceden belirleyen niteliktedir. Bu zafer sayesinde Rusya devletinin askeri evraklarında Karsky (Kars) olarak anılmaktadır.”¹³²

1.3. Kişiliği

Muravyev’in sosyal ve özel hayatında nasıl biri olduğuna dair bilgiler mevcut değilse de A. V. Şişov’un Kafkas komutanları hakkında yazmış olduğu eserde yer verdiği Muravyev’in askerlik arkadaşlarının tasvirine göre N. N. Muravyev askeri yönden hırslı, yetenekli ve tuttuğunu koparan; karakter olarak dürüst, adaletli, güvenilir, insanları rütbelerine göre değerlendirmeyen ve aç gözlülüğünden nefret eden bir insandır. Herhangi yüksek rütbeden bir askerin haksızlıklarına göz yummamış ve hatta yeri geldiğinde yaptıkları aç gözlülük nedeniyle tepki göstermiştir. Bu özellikleri nedeniyle kendisi Kırım kumpanyası sırasında mesleği kötüye kullananları araştırma komisyon

¹³⁰ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 452.

¹³¹ Ek 20 ve 21, Nikolay Nikolayeviç Muravyev’in Mezarına Ait Görseller.

¹³² Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 421.

başkanlığına getirilmiştir.¹³³ A. V. Şişov'a göre Muravyev'in tanrı vergisi büyük taktik ve stratejik hususları bulunmaktadır.¹³⁴ Ayrıca generallik yaptığı sırada kıdemli savaşı, önemli derecede belirleyici (kararlı), inatçı ve iradeli biri olarak tanındığını belirtmiştir.¹³⁵ Askeri yönden her zaman takdir edilen biri olarak karşımıza çıkmaktadır. D. E. Saken Muravyev'in askeri yönüne duyduğu hayranlığı şu kelimelerle ifade etmiştir: "Her zaman N. N. Muravyev'in korkusuzluğunu, bozulmayan sakinliğini ve komutasındaki orduda gerçekleştirdiği düzgün hârekatı beğenirdim. En acımasız savaşlar sırasında, top atışları altında başka zamanlara nazaran o çok neşeli ve nazikti."¹³⁶

Muravyev Kars zaferinden önce söylemiş olduğu şu sözler ile soğukkanlı, kararlı ve özgüvenli karakterini ortaya koymaktadır: "Efendiler, generaller ve subaylar. Kars'a gidiyoruz. Şunu söylemeliyim ki İngiliz gazeteciler kaleyi Ruslar için tamamen ulaşılmaz olarak görüyorlar. Bizim görevimiz bu konuda Britanyalıları düzeltmektir."¹³⁷ Rus imparatoru Kafkas valiliği görevine birini atamak için A. Y. Popov'dan generallerin bir portföyünü hazırlamasını emretmiştir. Bu noktada karakteristik özelliklerinin Muravyev'i askeri görevlerde de ön plana çıkardığı görülmektedir. Popov kendine verilen bu görev için yapmış olduğu araştırmadan sonra sonucu yazılı olarak şöyle bildirmiştir:

"Benim şahsen tanıdığım ya da duyduğum tüm generaller arasında sadece tek bir tanesi birim ihtiyaçlarımızı karşılıyor. Bu kişi Nikolay Nikolayeviç Muravyev. Eğer o herhangi bir karar alırsa ne yanındakilerin ne de düşmanlarının gücü, onu yapmaya karar verdiği eylemden vazgeçirmeye yetmez. Başkalarının eylemlerini kendi iradesine boyun eğdirmeyi bilir."¹³⁸

Bu ifade Muravyev'in kararlı karakterini göstermesinin yanında çok yönlü karakterini de göstermektedir. Muravyev bir asker olmasının yanı sıra, çok dil bilmesi (doğu dilleri dahil), coğrafi ve topografik bilgisi, resmetme yeteneği, ikna kabiliyeti ve diplomatik başarısı ile kendisine verilen pek çok görevi layıkıyla yerine getirmiştir.

¹³³ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 449.

¹³⁴ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 421.

¹³⁵ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 425.

¹³⁶ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 449-450.

¹³⁷ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 489.

¹³⁸ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 482.

İ. İ. Yevropeys Russkaya Starina Dergisi'ne verdiği röportajda Muravyev hakkındaki izlenimlerini şu şekilde aktarmıştır:

“O, tüm pahalı şeylerden uzak dururdu. Genellikle kendi çalışma odasında hasır yatakta, üstünü paltosuyla örterek uyurdu. Çok erken kalkarak, sabah çayına aynı paltosunu üzerine giyerek gelirdi. Çalışma odasına askerlik ile ilgili konular için gelen subayları kabul ederdi. Masası doyurucu ve sade olurdu. Öğle yemeğinde her zaman birer şişe kırmızı ve beyaz şarap verilirdi ama Muravyev aslında hemen hemen hiç içmezdi. Buhar banyosu yapmayı çok severdi ama buz gibi havaları da rahat geçirir, üşümezdi. Aşırı soğuk havalarda tek bir ceket ile gezebiliyordu. Kunduz yakalı paltolar giyen subaylara çok kızar, onları uyarır ve kunduz yakalı paltonun askerler için lüks olduğunu, hatta kendisinin de kunduz yakalı palto giymediğini söylerdi.”¹³⁹

General D. E. Saken de 1874 yılında Russkaya Strina dergisine verdiği röportajda aynı hususa şu şekilde değinmiştir: “1855 senesinde Kafkasa gelerek, devlet hazinesinden hiç para, silah, barut istemeden, elindekilerden memnun kalarak 16 bin kişilik ordu topladı.”¹⁴⁰

Muravyev'in devlet hazinesini gereksiz harcamaması ve tutumlu karakterinin altında yatan düşünce İ. S. Kravtsov'un Muravyev hakkında söylediği şu sözler ile daha iyi anlaşılmalıdır:

“Transkafkasya'da ondan önceki meslektaşlarının yaptığı bol keseden iyilikler nedeniyle insanlar ona soğuk davranırlardı. Muravyev bu tarz iyilikler konusunda çok cimriydi. Cimriliğinin sebebi, devletin parasına I. Petro'nun yaklaşımıyla yaklaşmasıydı. I. Petro devletin ihtiyacı için halktan alınan her bir ruble için tanrıya hesap vermek zorunda olduğunu söylerdi.”¹⁴¹

Bahsedilen özelliklerinin yanı sıra insanlar Muravyev'i iyi bir kalbe sahip olması nedeniyle de takdir edilmiştir. İ. S. Kravtsov'un, dürüstlüğü ve düzgün karakteri nedeniyle Kuzey Kafkasya'da herkesin Muravyev'i sevdiğini dile getirmiştir.¹⁴² İ. İ. Yevropeys “Kendine karşı çok katıydı ve emri altındakilere de çok mükemmeliyetçi davranıyordu. Ama askerler onu seviyordu. O, askerlerin rahatlığını, memnuniyetini,

¹³⁹ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 450.

¹⁴⁰ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 449-450.

¹⁴¹ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 451

¹⁴² Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 451.

kaldıkları yerleri ve hatta eğlencelerini bile düşünürdü”¹⁴³ sözleriyle Muravyev’in askerler ile olan ilişkisini özetlemiş; Albay A. M. Dondukov ise Muravyev hakkındaki düşüncesini “Onun sert kabuğunun altında sıcak ve şefkat dolu bir kalp saklıydı. Bir suçlunun geleceğini yok edebilecek herhangi bir şeyi reddederdi. Kafkaslardaki komutanlık döneminde hiç kimseyi mutsuz etmemek için ölüm emirlerini imzalamıyordu.”¹⁴⁴ sözleri ile ifade etmiştir.

Kendisi, diplomatik başarısı ve vermiş olduğu emek sayesinde hanlık hükümdarının Rusya’ya hürmetini kazandırmıştır. Vatanının yararına senelerce emek vererek, büyük sevgi ve özveri ile hizmet etmiştir. Bu nedenden, Rusya’nın kronik kayıtlarında Nikolay Nikolayeviç Muravyev ismi çizgiler ile belli edilmiştir.¹⁴⁵

1.4. Hive Hanlığı’na Gidiş Amacı

Hive Hanlığı, Türkistan’daki varlığını neredeyse 400 yıl boyunca sürdürmüş olan köklü bir Hanlıktır. Hem uzun süre mevcudiyetini korumuş olması hem de coğrafi konumu nedeniyle birçok yabancı devletle siyasi ilişkiler kurmuştur. Rus Çarlığı Hive’nin siyasi ve ticari ilişkiler kurduğu devletler arasında ön plana çıkmaktadır. Türkistan’dan geçen ticaret yolları vasıtasıyla doğu ile gerçekleştirdiği ticareti geliştirmek isteyen Rus Çarlığı, I. Petro’dan itibaren Türkistan’ı işgal etmeyi istemiştir. Türkistan’ı işgal etme projesi için Türkistan bölgesi hakkında fikir sahibi olunması gerekliliği istihbarat faaliyetlerini ön plana çıkarmıştır. Bu yüzden Ruslar XVIII-XIX. yüzyıllarda Hive Hanlığı’na birtakım temsilciler yollayarak bu devlet hakkında bilgi edinmeyi amaçlamıştır. Batı için bir gizem olan ve keşfedilmeyi bekleyen bu bölge hakkında toplanmak istenen bilgi yalnızca siyasi ve ticari çıkarları etkileyecek bilgiler değildir. Hive hakkında sosyal ve kültürel unsurlar da dahil olmak üzere her türlü konuda bilgi toplanmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda Hive’ye giden Rus temsilcilerden biri de Muravyev’dir.¹⁴⁶

Türkistan hanlıklarının Rusya ile ticari ilişkisi XVI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Hive Hanlığı Rusya’nın Orenburg ve Astrahan şehirleri ile olan ticari ilişkilerini Mangışlak yolu üzerinden gerçekleştirmektedir. Fakat bu yolun geçtiği bölgede bulunan Kırgız ve

¹⁴³ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 450.

¹⁴⁴ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 451.

¹⁴⁵ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 450.

¹⁴⁶ Koç, “Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı’na Gelen Rus Asker ve Elçileri”, 83.

Türkmen kabilelerinin yağma eylemleri yüzünden büyük güvenlik sıkıntıları yaşanmaktadır. Öyle ki Mangışlak Türkmenleri, Kırgızlar ve Hiveliler arasında yağma oldukça sıradan bir durum olarak görülmektedir. Hem bölge halkının kendi aralarında gerçekleşen anlaşmazlık ve savaşlar hem de yağma hareketi devletlerarası ticareti olumsuz etkilemektedir. Bu yağmalar esnasında tüccarların esir alınarak Hive'ye getirilip köle olarak satıldığı da bilinmektedir.¹⁴⁷ Muravyev, Hive'de Orenburg sınırından kaçırılan birçok Rus köle olduğunu söylemektedir.¹⁴⁸

Aleksey Petroviç Ermolov 12 Haziran 1819 tarihinde Albay Ponomaryov'a bir mektup yazarak Rusya ve Hive arasındaki ticaretinin önemine değinmiş; yağmaların fiyat artışına sebep olduğunu ve ticareti olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. Ayrıca, bu sorunun önüne geçilmesi adına ne gibi önlemler alınabileceğinin araştırılmasını istemiştir. A. P. Ermolov Bakanlar Kurulundan K. V. Nesselrod için hazırladığı raporda Hazar'ın doğu kıyısında inşa edilecek kalenin Rusya ve Hive arasındaki ticareti güvenceye alarak Hive ile direkt olarak alışveriş fırsatı sunacağını ve deniz ticaretini tekelinde bulunduran İran'ın gücünü kıracağı gibi fiyatların da düşeceğini yazmıştır.¹⁴⁹ Kafkas Genel Valisi General Ermolov bu meseleye çözüm bulmak için Rusya Bakanlar Kurulu'nun talimatı ile projeyi hayata geçirme kararı almıştır.

Gerçekleştirilen bu projenin yaratıcısı Aleksey Petroviç Ermolov olarak gözükse de projenin daha eskiye dayanan bir tarihi vardır. Projenin arka planını anlamak için Nikolay Semyonoviç Mordvinov'u ve onun projesini ele almakta fayda vardır. Zengin ve etkili bir ailenin oğlu olan Nikolay Semionoviç Mordvinov 17 Nisan 1754'te Novgorod Eyaleti, Pokrovsk'ta doğmuştur. İlk olarak evde eğitim gördü, daha sonra II. Catherine tarafından oğlu Paul ile birlikte çalışması için St. Petersburg'a getirildiği bilinmektedir. Burada matematik ve yabancı dillere karşı üstün bir yetenek göstermiş ve ilerleyen süreçte İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Latince ve Yunancayı akıcı bir şekilde öğrenmiştir.¹⁵⁰ Admiral Nikolay Semyonoviç Mordvinov, Rusya'da Denizcilik Bakanlığı yapmış, 1810-1818 yıllarında Rusya İmparatorluğu Devlet Konseyi'nde ekonomi sorumluluğunu üstlenmiştir. 1823-1840 yılları arasında Rusya

---

¹⁴⁷ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 66.

¹⁴⁸ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 49.

¹⁴⁹ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 68.

¹⁵⁰ Basil Dmytryshyn, *Admiral Nikolai S. Mordvinov: Russia's Forgotten Liberal*, 30/1 (Jan., 1971), 54.

Özgür Ekonomi Cemiyetinin Başkanlığını yapmıştır.¹⁵¹ Rusya’da Liberalizmin en açık sözcü sözcülerinden biri olarak bilinmektedir.¹⁵²

Admiral Mordvinov 19 Haziran 1816 tarihli Rusya Bakanlar Kurulu’na “*Pokoreniye Kavkazskih Jiteley/Kafkas Halklarının Boyun Eğdirilmesi*” adıyla bir ekonomik kalkınma raporu sunmuştur.¹⁵³ Kötüye giden ekonominin kalkındırılmasını temel alan bu rapor ile birlikte Rusya, Kafkasların ve Türkistan hanlıklarının işgalini resmi olarak başlatmış bulunmaktadır. Mordvinov “böyle halklar silah ile işgal edilmez” demiştir. Bu açıklaması oldukça çarpıcıdır. Zaten Kafkas’ın dağlık bir bölge olması ve Rus askeri gücünün o zamanki durumu düşünüldüğünde Rusların bölgeyi işgal etmesinin oldukça güç olduğu gözükmemektedir. Kafkasların silah ile ele geçirilemeyeceğini düşünen Mordvinov’a göre böyle bir girişimde bulunmak işe yaramamasının yanı sıra Kafkaslardan Rusya sınırlarına gerçekleştirilen saldırılar konusunda da bir yarar sağlamayacaktır.¹⁵⁴

Bu düşünceden yola çıkarak Kafkaslara karşı farklı bir proje yürütülmesi gerektiği sonucuna varan Mordvinov Kafkas bölgesinin işgali için Bakanlar Kuruluna bir rapor sunmuştur. Askeri üstünlükten ziyade kültürel ve ekonomik işgal ile Kafkasları topraklarına katabileceklerini düşünmektedir. Bu düşünce doğrultusunda, 19 Haziran 1816 yılında sunduğu raporunun adını “*Rusya’nın Kafkas Halklarını Silah Zoruyla İşgal Etmekten Daha Rahat Bir Şekilde Kendisine Bağlamasının Yolları Hakkında Görüşler*” şeklinde yeniden düzenlemiştir.¹⁵⁵

Rusya’nın ekonomik refahını ön plana alan bu rapora göre Rusya’yı içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıdan kurtarmanın en önemli yolu Hazar ve Karadeniz halklarıdır. Hazar ve Karadeniz bölgesinin işgal edilmesi İran ve Hindistan pazarlarına ulaşmanın yoludur. Artık Avrupa’nın Rusya’ya verebileceği bir şey olmadığını düşünen Mordvinov, Asya pazarına yönelmenin doğru olacağını ifade etmektedir. Kafkas halklarının Rusya’ya tabiiyeti de Türkistan’ın Rus Çarlığına bağlanmasından geçmektedir. Kafkasların kültürel olarak asimile edilmesi ile bölgenin işgali kolay hale

---

¹⁵¹ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 52-53.

¹⁵² Dmytryshyn, *Admiral Nikolai S. Mordvinov: Russia’s Forgotten Liberal*, 54.

¹⁵³ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 53; V. A. Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, 5/1081, 148-155.

¹⁵⁴ Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, 5/1081, 149.

¹⁵⁵ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 54.

getirecektir. Bu plan kapsamında Kafkasların müslüman Türkler ile bağlantılarını kesmenin etkili olama ihtimali yüksektir. Mordvinov, Kafkasların Osmanlı Devleti'yle bağlarını keserek ticaretin Türkistan hanlıkları ile gerçekleştirilmesini önermektedir.

Mordvinov, Türkistan eğitimsizliklerini onların en zayıf noktalarından biri olarak görmektedir. Rus ürünlerinin kullanılması hususunda eğitilmelerini ve tüketim toplumu haline getirilmelerini bu halkları Rusya'ya bağlamanın bir yolu olarak görmektedir. Onları Rus kültürü ve yaşam tarzına alıştırmayı ve hatta yiyecek içeceklerden gündelik ihtiyaçlara ve kıyafetlerine kadar bu toplulukları asimile etmeyi önermiştir.¹⁵⁶

1819 yılında, yani Mordvinov'un raporundan üç yıl sonra, Orenburg şehrinde "*Vinskiy Projesi*"¹⁵⁷ isminde bir rapor yayınlanmıştır. Grigoriy Stepanoviç Vinskiy tarafından oluşturulan bu rapor Hive Hanlığı ve diğer Türkistan hanlıklarının Rusya tarafından işgal edilmesi hakkındadır. Türkistan hanlıklarının yanında Hive Hanlığı'nın ayrıyeten belirtmesi bu raporu Hive Hanlığı tarihi açısından oldukça değerli kılmaktadır. Vinskiy'nin projesi P. Ye. Veliçko'nun (Orenburg Gümrük Müdürlüğü Başkanı) sınırların yağmalara karşı korunması hususunda Orenburg valiliğine gönderdiği rapor sonucu hazırlanmıştır. Raporun ismi "*Hive ve Buhara Üzerinden Yukarı Asya Bölgesiyle Rusya Ticaretinin Geliştirilmesi Projesi*" dir.¹⁵⁸

1801-1806 yıllarında Orenburg'da bulunan Vinskiy Gümrük Müdürlüğü ile kurduğu yakınlık sayesinde Rusya'nın sınır komşularıyla olan ilişkisini yakından inceleme imkânı bulmuştur. Vinskiy raporunda dönemin Orenburg yöneticileri olan Tevkelev, Rıçkov ve Volkov'u gümrük ve Türkistan halkları ile ticaret konusunda eleştirerek yetersiz ve pasif olduklarını dile getirmiştir. Orenburg yöneticilerinin Emba Nehri üzerinde kurmak istedikleri kaleyi hatalı bulmuştur. Kırgız saldırılarının Emba üzerinden değil de Orenburg'un doğusundan gerçekleşmesi nedeniyle kale meseleye çözüm olmayacaktır. Keza kale doğru bölgeye yapılmış olsa bile bu meseleyi çözmek için yetersizdir.

Vinskiy raporunda, sorunun kökeninde Hive Hanlığı'nı bulunduğunu ve sorunun çözümü için Hive Hanlığı üzerine detaylı bir operasyon yapılması gerektiğini

---

¹⁵⁶ Bilbasov, Arhiv Grafov Mordvinovih, 5/1081, 149.

¹⁵⁷ Vinskiy'nin raporu 1878 yılında Russkiy Arhiv dergisinin birinci sayısında yayınlanmıştır. Bnz: Russkiy Arhiv, 1878, c.1, 400-403.

¹⁵⁸ Russkiy Arhiv, 1878, c.1, 400-403.

söylemektedir. Bu operasyon tek seferde yapılmalı ve vurucu olmalıdır. Vinskiy'e göre bu operasyon Rusya'nın kervanlarını yağmalardan korumak ve sınır sorununu çözmek için tek çıkar yoldur. Öte yandan Hive Hanlığı'nın tamamen işgal edilmesini ve Rusya'nın ticari hedefleri doğrultusunda kullanılmasını önermektedir. Böylece Türkistan'ın Buhara ve Hokand diğer hanlıklar da kontrol altına alınmış olacaktır.¹⁵⁹

Admiral Nikolay Semyonoviç Mordvinov'un ve Grigoriy Stepanoviç Vinskiy'nin raporlarından anlaşılacağı üzere, Muravyev'i Hive hakkında bilgi toplamaya gönderen projenin daha eskilere dayanan bir tarihi vardır. Gürcistan Askeri Valisi ve Rus İmparatorluk Servisi Piyade Genel Komutanı Aleksey Petroviç Ermolov, tarihi Admiral Nikolay Semyonoviç Mordvinov'un ve Grigoriy Stepanoviç Vinskiy'nin raporlarına dayanan bir proje tasarlamıştır. Bu proje çerçevesinde göçebe Türkmenler ile yakın ilişkiler kurmak için Hazar Denizi'nin doğu kıyısına bir sefer göndermeyi planlamıştır.¹⁶⁰ Hazar Denizi'nin doğu sahillerini kontrol etmenin, Türkmenleri Rusya tabiiyetine alabilmenin, Rus tüccarlarının mallarını güvenli bir şekilde bölgeye taşıyabilmesi ve yağmadan korunmak için bir kale inşa etmenin tek yolu Hive Hanlığı ile anlaşma sağlamaktır. Fakat General Ermolov Hive Hanlığı'na gönderilebilecek nitelikleri taşıyan asker bulma konusunda zorlanmıştır. Bunun nedeni askerlerin, bilinmeyen bir bölgeye gitmek istememeleridir.¹⁶¹ Prens Bekoviç'in¹⁶² talihsiz kaderi Ruslara Hive'nin kana susamış bir toplum olduğu izlenimini vermiştir.

Muravyev, Hive'ye gitme kararı almadan önce Prens Bekoviç'in yakınları ile görüşmüştür. Notlarında, Hive'ye gitme kararının arkasında yatan psikolojiyi şu şekilde ifade etmiştir: “Benim için ölümümün hiçbir anlamı yok. Eğer şartlar iyi giderse vatana hizmet etmiş olurum.”¹⁶³ Doğu dillerine hâkim olmasının ve coğrafi bilgisinin yanı sıra diplomatik yeteneği, onu bu iş için en uygun aday olarak ön plana çıkarmıştır. Böylece,

---

¹⁵⁹ Russkiy Arhiv, 1878, c.1, 400-403.

¹⁶⁰ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20, I.*

¹⁶¹ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 68-69; Russkiy Arhiv, 1886, c.5, 20.

¹⁶² Büyük Petro, başlangıçta bu planı, büyük bozkır aracılığıyla Hindistan ile doğrudan ve kalıcı bir ticaret kurma konusundaki büyük projesinin bir parçası olarak kabul etmişti. Fakat bu proje, Prens Bekoviç'in öldürülmesi ile başarısızlığa uğradı. Halk, antlaşmaya aykırı olarak, onu esir aldı ve büyük ordusu için yeterli erzak temin edilemediği bahanesiyle, kuvvetini farklı köyler arasında dağıtmaya zorladı. Bu durum da onların Prensi katletmelerini ve birliklerini tamamen yok etmelerini sağladı. Mangışlak, Aleksandr Bay ve Krasnavoda'da kalan üç Rus müfrezesi halihazırda başlamış oldukları tahkimatları terk ederek gemilerine binip Astarhan'a geri dönmek zorunda kaldılar (Bnz: Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20, II-II.*)

¹⁶³ Russkiy Arhiv, 1886, c.5, 20.

bölgeye gitme konusunda gönüllü olan Muravyev de projenin bir parçası haline gelmiştir.¹⁶⁴

Muravyev, Hive’de Türkmenler ile olan iletişimde kesinlikle uyması gereken talimatları ve bu görev için neden kendisinin seçildiğini Valinin sözleri ile şu şekilde aktarmıştır:

“Kendinizi beğendirme kapasiteniz ve Tatar diline aşinalığınız iyi değerlendirilebilir. İltifat sanatlarına Avrupalı bir bakış açısıyla bakma; Asyalılar tarafından sürekli olarak kullanılırlar ve bu konuda fazla savurgan olmaktan asla korkmanıza gerek yoktur. Özellikle de gideceğiniz ırk elimizde çok az bilgi bulunan bir ırk olduğu için bu kabileler arasında ikamet eden birinin size benden daha iyi önerilerde bulunacağı diğer faydalı araştırmaları yapabileceksiniz. Nitelikleriniz ve şevkiniz, Türkmenlerle dostane ilişkiler kurma girişiminin sonuçsuz kalmayacağını ve onlara hükümetimiz hakkında vereceğiniz hesabın gelecekteki davaların yolunu açacağını beklemek için bana iyi bir neden veriyor.”¹⁶⁵

Hive’ye gidecek olan ekibin görevleri General Ermolov tarafından gönderilen mektup ile bildirilmiştir:

“Komutan ve Süvari Sayın Muravyev’e

Türkmen sahillerine keşif gezisi düzenlemeye karar verdim. Bölgede teftiş yapması ve malumat toplaması için ordudan Binbaşı Ponomaryov’a görevlendirdim. Binbaşı Ponomaryov ile birlikte sizler de aynı bölgeye gideceksiniz. Görevleriniz altta sıralanmıştır:

Bölgede mallarımızın korunması ve kale inşası için uygun yerler bakılacak. Şüpheleri üzerimize çekmemek adına kurulacak kaleler İran/Pers sınırına fazla yakın olmamalı. Kervanlarımızın kalelere dönüş yolunda vahşi halkların taciz ve soygunlarına maruz kalmamaları için kalelerin konumu Horasan bölgesine de fazla yakın olmamalı. Yer seçiminde bir diğer önemli husus ise kalelerin inşa edileceği bölgede temiz kuyu sularının bulunmasıdır. Ayrıca kalelerin dış görünüşü de sanatsal bir zevke uygun olmalıdır.

---

¹⁶⁴ Russkiy Arhiv, 1886, c.5, 20-21.

¹⁶⁵ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 1.

Yer tespitinde Hive'ye en uygun güzergâh dikkate alınmalıdır. Kurak, susuz ve güzergâhı bulunmayan bölgeler seçilmemelidir. Kervanların su ihtiyacını giderebilmeleri için az miktarda bir su yeterli olacaktır.

Binbaşı Ponomaryov Beyefendiye orduyu tehlikeye atmadan Hive'ye ulaşmanın bir yolunu bulması için talimat verildi. Hive yolunda size kılavuzluk yapacak birkaç Türkmen rehber edinebilirsiniz. Bu işi sizin kararınıza bırakıyorum. Binbaşı Ponomaryov sizin hareket saatinizi ve hareket planınızı belirleyecektir. Sizler ise benim adıma Hive Hanı'na hazırlatmış olduğum mektubu ve değerli hediyeleri iletacaksınız. Hive Hanı'na benim tarafımdan gönderilmiş olduğunuzu bildireceksiniz. Bu girişiminiz Büyük İmparatorumuza tafsilatlı bir şekilde bildirilecektir. Büyük Rusya İmparatoru iki ülke arasında barış ve huzur içinde komşuluk ilişkisi istememiş olsaydı ben sizi o topraklara göndermeye zaten cüret edemezdim.

Sizin maharetiniz bu girişimden beklentimizi arttırmaktadır. Ayrıca Tatar diline olan hâkimiyetiniz işinizi kolaylaştıracaktır. Fakat bu söylediklerimi Avrupalıların yaptığı gibi yüzünüze karşı abartarak söylenmiş birer övgü olarak algılamayın. Asya halkı arasında methiye normal bir durumdur ve sizler kendinizle gerçekten gurur duyabilirsiniz.

Eğer Hive Hanlığı'na giriş yolunu bulamazsanız Türkmenlerle irtibatı bulunan Ermeni Petroviç size aracılık yapacaktır. Bu durumda size özellikle aşağıdaki bilgilere ulaşmayı talimat veriyorum: a) Hive'nin askeri durumu hakkında bilgiler nelerdir? Ne tür silahlara sahiptirler? Barut üretimi var mı? Ağır silahlardan anlıyorlar mı ve komşularına karşı kullanmayı düşünüyorlar mı? Gerekli durumlarda onlardan askeri hizmet alınabilir mi? b) İran ile olan ilişkileri araştırılsın. Aralarındaki düşmanlık devam ediyor mu? Geçmiş savaşlar düşmanlıklarını arttırdı mı? Horasan halkına karşı tutumları nedir?

Komşularına karşı düşmanlıkları var mı? Horasan ile İran arasında olan savaşta hangi taraftalar? Bu savaşı İran boyunduruğundan kurtulmak için kullanıyorlar mı? Horasana ne tür vergi ödüyorlar ve hangi hizmeti veriyorlar?

Sayın Muravyev bu saydıklarım dışında da işimize yarayabilecek araştırmaları içinde bulunduğunuz süre zarfında yapabilirsiniz. Benim söyleyeceklerim bu kadarla sınırlı, zira bu halk hakkında hiçbir malumata sahip değilim. Ancak samimi ve içtenlikle söyleyebilirim ki sizin başarınız ve gayretinizle Türkmenlerle iletişim

sağlanacak ve sizden gelecek olan bilgiler gelecekte devletimizin işini daha da kolaylaştıracaktır.

Kara Kuvvetler Generali Yermolov

N0.64

13 Haziran 1819 Tiflis”¹⁶⁶

Böylece Rusya'nın Kafkasya Ordusu Komutanı Aleksey Petroviç Ermolov'un 1819 yılında yürütmeye başladığı bu proje ile, Kurmay Yüzbaşı Nikolay Muravyev elçi olarak Hive'ye göndermiştir. Seyahatin amacı Hive ve Türkistan ile olan ticaretin mümkün olan en kısa yoldan Rusya'ya yönlendirilmesini sağlamaktır. Bu yüzden N. N. Muravyev Hive Hanını Rusya'nın iskân edeceği bir noktaya ticareti yönlendirmek ve aynı şekilde Türkmenistan ile dostane ilişkiler kurmak ile görevlendirilmiştir. Muravyev görevini yerine getirmek için Temmuz 1819'da yola çıkmış ve 19 Eylül'de Türkmenistan'a ulaşmıştır. Orada Hazar Denizi'nin sahillerinin coğrafi yapısını tespit etmekle uğraşmıştır. Daha sonra ileri gelen Türkmenleri Rusya ile Türkmenler arasında siyasi yakınlık kurulma teklifini iletmiş ve Hazar Denizi'nin doğu sahilinde kale kurulmasına müsaade etmeleri için onları ikna etmeye çalışmıştır.¹⁶⁷

Muravyev, Ponomaryov ile birlikte Hazar'ın doğu kıyısının bir araştırmasını yapmıştır. Kendisine verilen asıl ek görev Hive'ye tek başına ilerlemek, Han ile bir ittifak görüşmesi yapmak ve ülkenin ve sakinlerinin bir tanımını vermektir. Ayrıca, Muravyev'in Hive'ye yaptığı keşif gezisinin görevleri arasında kıyıların coğrafi bir tanımını derlemek, maden aramak, Hindistan'a giden olası yolları ve konumu incelemek vardır.¹⁶⁸ N. N. Muravyev ilerleyen süreçte, kendisine verilen ek görevi yerine getirebilmek için yalnızca bir Ermeni tercüman¹⁶⁹ ve bir Türkmen rehber ile beraber 17 develik bir kervan ile Hive'ye ilerlemiştir.¹⁷⁰ Hive'ye gitmek ile görevli olan ekibin bir diğer görevi Kırgız-Kazak boylarının Orenburg'a yaptığı akınların önüne geçmektir. Rus kervanlarına yapılan yağmaları önlemek için sınır boylarına garnizon inşa etmelidir

---

¹⁶⁶ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 72; *Russkiy Arhiv*, 1886, c.12, 449.

¹⁶⁷ Koç, “Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri”, 96.

¹⁶⁸ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, I-III.

¹⁶⁹ Ek 3, İvan Muratov Petroviç.

¹⁷⁰ Koç, “Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri”, 96.

ve Hive'ye gönderilen yetkili grup, garnizonun inşa edilmesi adına yer tespit etmekten sorumludur.¹⁷¹

5 Ekim'de Hive'ye varan Muravyev'i Muhammed Rahim Han'ın gönderdiği görevliler, yakınlarında bulunan İlgeldi Kalesi'nde karşılaşmıştır. N. N. Muravyev kapalı tutularak hapis hayatı yaşamasından tam 48 gün sonra, nihayet 20 Kasım'da Muhammed Rahim Han tarafından kabul edilmiştir. Muravyev, Hive hanı ile yaptığı görüşmede Hive Han'ını Rusya ile iyi ilişkiler kurulma konusunda ikna etmiştir. Hatta Han, Muravyev ile birlikte Kafkasya Ordusu Komutanı'na güvenilir adamlarını göndermeye söz vererek iyi niyetini gösterse de Azar sahilindeki Türkmenlerin ona düşmanlığını ileri sürerek, kervanların istikametinin Kızılsu İskelesi yoluna çevrilmesi teklifini reddetmiştir. N. N. Muravyev 27 Kasım'da Han'ın görevlendirdiği Yüzbaşı İş Nazar¹⁷² ve Yakup Bey ile beraber Hive'den ayrılmıştır.¹⁷³

Türkistan seyahati dönüşü Muravyev, raporunu General Ermolov'a sunmuştur. Ermolov ise bu raporu Rus Çarı İmparator I. Aleksandr'a yazılı bir şekilde bildirmiştir. Öte yandan General Ermolov Bakanlar Kurulu Üyesi Graf Karl Vasilyeviç'e aracılık yapması ricasında bulunarak yazdığı 21 Nisan 1820 tarihli mektubu ile Muravyev'in bizzat Çar tarafından kabul edilmesini sağlamıştır.¹⁷⁴ Graf Karl Vasilyeviç aracılığıyla Muravyev Çar ile görüşmüş ve İmparator Muravyev'in çalışmalarından oldukça memnun kalmıştır.¹⁷⁵ 1822 yılında yolculuğu sürecinde tuttuğu notları "*Türkmen Ülkesi Üzerinden Hive'ye Seyehat 1819-1820*" anlamına gelen "*Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah*" adlı ile yayınlamıştır.¹⁷⁶

---

¹⁷¹ Russkiy Arhiv, 1886, c.12, 449.

¹⁷²Ek 5, İş Nazar'ın Portresi.

¹⁷³ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 78.

¹⁷⁴ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 16.

¹⁷⁵ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 462.

¹⁷⁶ Bnz: Muravyev, *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah*.

BÖLÜM 2: NİKOLAY NİKOLAYEVİÇ MURAVYEV'İN ESERLERİ

N. N. Muravyev'in hayatı boyunca günlük tuttuğu bilinmektedir. Hayatının Rus hükümetine hizmet ile geçtiği düşünülecek olunursa bu notlar tarihi açıdan önemli notlardır ve birinci el kaynak olarak nitelendirilebilir. Tutmuş olduğu bu notları ilerleyen süreçte kitap haline getirerek toplamda 5 kitap yayınlamıştır. Bunlar *Kurs Fortifikatsii*, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country 1819-20*, *Turtsiya i Egipet v 1832 i 1833 gg*, *Ruskiye na Bosfore 1833*, *Voyna za Kavkazom 1855 goda*'dır. Bunun yanı sıra Muravyev'in notları hem Rus komutanı daha iyi tanımak hem de dönemi daha iyi anlamak adına önemli belgelerdir. Bu nedenle *Zapiski* başlığı altında notlarından da bahsedilmiştir.

2.1. Kurs Fortifikatsii

Muravyev *Kurs Fortifikatsii (İstihkâmlar Yöntemi)* isimli eserini 1812-1814 seneleri arasında meydana gelen Rus-Fransız savaşı sonrasında kaleme almıştır. 1816 senesinde St. Petersburg'da yayımlanmış olan kitap, askeri istihkâm okullarında okutulması adına hazırlanmış bir ders kitabı niteliğindedir. Merkezi Rus Askeri Karargahı'nda çalışması, iyi bir askeri eğitime sahip olması ve savaş kurallarını iyi bilmesine dayanarak Rus ordusu hakkındaki bazı eleştirilerini aktarmıştır.¹⁷⁷ Mühendis Subayların eğitimine yönelik olarak hazırlanmış olan bu kitap Muravyev'in ilk kitabıdır.¹⁷⁸

Dönemin arka planına bakıldığında 1812 yılında Muravyev'in, Jean Jacques Rousseau'nun fikirlerinden etkilendiği ve özgürlükçü düşünceler ile askerliği bırakmayı düşündüğü görülmektedir. Tam bu dönemde çıkmış olan Rus-Fransız savaşı, Muravyev'i bu fikrinden vazgeçirmiştir.¹⁷⁹ Bu dönemde Fransa'nın kendi politikalarını kabul ettirmek için Rus hükümetinin direncini kırmak amacıyla silahlı unsurlarını kullanmayı seçtiği görülmektedir. Böylece Fransa, 1812 yazında Rusya'yı işgal sürecine başlamıştır. İşgalin başlarında Rusya tarafından gelen herhangi bir karşı koyma durumu

---

¹⁷⁷ Turatbek Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 9; Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 463.

¹⁷⁸ Nariman Hasanov, *Bir Rus Oryantalistin Gözünden Hive Hanlığı Muhammed Rahim Han Dönemi*, (Ankara: Hitapevi Yayınları, 2022), 62.

¹⁷⁹ Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, 9.

olmamakla birlikte, ilerleyen süreçte Rusya önce kendini savunmaya daha sonra ise saldırıya geçmeye başlamıştır.

Napolyon 1812 Rusya seferinde büyük bir stratejik planlama yapmıştır. Rusya'nın o dönemde içinde olduğu duruma bakıldığında, alt yapısı, insan gücü, finansal durumu ve halkın Çar idaresine sadakati, öte yandan Fransa'nın da insan gücü, finansal durumu, ikmal kabiliyeti ve kapasitesi Napolyon'un sefer stratejisi hazırlar iken göz önünde bulundurulmuş temel unsurlardır. Napolyon, edinmiş olduğu bilgiler ve gerçekleştirdiği çalışmalara dayanarak, yaklaşık 600.000 kişilik bir ordu (Grande Armée) kurmuştur. Ordunun ihtiyacını karşılayacak ikmal hatları ve malzemelerini de hazırlatmıştır. Napolyon'un planı, Rusya'nın batı sınırına yakın bölgelerdeki Rus 1. Batı Ordusu ve Rus 2. Batı Ordusu'nu onlar birleşmeden imha etmektir. Böylece, Rus Çarı I. Aleksandr'a, Fransa'nın çıkarlarını gözetken bir antlaşma imzalamabileceğini düşünmektedir. Fakat Fransa'nın planladığı strateji bekledikleri şekilde ilerlememiştir. Ruslar, Fransa ile savaşa girmekten kaçınmakta ve kuvvetlerini birleştirmek için geri çekilmekteydiler. Smolensk Muharebesi'yle birlikte Napolyon büyük bir fırsatı kaçırmış ve Rus Orduları Borodino önlerinde birleşmişlerdir. Napolyon Borodino'da, Rus ordusunu mağlup etse de imha edilememiştir. Rus ordusu güneye çekilmiş, Napolyon ise Moskova'ya girmiştir. Ancak Moskova'da işler planladığı gibi gitmediği için Napolyon bir süre sonra Moskova'dan çekilmiştir. Fransızların Moskova'dan çekilmesinin ardından, Ruslar hazırlıklarını tamamlamış ve takip ve taarruz planları yapmaya başlamışlardır. Borodino sonrası Kaluga-Tarutino hattına çekilmiş olan Rus Ordusu da eksiklerini tamamlayarak Fransızları takibe başlamışlardır. Fransızlar ve Ruslar arasında yer yer meydana gelen çatışmalar ufak çaplı muharebelere dönüşmüştür.

Fransa'nın Rusya üzerine gerçekleştirdiği bu seferler ile yalnızca ateş gücü ve sayı üstünlüğüyle bir seferin kazanılamayacağı anlaşılmıştır. Nitekim Napolyon, döneminin en büyük ordusu olan Grande Armée'nin yok oluşunu engelleyememiştir. Napolyon, büyük bir stratejist olsa da Rusya üzerine düzenlediği seferinde, Rus ordusu

Napolyon'un planlarındaki gibi tepkileri vermemiş, Napolyon da ordusunu sefer stratejisine göre hareket ettirememiştir.¹⁸⁰

Muravyev bu savaşta, I. Rus ordusunun kvartirmeisterlik 25 bölümüne gönderilmiştir. Borodino, Tarutino, Vyazma için gerçekleştirilen savaşlarda yer almıştır. Ardından, Lützen, Bautzen, Leipzig ve Kulma cephelerinde savaşmış ve 1814 senesinde Fransa ve Paris için gerçekleşen çatışmalarda yer almıştır.¹⁸¹ İki senelik bu sürecin ardından Muravyev, birkaç savaş nişanesi kazanmış ve teğmen rütbesi ile savaşı bitirmiştir. Savaşın ardından merkezî Rus askerî karargâhı subaylığına getirilen Muravyev, Kurs Fortifikatsii eserini bu makamı sırasında yazmış ve yayınlamıştır.¹⁸²

2.2. Turtsiya i Egipet v 1832 i 1833 gg

Turtsiya i Egipet v 1832 i 1833 gg (1832 ve 1833 senelerinde Türkiye ve Mısır) isimki eser, Muravyev'in notlarının Mısır ve İstanbul'da bulunduğu 1832-1833 tarihlerinin kitap haline getirilmesinden oluşmaktadır. Eserinde 1832 yılında Osmanlı ve Mısır devletleri üzerine düzenlemiş olduğu diplomatik seyahatleri ele almıştır. Muravyev'in 1858 yılında kitaplaştırdığı eser Muravyev'in ölümü ardından damadı G. A. Çertkov tarafından dört cilt halinde yayınlanmıştır.¹⁸³

Eserinin birinci ve ikinci cildi Osmanlı Devleti tarihi ve Türkler hakkında çeşitli kaynaklardan toplanan bilgilerden oluşmaktadır. Öte yandan, İstanbul'da ve Mısır'da yer alan tarihi bölgeler hakkında bilgi verilmektedir. Eserinin üçüncü ve dördüncü cildinde Rus-Türk ilişkileri siyasi bağlamda ele alınmaktadır. Bu bölümlerde, Osmanlı Devleti'ne, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yla olan problemin çözümünde arabulucu yapası için kendisinin Rusya Çarı I. Nikolay tarafından görevlendirildiğini anlatmaktadır. Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı birçok kaynakta yer alsa da duruma tanıklık eden kişiler arasında durum ile alakalı eser bırakan çok kişi yoktur. Askeri görev ile Osmanlı Devleti'ne giden Muravyev'in kaleme aldığı *Turtsiya i Egipet v 1832 i 1833 gg*, Mısır meselesinin pek bilinmeyen bir safhasını aydınlatması ve Rus hükümetinin yürüttüğü politikayı görmek bakımından oldukça değerlidir. Dört

¹⁸⁰ Tolga Öztürk, *Karşılaştırmalı Harp Tarihi: Napolyon Karşısında Rus Savunması ve İstiklal Savaşı'nda Türk Direnişi*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019) 146-149.

¹⁸¹ Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, 9.

¹⁸² Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, 9.

¹⁸³ Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, 12-13.

bölümden oluşan *Turtsiya i Egipet v 1832 i 1833 gg* eserinin içerisinde resimler ve coğrafi yer isimlerinin sözlüğü de yer almaktadır.¹⁸⁴ Eser dönem hakkında birinci el kaynak olma niteliğinin yanı sıra Osmanlı-Avrupa ilişkisi ve Rusya'nın bu durumda takip etmesi gereken politikanın ne olması gerektiği hakkında tavsiyeler vermesi bakımından oldukça önemlidir.¹⁸⁵

Bilindiği üzere Mısır valisinin çıkarmış olduğu isyan sırasında Osmanlı ordusunun Mısır ordusu karşısında mağlup olması ve Mehmet Ali Paşa'nın birliklerinin hızlı ilerleyişi, Osmanlı Devleti'nde büyük bir krize sebebiyet vermiştir. II. Mahmut, İngiliz elçisi Stratford Canning'in önerisiyle daha az tehlikeli gördüğü İngiltere'den yardım istemiştir. Ancak bu talepten olumlu bir sonu çıkmamıştır.¹⁸⁶

Olaya Rusya açısından bakıldığı zaman Mehmet Ali Paşa'nın ilerleyişinin Rusya'nın güney sınırları adına oldukça tehlikeli olduğu, Osmanlı tahtının Mehmet Ali Paşa tarafından işgal edilmesi halinde yeni yüzlerin ortaya çıkacağı, Avrupa'daki mevcut dengenin değişeceği görülmektedir.¹⁸⁷ Mehmet Ali Paşa'nın merkezi otoriteye itirazı ve bir süre sonra oğlu İbrahim'in Anadolu sınırlarına girerek Osmanlı başkentine doğru gitmeyi hedeflemesi, Rusya'yı endişelendirmeye başlamıştır. Gerçekleştirdiği reformlar ile güçlü bir ordu kuran ve Fransa'nın desteğini alan Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin yerine geçme ihtimali, Rusya'nın Osmanlı aleyhine elde ettiği kazanımları kaybetmesi riskini taşımaktadır.¹⁸⁸

Bakan K. V. Nesselrode, hükümet toplantısında şu sözleri ile Mehmet Ali Paşa tehlikesine dikkat çekmiştir:

“Türkiye'nin Mehmed Ali Paşa tarafından işgal edilmesi Türk tahtına yeni bir yüzün çıkmasını sağlayabilir ve çökmekte olan imparatorluğu canlandırabilir ve bizim Avrupa'dan dikkatimizi bu yöne çekmemize neden olabilir. Bu nedenle Çar, mutlaka Sultan'ın tahtında kalmasını sağlamalıdır.¹⁸⁹ Kısacası Çar, kendi çıkarları

---

¹⁸⁴ Bnz: Nikolay Nikolayeviç Muravyev, *Turtsiya i Yegipet 1832 i 1833 gg*, c.1.

¹⁸⁵ Hasanov, *Bir Rus Oryantalistin Gözünden Hive Hanlığı Muhammed Rahim Han Dönemi*, 65.

¹⁸⁶ Mustafa Aydın, “Mısır Meselesinde İlk Rus Hamlesi: Muravyev ve Raporu”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 12 (2005), 52.

¹⁸⁷ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 2-3.

¹⁸⁸ Mustafa Tanrıverdi, “Mehmet Ali Paşa İsyanı'nda General Muravyov'un Faaliyetleri (1832-1833)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 36, (2022), 273.

¹⁸⁹ Tanrıverdi, “Mehmet Ali Paşa İsyanı'nda General Muravyov'un Faaliyetleri (1832-1833)”, 279.

adına Osmanlı Sultanının tahtında kalmasını istemektedir. Bu nedenle Mehmet Ali Paşa'yla görüşmesi için General N. N. Muravyev'i görevlendirilmiştir."¹⁹⁰

Çar I. Nikolay, İstanbul'a gitmeden önce kendi huzuruna çıkan Muravyev'e, II. Mahmut'a iletmesi üzere bir mektup teslim etmiştir.¹⁹¹ Muravyev'in buradaki görevi, İstanbul'da Osmanlı yerine Fransa'nın hakimiyet kurması ve Fransa'nın Rusya'ya karşı düşmanca tavırlar sergilemesi ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla Sultan'ı Rusya'nın yardımına ikna etmektir.¹⁹²

İstanbul için yola çıkan Muravyev 11 Aralık'ta Odesa'ya varmıştır. Fakat kendisinin hizmetine verilen geminin arızalı olduğunu öğrenince Sivastopol'a gitmiştir. 18 Aralık'ta Etendar isimli bir gemi ile İstanbul'a doğru hareket eden Muravyev dört günlük bir yolculuğun ardından 21 Aralık'ta İstanbul'a varmıştır. İstanbul'a varduktan sonra ilk işi Büyükdere'de bulunan Rus elçiliğine gitmek olmuştur. Muravyev'in İstanbul'da ilk dikkatini çeken unsur İbrahim Paşa'nın ordularının şehre bu kadar yakın olmasına rağmen İstanbullu halkın çok sakin bir şekilde günlük yaşamını sürdürüyor olmasıdır.¹⁹³

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Butenyev ile görüşen Muravyev, büyükelçiden oldukça etkilenerek yakınlık kurmuştur. Butenyev, Muravyev'e Türkiye'nin içerisinde bulunduğu siyasi durum hakkında bilgiler vermiş, bu durum da Türkiye'nin güncel durumunu yakından takip eden Muravyev'i memnun etmiştir.¹⁹⁴ Ardından 28 Aralık'ta saraya davet edilmiş, burada II. Mahmut ile görüşerek Çar'ın mektubunu iletmiştir. Konuşmaları sırasında II. Mahmut, Mehmet Ali Paşa'nın ne kadar suçlu olduğundan uzunca bahsetmiştir. Muravyev, Çar'ın kendini Mehmet Ali Paşa'ya gönderme sebebinin Mehmet Ali Paşa'yı durdurmak ve kendisini Rusya'nın dostluğuna inandırmak olduğunu söylemesi üzerine II. Mahmut da Çar'ın dostluğundan şüphesi

---

¹⁹⁰ Rus filusunun gelişi sırasında ve ardından yaşananlar ile ilgili detaylı bilgi için Bnz: Mustafa Aydın, "Rus Filosu İstanbul'da (20 Şubat-10 Temmuz 1833)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, (2008).

¹⁹¹ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 3-4; Tanrıverdi, "Mehmet Ali Paşa İsyanı'nda General Muravyov'un Faaliyetleri (1832-1833)", 273.

¹⁹² Tanrıverdi, "Mehmet Ali Paşa İsyanı'nda General Muravyov'un Faaliyetleri (1832-1833)", 279.

¹⁹³ Aydın, "Mısır Meselesinde İlk Rus Hamlesi: Muravyev ve Raporu", 54; Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 20-25.

¹⁹⁴ Tanrıverdi, "Mehmet Ali Paşa İsyanı'nda General Muravyov'un Faaliyetleri (1832-1833)", 279.

olmadığını ancak Mehmet Ali Paşa'nın yalancılığı ve kurnazlığı karşısında dikkatli olunmasını gerektiğini söylemiştir.¹⁹⁵

5 Ocak 1833 tarihinde Büyükdere'den Etendart isimli bir gemiyle İskenderiye'ye hareket eden Muravyev, Çırağan sarayı önünde Padişah'ı 21 pare top atışıyla selamlamış ve karşı kıyıda da aynı şekilde selamlanmıştır.¹⁹⁶ 15 Ocak'ta Mehmet Ali Paşa'nın sarayına varmıştır. Muravyev'i Mehmet Ali Paşa'nın Özel Müdürü seviyesinde olan Ermeni asıllı Bezirgan Bogos Yosif karşılamıştır.¹⁹⁷ Muravyev'in İmparator tarafından görevlendirildiğini bildirmesi üzerine Mehmet Ali Paşa isteğini yazılı olarak beyan etmesini ve kendine de cevabın yazılı olarak verileceğini söylemiştir. Muravyev ise yazılı olarak verilecek hiçbir şeyi olmadığını söylemiş, görüşmedeki amacın İmparator'un kan dökülmesinden vazgeçmesi ve hükümdara tabi olunmasını iletme olduğunu ifade etmiştir. Mehmet Ali Paşa görüşmeye son vermeden önce düşünmek için zaman istemiş ve cevabı yazılı olarak vereceğini söylemiştir. 16 Ocak öğle saatine kadar cevabın gelmemesi üzerine Muravyev, tercüman Teodatti'yi Paşa'ya göndererek ikinci bir görüşme istemiştir. 17 Ocak sabahı Paşa ile yeniden görüşmeye giden Muravyev Paşa'ya cevap alamadığını ve bir önceki görüşmelerinde ifadelerinin iyi anlaşılma ihtimalinin olduğunu söyleyerek Padişah'a itaat edilmesine dair isteğini tekrarlamıştır. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa askerî harekâtı durduracağını söylemiştir.¹⁹⁸ Görüşme sırasında Mehmet Ali Paşa, İmparator'un kendisi ile alakalı düşüncelerini öğrenmek istemişse de Muravyev'den beklediği cevabı alamamıştır. Muravyev'in Mehmet Ali Paşa'ya isteklerini tasdik ettirmesi ardından görüşme sona ermiştir. Bu arada Muravyev hava şartları nedeniyle bir süre daha İskenderiye'de kalmaya devam etmiştir. Burada kaldığı süreçte Mehmet Ali Paşa ile bir kere daha görüşmek isteyerek kendisinin sözünde durup durmadığını kontrol etmiştir. 18 Ocak'ta Mehmet Ali Paşa ile tekrar görüşen Muravyev sohbet etmelerinin ardından Paşa'nın Osmanlı nezdinde kendisi için şefaathçi olması teklifi ile karşı karşıya kalmıştır. İlerleyen süreçte Muravyev, Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu'ya yaklaşık 5.000 asker sevk etmesi ve Mısır'a kereste naklettirmek istemesi gibi haberlerin sonucunda taahhütlerine uymadığını düşünerek konuyu tekrar görüşmek istemiştir. Muravyev 21

---

¹⁹⁵ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 51-57.

¹⁹⁶ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 80.

¹⁹⁷ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 94.

¹⁹⁸ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyamı Mısır Meselesi*, 108.

Ocak'ta Mehmet Ali Paşa ile gerçekleştirdiği dördüncü görüşmede Paşanın neden Anadolu'ya asker yolladığını sormuş ve Paşa'dan böyle bir şey olmadığı, ancak birtakım sebepler ile İskenderiye'de kalan erlerin yerlerine gönderildiklerini belirtmiştir. Kendinden çok fazla şey istenir ise canını tehlikeye atmaktan da korkmayacağını ifade etmiştir.¹⁹⁹

Muravyev 24 Ocak'ta İskenderiye'den yola çıkarak²⁰⁰ 6 Şubat'ta İstanbul'a varmıştır.²⁰¹ 12 Şubat akşamı Padişah ile görüşen Muravyev'i ilk önce Müşir Ahmet Paşa kabul etmiştir. O da Rus Dış İşleri bakanı Nesselrod'a gönderdiği rapordan bir nüshayı Ahmet Paşa'ya vermiştir.²⁰² Muravyev'in bu raporu, bir devletin iç isyan esnasında başka bir devletin -kendi politik çıkarlarını gözetenek de olsa- meseleye direkt olarak müdahale edip, meselenin barışçıl yollar ile çözülmesini sağlamaya çalışması bakımından oldukça önemlidir. Eserin Türk tarihi açısından önemi ise, Muravyev'in her şeyi tüm detayları ile ele alması ve dönemi bir yabancı'nın gözüyle görme imkânı sağlamasıdır. Muravyev yalnızca Sultan ile gerçekleştirdiği görüşmeyi değil Sultan'ın görünüşünü, diğer görevliler ile arasında geçen diyalogları, sarayı, halkın durumunu ve İstanbul'da olduğu süre boyunca gözlemlediği her şeyi detaylıca aktarmış, ayrıca Türkiye-Rusya ilişkisi hakkında da önemli bilgiler vermiştir.

Osmanlı topraklarında yürüttüğü diplomasi faaliyetleri sırasında birtakım askerî gözlemlerde bulunan Muravyev, İlerleyen zamanda boğazlara hakkındaki tüm askerî gözlemlerini, Rus hükümetinin işine yarayacak bir rapor haline getirmiştir. Muravyev bu raporunda, Çanakkale ve İstanbul boğazlarındaki tabyaların konumları, durumları ve Osmanlı askerî birlikleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir.²⁰³

Muravyev'in, Osmanlı Devleti ve Mısır ile yaptığı görüşmeleri Fransızca olarak yürüttüğü bildirmektedir. Bu durumun sebebi Rusça bilen tercüman bulma konusunda sıkıntı yaşanmasıdır. Kendisi, tercümanın yetersiz kaldığı noktalarda bazen Fransızca bazen ise Türkçe olarak müdahale etmiştir. Sarayın dışında gerçekleştirdiği resmi olmayan sohbetlerde Türkçe konuşacak kadar Türkçe bilgisi olsa da İstanbul

---

¹⁹⁹ Aydın, "Mısır Meselesinde İlk Rus Hamlesi: Muravyev ve Raporu", 60; Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi*, 108.

²⁰⁰ Aydın, "Mısır Meselesinde İlk Rus Hamlesi: Muravyev ve Raporu", 61.

²⁰¹ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 153-154.

²⁰² Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 168.

²⁰³ Tanrıverdi, "Mehmet Ali Paşa İsyanı'nda General Muravyov'un Faaliyetleri (1832-1833)", 298.

Türkçesinin yüksek seviyeli bir dil olduğunu ve rahat bir şekilde anlayabilmek için önceden çalışılması gerektiğini ifade etmiştir.²⁰⁴ Ayrıca Hüsrev Paşa ile olan görüşmesini tercüman olmadan Türkçe gerçekleştirdiğini aktarmaktadır.²⁰⁵

2.3. Russkiye na Bosfore 1833

Russkiye na Bosfore 1833 (1833 Yılında Ruslar Marmara'da), Muravyev'in ölümünün ardından damadı G. A. Çertkov tarafından Moskova'da 1869 yılında yayınlanmıştır.²⁰⁶ Muravyev'in notlarından derlenerek meydana getirilen "*Turtsiya i Yegipet v 1832 i 1833 gg*"²⁰⁷ eserinin üçüncü ve dördüncü cildinin kitaplaştırılmış halidir. *Russkiye na Bosfore 1833* isimli eserde Rusların İstanbul Boğazı'na gelmeleri ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri ele alınmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin diğer Avrupa ülkeleri ile ilişkileri hakkında bilgi vermiş ve Rus Hükümeti'nin bu durum karşısında izlemesi gereken yol hakkında kendi düşüncelerini belirtmiştir.²⁰⁸

Dönemin siyasi arka planına bakıldığı zaman, daha önce de bahsedildiği üzere 1831 yılında isyan eden Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın, tüm Avrupa'yı kapsayan büyük bir kriz ortaya çıkarttığı görülmektedir. Mısır'da müstakil bir devlet kurmayı düşünen Mehmet Ali Paşa'nın faaliyetleri Rus hükümeti açısından büyük bir tehdit teşkil etmektedir. Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne son vererek İstanbul ve Boğazlara hâkim olması, İngiltere ve Fransa'nın etkisi altında yeni bir devletin meydana gelmesi anlamına gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nin kendi himayesi altında güçsüz bir şekilde varlığını sürdürmesi Rusya'nın stratejilerini uygulayabilmesi için önem arz etmekteydi.²⁰⁹ Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'yı destekleyen Fransa karşısında İngiltere'yi kendi yanına çekmeye çalışan Osmanlı Devleti bu stratejisinde başarısız olmuştur.²¹⁰

Mısır krizini kendisi için bir fırsat olarak gören ve Osmanlı Devleti'nin çöküşünü kendi çıkarlarına aykırı bulan Rusya Osmanlı Devleti'ne yardım teklifinde bulunmuştur. 5 Aralık 1832 tarihinde yola çıkan General N. N. Muravyev 9 Aralık'ta İstanbul'a

²⁰⁴ Tanrıverdi, "Mehmet Ali Paşa İsyanı'nda General Muravyov'un Faaliyetleri (1832-1833)", 280.

²⁰⁵ Tanrıverdi, "Mehmet Ali Paşa İsyanı'nda General Muravyov'un Faaliyetleri (1832-1833)", 283.

²⁰⁶ Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, 13.

²⁰⁷ Bnz: Nikolay Nikolayeviç Muravyev, *Russkiye na Bosfore 1833*.

²⁰⁸ *Russkiy Arhiv*, 1894, c.5, 349.

²⁰⁹ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 4; Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi*, 99-100.

²¹⁰ Kemal Beydilli, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması".

varmıştır. Buradaki görevi İstanbul ve Mısır ile diplomatik ilişkilerde bulunarak krizi diplomatik yollarla çözmek, eğer kriz diplomatik yollarla çözülemezse Osmanlı Devleti'ne askeri yardım teklifinde bulunmaktır. İstanbul'da Sultan Mahmut ile görüşmüş, daha sonra ise Mehmet Ali Paşa ile görüşmek için Mısır'a gitmiştir.²¹¹

Mısır ordusu 21 Aralık 1832'de Konya'da Sadrazam Mehmed Reşid Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusunu yenmiş; ileri bir hamle ile Kütahya'ya kadar gelerek (2 Şubat 1833) İstanbul'u ve Osmanlı hanedanını tehdit etmeye başlamıştır. Sultan II. Mahmut, Mısır kuvvetlerinin Kütahya'ya girmesine kadar Rusların yardım önerisine sıcak bakmamış, İbrahim Paşa başkenti tehdit etmeye başlayınca Rus askerinin İstanbul'a gelmesine razı olmuştur. Sonuçta 20 Şubat 1833'te Rus donanmasına ait savaş gemileri İstanbul Boğazı'na girmiştir.²¹²

Rus donanmasının İstanbul'a gelişi, Mehmet Ali Paşa'nın da planlarını yeniden gözden geçirmesini sağlamıştır. Böylece Mehmet Ali Paşa ile Osmanlı Devleti arasında Kütahya Anlaşması yapılmıştır. Mısır ordusu bu anlaşmayla büyük kazançlar elde ederek Anadolu'yu terk etmiştir. Osmanlı Devleti bu meseledeki tutumlarından dolayı İngiltere ve Fransa'ya ileride çıkabilecek yeni bir tehdit durumunda artık güvenemeyeceğini anlamıştır. Oysa Rusya daha başından beri Osmanlı Devleti'ne destek vermiştir. Bu iş birliği ilerisi için bir Rus-Osmanlı ittifakı düşüncesini doğurmuştur. Rusya, Mısır meselesinde takip ettiği siyasetin semeresini Hünkâr İskeleyi Anlaşması'yla almıştır. Hünkâr İskeleyi Anlaşması'yla Osmanlı Devleti bir harp halinde Rusya'dan başka bütün yabancı devletlere Çanakkale Boğazı'nın kapanmasını kabul etmekte, böylece Karadeniz'e yabancı devlet gemilerinin girişini engellemektedir. Karşılıklı yardıma dayanan bu anlaşmayla Osmanlı Devleti üzerinde Rusya'nın tesiri son derece artmıştır. Anlaşmanın yapılmasından iki gün sonra Rus donanması ve askerleri top atışları eşliğinde Boğazı terk etmiştir.²¹³ Hünkâr iskeleyi Antlaşması Mehmed Ali Paşa'nın dizginlenmesinde önemli bir vazife görmüştür. Geriye böyle bir antlaşma bırakmış olsa bile Rus kuvvetlerinin Boğaz'dan çekilmesi sevinçle karşılanmıştır.²¹⁴

---

²¹¹ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 24-56.

²¹² Fatih Gencer, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Yansımaları" 34/58, 630.

²¹³ Ünal, "Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz/Selvi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı "Moskof Taşı" (Камень Московитов)", 191.

²¹⁴ Beydilli, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması".

Muravyev'in aktardığına göre Rus birlikleri Beykoz Sahillerine çıkmadan önce sahil askerlere hazır hale getirilmiştir. Rusların sahile geldiği dönemde hava şartları oldukça kötüdür, yağmurlu ve bazı günler karlı geçen günler için birtakım hazırlıkların yapılması gerekmektedir. Rus ordusunun Padişahın da yakından takip ettiği bu hazırlıklar içerisinde askerlerin kamp kuracakları bölgeyi hazır hale getirmek ve askeri teçhizatın geçiş yolunu düzenlemek gibi bölge kontrolünün yanı sıra askerlerin sağlık durumları ve ihtiyaçlarıyla ilgilenmek de vardır.²¹⁵ Ayrıca askerlerin ihtiyaçları için bir Pazar kurulmuş ve İstanbullu tüccarlar buraya davet edilmiştir.²¹⁶ Rus ordusunun ardından Yarbay Avni Bey kumandasındaki Osmanlı birliği de Beykoz kampına yerleştirilmiştir.²¹⁷

Muravyev eserinde yalnızca siyasi olayları değil, bu dönemde meydana gelen sosyal olayları da ele almıştır. Selvi Burnu'nda geçirdiği süreci her detayıyla aktaran Muravyev burada gerçekleştirilen eğlence ve kutlamalardan da bahsetmiştir. Burada askeri toplantılar ve sohbetlerin yanı sıra eğlenceler ve oyunlar da düzenlenmiştir. Böylece Muravyev'in karargâhının da bulunduğu Selvi Burnu, git gide kalabalık bir hale gelmiştir. Bu eğlenceler yalnızca askerler için düzenlenen etkinlikler olmaktan çıkmış ve Osmanlı Devlet adamların da katıldığı, hatta batılı diplomatların aileleri ile geldikleri bir mekân haline gelmiştir.²¹⁸

Muravyev'in bu eserinde bahsettiği bir diğer önemli olay ise dönemin Osmanlı Padişahı Sultan II. Mahmut ile tanışmasıdır. Sultan II. Mahmut'un kampı ziyaret edeceği gün askeri tören ve gösterilerin gerçekleştireceği haberi ile hem devlet adamları hem de halk Beykoz'a akın etmiştir. Kamp yerini ziyaret eden II. Mahmut top atışları ile karşılanmıştır. Kampa ulaşan Osmanlı Padişahı, General N. N. Muravyev tarafından karşılanarak çevreyi gezdirilmiş ve askeri töreni izleyeceği alana getirilmiştir.²¹⁹

Selvi Burnu'nda yaşanan bir diğer kalabalık ve önemli gün ise Rus Ordunun görevini bitirmesi ardından gerçekleştirilen tören ve kutlamanın yapıldığı gündür. Katılımın çok olduğu bu eğlenceye için birçok müzisyen görevlendirilmiştir. Işıklıdirmalar ve havai fişeklerin aydınlattığı, müziklerin çaldığı ve yemeklerin yendiği kutlama sabaha kadar

---

²¹⁵ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 251-255.

²¹⁶ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 304.

²¹⁷ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 37.

²¹⁸ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 282-287.

²¹⁹ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 304-312

devam etmiştir.²²⁰ Rusların memleketlerine dönmeden önce bölgeye Moskof Taşı²²¹ adında, başarılarını simgeleyen bir anıt dikmişlerdir. Muravyev'in ısrarı ve çabası üzerine dikilen bu anıt taşın fikir ve hazırlık süreci de eserde detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.²²²

2.4. Voyna za Kavkazom 1855 goda

Voyna za Kavkazom 1855 goda (Kafkas İçin Savaş 1855) isimli eser Muravyev'in Kafkas yönetimindeki aktivitelerini ve Türkmenlere karşı askeri icraatlarını içermektedir. Muravyev'in notlarından derlenerek St. Petersburg'da iki cilt halinde yayımlanmıştır. İlerleyen süreçte üçüncü cilt de yayımlanmıştır. Sonradan yayımlanan bu ciltte haritalar, şehir gravürleri, savaşa katılan Rus komutanları ve Osmanlı paşalarının portrelerine yer verilmiştir. Eser Muravyev'in ölümü ardından, kızı tarafından 1855-1893 yılları arasında diğer birtakım yazılarıyla birlikte "Russkiy Arhiv" dergisinde yayınlanmıştır. Muravyev'in bu eseri 1853 ve 1855 yılları arasındaki Osmanlı-Rus savaşı hakkında birinci el kaynak olması bakımından önemli bir eserdir.²²³

Dönemin siyasi arka planına bakıldığında Kars'ın XIX. yüzyıl boyunca Anadolu'da meydana gelen Türk-Rus savaşlarının en önemli merkezlerinden biri olduğu görülmektedir. Şehir, Doğu Anadolu'yu Güney Kafkasya'ya bağlayan en kısa yol üzerinde bulunması bakımından stratejik açıdan oldukça önemlidir. Bu dönemde Kars'ın asıl kalesi güneydoğuda bulunmakta ve iç kale, dış kale ve hisardan oluşmaktadır. Kars Çayı'nın ikiye ayrıldığı bölgenin doğusu düzlük, batısıysa dağlıktır. Bu coğrafi özellik sayesinde Rus ordusu Kars garnizonu önüne kadar gelebilmiştir.²²⁴

Rus ordusu Kars şehrine 1807, 1828-1829, 1854-1855 ve 1877-1878 yıllarında olmak üzere toplam dört kez gelmiştir. 1807 yılında Arpaçay'ı geçerek Kars'a gelen Ruslar, Yenimahalle, Temürpaşa ve Bayrampaşa mahallelerinde yapılan muharebelerde mağlup olarak geri çekilmişlerdir. Bu muharebelerde sivil halkın da orduyla birlikte savaştığı

---

²²⁰ Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 421-422.

²²¹ Moskof Taşı hakkındaki detaylar 1.2. başlıkta verilmiştir.

²²² Muravyev, *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*, 411-415.

²²³ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 13; Şişov, *Polkovoditsiy Kavkazskih Voyin*, 452.

²²⁴ Hasip Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/1 (2021), 273.

bilinmektedir.²²⁵ 1828-1829 yılları arasında gerçekleştirilen savaş 1828 yılının mayıs ayında doğu cephesinde, Rus taarruzuyla patlak vermiş ve şehre hâkim tepeler ele geçirilmiştir. Şehrin doğu kısmında bulunan süvari birlikleri de taarruza geçmişlerdir. 7 Temmuz 1828 tarihinde Kars ilk defa Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Kars Kalesi'ndeki 11.000 kişilik kuvvetten yalnızca küçük bir kısım süvari sağ kurtulabilmiştir. Ölenlerin yanı sıra Ruslara esir düşen süvariler de bulunmaktadır.

Rusların asıl hedefi Erzurum'dur. Bu nedenle Kars'ı ele geçirmelerinin ardından Erzurum'a yönelmişlerdir. 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması gereğince, süvariler 26 Haziran 1830 tarihinde tahliye edilmiştir.²²⁶ Kale'nin bu durumuna rağmen teslim olması Baddeley tarafından "harp tarihinin en şaşırtıcı hadiselerinden birisi" şeklinde yorumlanmıştır.²²⁷

1854-1855 tarihleri arasındaki savaştan önceki sürece bakıldığında Osmanlı Devleti ve Rusya'nın diplomatik ilişkisinin Kırım Harbi'nden önceki süreçte kopmuş olduğu görülmektedir. Osmanlı Anadolu Ordusu Rusya ile gerçekleştirebilecek bir savunma savaşı öngörmektedir. Bu nedenle asker ve mühimmat gibi temel gereksinimlerin sağlanması talep edilmiştir. Fakat bu gereksinimlerin karşılanabileceği bir lojistik ve idari sistem bulunmamaktadır.²²⁸ Bu dönemde Rus istihbaratı Kars ve çevresine gönderilen ajanlar ile istihbarat çalışmaları sürdürmekte ve propaganda yapmaktadır.²²⁹

Osmanlı ve Rus birlikleri 1853 yılının kasım ayında Kafkas hududunda birkaç kez karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşmalar arasında en önemlisi Başgedikler'deki muharebedir. Bu muharebe Rusların galibiyeti ile sonuçlanmıştır. 1854 yılının mart ayına kadar yetersiz görülen generaller görevden alınarak Anadolu Ordusu Komutanlığına Zarif Mustafa Paşa getirilmiştir. Haziran ayında Bayazıt'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi Kars'ın durumunu daha kritik bir hale getirmiştir. 1854 yılı yazında Osmanlı Devleti, Kars'ın savunmasını güçlendirmek istemiş, bu nedenle İstanbul'dan Kars'a 2-3 alay nizamiye askeri gönderilmiş ve gönüllü asker takviyesi yapılmıştır. Bu dönemde Kafkas cephesinde birkaç muharebe yaşanmıştır. Bunlardan en

---

²²⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I* (İstanbul: Işıl Matbaası, 1953), 547-548.

²²⁶ Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 274-275.

²²⁷ John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus* (London: Longmans, 1908), 185.

²²⁸ Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 276.

²²⁹ Fahrettin Kırzioğlu, *100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi*, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1955) 55-56.

önemlisi 6 Ağustos 1854 tarihindeki Kürekdere (Kurudere, Gökdere) Muharebesi'dir. Bu muharebeyi Ruslar kazanmıştır. 1854 yılının sonuna kadar Osmanlı Devleti ve Rusya arasında başka bir çatışma meydana gelmemiştir. Osmanlı Devleti, Kafkas cephesinde Rusların kazandığı başarılarından rahatsız olmaya başlamış ve 1854 yılının yaz aylarında bu savaşta müttefiki İngiltere'nin bölgedeki Osmanlı Ordusunu güçlendirebileceğine inanmıştır. Böylece İngiliz Dışişleri Bakanlığı Topçu Yarbay William Fenwick Williams Anadolu Ordusu Karargâhı nezdinde İngiliz Hükümeti komiseri olarak görevlendirilmiştir. Dışişleri Bakanı Williams'a karşılaşıacağı Türk subaylar ile dostane ilişkiler kurmasını tavsiye etmiş ve Türk Ordusunun gerçekleştireceği tüm harekâttan kendisinin ayrıntılı şekilde bilgilendirilmek istediğini bildirmiştir. Yarbay Williams'a birinci vazifesinin "Uzun bir süredir düzensizlik içinde bulunan Anadolu'daki Türk Ordusunun vaziyetini düzeltmek için gayret göstermek" olduğu söylemiştir. Ayrıca Türk makamlarının raporlarına itibar etmemesi ve ayrıntılı raporlar hazırlaması bildirilmiştir. Williams 15 Ağustos'ta İstanbul'a gelmiş ve 24 Eylül'de Kars'a ulaşarak burada büyük bir törenle karşılanmıştır. Kars'ta göreve başlayan Albay Williams'ın ilk icraatlarından biri birlikleri denetlemek olmuştur. Gerçekleştirdiği denetimlerle birliklerin ihtiyaçlarının olduğundan yüksek gösterildiğini tespit ederek yüksek rütbeli subay ve generallerin yolsuzluk yaptığı sonucuna ulaşmıştır.²³⁰ Böylece Albay Williams Kars'taki görevine yolsuzluğa bulaşan yetkilileri görevlerinden uzaklaştırarak başlamıştır.

1855 yılının mayıs ayında Kars garnizonunda 19 nizamiye taburu, 8 redif taburu, 1 süvari alayı ve kale toplarının haricinde 80 sahra topu bulunmaktadır. Bahsedilen birliklerdeki 15.000 kişilik nizami orduya ek olarak Laz ve Kürt başıbozuklardan oluşturulan birliklerle Kars halkından kurulmuş sayıları 9.000'i bulan silahlı unsurlar bulunmaktadır.²³¹

Çar'ın büyük itimadını kazanmış olan General Muravyev, General Prens Voronstov'un yerine Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin başına getirilmiş ve kendisine Kafkasya Genel

---

²³⁰ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months of Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army Together With A Narrative of Travel and Adventures in Armenia and Lazistan with Remarks on the Present State of Turkey*, 130; Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 276-278.

²³¹ W E D Allen - Paul Muratoff, *1821-1921 Türk – Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966), 79-80.

Valisi sıfatı verilmiştir.²³² General Muravyev, iyimser, ihtiyatlı ve soğukkanlı niteliklerinin yanı sıra 1828-1829 Rus Doğu Anadolu harekâtında aynı bölgede General Paskeviç'in yanında görev aldığı için son derece tecrübeli olduğu için bu göreve getirilmiştir. Muravyev'in emrinde 29.000 piyade, 10.000 süvari ve 126 top çapında bir birlik bulunmaktadır.²³³ Göreve gelmesinin ardından General Muravyev Kafkasya'daki Rus kuvvetlerini kendi planlarına uygun şekilde gruplandırmış ve emir-komuta mevkilerinde de birçok değişiklik yapmıştır. Aynı zamanda tali bölgelerden aldığı 8 piyade taburu, 3 Kazak Alayı ve 3 batarya ile kuvvetlerini takviye etmiştir.²³⁴

Rus ordusu 24 Mayıs 1855 günü Arpaçay'ı geçerek Kurudere ve Peldirvan'da ordugâh kurmuştur. Rus keşif kolları Kars'ın 10 km doğusunda bulunan Yahni Tepelerini işgal etmiştir. Haziran ayında Muravyev ordugâhını Mağaracık köyüne kurdu muştur. Kars'ın 8 km güneydoğusunda kalan bu bölge Erzurum ve Kağızman'a giden yollara hâkim olması nedeniyle seçilmiştir. Bu sırada General Kars ve civarındaki Ermenilerden faydalanan Muravyev, onları casus olarak kullanmış Kars Kalesi hakkında bilgi edinmiştir.²³⁵

2 Haziran'da 10.000 kişilik bir kuvvet Erzurum Kars irtibatını kesmek adına Kars'ın batısındaki Soğanlı Dağlarına sevk edilmiştir. 11 Haziran'da da Kars ile kuzeydeki Ardahan arasındaki irtibatı kesen Rus birlikleri Erzurum ve Kağızman'a giden yolların da tamamen tutulması ile Osmanlı kuvvetlerini Kars garnizonuna kapatmıştır.

Muravyev 14 Haziran'da Kanlı Tabya'ya büyük bir kuvvet ile saldırıya geçmiş fakat bundan bir sonuç alamamıştır. Kars tabyalarına yapılan saldırılar aralıklarla devam etse de artık doğrudan saldırı yerine ikmal kanalları kesilen garnizonun açlık yüzünden teslim olması beklenecekti. Bu süreçte Ruslar Bardız, Yeniköy, Karaorgan ve Zivin'deki depolanmış olan Türk mühimmat ve erzakını imha etmişlerdir.²³⁶

General Muravyev Kars muhasarası için 15.000 piyade kuvvetini 40 top ile takviye ederek Kars'ı açıktan muhasara etmesinin ardından 5.000 kişilik bir kuvveti de muhasara kuvvetlerinin ikmal yolunu emniyete almak için Gümrü-Kars yolunu

²³² Allen -Murattoff, *1821-1921 Türk – Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, 88.

²³³ Allen -Murattoff, *1821-1921 Türk – Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, 82-84.

²³⁴ Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, 127.

²³⁵ Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, 129.

²³⁶ Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 280.

ayırmıştır. General, geri kalan kuvvetleri ile Kars'ın Erzurum'la olan irtibatını kesmek maksatı ile Soğanlı hattına doğru ilerlemiştir.²³⁷ Ruslar 1 Temmuz'da batıda Tahmas Tabyası karşısında, 10 Temmuz'da güneyde Kanlı Tabya ve kuzeyde Velipaşa Tabyasına keşif hareketleri yapmışlar ve 13 Temmuz'da Tahmas Tabya'ya doğru harekete geçmişlerdir. Fakat bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. 24 Temmuz'da da güneyde Kanlı Tabya'ya taarruza geçilmiş ve Ruslar açısından büyük bir yenilgi ile sonuçlanmıştır.²³⁸

1855'in ağustos ayında Müşir Ömer Lütfü Paşa, Hükümet'in yardımı ve müttefiklerin desteğini almasının ardından, Kars'taki Kale Komutanı Müşir Mehmet Vasfi Paşa'ya bir mektup yazarak yardıma hazır olduğunu ve 20 gün sonra yardım edeceğini, yardıma kadar direnmesini bildirmiştir. Bu haber Kars'a vardığında kale çok kritik bir durumdadır. Fakat bahsedilen 20 günün geçmesine rağmen, bahsedilen yardım gelmemiştir. Bunların yaşandığı sırada Kars Kalesi'ndeki erzak bitmek üzeredir.²³⁹ Kars Garnizonunun ikmal desteğinin haziran ayı itibariyle kesilmesinin ardından garnizonda sıkıntılı günler yaşanmaya başlanmıştır.²⁴⁰ Açlıktan etkilenen yalnızca askerler ve sivil halk değildir. At, katır ve merkep gibi binek ve yük hayvanları da bu durumdan büyük ölçüde etkilenecektir. Ağustos ayından itibaren yüzlerce at yetersiz beslenmeden ölmüştür.²⁴¹ Açlığın yanı sıra ve salgın hastalıklar da Osmanlı kuvvetlerinin gücünü tüketmiştir. Açlık nedeniyle orduda firarlar meydana gelmiştir.²⁴²

Sivastopol'un müttefikler tarafından işgal edilmesi ile Ömer Lütfü Paşa'nın denizden getirdiği kuvvetler ile Batum kuzeyinde Sohumkale'den Tiflis'e el atarak Doğu Anadolu'daki Rus kuvvetlerinin gerisini kesme girişimleri General Muravyev'i Kars'ın işgali konusunda harekete geçmeye zorlamıştır. Böylece Ruslar 29 Eylül 1855 günü Kars'ı işgal etmek için harekete geçmişlerdir. Kars'ın işgali için Rus taarruz planı gece yaklaşma, baskın ve hazırlıklı nihai hücum şeklinde planlanmıştır. Osmanlı kuvvetleri

---

²³⁷ Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, 130.

²³⁸ Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 280.

²³⁹ Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, 133.

²⁴⁰ Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 280.

²⁴¹ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months of Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army Together With A Narrative of Travel and Adventures in Armenia and Lazistan with Remarks on the Present State of Turkey*, 273.

²⁴² Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 281.

Rus saldırısına karşı koymak için gereken askeri tedbiri almıştır. Ancak Rus birlikleri karanlık nedeniyle taarruz düzenini sağlayamamışlardır. Bazı birlikler planlandığı şekilde hareket etmeyerek yanlış kesimlerde taarruz etmişler ve Rus birliklerinde birtakım karışıklıklar meydana gelmiştir.²⁴³

Karanlıkta gerçekleştirilen yaklaşma hareketi büyük hatalara sebebiyet vermiştir. Yol karıştırıldığı için yaşanan zaman kaybı nedeniyle Şorah Tepelerine karşı taarruza geçildiğinde gün ağarmış durumdadır. Bu durum baskının planlandığı gibi yapılamamasına sebebiyet vermiştir. Üstelik Türk birlikleri uyanık ve hazır bir halde bu taarruzu karşılamışlardır.²⁴⁴ Günün ortasına doğru General Muravyev, birliklerine geri çekilmelerini emretmiştir. Ruslar saldırıya katılan birliklerinin çoğunu kaybetmişlerdir. Takvim-i Vekayi'de yayınlanan 3 Kasım 1855 tarihli Kars zaferiyle alakalı taltifat tebliğinde garnizon çevresindeki 6.486 Rus askerinin cesedinin Osmanlı askerleri tarafından üç gün boyunca gömüldüğünü ifade edilmiştir.²⁴⁵

Bu Kars Zaferi'nden 4 gün sonra 3 Ekim 1855 tarihinde Türk ordusunun asıl seçme birliklerinden meydana gelen kuvvetler Müşir Ömer Paşa'nın komutasında Sohumkale'de toplanmaya başlamıştır. General Muravyev 3.000 kişilik yıpranmamış kuvvetini ileri mevzi ve artçı kuvveti olarak Kars Kalesi'ni gözetlemek ve yıpranmış olan büyük bölümün emniyetini sağlamak ile görevlendirmiştir. Mağlup olan ordusuna çekidüzen vermek için orduyu Çivilli bölgesine çekilmiştir.²⁴⁶

Osmanlı kuvvetleri açısından 29 Eylül 1855 tarihinde kazanılan zafer moral ve motivasyon bakımından olumlu bir etki yaratsa da²⁴⁷ ikmalsizlik ve iaşesizlik nedeniyle tükenme noktasına gelen garnizonun acı sona yaklaşması yakındır. Ulaştırma hatlarının yetersiz olması ve ikmal güçlükleri muharebe etkinliğini büyük ölçüde etkileyecektir. Kars Rus işgaline düşmeden taltifat yazıları şehre ulaşmamıştır. Açlık ve hastalıklar

---

²⁴³ Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, 135-138; Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 283.

²⁴⁴ Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, 135.

²⁴⁵ Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 283.

²⁴⁶ Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, 138.

²⁴⁷ Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, 135.

Osmanlı kuvvetlerinin muharebe etkinliğini hızla düşürmektedir. Öte yandan bölge kar ile kaplıdır ve geceler aşırı soğuktur.²⁴⁸

General Muravyev'in gerçekleştirdiği en önemli faaliyetlerden biri, mağlup olan ve moral olarak çöken birliklerine çekidüzen vermek ve onların morallerini yükseltmek olmuştur. Muravyev, bu esnada bu durumu tekrardan şekillendiren ve Harbin gidişatını değiştirecek bir haber almıştır. Sohumkale'ye giden Müşir Ömer Lütfü Paşa'nın harekâtında tereddüt ettiğini ve vakit kaybına uğradığını öğrenmiştir. General Muravyev serinkanlılıkla durumu değerlendirerek Rus ordusunun lehine bir karar vermiştir. Müşir Ömer Lütfü Paşa'nın uzakta olmasından faydalanarak, tekrardan Kars Kalesinin muhasarasına karar veren General Muravyev'in gösterdiği azim sayesinde Kafkas Harekâtı Rusların lehine dönmüştür.²⁴⁹

Kötü duruma düşen ve teslimden başka çaresi kalmayan Kale Komutanı, generallerle gerçekleştirdiği görüşmenin ardından kaleyi teslim etmeye karar vermiştir. 5 ay 10 gün süren bir muhasaranın ardından Kars Kalesi Rusların eline geçmiştir.²⁵⁰ Bu durumda Kars'ın Ruslara teslimi Anadolu Ordusu Komutanı için bir zorunluluk haline gelmiştir. General Williams Rus karargâhına General Muravyev ile görüşmek istediğini bildirmiştir. 27 Kasım 1855 günü iki general arasında imzalanan anlaşma ile Kars'ın teslimi kesinleşmiştir.²⁵¹ N. N. Muravyev ve Sir William Williams Arasında imzalanmış olan ve Kars'ın teslim şartlarını içeren antlaşmanın şu şekilde özetlenebilir:

1. Kars Kalesi teslim edilecektir.
2. Onurlu bir şekilde savaştan Türk Başkumandan ile Kars garnizonu savaş esiri olarak teslim alınacak. Garnizonu kahramanca savunan subayların kılıçlarına el konulmayacaktır.
3. Garnizondaki özel mülkiyete dokunulmayacaktır.
4. Redifler, başıbozuklar ve Lazlar evlerine dönebileceklerdir.

---

²⁴⁸ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months of Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army Together With A Narrative of Travel and Adventures in Armenia and Lazistan with Remarks on the Present State of Turkey*, 293-296, 298-301.

²⁴⁹ Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, 139-140.

²⁵⁰ Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, 124.

²⁵¹ Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 284.

5. Tabip subaylar, yazıcılar ve hastane çalışanları gibi gayri muhariplerin evlerine dönmesine müsaade edilecektir.
6. General Williams'ın belirleyeceği Macar ve diğer Avrupa asıllı subayların evlerine dönmelerine müsaade edilecektir.
7. 4, 5 ve 6. Maddelerde sözü geçen kişiler sürmekte olan savaşta Rusya'ya karşı savaşmamak için şerefleri üzerine yemin etmişlerdir.
8. Kars halkının can ve mal güvenliği koruma altına alınacaktır.
9. Şehirdeki kamu binalarına ve anıtlara zarar verilmeyecektir.²⁵²

1853-1856 Kırım Savaşı ardından bölgede gerçekleşen bir diğer savaş 1877-1878 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Bu savaş 93 Harbi olarak da bilinmektedir. 93 Harbinde Osmanlı savaş Doğu Anadolu'da Ruslara karşı Kars ve diğer birinci savunma hattındaki müstahkem kalelerin güçlü tutulmasını ve yaklaşan düşmanın imha edilmesi ya da püskürtülmesini savunma stratejisini benimsemiştir. Rusların Kars'ı ele geçirme stratejileri ise baskın şeklinde taarruza geçmektir. 17-18 Kasım gecesi saat 20.30'da taarruza geçmişlerdir. Sabaha doğru 04.30'da İç Kale'nin teslim olması ile Kale Komutanı Hüseyin Hami Paşa 15 tabur kadar asker ile kaleden çıkmıştır. Fakat büyük bir kısmı Rus süvarileri tarafından ele geçirilmiştir. Rusların şehri teslim almalarının ardından yaptıkları ilk icraat tıpkı daha önce de olduğu gibi tüm başıbozukları evlerine yollamışlardır. Kars'ın kaybı Osmanlı'nın Anadolu'yu savunmasında açılan büyük bir gedik olmuştur.²⁵³

2.5. Zapiski

Hayatını Rus hükümetine hizmet etmeye adanmış olan N. N. Muravyev 50 yılı aşkın bir süredir not tutmuştur. Onun otobiyografisi niteliğindeki bu notlar sayesinde Muravyev'in iç dünyasına girmek, onun göz kamaştırıcı galibiyetlerinin arkasında yatan stres, hazırlık süreci, plan ve stratejilerinin daha net anlaşılmasını sağlamıştır. Notları, Muravyev'in Rus devletinin hizmetine adanmış uzun ve zorlu hayat yolculuğu hakkında bizzat kendi el yazısı ile yazılmıştır. İçerdiği bilgiler açısından hem tarihçiler hem de Muravyev'in hayatını merak eden okuyucu kitlesi için oldukça önemli bir kaynak

---

²⁵² Willam Fenwick Williams, *The Siege of Kars 1855, Defence and Caputulation by General Williams*, (London: Uncoverad Edutions, 2000), 187.

²⁵³ Saygılı, "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)", 285-291.

niteliği taşımaktadır. Hayatı ve karakteri ile alakalı geniş ve kapsamlı bilgiler içeren bu notlarının bir kısmı “*Russkaya Starina (Rus Antikası)*” dergisinde yayınlanmıştır.²⁵⁴

Muravyev’in son notunda şunları yazmaktadır: “Gerekli olduğu vakit, benim kapsamlı hayatımdaki emeklerimi muhafaza edebilecek, olayları gerçek manada, dőrüřte ve ilgi çekiciliğini kaybetmeden anlatabilecek biriyle karşılaşsaydım benim için çok bryrk teselli olurdu.”²⁵⁵

---

²⁵⁴ şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 451.

²⁵⁵ şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 451-452;

BÖLÜM 3: MURAVIEV’S JOURNEY TO KHIVA THROUGH TURCOMAN COUNTRY, 1819-20 (MURAVYEV’İN TÜRKMEN ÜLKESİ ÜZERİNDEN HİVE’YE YOLCULUĞU, 1819-20) ESERİNİN DEĞERLENDİRMESİ

Çevirisi dördüncü bölümde yer alan *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20* eseri Muravyev’in Rus hükümetinin bir görevlisi olarak bilgi toplamak amacıyla 1819 yılında çıkmış olduğu Hazar Ötesi yolculuğunu ele almaktadır. Muravyev bu eserinde Hive Hanlığı’na yolculuğu ve Hanlık hakkında detaylı bilgi vermiştir. İki bölümden oluşan ve 1822 yılında Moskova’da neşredilen bu eser, ona ün getiren asıl eseri olmuştur. Başlangıçta sadece kendisi ve birkaç yakın arkadaşının incelemesi için kısa ve anlaşılır bir üslup ile tuttuğu notların pek çok insanın ilgisini çektiğini görünce notlarını yayınlamaya karar vermiştir. Böylece 1819-1820 yılları arasında resmi elçi sıfatıyla Hive Hanlığı’nda olduğu sürede tutmuş olduğu notları kitaplaştırmıştır. Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20* isimli eserinde Hazar Ötesi’ne yolculuğu, bu süreçte başına gelenler, yolda karşısına çıkan tarihi eserler, Hive’ye gidiş amacı, karşılaştığı ve tanıştığı insanlar, yerli halk, Hive’nin iklimi ve doğası, Hive halkının genel özellikleri, sosyal hayat, din, kültür, gelenek ve görenekler, kölelik, eğitim, hanın özellikleri, yönetim şekli, ekonomik yapı, ticaret, ordu, şehir ve sokaklar gibi sosyal, kültürel ve ticari pek çok konu hakkında detaylı bilgi vermektedir.²⁵⁶ İki bölümden oluşan eserde bölge ile alakalı beş portre, altı resim, iki plân, iki cetvel ve iki tane de harita bulunmaktadır.²⁵⁷

Gizemli olarak nitelendirilebilecek ve gidilmesi zor bir bölgeyi ele aldığı için yankı uyandıran eser diğer Avrupa dillerine de çevrilmiştir. M. G. Lecoq de Laveau eseri Fransızcaya tercüme etmiş ve kitap 1823 yılında Paris’te “*Voyage en Turcomanie Et a Khiva Fait En 1819 Et 1820*” ismiyle neşredilmiştir.²⁵⁸ Philipp Strahl tarafından Almancaya tercüme edilerek 1824 yılında Berlin’de “*Des kaiserlichen russischen gesandten Nicolaus von Murawiew Reise durch Turkomanien nach Chiwa in den Jahren*

---

²⁵⁶ Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*.

²⁵⁷ Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, III.

²⁵⁸ Bnz: N. N. Mouraviev, *Voyage en Turcomanie Et a Khiva Fait En 1819 Et 1820*, (Paris: Chez Louis Tenre, 1823).

1819 und 1820” ismiyle yayımlanmıştır.²⁵⁹ İngilizce tercümesi, Capt. W.S.A. Lockhart’ın tercümesiyle 1871 yılında “*Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*” ismiyle yayımlanmıştır.²⁶⁰ 1887 yılında ise Muravyev’in kızı tarafından tekrardan “*Russkiy Arhiv*” dergisinde tefrika edilerek yayımlanmıştır.²⁶¹

Eserin birinci kısmı Hazar Denizi’nin Doğu Kıyısındaki Türkmen Sakinlerini Ziyaret, Hive’ye Yolculuk ve Hanlıkta Kalmak ve Dönüş olmak üzere toplam üç ana başlıktan oluşmaktadır. Tiflis-Elisavetopol-Arevşa-Şamaha-Bakü güzergahındaki kara yolculuğunu, ardından Bakü’den Hazar’ın doğu kıyısına yaptığı deniz yolculuğunu ve Türkmen Bölgesinde yaptığı çalışmaları bu bölümde anlatmıştır. Dönüş yolculuğuna da “Dönüş” başlığı altında yer vermiştir. Ayrıca bölümün sonunda Voinovisth’in Anlatısı başlığına yer vermiş ve bu başlık altında Oğurçin Adası, Balkan Körfezi ve Balkan Dağlarını ele almıştır. Muravyev eserinin birinci kısmında Hive hakkında daha genel ve yüzeysel bilgiler verse de eserin ikinci kısmını tamamen Hive’ye ayırarak detaylı bilgiler ve tasvirler yer vermiştir. İkinci kısım Hive Hakkında Genel Açıklamalar, İç Karışıklıklar, Anayasa Değişikliği, Despotizmin Kuruluşu, Yöneticinin Karakteri, Tedavüldeki Para, Vergilendirme, Mali Durum, Ticaret ve Endüstri, Askerî Kaynaklar, Savaş Düzeni ve Özbeklerin Karakteri, Dini, Gelenekleri ve Aydınlanması olmak üzere toplam beş bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm olan Hive Hakkında Genel Açıklamalar başlığı altında Hive’nin sınırları, iklimi, coğrafyası ve bu coğrafyada yaşamakta olan bazı toplulukların özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Coğrafya ile birlikte toplulukların yaşamlarının da şekillendiğinin altı çizilmiş; Aral Denizi, Amu-Derya ve Sir-Derya üzerinde özellikle durmuştur. Hive’nin yer altı ve yer üstü zenginlikleri, flora ve faunası da Muravyev’in bu bölümde üzerinde durduğu konular arasındadır. Son olarak nüfus ve şehirlere değinen Muravyev, Hive şehirlerini ticari bağlamda ele alarak hem ekonomik hem sosyal tarih hakkında bilgiler vermiştir. Eserinin ikinci kısmının ilk bölümü olan Hive Hakkında Genel Açıklamalar bölümü Hive Hanlığı’nın Sınırları, Horosan’ın Eski Durumu, Denizler ve Göller, Nehirler, Amu-Derya’nın Eski Mecrası, Kanallar, Bozkır,

---

²⁵⁹ Bnz: Nikolay Nikolayeviç Muravyev, *Des kaiserlichen russischen gesandten Nicolaus von Murawiew Reise durch Turkomanien nach Chiwa in den jahren 1819 und 1820*, (Berlin: G. Reimer, 1824).

²⁶⁰ Bnz: Nikolay Nikolayeviç Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, Calcutta: Foreign Departmant Press, 1871).

²⁶¹ Şişov, *Polkovodstiy Kavkazskih Voyin*, 463.

Dağlar, Madenler, Hayvanlar, Kuşlar, Balıklar, Yollar, İklim, Irklar, Sartlar, Özbekler, Türkmenler, Köleler, Yahudiler, Nüfus ve Şehirler alt başlıklarından oluşmaktadır.

Muravyev, eserin ikinci bölümünü oluşturan İç Karışıklıklar, Anayasa Değişikliği, Despotizmin Kuruluşu, Yöneticinin Karakteri, Hive’de Halihazırdaki Hükümet Şekli başlığı altında hanlığın siyasi yönünü ele almıştır. Reislerin kendilerini mutlak hükümdar yapmak için durmak bilmeyen girişimleri nedeniyle kısa bir süre içinde pek çok siyasi değişime maruz kaldığı için bu ülkedeki devlet işlerinin işleyişini tasvir etmeden önce bu reislerin çeşitli teşebbüslerini özetleyerek ardından halkın çaresizliğine işaret etmeyi uygun gördüğünü belirtmiştir. Yöneticilerin kendileri ve dönemlerinde yaşanan önemli birtakım olaylar hakkında detaylı bilgiler verdikten sonra yönetim şekli ve bu yönetim şeklinin hayatın diğer alanlarına etkilerini ele almıştır. Bu etkilerin özellikle ticari olması nedeniyle ekonomik ve siyasi tarih üzerine yoğunlaşmıştır. Hive’de bulunduğu dönemde Hive hanı olan Muhammed Rahim Han üzerinde özellikle durmuştur.

Üçüncü bölüm olan Tedavüldeki Para, Vergilendirme, Mali Durum, Ticaret ve Endüstri bölümü tamamen Hive’nin ekonomik tarihine ayrılmıştır. Eski sikkeler, Hive sikkeleri ve Hive’de geçerli olan yabancı birtakım sikkeler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca hükümetin yıllık geliri, vergiler ve mali durum detaylıca ele alınan vergilerin hangi sıklıkla ne kadar ve ne için alındığına dair bilgiler de vermiştir. Hive’nin iç ticaretinin yanı sıra Buhara, Rusya ve İran ile olan ticareti detaylıca ele alınmıştır. Göçebe kabileler ile olan ticaret ve esir ticaretine de değinmiştir. Üçüncü bölüm olan Tedavüldeki Para, Vergilendirme, Mali Durum, Ticaret ve Endüstri bölümü Tilla, Abbas, Tenge, Karapul, Yabancı Paralar, Eski Paralar, Hükümetin Yıllık Geliri, Cizye, Han’ın Özel Mülkü, Ganimetten (Yağma, Çapul) Gelen Gelir, Hive’ye Gelen Kervanlardan Alınan (Gümrük) Vergi, Hediyelerden Elde Edilen Gelir, Olağanüstü Durumlarda Alınan Vergiler, Yıllık Gelir Miktarı, Harcamalar, Endüstri, Ticaret, Buhara ve Rusya ile Yapılan Ticaret, Esir Ticareti alt başlıklarından oluşmaktadır.

Dördüncü bölüm olan Askerî Kaynaklar, Savaş Düzeni başlığı altında, eski dönemlerden beri savaşçı bir kültüre sahip olan Hive’nin askeri donanımı hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Muravyev, Hive’de bulunduğu süre boyunca ordu hakkında yapmış olduğu gözlemleri aktarmıştır. Bu bölüm Muravyev’in Hive’nin işgali

adına yapmış olduğu bir rapor olarak nitelendirilebilir. Burada Hive’de görmüş ve duymuş olduğu tüm silahları, askeri sınıfları ve bunların görevlerini, Hive’yi oluşturan ırkların savaşçı özelliklerini, ordunun gücünü, eksik ve üstün yönlerini ve en önemlisi Hive’nin işgal edilme olasılığı ele almıştır. Dördüncü bölüm olan Askerî Kaynaklar, Savaş Düzeni başlığı altında Müstahkem Yerler (Kale), Müstahkem Şehirler, Han’a Ait Olan Kaleler, Savaş Ordusu, Saldırı Şekli, Han’ın Ordusunun Gücü, Ordunun Malzemesi (Teçhizat, Levazım, Donanım), Erzaklar ve Ordu Ağırlığı, Süvari Sınıfı, Topçu Sınıfı, Top Dökümü, Topların Yaptığı Hizmetler, Barut, Hive’nin İşgal Edilme Olasılığı, Hivelilerin Komşuları Üzerinde Üstünlük (Nüfuz, İtibar) Elde Etmeleri, Hive Silahları, Mızraklar, Yaylar ve Okalar, Ateşli Silahlar, Miğferler (Tolga) ve Zırhlar, Ağır Topuzlar, Atlar, Eyerler, Çapul Maksadıyla Yapılan Akınlar, Yağmacı Çetelerin Gittikleri Gözde Yerler, Hivelilerin Savaşçı Karakteri alt başlıkları yer almaktadır.

Muravyev, eserinin ikinci kısmının beşinci ve son bölümü olan Özbeklerin Karakterleri, Dini, Gelenekleri ve Aydınlanması bölümünü bu ırklar arasında en baskın olan Özbeklere ayırmış ve Özbeklerin sosyo-kültürel yaşantıları hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bu bölüm Özbeklerin Karakteri ve Fiziki, Kostüm, Kadınlar, Çocukların Eğitimi, Özbek Hırsı, Özbek Misafirperverliği, Diyet, Konutlar, Binalar, Eğlenceler, Müzik, Din, Kehanet, İyilik ve Kötülük Fikirleri, Dil, Entelektüel Kültür, Tıp, Tarihsel Bilgi, Matematik, Coğrafya alt başlıklarından meydana gelmektedir.

Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20 eseri incelendiğinde Muravyev’in göçebe Türkmenlerin yaşadığı bölge ve Hive Hanlığı’nın yapısı, halkının günlük yaşamı, örf ve adetleri, sosyal örgütlenmesi, yönetim anlayışı, dini ve kültürel yapısı, kendilerine özgü karakterleri ve dünyayı algılama şekli doğrultusunda, ilmî açıdan çok önemli araştırmada bulunduğu görülmektedir.²⁶²

3.1. Hive Hanlığı’nın Coğrafyası ve Fiziki Yapısı

3.1.1. Coğrafi Sınır

Modern kaynaklara göre Hive Hanlığı kuzeyde Aral Gölü, doğuda Kızıl Kum Çölü, güneyde Türkmen Çölü, güneydoğuda ise Amu-Derya ile sınırlıdır. 60.000 km² ölçümünde olan Hive Hanlığı’nın 5.000 km²’lik kısmı yerli halkın yaşadığı vahaları

---

²⁶² Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*.

içine almaktadır. Geri kalan 45 bin km²lik bölümü ise göçebe aşiretlerin bulunduğu çöl ve ovalardan meydana gelmektedir.²⁶³

Hive'nin batı sınırını teşkil eden ve 530 mil boyunca uzanan Karakum çölü ve Amu-Derya nehrinin doğusunda bulunan Kızılkum çölü Hive'yi uçsuz bucaksız çorak topraklarla çevrelemektedir.²⁶⁴ Bu durum nedeniyle Hive Hanlığı net coğrafi sınırlara sahip değildir. Muravyev, bu coğrafi konumu nedeniyle hanlığı çöl okyanusu ortasında bir ada olarak nitelendirmiştir. Bölgenin coğrafi sınırlarından bahsederken, Hive'nin çevresinde çeşitli ırkların bulunması nedeniyle coğrafi sınırlar yerine etnik sınırlardan bahsetmenin daha kolay olacağını ifade etmiştir. Ona göre Hanlığın coğrafi sınırları iki kısımdan oluşmaktadır. İlki, bölgede yaşayan, Han'ın otoritesini kabul eden ve diğer ırklarla da belirli oranda karışmış olan yerli halktır. Diğeri ise Han'a işgal yoluyla, ihtiyaç duydukları korunmayı sağlamak amacıyla ya da ticari nedenlerle sürekli/geçici olarak bağlanmış insanların yaşadığı bölgeyi kapsamaktadır. Hive halkının önemli bir kısmı, çölün yaşama uygun olan fakat çok geniş olmayan, toprağı verimli vahalarda yaşamaktadır. Muravyev, Hive'nin yerli halkın oturduğu bölgeyi kapsayan kısmının kuzeyden güneye uzaklığını yaklaşık 120 mil, doğudan batıya uzaklığı ise 115 mil olarak vermiştir. Daha geniş ölçüyle hesaplanması durumunda, yani hem askeri hem de politik güç olarak ya da ticari manada Hanlığa bağlı ülkelerin de hesaba kattıldığı takdirde Hanlık daha büyük bir alana sahip olacaktır.²⁶⁵

Amu-Derya'nın sol yakasının kuzeyinden Aral Denizi sahillerine kadar ulaşması nedeniyle kuzeyde Aral Denizi ile sınırlandırılabilir. Aral Denizi'nin doğusuna doğru uzanan ve Kırgız göçebelerinin yaşadığı bozkıra doğru bir çıkıntı oluşturmaktadır. Amu-Derya ise hanlığın kuzeydoğu sınırını oluşturmaktadır. Nehrin sağ yakasında yaşamakta olan göçebe Karakalpaklar göç hareketleri sırasında nehrin uclarında dolaştıkları için zaman zaman Hanın hakimiyetini kabul etmişlerdir. Güneydoğuda, Hive'yi Buhara'dan ayıran bir bozkır vardır ve güneybatıda Karakum Çölü Hive'yi, Türkmen Teke kabilesinin bulunduğu bölgeden ayırmaktadır. Hive'nin batısına doğru

---

²⁶³ Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihî ve İstatistiki Malumat", *Sosyal Bilimler Dergisi* 22 (2009), 17.

²⁶⁴ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 5.

²⁶⁵ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 101-102.

yayılan çorak bozkır, Hazar sahilinin sağında yaklaşık 530 mil boyunca uzanmakta ve Yomut ve Atta Türkmenlerinin oturduğu topraklar ile sınırlanmaktadır.²⁶⁶

3.1.2. İklim

Hive'nin iklimi yazın çok sıcak kışın ise çok settir. Yazın sıcaklık birkaç ay katlanılamayacak bir seviyeye gelse de doğudan, güneydoğudan ve diğer yönlerden esen sert rüzgârlar havayı serinletmektedir. Bazı zamanlar bu rüzgarların da etkisiyle, açıkça görünen çöl birkaç saat içerisinde tamamen değişmekte ve kum tepeleri ortaya çıkmaktadır.²⁶⁷ Kış altı haftadan fazla sürmemekte ve bölge sık sık yağış almaktadır.²⁶⁸ Muravyev de kış ayının çok uzun sürmediğini fakat ısının bazı zamanlar sıfırın altında 18 dereceye kadar düşebildiğini ifade etmektedir. Genel olarak bozkır, çok geniş ve bulutsuz olması nedeniyle tüm yıl boyunca açık bir havaya sahiptir.²⁶⁹

3.1.3. Su Kaynakları

Amu-Derya Nehri ve Aral Denizi Hive'nin en önemli su kaynaklarıdır. Muravyev Aral Denizi'ni görmemiş olsa da halktan duyduğu birtakım bilgileri ve kendi yorumlarını aktarmıştır. Tespitlerine göre Aral Denizi'nin yalnızca Güneydoğu sahilleri Hanlığın sınırlarına dahildir. Amu-Derya ve Sir-Derya'nın suları ile oluşmuş olan Aral Denizi'nin suyu oldukça sığıdır. Muravyev, bir atlının herhangi bir yardımcı alet kullanmadan iki nehrin kolları üzerinde bu kolların sahip olduğu bendlerin de yardımı ile rahatlıkla karşıdan karşıya geçebildiğini duymuş ve bu bilgiyi not etmiştir.²⁷⁰

Daha önce bahsedildiği üzere Amu-Derya Nehri Hive Hanlığı'nın doğu sınırını belirlemektedir. Grekler tarafından Oks olarak adlandırılan bu nehir eski Farsçada Vahş olarak anılmaktadır.²⁷¹ Hanlığın en önemli akarsuyu olan Amu-Derya, çok geniş ve derin bir nehirdir. Muravyev'in tahminine göre nehrin Hive'deki genişliği yaklaşık olarak 182 metre kadardır. Muravyev nehrin genişliği hakkında şunları not etmiştir:

---

²⁶⁶ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 101.

²⁶⁷ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 109.

²⁶⁸ Grigori İvanoviç Spasski, "Buhara ve Hive'nin Kısa Tasviri (Kratkoe Opisanie Buharii i Hivi)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches*, Çev. Zafer Sever, 4/2 (2019), 234.

²⁶⁹ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 110.

²⁷⁰ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, s.103; Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 86.

²⁷¹ Vasiliy V. Bartold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, çev. Seyfettin Erşahin ve Tungysh Ablov, (Ankra: Akçağ Yayınları, 2020), 79.

“Yerliler nehrin bir yakasında duran birinin karşı yakadan çok zorlukla seçilebileceğini belirtmekteydiler. Yine iki yaka arasında normal bir insanın çıkarabileceğinin iki katı sesle ancak iletişim kurulabileceğini belirtirler ki bu manada her iki yaka arasındaki iletişim ancak nehrin ortasında duracak olan üçüncü bir şahıs vasıtasıyla sağlanabilir.”²⁷²

Hive Hanlığı'nın sınırları içerisinde bulunmasa da Muravyev kitabında Sir-Derya Nehri'nden de bahsetmiştir. Nehir hanlığın içinden geçmemektedir fakat bu nehrin kıyılarında yaşayan Kırgız Türkmenleri belli oranda da olsa Han'a bağlıdır. Muravyev'e göre bu bölgede yaşayan Kırgızların üzerinde Hive Hanının siyasi etkisinin bulunması nedeniyle Sir-Derya ve çevresi de Hive Hanlığı'nın siyasi sınırları içerisinde sayılmaktadır. Ayrıca bu nehrin büyük olasılıkla Amu-Derya'nın bir kolu olduğu fakat doğal afetlerden dolayı asıl yatağından saptığını da not etmiştir.²⁷³

Amu-Derya'nın mecrasını değiştirerek Hazar Denizi yerine Aral Denizi'ne dökülmeye başlaması ile büyük bir kuraklık meydana gelmiştir. Bu kuraklık, nehrin çevresindeki yerleşim bölgelerinin iktisadi hayatını altüst ederek bu bölgelerin terk edilmesine sebep olmuştur. Bu durum Ürgenç'in terkedilmesine ve Hive'nin hanlık merkezi olmasına zemin hazırlamıştır.²⁷⁴ General Yermolov Muravyev'e gönderdiği, içerisinde Hive'de yapması gerekenlerin yazılı olduğu mektupta Amu-Derya'nın eski yatağının (Uzboy) kalıntıları hakkında bilgi toplaması yer almamaktadır. Fakat 27 Ekim 1819 tarihinde Graf Nesselrode tarafından Yermolov'a gönderilen mektupta General'den Uzboy yatağını tespit edilmesi talep edilmektedir.²⁷⁵

Muravyev'in notlarında Amu-Derya'nın eski mecrasına büyük ölçüde yer ayırdığını görmekteyiz. Nehrin eski yatağına ulaşan Muravyev'in Amuderya'nın yönünü Hazar Denizi'nden Aral Gölü'ne nasıl çevirdiği sorusunun cevabını aradığını görmekteyiz. Kalan izlerden faydalanarak bir sonuca varmaya çalışan Muravyev Ceyhun'un değişen mecrasının izini incelemiş, Amu-Derya'nın Hazar Denizi'ne aktığı nehrin eski yatağını aramıştır. Kendi araştırmalarının yanı sıra eski mecra hakkında yerli halktan duyduğu tartışmaları da aktarmaktadır.²⁷⁶

---

²⁷² Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 103.

²⁷³ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 103.

²⁷⁴ Saray, “Hive Hanlığı”, 167.

²⁷⁵ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 83.

²⁷⁶ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 103.

Çar I. Petro döneminden beri Ruslar Amuderya'nın eski yatağıyla yakından ilgilenmişlerdir. Bunun nedeni nehrin eski yatağında altın bulunduğu inanılmasıdır. Muravyev'e göre Bekoviç Çerkasskiy, nehrin eski yatağına ulaşan ilk kişidir. Bekoviç'in ölümü ile yarım kalan araştırmasını Muravyev devam ettirmiştir. Prens Bekoviç 1716 yılında Krasnavoda burnuna bir tabya yaptırmıştır. Balkan koyunun kuzey sahilinden başlayarak 80 mil doğuya ilerlediğinde nehrin en eski yatağının ağzına geldiği iddia edilmiştir. Bekoviç'in adamlarının nehir yatağında bir buçuk saat askeri yürüyüş yaptıklarını ve nehrin yatağının izlerinin silindiği belirtilmiştir. Söylentilere göre Bekoviç'in 1717 yılında tekrardan yola çıkma nedeni Hivelilerin nehri yükselterek ülkelerine akın yapan Stefan Rasin'e karşı nehrin yönünü kuzeye doğru değiştirdikleri barajı bulmaktır. Yani bu söylentiye göre Stefan Rasin'in Volga ve Hazar denizi sahillerine yaptığı seferde (1670), Hiveliler Amuderya'nın yönünü değiştirmiştir. Fakat Muravyev Hivelilerin yatağın yönünü değiştirecek teknik bilgiye sahip olmadıklarını ve hatta bu durumu Hivelilerin yaptığı düşüncesine kendilerinin bile kahkahalarla güleceğini söylemektedir.

Muravyev'in araştırmalarında vardığı sonuç şu şekildedir: Ceyhun'un eski yatağı ilk olarak batıya doğru kısa bir mesafe ilerledikten sonra Balkan dağlarının doğusundaki bir noktaya ulaşana kadar güneybatıya akmaktadır. Tekrar batıya büküldüğünde bu yönde oldukça düz bir şekilde iki kola ayrılmakta ve Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Diğer kollar körfezin güneybatı burnundan denize ulaşırken, bir kol Büyük Balkan Dağ zincirini küçük olanından ayırmaktadır.²⁷⁷

1558 yılında bölgeye gelen İngiliz Jerkinson'a göre nehrin Aral Denizine doğru yön değiştirmesi yavaş bir şekilde gerçekleşmiştir.²⁷⁸ Hive Hanı Ebul Gazi Bahadır Han *Şecere-i Türk* adlı eserinde kendi doğumundan 30 yıl önce Amuderya'nın batıya akarak Hazar'a döküldüğünü ifade etmektedir.²⁷⁹ Hive tarihçisi Mûnis ve Âgehî, Amuderya'nın yön değiştirmesinin 1578 yılında gerçekleştiğini yazmaktadır.²⁸⁰ Bu tarih ile Ebülgazi Bahadır Han'ın verdiği tarihin birbiri ile uyduğu görülmektedir. Nehrin yön değiştirmesinin sonucunda Ürgenç ve Vezir şehirleri susuz kalmıştır. Hem bölgenin

---

²⁷⁷ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 104-105.

²⁷⁸ Bartold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, 97.

²⁷⁹ Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı)*, çev. Arif Acaloğlu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 204.

²⁸⁰ Bartold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, 97.

hükümdarı hem de bölgeye gelen dış devletlerin hükümdarları bu sorunu çözmek amacıyla nehrin sol koluna yapay şekilde su doldurmaya çalışsalar da kalıcı bir çözüm bulamamışlardır.²⁸¹

Amu-Derya'dan açılan kanallar sayesinde Hive kanal bakımından oldukça zengindir ve bölgenin su ihtiyacı bu kanallar tarafından karşılanmaktadır. Muravyev Hive'ye yolculuğu ve burada geçirdiği süre boyunca kanalları incelese de bölgedeki tüm kanallardan bahsetmemiştir. Ona göre Hive'nin ana kanalı, aynı isimli köy üzerinden geçen Gök Tam kanalıdır ve Hive'nin üst kısmında yer almaktadır. Gök Tam'dan ayrılan ve kuzeybatıya doğru akan üç farklı büyük kanal vardır. Bunların isimleri; güneyde Buzhemen, Buzhemen'in daha kuzeyinde Aksaray ve onun da kuzeyinde bulunan Daşoğuz'dur.

Buradaki diğer iki kanal da Hizarist ve Arna'dır. Bu kanallar, daha küçük kanallara taksim edilmekte ve ana kanallardan beslenmekteydiler. Bu şekilde tüm ülkenin sulanması sağlanmaktadır. Hive'de hava şartları nedeniyle dönem dönem kuraklık yaşanmaktadır. Yerli halk kuraklık dönemlerinde kullanmak için kanallar vasıtasıyla suni göller oluşturmuştur.²⁸² Ayrıca Bartold nehrin sol kıyısında 5 büyük kanalın olduğunu not etmiştir. Bunlar; Hazarasp Kanalı, Kerderan-Has Kanalı, Hive Kanalı, Medri Kanalı, Vedak Kanalı'dır.²⁸³ Hive'de bunlardan başka, Han tarafından kazdırılan büyük kanalların bulunduğu gibi çiftçiler veya kişiler tarafından özel küçük kanallar da bulunmaktadır. Bu kanalların listesini şöyle sıralamak mümkündür: Pinak, Palvan Ata, Gazavat, Şah Abbat, Yarmış, Kılıç Niyaz Bay, Karaguz, Basu, Suvvoli, Han.²⁸⁴

Halkın su ihtiyacını karşılayan diğer bir yapı da kuyulardır. Halkın yanı sıra yolculuk sırasında bölgeden geçen tüm gezginler de su ihtiyaçlarını kuyular vasıtasıyla gidermektedir. Ruslar bölgede barınabilmek, özellikle de Karakum Çölü'nde ve Hazar yakınında kurmayı planladıkları kalede konuşlanacak askerlerin su gereksinimlerini karşılayabilmek için bölgedeki su kuyularına büyük bir önem vermişlerdir.²⁸⁵ Ruslar açısından kuyuların diğer bir işlevi ise yolculukları sırasında kervanların mola yerlerini kuyulara göre belirlemek ve hayvanların su ihtiyaçlarını gidermesini sağlamaktır.

---

²⁸¹ Bartold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, 97.

²⁸² Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 106.

²⁸³ Bartold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, 86.

²⁸⁴ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 89-90.

²⁸⁵ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 91.

Muravyev yerleşim yeri olmayan topraklarda seyahat edenlerin genellikle kuyuların mola yerlerini teşkil ettiğini bildirmektedir.²⁸⁶

General Yermolov, Muravyev'e yazdığı mektuplarda Muravyev'den temiz su kuyularının tespit etmesini istemektedir. Muravyev'in kendisine verilen bu görevi ciddiyetle yerine getirdiği şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "Burada emrimdeki Türkmenlerin konuşmasını işittiğimde kalbim acıdı. Gerçekten de beni övüyorlardı. Yazabildiğim her kuyunun derinliğini ve bir sonrakinden ne kadar uzaklıkta olduğunu not ettiğim için benim seçkin bir kişi olduğumu söylüyorlardı".²⁸⁷ Muravyev'in Gümüştepe'den Hive'ye ilerlediği güzergâh üzerinde Sucu Kabil, Sülmen²⁸⁸, Süylü²⁸⁹, Demir Cem²⁹⁰, Yassak Cem²⁹¹, Geroydan²⁹², Tuar²⁹³, Dirin²⁹⁴, Beş Deşik²⁹⁵, Kasalı Kuyusu²⁹⁶ ve Sarı Kamış²⁹⁷ kuyuları bulunmaktadır. Daha sonraki yolculuk sürecinde Ak Nabat²⁹⁸, Dali²⁹⁹, Tongra³⁰⁰, Ak Kui³⁰¹, Balkan³⁰² kuyularından da bahsetmiştir.

Kuyuların kervanlar ve hayvanlar için bu kadar önemli olması nedeniyle Ruslar, kuyulardan su çıkarmak konusunda oldukça usta hale gelmişlerdir. Muravyev Sara Adası yakınlarında kuyuların eskiden acı olduğunu fakat Rusların ahşap kaplamalar getirerek ve kuyulardaki acı suyu sürekli boşaltıp temizleyerek tatlı su kaynağı elde etmeyi başardıklarını not almıştır.³⁰³ Ayrıca kendisi de İran'da duyduğu ve zamandan tasarruf sağladığı için tercih ettiği bir yöntemi kullanarak su elde etmiştir. Muravyev'in kullandığı bu yöntemde kazılan kuyuya suyu hemen getirmek için kuyu ateşe

---

²⁸⁶ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 109.

²⁸⁷ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 47.

²⁸⁸ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 31.

²⁸⁹ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 33.

²⁹⁰ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 33.

²⁹¹ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 33.

²⁹² Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 34.

²⁹³ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 36.

²⁹⁴ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 37.

²⁹⁵ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 37.

²⁹⁶ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 38.

²⁹⁷ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 39.

²⁹⁸ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 82.

²⁹⁹ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 83.

³⁰⁰ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 84.

³⁰¹ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 84.

³⁰² Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 86-87.

³⁰³ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 5.

vermektedir. Gelen suyun kalitesi içmeye uygun olmasa da yöntemin işe yaradığını aktarmaktadır.³⁰⁴

3.1.4. Çöl, Dağ ve Madenler

Muravyev'in bölgenin coğrafyası hakkında değindiği bir diğer önemli bilgi de bölgenin dağlar ormanlar ve madenler bakımından durumudur. Bu konuların her birini detaylıca ele aldığı söylenemez fakat yine de ele aldığı bilgiler bölgeyi daha iyi tanımak açısından oldukça önemlidir. Hive Hanlığı'na olan seyahatini ele aldığı eserde Muravyev'in sözünü ettiği tek çöl Karakum Çölü'dür. Bölgede bulunan herhangi bir ormandan bahsetmemektir. Muravyev'in aktarmasına göre Hive ve etrafını çevreleyen bozkır, Amu-Derya'dan güneybatıya, Sarı Baba dağ sırası ve eski deniz kıyısının uzun kaya hattıyla kesilen büyük bir ovoidan oluşmaktadır. Amu-Derya'nın doğusuna doğru, Aral Denizi boyunca Hive'nin kuzeyine doğru Şih Ceri sıradağı uzanmaktadır. Şih Ceri'nin kuzeyinde Guba dağları vardır. Muravyev'in tahminine göre Şih Ceri, Mangışlak sırası ile ilintilidir.

Muravyev bir yabancı için, Hive'nin maden üretimi ile alakalı bilgi edinmenin oldukça zor bir durum olduğundan bahsetmiştir. Bunun nedeni I. Petro'nun bu bölgeye altın tozu araması için gönderdiği Bekoviç'in başına gelenlerin hafızalarda hala canlı olmasıdır. Muravyev, Bekoviç'in bu görev ile bölgeye geldiği dönemden beri yaygın olarak dile getirilen Amu-Derya'da altın bulunduğu söylentisine inanmamaktadır. Ona göre bölgedeki halk sadece kurşun ve bakır çıkarma işiyle uğraşır ve madencilik konusunda çok az bilgiye sahiptir. Bölgede madenler hakkında bilgi edinmek zor olsada, Muravyev araştırmaları sonucunda Şih Ceri dağlarının çok zengin altın ve gümüş, çok az bakır ve büyük miktarda kurşun ve sülfür yataklarına sahip olduğunu öğrenmiştir.³⁰⁵

3.2. Hive Hanlığı'nda Mali Durumu, Ticaret ve Vergiler

3.2.1. Paralar

Muravyev Hive'de tedavülde olan 4 parayı ele almıştır. Bunlar Tilla, Abaz, Tenge ve Karapuldur. Dönemin en değerli parası yuvarlak altın bir para olan ve içinde çok fazla metal alaşım bulunmayan Tilla'dır. Muhammed Rahim ismi paranın iç kısmına Türkçe

³⁰⁴ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 8.

³⁰⁵ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 108.

karakterlerle yazılmıştır. Arkasında da basım yılı ve Kuran'dan Arapça bir pasaj yuvarlak şekilde yazılmıştır. İç kısımda da paranın gümüş olarak değeri bulunmaktadır. 1 Tilla 14 Abaz etmektedir. Muravyev'in aktardığına göre Abaz, hesap yapmayı kolaylaştırmak için uygulanan hayali bir para birimidir ve gerçekte böyle bir sikke bulunmamaktadır. 2 Tenge 1 Abaz etmektedir. Tila ve Tenge'nin ön ve arka yüzleri aynıdır, yalnızca Tenge'yi çevreleyen küçük noktalar bulunmaktadır. Tenge saf gümüşten yapılmaktadır ve 1 tenge 40 Karapul etmektedir. Karapul bakır bir paradır ve kötü darp edilmiştir. Hanlıkta bunlar dışında yabancı sikkeler de bulunmaktadır. Hive'de en çok bulunan yabancı sikke Buhara Tilla'sıdır. Bunun yanı sıra Hollanda Dukalarını ve İran gümüş parası olan Real'i de görmek mümkündür. 1 Duka 10 Abaz veya 800 Karapul etmektedir. 5.5 Real ise 1 Hollanda Dukasıdır. Fakat bu yabancı sikkeler çok uzun süre tedavülde kalmamıştır. Bunun nedeni, Muravyev'in Hive'de bulunduğu 1819-1820 senelerinde iktidarda olan Muhammed Rahim Han'ın yabancı paraları toplayarak eritip kendi adına yeniden bastırmasıdır. Muhammed Rahim Han'ın düzenli para bastırıldığı ve sikkelere kendi damgasını vurdurduğu bilinmektedir. Ayrıca, bulunan antik altın ve gümüş paralar da eritilerek tekrar basılmaktadır.³⁰⁶

3.2.2. Vergiler, Gelirler ve Harcamalar

Hanlığın temel gelir kaynakları Cizye vergisi, Han'ın mahsülünün satışından gelen gelir, halkın Han'a verdiği hediyeler, çiftlik kiralari, yol ve köprü geçiş ücretleri, yağmacılıktan gelen gelir, olağanüstü savaş vergileri ve kervanlardan alınan vergidir.³⁰⁷ Hive Hanlığı'nın kamu geliri ile Han'ın gelirinin tek hesap olduğu bilinmektedir. Muhammed Rahim Han bu gelirin harcanmasında oldukça tutumlu davranmakta ve parasını yatırıma dönüştürmektedir. Parasını orduya, bakan ve memurların ödüllendirilmesine, kanal açma çalışmalarına, bina inşa faaliyetlerine ve sanatkarların tahsisatına harcamaktadır. Bir söylentiye göre Muhammed Rahim Han'ın hazinesi altın ve gümüş ile doludur. Gerçekte onun hazinesi çeşitli silahlardan, atlardan ve birkaç mücevherden oluşmaktadır. Han için en büyük giderlerden biri Türkmenlerin bakım ve

---

³⁰⁶ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 137.

³⁰⁷ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 139.

ikmalidir. Hanın hizmetinde olan her bir Türkmen 5 ile 20 Tilla arası bir ödeme almaktadır. Memurlara verdiği hediyelerin tutarı oldukça pahalı tutmaktadır.³⁰⁸

Han'ın arazisine ekilen ürünlerin satışı gelir bakımından oldukça kârlıdır. Önemli miktarda gelir getiren bir başka kalem de kanalların işletimidir. Han'ın mülkünden birçok kanal geçmektedir. Ekim yapanlar Han'ın arazisinde yaptıkları ekimler ile vergiyi telafi ettikleri için kelle vergisinden muaf tutulmaktadır.³⁰⁹ Hanlığın saldırıya uğraması veya saldırıya hazırlanması durumunda, Sartlar ve Karakalpaklar olağanüstü durumlarda alınan özel bir vergilendirilmeye tabi tutulmaktadır. Vergi fiyatı ödeme yapacak olan kişilerin gelir düzeyine, toprağının değerine, yerleşiklik yılı ve ticaret kazancına göre değişmektedir. Gündelik işçiler ve yemek/barınma sıkıntısı yaşayan kişiler bu vergiden muaf tutulmaktadır.³¹⁰ Vergi toplama işlemi çok zengin, zengin ve fakir olmak üzere üç farklı kategoride hane vergisi olarak uygulanır. Çok zengin hanelerden yıllık üç, zenginlerden iki, fakirlerden ise bir altın Tilla vergi alınmaktadır.³¹¹

Han, 1819 yılında Hive'ye gelen Türkmen kervanlarındaki her bir deveden yarım Tilla vergi alınmasını buyurmuştur. Böylece Hive'ye gelen kervanlardan alınan gümrük vergisi de önemli bir gelir haline gelmiştir. Ticaret yapan Sartlar Han'a birtakım değerli hediyeler vererek yaptıkları gayri meşru işlerin üzerini kapatmaktadır. Han bu durumdan oldukça memnundur. Ayrıca Muravyev Han'ın kendisine kâr getirecek hiçbir fırsatı kaçırmadığını, hırsızların gerçekleştirdiği çapul faaliyetlerinin gelirinin 1/5'ini talep ettiğini söylemektedir. Fakat vergilerden gelen temel gelir kaynağı Cizye (kelle/kazan) vergisidir.³¹²

3.2.3. Ticaret ve Endüstri

Muravyev'in ele aldığı konulardan biri de Hanlığın ticareti ve endüstrisi olmuştur. Aktardığı bilgileri genellikle yerlilerden duymuştur. Hive Hanlığı'nın iktisadi hayatı tarım, hayvancılık ve ticareten oluşmaktadır. Hive'nin en büyük ticari kaynaklarında

³⁰⁸ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 141-132.

³⁰⁹ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 139-140.

³¹⁰ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 141.

³¹¹ Spasski, "Buhara ve Hive'nin Kısa Tasviri (Kratkoe Opisanie Buharii i Hivi)", 235.

³¹² Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 140.

biri tarımdır.³¹³ Hanlık, ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle ticari bakımdan şanslı bir bölgedir. Hindistan, İran, Anadolu ve Suriye gibi farklı bölgelere varan Orta Asya ticaret yolu olan İpek Yolu Hive ticaretinde etkilidir.³¹⁴ Çin ve Hindistan'dan gelen ticaret kervanları ülkelerine dönmeden önce mallarını Hive halısı ve Hive'ye İran'dan ve Rusya'dan gelmiş olan diğer mallar ile değiştirmek için kervanları Hive'ye de uğramaktadır.³¹⁵ Rus ticaret yolunun Mangışlak'tan geçmesi de Hive ticaretini hareketlendirmektedir. Hive'nin Magışlak, Maveräünnehir ve Deşt-i Kıpçak arasında yer alması bölgenin ticari bir merkez olmasına katkıda bulunmuştur.³¹⁶ Hive'nin ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle ülkeler kervanlarının Hive'den geçebilmesi için Hive hükümetine vergi ödemişlerdir.³¹⁷

Kapsamlı olmasa da iyi sulanan Hive Hanlığı, çöl ortasında bir vaha olarak düşünülebilir. Hive'nin güneyinde benzer verimliliğin olduğu başka topraklar da bulunmaktadır.³¹⁸ Vahalarda yaşayan nüfusun beslenebilmesi için sulama kanallarının büyük bir dikkat ile korunmaktadır. Büyük nehir boylarında, sulama kanalları ağ gibi örülmüştür.³¹⁹ Toprağı işleyen kişiler genellikle Sart'lardır. Sartlar topraklarını Amu-Derya'dan beslenen kanallar ile sulanmasına özen göstermektedirler. Verimi düşük olan toprakları verimli topraklara dönüştürmekteydiler.³²⁰ Toprağı birçok ziraat türü için elverişli olan Hive'de buğday, pirinç, arpa, mercimek, darı, bakla ve tütün yetiştirilmektedir.³²¹ Bölgeye gelen Arminius Vambery de Hive'nin tarımında tahılın büyük bir yeri olduğunu belirtmiştir.³²² Öte yandan mısır, üzüm, elma, armut, kiraz, dut gibi meyveler de yetiştirilmektedir. Hive'de yetiştirilen en meşhur meyve kavundur.³²³ Kavunun Çin ve Rusya'da en çok rağbet gören ürünlerinden biri olduğu söylenebilir. Muravyev'in Hive kavunları hakkındaki yorumu şu şekildedir: “Başta kavun ve karpuz

---

³¹³ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 142.

³¹⁴ Carter Vaughn Findley, *Dünya Tarihinde Türkler* (İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2006), 22-23.

³¹⁵ Saray, “Hive Hanlığı”, 170.

³¹⁶ Çelik, *Firdevsü'l İkbâl'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, 1-4.

³¹⁷ Saray, “Hive Hanlığı”, 170.

³¹⁸ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 107.

³¹⁹ Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, (New York: 1965), 69.

³²⁰ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 142.

³²¹ Ahmetbeyoğlu, “Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihî ve İstatistikî Malumat”, 17.

³²² Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* (İstanbul: Ses Yayınları, 1993), 121-122;139-140.

³²³ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 142-143.

olmak üzere her türlü meyve bu ülkede yetişir. Kavunlar genellikle bir buçuk santim boyundadır ve olağanüstü tatlıdır ve büyüleyici bir kokuya sahiplerdir.”³²⁴

Hiveliler kumlu ve verimsiz olan toprağı birikmiş alüvyonlu daha değerli bir toprağı tercih etmekte ve bunu elde etmek için arazilerini zaman zaman sular altında bırakarak verimliliğı arttırmaktadırlar. Bundan dolayı tüm tarım işçileri su kanalı inşasına sevk edilmektedir ve toprak, arazinin genişliğinden ziyade, nicelik ve nitelik açısından daha değerli hale gelmektedir.³²⁵ Muravyev, Almanya'nın tamamında Hive'deki kadar iyi ekilmiş topraklar görmediğini ifade etmiştir.³²⁶

Ticari açıdan değerli olan bir diğer ürün de ipektir. Hive ipeğı Buhara'ya ihraç edilir, ipekten üretilen kumaşlar ise İran, Hindistan, Afganistan ve Rusya tarafından talep görmektedir.³²⁷ İhraç edilen en meşhur ürünler kokulu hive sabunu ve Astarhan derisidir. İthal edilen ürünler arasında mavi boncuklu bez, keten kumaş, ipek kumaş, keşmir kumaş eğrilmiş pamuk çuha, bakır, demir, cam ve tütün bulunmaktadır.³²⁸

Muravyev'in bölgeye seyahat ettiği yüzyıl olması nedeniyle çalışmanın odağındaki XIX. yüzyılda Hive Hanlığı'nın Rusya'ya ihraç ettiği bilinen ürünler şu şekildedir: pamuklu kumaş, meyve, değerli taşlar, pamuk ürünleri, işlenmiş ipek kumaş, halı, kilim, kuzu derisi, sayga boynuzu, kürk elbiseler, kaşmir şal, kök boya, pirinç, keçi kılı, çay vb. ürünler. Aynı şekilde Rusya da Hive'ye madeni para biçiminde gümüş ve altın, bakır, demir vb. madenler, pamuklu kumaş, ipek ve yün kumaş, marangoz mamulü, deri, boya, porselen eşya, bal ve şeker ihraç etmektedir. Buhara, Rusya ve İran Hive'nin en sık ticaret yaptığı bölgeler olsa da ticari ilişkilerinin bulunduğu bazı farklı bölgeler de vardır. Hiveliler Kazaklardan koyun ve at almakta; Çin, Türkiye ve diğer ülkelere de halı ve karadul kuzularının postlarını ihraç etmekteydiler.³²⁹ MacGahan Hive'de adaletli bir ticaret sağlamak adına bir kişinin hükümet tarafından görevlendirildiğini ve çarşı ağası olarak kantar ve terazinin doğruluğunu kontrol etmekle yükümlü olduğunu kaydetmiştir.³³⁰

---

³²⁴ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 143.

³²⁵ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 139.

³²⁶ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 143.

³²⁷ Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, ed. Harunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), 615.

³²⁸ Özkan, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, 112.

³²⁹ Koç, "Hive Hanlığı", 616-617.

³³⁰ Mac Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, 187.

Tarıma dayalı ekonomik anlayışa sahip olan Hive’de hayvancılığa da ihtiyaç duyulmuştur. Çiftçiler tarlalar sürmek ya da ürün taşımak gibi işlerde öküz, deve ve at gibi büyükbaş hayvan kullanılmaktadır. Hive’nin meralarında her cins hayvan beslenebilse de en sık raslanabilecek hayvanlar koyun ve keçilerdir. Koyunların yünü, derisi ve etinden faydalanılır. Hayvancılıktan elde edilen ürünlerin işlenmesinden ileri gelen iş kolları da bulunmaktadır.³³¹

Hanlık için kanalların tek faydası sulama değildir. Gemi taşımacılığı ile ticarete katkı sağlamaktadır. Hanın mülkü olan ve Hive’nin güneyindeki en büyük kanal olan Pehlivan-Ata kanalı sayesinde gemiler Hive’ye kadar gelebilmektedir. Ayrıca kanalın üzerine inşa edilen köprü sayesinde yol Ürgenç’e kadar ulaşmaktadır. Böylece malların taşınması kolaylaşmakta ve ticaret yapmak kolay bir hale gelmektedir.³³²

Hive’de yaygın olan bir diğer ticaret türü de köle ticaretidir. Muravyev’in aktardığına göre Hive’de yaklaşık 30.000 İranlı, 3.000 Rus köle bulunmaktadır.³³³ Hive esir pazarına Rus, Fars ve Kürt köleler sağlanmaktadır.³³⁴ Türkmenler İranlıları ve Kürtleri, Astrabad ve Horasan’da ele geçirmektedir. Kırgızlar ise Rusları Orenburg sınırından kaçırmaktadırlar. Esir edilen insanlar Hive’ye getirilerek burada ticari amaçla satılmaktadır.³³⁵

Köylüler genellikle tarım işçiliği için kullanılsa da farklı iş kollarında çalıştırıldıkları da görülmektedir. Kömür ticaretinin kazançlı bir iş olması nedeniyle pek çok Hiveli, kölelerini bozkıra göndermektedir.³³⁶ Ayrıca özellikle Rus kölelerin demircilik yaptığı bilinmektedir. Çalışmaları karşılığında ayda 80 libre yemek ve arada sırada bir ceketten başka bir ücret almamaktadırlar. Köleler yemek harçlıklarını biriktirerek, elde ettikleri eşyaları satarak ya da hırsızlık yaparak para biriktirmeye çalışmaktadır. Köleler genellikle 20 ila 30 Tilla karşılığında satın alındıkları için bu ücreti biriktirmeleri durumunda kendi özgürlüklerini satın alabilmektedirler. Özgürlüğünü kazanan köleler Hive’den ayrılmamaya söz vererek serbest bırakılmakta ve Hive’den kaçmaya çalışan köle öldürülmektedir. Bir Rus köle 25 yaşına kadar 60-80 Tilla etmektedir. Pers köleleri

---

³³¹ Ahmetbeyoğlu, “Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat”, 17; Koç, “Hive Hanlığı”, 615.

³³² Çelik, *Firdevsü’l İkbâl’e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, 7-8.

³³³ Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 58.

³³⁴ Özkan, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, 112.

³³⁵ Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 44.

³³⁶ Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 135.

bundan çok daha ucuzdur. Kölelerin Hive'ye getirilmesinin ardından alıcılar beğendikleri kölelerin fiyatları üzerinde pazarlık etmektedir.³³⁷ En pahalı köleler Rus köleler olsa da İranlı bir kadın köle Rus kadın köleden daha pahalıdır. İranlılar daha ucuz fiyata satılmaktadır, Kürtler ise hepsinden ucuzdur.³³⁸

Bunların yanı sıra halkın bir bölümü el sanatlarıyla uğraşmaktadır. Sanayi bakımından kendilerine gerekli olan şeyler için tezgâhları ve fabrikaları vardır. Halk yerli olan veya Buhâra'dan ithal ettikleri ipek ve pamuktan kumaşlar, bezler dokumaktadır. Kadınlar genellikle oya ve örgü gibi el becerisi gerektiren işler yapmaktadır. Deve tüyünden yorgan yaptıkları bilinir ve ürettikleri kumaşlar çok değerlidir. Öte yandan Hive ustaları Asya'da teknikleriyle ön plana çıkmaktadır. Demirci ocakları iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılaması bakımından önemlidir. Ali Suavî, kendi eserinde Hive'de çok sayıda sabun imalathanesinin bulunduğunu ve Hive sabununun bütün Asya'da tanındığını ifade etmiştir.³³⁹ Hive Hanlığı'nın ticareti hakkındaki tüm bu bilgilere rağmen yine de Hive'nin Harezmi'deki ticaret ve zanaatların ana merkezi konumunda olmadığını biliyoruz. Harezmi'de bulunan ve büyük bir nüfusa sahip olan Urgenç şehri Harezmi'nin ticaret merkezi olarak gösterilebilir.³⁴⁰

3.3. Hive Hanlığı'nda Sosyal Yapı, Kültürel Hayat, Bilim ve Din

3.3.1. Sosyal Yapı

Muravyev, Hive halkını dört sınıfa ayırarak incelemiştir: Sartlar, Karakalpaklar, Özbekler ve Türkmenler. Sartları tüccar, Karakalpakları ikinci, Özbekleri yönetici ve Türkmenleri savaşçı olarak nitelendirmiştir. Bu dört sınıfın yanı sıra Yahudilerden ve kölelerden de bahsetmiştir.³⁴¹

3.3.1.1. Türkmenler

Türkmen boyları Hanlığa tabi olmaksızın bağımsız göçebe grupları halinde yaşasalar da Muravyev'in eserinde geniş ölçüde yer almaktadırlar. Bunun nedeni Muravyev'in Hive seyahati sırasında Türkmen boylarının yurt kurdukları bölgelerden geçerek birçok

---

³³⁷ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 58.

³³⁸ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 148.

³³⁹ Ali Suavî, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması* (İstanbul: 1977), 92.

³⁴⁰ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia* (Boston: Brill Yayınevi, 2003), 84.

³⁴¹ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 110.

Türkmen boyu ve kabilesiyle karşılaşmasıdır. Bu nedenle Türkmenlerin karakteristik özellikleri, kültürleri ve yaşam tarzları hakkında detaylı bilgi vermektedir. Fakat Muravyev gerek Hive'ye giderken Türkmenlerin Yomut boyunun yurt alanından geçmiş olması gerek ise rehberlerinin Yomut Türkmenlerinden oluşması sebebi ile daha çok Yomut boyu etrafında yoğunlaşmıştır.³⁴²

Çovdur Esen İli, Ata, Teke, Salur, Er Sarı Baba, Yomut, Sakar, Yemreli, Sarık ve Göklen boylarından bahsetmektedir. Çovdur Esen İli boyu Çovdur, İğdir, Abdal, Buruncuk, Bozacı kollarından oluşmaktadır. Bu kollardan Abdal kendi içerisinde Menli, Ogrı, Gurban ve Deli olmak üzere 4 kola, bunlardan Deli kolu da Şekerbay, Oranış ve Gyzyl Ergenek olmak üzere 3 kola ayrılmaktadır. Ata Boyu Nur Ata, Gözel Ata, Omar Ata ve Oybag Ata olmak üzere 4 kola ayrılmaktadır. Göklen Boyu Yarnak, Sarnak, Har, Şor, Kırık, Bayındır, Gara Balkan, Gerkez, Kayı, Gyzyl, Geyik, Sövranlı, Erkekli ve Pıtır olmak üzere 14 kola ayrılmaktadır.

Yomut Boyu Şeref, Bayramşa, Küçük Tatar ve Çoni olmak üzere 4 koldan oluşmaktadır. Şeref kolu Belika, Garravi, Cogdı, Baga, İlgay ve Caferbay olmak üzere kendi içerisinde 6 kola; bunlardan Cogdı ise Garadağlı, Afdak, Meyud, Hiveci, Garay, Uçmak ve Çok Baş olmak üzere 7 kola ayrılmaktadır. Aynı şekilde Yomut Boyunun Şeref koluna bağlı olan Caferbay kolu Terekli, Samidin, Nedim, Gerey, Çukan, Şahkalı, Arık, Tumac Yar Ali, Pang, Tumac Can Ali, Kör Tukalı, Kelte ve Kör Esen Kulum olmak üzere 13 kola ayrılmaktadır. Yomut Boyunun Bayramşa kolu ise Salak, Urkaççı, Okyus, Kara Koca, Uşak ve Cüneyd olmak üzere kendi içerisinde 6 kola ayrılmaktadır. Yomutların Küçük Tatar kolu Tatar, Akgarın, Gurama, Marama, Gırık, Keke ve Hiveçi olmak üzere 7 kola ayrılır. Yomut Boyunun son kolu Çoni kolu ise Atabay, Ak, Daz, Badrak, Köçek, İğdir, Yolma, Eymir ve Maşrık olmak üzere 9 kola ayrılır.³⁴³

Yerleşik yaşam tarzına sahip olan yaklaşık 50.000 Türkmen aile vardır. Köylerde yaşayan bu Türkmenler genellikle çiftçilik ile ilgilenmektedirler. Muravyev Türkmenler ile Sartların dış görünüşü³⁴⁴ açısından birbirlerine benzediklerini fakat karakter olarak Özbeklerin erdemli özelliklerine sahip olmamalarına rağmen, kendi doğalarında bulunan aşağılık özellikleri nedeniyle onların tüm kötü özelliklerine sahip olduklarını

³⁴² Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 112.

³⁴³ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 130-136.

³⁴⁴ Ek 9, Türkmen Kadın ve Çocuğu.

not emiştir. Muravyev'in Hive halkının karakteristik özelliklerinden sık sık olumsuz bir şekilde bahsettiği görülmektedir. Bunun dışında Türmenlerin öne çıkan özelliklerini savaşı, yağmacı, hırsız, acımasız ve döneç olarak nitelendirmiştir.³⁴⁵

3.3.1.2. Özbekler

“Us” (Öz) kelimesi Türkçe’de “kendi, bizzat”, “Bek” (Beg) kelimesi de “sahip, yönetici” manasına gelmektedir. Bu iki kelimenin birleşimi olan “Özbek” kelimesi ise “kendi kendine sahip” anlamında gelen bir kelime oluşturmaktadır. Muravyev’e göre Özbeklerin yöneticilik dönemi Muhammed Rahim Han döneminde sona ermiştir. Böylece Muhammed Rahim Han döneminden itibaren Özbek kelimesi “hizmetkar” anlamında kullanılmıştır. Genellikle kasabalarda oturan Özbekler, Hanlığın yüksek memuriyetlerinde görev almaktadır. Ayrıca kişisel arazilerini toprakları olmayan Türkmen ve Sartlar’a bağ yapmaları için kiraladıkları bilinmektedir.

Yaklaşık 30.000 aileden³⁴⁶ oluşan Özbekler Uygur Nayman, Kanlı Kıpçak, Kiyat Kongrat ve Nukus Mangut olmak üzere dört farklı kabileye ayrılmışlardır. Bunlardan Kiyat Kongrat Kolu ise kendi içerisinde İmbey, Balgali, Açamayli, Kancirgali, Koştangali, Kögözegli ve Bögeçeli olmak üzere 7’ye ayrılmaktadır.³⁴⁷

Özbeklerin ön plana çıkan özelliği savaşı bir ruha sahip olmalarıdır. Savaştaki en önemli nitelikleri kısa seferlerdeki başarılarıdır. İsimlerinin anlamıyla her zaman övünmekte ve kafirlere karşı savaşımayı dini bir görev olarak görmektedirler. Sadece savaşı olmanın onurlu bir meslek olduğunu düşünerek diğer meslekleri aşağılamaktadırlar. Savaşı özelliklere sahip olmadıkları için Sartlar ve Karakalpıklar’a karşı kin beslemektedirler. Fakat Muravyev Özbeklerin artık savaşı niteliklerini kaybettiklerini ve yalnızca atalarının savaşı özellikleri ile övünen işsiz kişiler olduklarını not etmiştir.

Muravyev Özbeklerin aşırı derecede tembel olmasına ve içlerindeki intikam hırsına da vurgu yapmaktadır. Muravyev’e göre intikam Özbeklerin en önemli tutkusudur. Fakat bütün bu olumsuz özelliklere rağmen Hive’deki diğer tüm ırklardan daha üstün ve soylu

³⁴⁵ Muravyev, Muraviev’s *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 113.

³⁴⁶ Ek 11, Muravyev Tarafından Hazırlanmış Olan 1819 Yılı Başlıca Özbek Kabileleri Tablosu.

³⁴⁷ Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 138; Muravyev, Muraviev’s *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 111.

olduklarına da değinmiştir. Muravyev'e göre Özbekler yalandan, her türlü kabalıktan ve paraya ya da toprağa aşırı düşkünlükten nefret etmektedirler.³⁴⁸

3.3.1.3. Sartlar

Köylerde yaşayan Sartların yaklaşık 100.000 aileden meydana geldiği sanılmakla beraber Muravyev'e göre sayıları bundan çok daha fazladır. Genellikle zengin insanlardır. Muravyev Sartların zenginliklerini tüccarlık veya dolandırıcılığa borçlu olduğunu yazmaktadır. Muravyev'e göre Hanlığın en zengin bu halkı hilekâr ve kurnazdır. Sıkıntılı zamanlarında kendilerini acındırmayı iyi bilen bu halk iyi günlerinde oldukça acımasızdır. Korkaktılar ve verdikleri sözleri asla tutmazlar. Sadece kendi menfaatlerini düşünen bu halkın insanları karakter olarak kötü niyetliydi.³⁴⁹

3.3.1.4. Karakalpaklar

Yarı göçebe bir toplum olan Karakalpakların sayısı 100.000 aileden fazladır.³⁵⁰ Kazakların 1743 yılındaki saldırıları neticesinde ilk önce Yeniderya boylarına göçmüşlerdir, daha sonra Muhammed Emin İnak'ın izniyle Aral Denizi'nin güneydoğusuna göç etmiş ve Hive Hanlığı'na yerleşmişlerdir.³⁵¹ Bir kısmı Amu-Derya'nın kenarında göçebe bir yaşam sürerken bir diğer kısmı ise Aral Denizi'nin güneyinde bulunan topraklarda yaşamakta ve tarım ile uğraşmaktadır. Özbekler ve Sartlar gibi savaş onlar üzerinde de güçlü bir etkiye sahiptir. Muravyev Karakalpak halkının yalnızca tarım ile geçinen, yoksulluk ve sefaler içerisinde yaşayan bir halk olduğunu belirtmiştir.³⁵² 1794 senesinde Türkistan'a seyahat eden Timofey Stepanoviç Burnaşev, Karakalpakların daha çok tarım ile geçindiğini belirtse de bunun yanı sıra ticaretle de ilgilendiklerini, Hive ve Buhara'ya satmak üzere hayvan sevk ettiklerini, silah yaptıklarını, kurşun ve barut hazırladıklarını belirtmiştir.³⁵³

---

³⁴⁸ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 112.

³⁴⁹ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 111.

³⁵⁰ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 111.

³⁵¹ Koç, "Hive Hanlığı", 576.

³⁵² Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 111.

³⁵³ Murat Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara* (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 59.

3.3.1.5. Yahudiler

Muravyev Hive’de Yahudilerin çok eski tarihlerden beri yaşamakta olduğunu not etmiştir. Onun dikkatini çeken asıl olay Yahudilerin müslüman olduklarını söylemeleri olmuştur. Geleneklerini kaybederek asimile olan bu halkın karakteristik özelliklerinden biri paraya düşkün olmalarıdır.³⁵⁴ Muravyev’in notlarından anladığımız kadarıyla Hive’de yaşayan Yahudiler ticaret ile uğraşmaktadır.³⁵⁵

3.3.1.6. Köleler

Bahsedilen halkların yanı sıra Hive’de çok sayıda yabancı köle de bulunmaktadır. Tüm hayatları efendilerinin elinde olan köleler toplum arasında hiçbir hakka sahip olmasalar da toplumun bir parçası sayılabilecek kadar çoklardır. Muravyev eserinde hem köleleri ayrı bir başlık altında ele almış hem de yolculuğu sırasında karşılaştığı kölelik ile alakalı durumları da not ederek Türkistan’da kölelik hakkında oldukça önemli bilgiler vermiştir. Hive’deki köleler Ruslardan, İranlılardan ya da Kürtlerden oluşmaktadır.³⁵⁶ Hanlıkta yaklaşık 3.000 civarında Rus köle, 30.000 civarında Fars köle ve diğer ırklara göre sayıları oldukça az olan Kürt köle bulunmaktadır.³⁵⁷ XIX. yüzyıldaki şehir nüfusunun kesin sayısı bilinmemekle beraber Rus gezginlerin tahminlerine göre yalnızca iç kalede³⁵⁸ 4.000-5.000 arası köle nüfusu bulunmaktadır.³⁵⁹

Hive’de sistematik bir köle ticareti bulunmaktadır. Köle pazarlarında satılan kölelerin bir kısmı çapul ve yağma ile elde edilmekte, bir kısmı da savaşlarda esir olarak ele geçirilmektedir.³⁶⁰ Muravyev’e göre insanları yakalayarak Hivelilere satmak, göçebeler için ihtiyaç niteliğindedir. Bunun nedeni göçebelerin Hive’de yetiştirilen tahıla bağımlı

---

³⁵⁴ Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 158; Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 114.

³⁵⁵ Bnz: Bu Yahudi (Yakub), Astarhan ve Orenburg ile ticaret yaptığı için Rusça’yı bir dereceye kadar anlıyordu. Beni sık sık ziyaret etti ve Hive, Rusya ve kardeşinin birkaç kez ziyaret ettiği ülke olan Keşmir arasındaki ticaretinin durumu hakkında bana birçok bilgi verdi.

³⁵⁶ Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 113.

³⁵⁷ Muravyev, *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 110-113.

³⁵⁸ 1863’te Hive’yi gören Vambery buranın kale ve asıl şehir olmak üzere iki kısma ayrıldığını, kale içinde beş ve dışında on mahallenin bulunduğunu, 150 dükkân, bir kervansarayın yer aldığı çarşısında birçok sanat kolunun faaliyet gösterdiğini, özellikle pamuklu sanayiinin gelişmiş olduğunu belirtir.

³⁵⁹ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, 84.

³⁶⁰ Seda Yılmaz Vurgun, “XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic* 8/7 (2013), 771.

olmalarıdır ve bu tahıl işçi olmadan yetiştirilememektedir. Tarlaların kazılması, ekimi, hasat işlemi gibi bahçe ve tarla işlerinde köleler kullanılmaktadır.³⁶¹

Kölelere özel bir kanun yoktur ve hayatları efendilerinin elindedir. Muravyev Hive'deki kölelerin dünyanın en talihsiz varlıkları olduğunu ifade etmektedir.³⁶² Onların beslenmeleri son derece kötüdür ve efendilerinin sofralarından kalanlarla yetinmek zorunda kalmaktadırlar.³⁶³ Köle sahipleri kölelerinin öldürmeleri sonucunda bile herhangi bir ceza almamaktadır. Ancak ekonomik kaygılar nedeniyle bunu nadiren yapan sahipler genellikle bir gözünü çıkararak veya bir kulak keserek kölelerini cezalandırmaktadırlar.³⁶⁴ Muravyev Kölelerin Hive'de gördükleri zulmü şu şekilde yazıya dökmüştür:

“Gerçekten de Hive'deki kölelerin acı bir tarafı vardı. En ufak bir firar şüphesinde, soğukkanlılıkla cezalandırılır ve ikinci suç olursa, zavallı köle kapıya bir kulaktan çivilenir ve üç gün boyunca her mahrumiyete katlanmak üzere orada bırakılırdı. Bu cezadan sağ kurtulursa kaderi değişmezdi, çünkü o hala eskisi gibi bir köleydi”.³⁶⁵

Bunun yanı sıra bir başka köleyi bıçaklaması nedeniyle Muravyev'in huzurunda da bir kölenin kulağı kesilmek istenmiştir.³⁶⁶ Kölelere olan kötü muameleye örnek gösterilebilecek bir diğer olay ise kadın köle Fatma'nın yaşadıklarıdır. Muhammed Rahim Han ile görüşmeden önce tutulduğu kalede tanıdığı köle Fatma kaledeki diğer insanlar tarafından o kadar kötü muamele görmekteydi ki, Muravyev onları kovması için emrindekilerin yardımına başvurmuştur. Bunlardan bir seferinde Fatma, eğer başka birine satılmaz ise intihar edeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Muravyev Fatma'nın sahibine Fatma'yı satması için yalvardığını belirtmektedir.³⁶⁷ Fakat gösterilen muamele konusunda Rus kölelere bir ayrıcalık tanınmaktadır. Pers köleler dinlerinden vazgeçmek ve birer sünni Müslüman olmak zorunda iken Ruslar buna zorlanmamaktadır. Muravyev'in tanıdığı bir Rus köle geceleri dua edebilecekleri özel bir yer olduğu ve yılda iki kere efendileri tarafından yürüyüşe çıkmalarına ve eğlenmelerine de izin

³⁶¹ Spasski, “Buhara ve Hive'nin Kısa Tasviri (Kratkoe Opisanie Buharii i Hivi)”, 236.

³⁶² Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 113.

³⁶³ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 148.

³⁶⁴ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 67.

³⁶⁵ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 49.

³⁶⁶ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 59.

³⁶⁷ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 56.

verildiğini söylemiştir. Köleler eğlencede bir araya gelerek içki içip sarhoş olmaktadır.³⁶⁸

Rus kölelerin sayısı 3.000 olarak kaydedilmiştir. Genellikle Kırgızlar tarafından Orenburg sınırından kaçırılarak Hive'ye getirilmektedirler.³⁶⁹ Rus köleler en çok tercih edilen köle türüdür. Muravyev'e göre bunun nedeni Rus kölelerin hem fiziksel hem de zihinsel olarak diğer kölelere göre daha üst seviyede olmasıdır. Genç ve sağlıklı bir Rus kölenin fiyatı 60-90 Tilla arasındaydı.³⁷⁰ Muravyev bu Rus kölelerden biri olan David ile Muhammed Rahim Han'ın huzuruna çıkmadan önce tutulduğu kalede tanışmıştır. David kendi inancına bağlı kalmış olsa da Hive gelenek ve göreneklerini benimsemiştir. Bu Rus köle Muravyev'den kasıtlı olarak uzak tutulmuş, Muravyev bu köle ile konuşmak için fırsat kollamıştır. Kalede tutulduğu süre boyunca David Muravyev ile gizlice görüşerek ona istihbarat sağlamıştır.³⁷¹ Muravyev'in tanıdığı bir diğer Rus köle de Rusça bilmeyen fakat Farsça ve Türkçeyi akıcı bir şekilde konuşabilen bir silah tamircisidir. Muravyev daha sonra bu kölenin babasının doğuştan Rus olduğunu, kaçırılıp Hive'de köle olarak satıldığını ve burada Müslümanlığı kucakladığını öğrenmiştir.³⁷²

Muravyev'in tahminine göre yaklaşık olarak 30.000 civarında İranlı köle vardır.³⁷³ Türkmenler İran'ı yağmalamaya gittiklerinde buradan elde ettiği köleleri Hive köle pazarında satmaktadır.³⁷⁴ İranlı kölelerin zaman zaman özgürlüklerine kavuştukları ve hatta bazılarının oldukça zengin olduğu görülmektedir.³⁷⁵ Bunun bir örneği olarak Att Chapar gösterilebilir. Muravyev'in aktardığına göre Astrabad'ın yerlisi olan Att Chapar gençken yakalanmış ve Hive'ye getirilerek burada köle olarak satılmıştır. Kendi inancıdan vazgeçerek bir Müslüman gibi yaşamaya başlayan Att Chapar burada bir aile kurmuştur. Oğlu Hoca Mahrem bir savaşta gerçekleştirdiği önemli hizmetlerin ardından sarayın gözdesi olmuş ve vergi ve gümrüklerin baş kontrolü ile görevlendirilmiştir. Han'ın güvenini kazanan Att Chapar ilerleyen süreçte babasını ve kardeşlerini de yüksek mevkilere getirmiştir. Han, Att Chapar'a çok fazla toprak ve birçok kanal

---

³⁶⁸ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 58-59.

³⁶⁹ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 113.

³⁷⁰ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 148.

³⁷¹ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 57.

³⁷² Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 75.

³⁷³ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 113.

³⁷⁴ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 43.

³⁷⁵ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 113.

bağışlamış, ayrıca kendi satın alımıyla da mülküne büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Böylece Att Chapar Hanlığın en zengin üçüncü kişisi olmuştur.³⁷⁶ Kendisinin hizmetinde biri Yal Kaldi'de, üçü Hive'de ve üçü başka yerlerde olmak üzere yedi Rus köle vardır.³⁷⁷ Ayrıca hanlığın yüksek rütbeli memurlarından üçüncüsü olan Hoca Mahrem'in babasının da İranlı bir köle olduğu, Hive'ye getirilmesinin ardından mezhebini değiştirdiği bilinmektedir. Hoca Mahrem kadar büyük bir güce sahip olmasa da Tanrı Kulu adında bir Rus da Hana tabi yönetici gözdeler arasındadır. Uzun süre önce Müslüman olmuştur, zamanla kendisine ait köleleri olacak kadar zenginleşmiştir.³⁷⁸

3.3.2. Din ve Gelenek/Görenekler

İslamiyet, Hive halkının karakteristik özelliklerinden biri haline gelmiştir. Halk tüm yaşamını dini inanışları çerçevesinde şekillendirmektedir. Güneşin doğumuyla başlayan ilk namaz ve günün bitiminde kıldıkları son namazla günlerini tayin etmektedirler. Çalışma saatlerini namaz saatlerine göre düzenlemekte, namazlarını asla ertesi güne bırakmamaktadırlar. Eğer çorak bozkırlarda yolcularında abdest almak için su bulamazlarsa bunun yerine kumla adest almaktadırlar.³⁷⁹ Yalnızca günlük yaşamda değil Hanlığın yönetiminde de İslami ahlak kaidelerine uyulduğu görülmektedir. İslami yaşam tarzının bir yansıması olarak Hanlıkta camii, mescit, han, kervansaray ve hamamlar da bulunmaktadır.³⁸⁰

Muravyev Hive halkının dini inançları hakkında bilgi verirken İslamiyetten çok mezheplere odaklanmıştır. Onun eserinden anlaşıldığı kadarıyla Hive'de bulunduğu dönem sünni-şii çatışması belirgin bir şekilde yaşanmaktadır. Suniler Şiilere zarar vermek ile övünmektedir. Hatta Pers olmaları durumunda kanlarını dökmekten hiç çekinmemektedirler. Muravyev'e göre Sünni mezhebine sahip olanlar daha tutucu bir dindarlık anlayışına sahiplerdir ve bu nedenle Şiileri eleştirirler. Sünniler, Şiilerin namazda kollarının yanlarından sarkmasının nedeninin ellerine bulaşan masumların kanı ile elbiselerini lekelememek olduğunu söylemektedir. Muravyev Şiilere karşı olan düşmanlığın Hıristiyanlara karşı olandan daha fazla olduğunu kaydetmiştir.

³⁷⁶ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 49-50.

³⁷⁷ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 57.

³⁷⁸ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 130.

³⁷⁹ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 163.

³⁸⁰ Özkan, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, 111.

Şii ve Sünni toplum arasındaki belirgin farklılıklardan biri evlilik anlayışlarıdır. Sünniler farklı dinden kişilerle evlenseler de Şiiler buna karşıdır. Hatta farklı dinlerden kişilerle evlenenlerin dinden çıktığını söyleyerek onları aşağılamaktadırlar. Muravyev'in aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla Hive Hanlığı'nda Sünnilik harici hiçbir din ve mezhebe müsamaha gösterilmemektedir. Hive halkı diğer dinlerden insanlara kapalı bir toplum olsa da Hanlıkta (köleler haricinde) Yahudilerin yaşadığı da bilinmektedir. Fakat Muravyev Hive'de yaşayan bu Yahudilerin uzun zaman önce dinlerinden vazgeçtiklerini ve şimdi diğer Hiveliler kadar ateşli Sünniler olduklarını ifade etmiştir.³⁸¹

Kehanet de Hive halkının inancının bir parçasıdır. Fallara inanan halk sıklıkla kâhinlere başvurur.³⁸² Richard A. Pierce halk arasında batıl inançların yaygın olduğunu belirtmiştir.³⁸³ Kur'an-ı Kerim de fal bakmanın araçlarından biridir. Hive'deki kâhinler yıldızları iki yöntemle gözlemleyerek kehaneti uygulamaktaydılar.

İlk yöntemle göre falcı dua ettikten sonra Kur'an-ı Kerim'i kafasının üzerinde dolaştırır, kitaptan rast gele bir sayfayı açar ve denk gelen sayfanın ilk satırının ilk harfini not eder. Aynı sayfanın yedinci satırının ilk harfini de aynı şekilde not eder. Rast gele açtığı sayfadan yedi sayfa sonrasını açarak yedinci sayfanın yedinci satırının ilk harfini alır. Falcı bu harflerden geleceğe ilişkin çıkarımda bulunur. Her falcı kendi yeteneğine göre harfleri yorumlar. Kâhin, ortaya çıkmış olan harf kombinasyonlarından bir kehanet oluşturur. Diğer yöntemle göreyse alfabede ne kadar harf varsa o kadar çubuk, ortak bir merkezde yarıçap halinde bir araya getirilir ve her çubuk belirli bir harfi temsil eder. Kâhin gözlerini kapatır ve yere dizilenlerin üzerine birkaç küçük sopa daha atar. Bu sopalarla temsil edilen harfler bir araya getirilerek falın temeli oluşturur.³⁸⁴

3.3.3. Eğitim ve Bilim

3.3.3.1. Çocukların Eğitimi

Hiveliler çocuk eğitimi konusunda oldukça dikkatsizdir. Çocuklar kendi hallerine bırakılmaktadır. Çocuklar evlenene kadar bir hizmetkar gibi ailesine hizmet etmekte ve

³⁸¹ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 164-165.

³⁸² Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 165.

³⁸³ Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917 A Study In Colonial Rule*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1960), 12.

³⁸⁴ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 165.

yaptığı yanlışlar karşısında bedensel cezalar uygulanmaktadır. Muravyev Hive'deki çocukların aileleri karşısında düştükleri durumu hayretle karşılamış ve onları bir nevi köleye benzetmiştir. Çocukların babalarının yanında oturmaları ve yemek yemeleri yasaktır.³⁸⁵ XIX. yüzyılda Türkistan bölgesini ilmi keşif gezisi yapmış olan Çokan Velihanov'a göre bölgedeki eğitim seviyesi çok düşüktür ve bölge halkı oldukça cahildir.³⁸⁶ Richard A. Pierce de halkın okuma yazma oranının oldukça düşük olduğuna değinmiştir.³⁸⁷ İslami bir anlayışla yönetilmesi nedeniyle, Türkistan'da mektepler ve medreseler eğitim kurumu görevini görmektedir. Bu nedenle dini eğitimden başka hiçbir eğitim yoktur.³⁸⁸

3.3.3.2. Tıp

Muravyev Hive'nin en gelişmiş bilim dalı tıp olsa da yine de bu bilimin de oldukça geride olduğunu gözlemlemiştir. Hivelilerin tedavi anlayışları hastalığa karşı ilaçları kullanmaktan ibarettir. Yalnızca yaraları iyileştirme konusunda oldukça başarılıdırlar. Hekimler kullandıkları şifalı otları ve tedavi yöntemlerini kimseyle paylaşmamaktadır. Kan akıtma da Hivelilerin en etkili yöntemleri arasındadır ve genellikle kafalarından kan akıtmakta ya da vücudun hasta bölümüne kesikler atmaktadırlar. Hastaların şifacıların yanı sıra büyücülere başvurdukları da görülmektedir.³⁸⁹

Astronomi: Muravyev Hivelilerin astronomi konusunda tamamen cehalet içinde olduklarını ifade etmektedir. Yalnızca belli başlı yıldızlardan birkaçını bilen Hiveliler Kuzey Yıldızının dünya ekseninin sonu olduğuna inanmaktadır. İnsanlar bunun şeytanın pençelerini güneşe ya da aya tutturması sonucu meydana gelen bir doğa olayı olduğuna inanmaktadır. Şeytandan kurtulmak için yüksek bir gürültü gerektiğini düşünmektedirler.³⁹⁰

3.3.3.3. Tarih ve Coğrafya

Hiveliler özellikle doğunun eski tarihine ilgi duymaktadır. Muravyev'e göre Hiveliler iyi bir tarih bilgisine sahip olsalar da olayları masallarla karıştırdıkları için gerçekte ne

---

³⁸⁵ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country*, 1819-20, 160.

³⁸⁶ Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, 121.

³⁸⁷ Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917 A Study In Colonial Rule*, 12.

³⁸⁸ Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, 121.

³⁸⁹ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country*, 1819-20, 166-167.

³⁹⁰ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country*, 1819-20, 166.

olduğunu anlamak oldukça zordur. Hive'nin Hanlarından biri olan Ebulgazi Bahadır Han'ın da bir tarihçi olduğu göz önüne alınırsa Tarihi bilgiye verilen değer daha iyi anlaşılacaktır.³⁹¹ Ebulgazi Bahadır Han'ın eserlerinden *Şecere-i Terakkime* 1660 civarında yazılmıştır. Bu eserinde tarih eserlerde ve eski oğuznamelerdeki kayıtları bir araya getirerek Türkmenler ve Türk ili ile alakalı bilgiler vermektedir. *Şecere-i Türk* eserinde ise kendi yaşadığı döneme kadar gerçekleşen önemli olayları aktarmıştır. Bu eser Anuşa Han zamanında tamamlanmıştır.³⁹² Seydi Ali Reis'in Hindistan'dan Osmanlı'ya gitmek için çıktığı yolculukta güzergahın üzerindeki Harezm'e uğraması ve Dost Sultan ile görüşmelerinin ardından kaleme aldığı *Tarih-i Dost Sultan* isimli eser de Doğu Türkçesi ile yazılmış olan önemli bir eserdir.³⁹³

Her tarafı çöller ile çevrili olan Hiveliler, diğer ülkelerden izole bir şekilde yaşamaktadır. Uzak ülkeler hakkında üstünkörü fikirlere sahip olsalar da İran ve Buhara gibi yakın olanlar hakkında her şeyi bilmektedirler. Muravyev, Hivelilerin tüccarlardan Rusya hakkında bilgi edinmiş olsalar da Rusya'nın sınırları içinde birkaç denizi içerecek kadar geniş olduğu gerçeğini kavrayamadıklarını belirtmiştir.³⁹⁴

3.3.3.4. Matematik

Muravyev'e göre Hivelilerin matematik hakkında hiçbir bilgileri yoktur. Bazıları ondalık sayma sistemi ve Arapça notasyonu bilseler de bunun ötesinde hiçbir şey bilmemektedirler. Muravyev Hivelilerin aritmetiğin dört basit kuralından bile habersiz olduğunu kaydetmiştir.³⁹⁵

3.3.4. Eğlence

Hivelilerin en büyük eğlencesi yaban keçilerini ve kuşları avlamaktır. Muhammed Rahim Han'ın da en büyük eğlencelerinden birinin avcılık olduğu bilinmektedir. Muravyev Hive'ye vardığında Han ile görüşmeden önce Han'ın on iki günlük bir av seferine gitmesi nedeniyle bir kalede Han'ın gelişini beklemiştir.³⁹⁶ Han'ın şehre dönmesinin ardından henüz görüşme gerçekleşmeden yeniden Han'ın üç aylık bir av

³⁹¹ Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı)*, 167.

³⁹² Mehmet Alpargu, "Türkistan Tarihi", *Türk Tarihi Araştırmaları*, 43.

³⁹³ Özkan, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, 115.

³⁹⁴ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 168.

³⁹⁵ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 167.

³⁹⁶ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 52.

seferi için bozkıra gideceğini öğrendiğini not etmiştir.³⁹⁷ Boş zamanlarının çoğunu bozkırda geçiren Han'ın favori av hayvanı çulluk ve keçidir.³⁹⁸

Koç dövüşleri ve beççelerin yaptıkları danslar sevilen eğlence türlerindedir.³⁹⁹ Çeşitli yarışlar da Türkmenlerin eğlenceleri arasındadır. Muravyev'in gözlemlerine göre güreş, atış ve koşu ana yarışlardandır.⁴⁰⁰ Muravyev'in atışlar hakkında not ettiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Hivelilerin ateşli silahları kalitesiz, barutları güçsüzdür ve nadiren hedefi vurmaktadırlar.⁴⁰¹ 1860-1861 yıllarında Türkmenlerin arasında bulunan De Blocqueville de güreş, at yarışları ve koşu yarışmalarına şahit olmuştur.⁴⁰²

Muravyev'e göre Hive'deki en yaygın oyun satrançtır. Neredeyse hepsi satranç oynamaktadır.⁴⁰³ De Blocqueville de Türkmenlerin satrançı çok sevdiğini ve boş vakitlerinin çoğunu satranç oynayarak geçirdiklerini söyleyerek Muravyev'in verdiği bilgiyi onaylamıştır. De Blocqueville'nin aktardığına göre Türkmenler savaş zamanlarında bile satrançı yanlarında taşımaktadır.⁴⁰⁴ Han'ın da bu oyunu çok sevdiği bilinmektedir. Hatta Han'ın gözlemlerinden biri olan Hoca Mahrem sürekli onunla satranç oynamaktadır.⁴⁰⁵ Ayrıca, "Etel" isimli bir tür masa oyunu da oynanmaktadır. Satrançtan farklı olan bu oyunda 32 taş bulunmaktadır ve bu taşlar doğrudan ya öne ya da yana doğru hareket edebilmektedir.⁴⁰⁶

Muravyev Hivelilerin müzik anlayışını ele alırken eleştirel bir dil kullanmıştır. Müziklerinin çok kötü olduğunu, armoniden habersiz olduklarını ve gürültüye müzik dediklerini ifade etmiştir. Hiveliler müzikten sözde daha çok dikkat etmekte ve şairlerinin sözlerini çok önemsemektedir. Hivelilerin müzik aletleri ya iğneyle ya da parmakla çalınan iki telli bir ud ve dört telli bir tür rustik keman ve viyolonsel gibi yere dikilen ve yay ile çalınan aletlerdir.⁴⁰⁷

---

³⁹⁷ Muravyev, Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20, 63.

³⁹⁸ Muravyev, Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20, 127.

³⁹⁹ Vurgun, "XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri", 765.

⁴⁰⁰ Muravyev, Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20, 25.

⁴⁰¹ Muravyev, Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20, 19.

⁴⁰² Henri De Couliboeuf De Blockqueville, *Türkmenler Arasında* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986), 70.

⁴⁰³ Muravyev, Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20, 163.

⁴⁰⁴ Blockqueville, *Türkmenler Arasında*, 65.

⁴⁰⁵ Muravyev, Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20, 54.

⁴⁰⁶ Muravyev, Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20, 163.

⁴⁰⁷ Muravyev, Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20, 163.

3.4. Eserin Rusya'nın Hive Hanlığı'nı İşgaline Katkısı

Hive Hanlığı, Amu-Derya'nın aşağı mecrasında kalan Harezmi bölgesinde yer almaktadır.⁴⁰⁸ Hanlığın sınırlarını Amu-Derya'nın aşağı kesimindeki topraklar dahil olmak üzere Aral-Hazar düzlüğünün kuzeydoğusu; batıda Hazar ve Aral denizleri arasındaki Üstyurt Platosu ve Karakum Çölü'nün kuzey tarafı, güneyde Horasan Dağları'nın kuzey geçidi boyunca uzanan vaha ve güneydoğuda Sir-Derya'nın deltasına kadar Kızılkum Çölü oluşturmaktadır.⁴⁰⁹ Çöller, geniş bozkırlar ve dağlar gibi coğrafi engellerden dolayı batılıların bu şehre ulaşmaları oldukça zordur.

Hanlık, kendisini çevreleyen geniş çöller sayesinde, komşu devletlerin aksine, kompakt ve ulaşımı zor bir bölgede yer almaktadır. Çöller ile çevrili tek bir vaha görünümündeki Hive Hanlığı, coğrafyasının sunduğu imkanlardan son derece yararlanmıştı.⁴¹⁰ Hive'nin bu coğrafi özelliği hem geniş çöllerin büyük ordular tarafından aşılmasının önüne geçerek Hanlığın işgalini zorlaştırmakta hem de Hive halkının kültürüne bağlı ve dışa kapalı yaşam tarzını desteklemektedir.⁴¹¹ Böylece, ulaşımı zor olan bu bölge, keşfedilememiş ve merak edilen bir bölge haline gelmiştir. Batı medeniyetleri bu merakı gidermek adına, özellikle XIX. yüzyılda bölgeye birtakım görevliler yollamıştır.⁴¹² Hive Hanlığı hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip olmayan Ruslar da bilgi toplamak için belli aralıklarla bölgeye ajanlar, seyyahlar ve elçiler yollayarak bilgi edinmeye çalışmışlardır.⁴¹³ Rusya'nın Türkistan'a olan ilgisi ve işgal planlarının Büyük Petro Dönemi'ne dayandığı söylenebilir. I. Petro dönemine kadar düzensiz bir şekilde gerçekleştirilen elçilik faaliyetlerinde ticaret ve Rus esirlerin durumu ön plandadır. Fakat ticaret ve esirler üzerinden yürütülmekte olan diplomatik faaliyetler, I. Petro ile bölgeyi keşfetmek, bölge zenginlikleri hakkında bilgi toplamak ve olası askerî harekâtı kolaylaştıracak bilgiler edinmek için gerçekleştiren keşif seferleri haline gelmiştir.⁴¹⁴

---

⁴⁰⁸ Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, 3.

⁴⁰⁹ Koç, "Hive Hanlığı", 572.

⁴¹⁰ Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia Bukhara and Khiva, 1865-1924*, (Routledge, 2004), 10.

⁴¹¹ Murat Özkan, "Petro'nun Altın Düşleri: İvan Dmitriyevich Buhgolts'un Yarkend Keşif Seferi (1714-1716)", *Hacettepe Üniversitesi Türkitay Araştırmaları Enstitüsü* 17/32, (2020), 189.

⁴¹² Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, 18.

⁴¹³ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 462.

⁴¹⁴ Spasski, "Buhara ve Hive'nin Kısa Tasviri (Kratkoe Opisanie Buharii i Hivi)", 227.

Bölgeye ulaşmak seyyah/elçiler için oldukça zorlayıcı olabilmektedir. Yolculuğa çıkan kişiler yol boyunca alışık olmadıkları hava koşulları ile baş etmek zorunda kalmaktadırlar. Öte yandan bölgenin yabancılar için ne kadar tehlikeli olduğu göz önüne alındığında böyle bir yolculuğa çıkmanın cesaret isteyen bir eylem olduğu söylenebilir. Hive halkı, casus olsun ya da olmasın topraklarına gelen yabancılarla her zaman şüpheli yaklaşmış ve şüphelerini yöneticilere bildirmiştir.⁴¹⁵ MacGahan'a göre halkın şüpheli karakteri ve yöneticilerinin kana susamış eğilimleri nedeniyle, bölgeye seyahat edenlerin birçoğu hikayesini anlatmak için asla geri dönmemiştir.⁴¹⁶ Vambery de Hive halkının şüpheliğinin yolculuğun tehlikesini arttırdığını belirtmiştir.⁴¹⁷ Öyle ki A. V. Şişov Hive halkından "eşkiya" olarak söz etmiştir.⁴¹⁸ Halkın bu düşmanca tutumu nedeniyle ilerleyen süreçte Orta Asya'ya giden kişiler kılık değiştirmeyi kendilerini koruma yöntemi olarak kullanmışlardır. Örneğin Arminius Vambery⁴¹⁹ Türkistan'a giderken derviş kılığına girerek Nakşibendi Tarikatına mensup olduğunu ve bu yolculuğu şeyhinin emriyle gerçekleştirdiğini söylemiştir.⁴²⁰ 1858 yılında Türkistan bölgesine gitmek üzere yola çıkan Velihanov Çokan ise saçını kazıtmış, Kazak elbisesi giymiş ve kendisini kervanbaşının Alimbay isimindeki bir akrabası olarak tanıtmıştır.⁴²¹ Aynı şekilde Muravyev'in de yolculuk sırasında köleleştirilme düşüncesinden korktuğunu, bir Türkmen gibi giyindiğini ve kendini Murad ismi ile tanıttığını görüyoruz. Kılık değiştirerek farklı bir isim kullanma nedenini kendisi şu şekilde açıklamaktadır: "Bir Türkmen gibi giyinmişim ve beni birçok meraklı sorulardan kurtaran Murad Bey adlı Türkçe ismi almışım. Bütün kervan halkı benim gerçekte kim olduğumu bilse de yolda tanıştığımız yabancı kabileler tarafından her zaman Cafir Bey'in bir Türkmen'i olarak kabul edildim."⁴²² Bu zorlu fiziksel ve psikolojik şartlar nedeniyle, bölgeye gönderilenler beden ve ruh sağlığı bakımından dayanıklı kişiler arasından seçilmeye çalışılmıştır.⁴²³

---

⁴¹⁵ Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* (İstanbul: Ses Yayınları, 1993), 14.

⁴¹⁶ Januarius Aloysius MacGahan, *Oasis of Khiva*, (New York: Journal of the American Geographical Society of New York, 1874), 117.

⁴¹⁷ Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 14.

⁴¹⁸ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 462

⁴¹⁹ Detaylı bilgi için Bnz: <https://islamansiklopedisi.org.tr/vambery-arminius> (Erişim Tarihi 03/04/2023).

⁴²⁰ Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 14.

⁴²¹ Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, 62

⁴²² Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 32.

⁴²³ Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, 56.

Komutan İ. D. Buhgolts'un Hive'ye olan seyahati yolculuk sırasına karşılaşılabilecek zor koşullara örnek gösterilebilir: İ. D. Buhgolts Rus hükümeti tarafından kendisinin emrine verilen 1.500 asker ile Yamışev Gölü kenarına kale inşa etme, kışı orada geçirerek İlkbahar'da Erket'i işgal etmek için harekete geçme ve sonra Amu-Derya'nın ağzı hakkında keşif gerçekleştirme görevleri verilmiştir. İ. D. Buhgolts Yamışev Gölü'ne ulaşmış ve kale inşa ettirme görevini yerine getirmiştir. Fakat alışık olmadıkları bazı coğrafi koşulları nedeniyle büyük sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Soğuk ve açlığın yanı sıra zor şartlar altında görevlerini yerine getirmeye çalışan askerleri çoğu tayga ormanları ve bataklıklar arasında salgın hastalığa yakalanmıştır.⁴²⁴

Rus askeri görevlisi olarak Hive'ye gönderilen Muhafız Birliği Komutanı Knez A. Bekoviç-Çerkasskiy'nin Hive seyahatinde başına gelenler de Rus hükümeti açısından büyük bir travma yaratmıştır.⁴²⁵ Petro tarafından Avrupa'ya gönderilerek Hollanda'da denizcilik eğitimi alması nedeniyle yolculuğu büyük sorunlar yaşamadan atlatarak Hive'ye varmıştır.⁴²⁶ Burada Hiveliler tarafından öldürülen Bekoviç-Çerkasskiy'nin kaderi Ruslara bu bölgenin ne kadar tehlikeli olduğunu göstermiştir. Emrinde olan askerler esir alınmıştır. Hive Hanı kendisini ve komşusu Buhara'yı tehlikeli bir düşmandan kurtardığı düşüncesi ile Buhara Hanı'na Çerkasskiy'nin başını yollamıştır. Çerkasskiy'nin düştüğü durum Rus hükümeti tarafından intikamı alınmak istenen bir olay haline gelmiştir. Florio Benevini 1721-1725 yıllarında gerçekleştirdiği Buhara ve Hive'ye elçiliği dönüşünde A. Bekoviç-Çerkasskiy'in esir tutulan 92 askeri ile beraber Rusya'ya geri dönmüştür.⁴²⁷

1753 yılında Samaralı Rus tüccar Danila Rukavkin'in başkanlığı'nda Hive'ye yapılan seyahat Hive Hanlığı'nın yabancılara olan düşmanca tutumunun bir diğer örneğidir. Bu elçilik heyeti Hive'de düşmanca karşılanmış hatta on ay tutuklu kalmıştır. Hive Han'ının bu düşmanca tutumu Orenburg'ta katı önlemler alınmasına sebep olmuştur. Valinin Orenburg'ta bulunan tüm Hivelilerin tutuklanmasını emretmesinin ardından Gaip Han, Rus elçilik heyetine gösterdiği düşmanca tutumdan vazgeçmiş ve on ay

---

⁴²⁴ Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", 87.

⁴²⁵ Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırma Dergisi*, 5/1 (2018), 107.

⁴²⁶ Igor S. Zonn - Andrey G. Kostianoy - Aleksey N. Kosarev - Michael H. Glantz, "Aleksander Bakovich Cherkassky", *The Caspian Sea Encyclopedia*, (Berlin: 2010), 79.

⁴²⁷ Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", 108; Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", 88-90.

tutuklu kalmalarının ardından Rus kervanını, bazı Rus esirler ile birlikte serbest bırakılmıştır.

Binbaşı Blankennagel'in 1793-1794 yılları arasında gerçekleştirdiği Hive seyahati, Hivelilerin yabancıları casus olarak görmesinin ve yabancılara ne kadar kapalı bir toplum olduğunun bir diğer göstergesidir. 1793 yılında bir ticari kervanla Hive'den Orenburg'a gelen İskender Allaberdiev ve Rahimbay Dostmuratov adlı iki diplomat, Hive Han'ının önemli yöneticilerinden Avyaz Bek'in amcası Muhammed Fazil Bey için Hive'ye bir göz doktoru gönderilmesini rica etmiştir. Bu rica Rus hükümetinin Hive Hanlığı hakkında bilgi toplayabilmesi için büyük bir fırsattır. 14 Temmuz 1793 yılında göz doktoru Binbaşı Blankennagel, tercümanı Holmogorov ve Orenburg ordusunda görevli sekiz Rus Kozağı ile Hive'ye gitmiştir. Hastanın tamamen kör olduğunu gören Blankennagel onu iyileştirmenin bir yolu olmadığını ve tedaviye başlayamayacağını söylemiştir. Blankennagel'in tedavi uygulamayacağı haberi şehirde yayılınca halk onun doktor olmadığını, ülke hakkında istihbarat toplamak için gönderilmiş bir casus olduğunu söylemiş ve hatta öldürülmesini talep etmiştir.⁴²⁸

1819 yılında elçilik görevi ile Hive'ye giden N. N. Muravyev de orada geçirdiği süre boyunca öldürülme ihtimalinden korkmuş ve hatta kaçış planları yapmıştır. Notlarında, Rusların Bekoviç'in ölümünün intikamını almak için Hive'ye geldikleri söylentisi yayılırsa, daha şehre varmadan halkın onu paramparça edebileceğini yazmıştır.⁴²⁹ Hive'ye vardığında han ile görüşene kadar bir kalede tutulmuştur. Hanın huzuruna kabulü beklerken ilk başlarda kendisine iyi davranıldığını düşünse de ilerleyen süreçte, üzerindeki denetimin daha katı hale gelmesi ve hanın huzuruna kabul edilme sürecinin uzamasıyla da birlikte bir tutsak muamelesi gördüğünü düşünmeye başlamıştır. Muravyev Han'ın kendisiyle görüşmeden önce 12 günlük av seferine ayrıldığı haberini almıştır.

Muravyev artık iki adamdan oluşan bir koruma ekibi olmadan adasından bir dakikalığına bile çıkmaz hale gelmiş ve en sonunda, kimseyi içeri almama emriyle kapısına bir nöbetçi yerleştirilmiştir. Çarşıya giderek Muravyev için haber toplayan Türkmenlerin getirdiği bilgiye göre Han, Hanlığın bütün ileri gelenlerinin çağrıldığı bir konsül toplamıştır. Muravyev'e Muhammed Rahim Han'ın, kendisinin yolda not aldığını

⁴²⁸ Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", 93-94.

⁴²⁹ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 60.

duyunca, onu casus ilan ettiği ve kendisine eşlik eden Türkmenlerin yol boyunca onu öldürmedikleri için suçlandıkları haberini getirmişlerdir. Ayrıca, bu konsülde hepsinin ya idam ya da suikast yoluyla yok edilmesi ya da en azından köleleştirilmesi için oy kullandığını ve kendisinin Hive'ye gidişinin, Han için büyük bir huzursuzluk yarattığını bildirmişlerdir. Fakat Muravyev, Rusya'nın korkusundan, ne kadar isteseler de onu öldürmeye cesaret edemeyeceklerini düşünmektedir. Bu noktada Muravyev'in aklına kaçma fikri gelse de hala bir umut varken, görevini yerine getirmemenin utanç verici olacağı düşüncesi ile bundan vazgeçmiştir.⁴³⁰ Fakat orada tutulduğu süre boyunca beş Türkmenin, hırsızlık gibi küçük suçlar nedeniyle asıldığını gördükten sonra kaçış planları yapmaya başlamıştır.⁴³¹

Muravyev kaçış planını Petroviç'e açmış ve birlikte şu planı yapmışlardır: Said, akrabalarından at satın alacak ve darağacından kaçmak için Hive'den ayrılmak isteyen soyguncu Han Muhammed ve Janak adında iki Türkmeni alarak yanlarına gelecektir Said 16 Ekim sabahı pazara gidip bot ve kürk satın alacaktı; o öğlene dönecek, akşam köye gidecek ve gece yarısı atları kaleye getirecekti, o sırada Muravyev ona eşlik edecek kişileri uyandıracaktı ve hep birlikte silahlarını kuşanarak oradan ayrılacaklardı. Petroviç ve Muravyev uzun süre kaleden kaçmak için en iyi yeri arayarak en iyi yöntemin bir iple duvarı aşmak olduğuna karar vermişlerdir. Fakat onların bu planı uygulaması için yeterli vakit olmadan, sonunda Muravyev'in hanın huzuruna çıkabileceği haberi gelmiştir.⁴³² Muravyev Han'ın huzuruna kabul edildiğini öğrendiği gün notlarına “*Bu 48 günlük tutukluluğum sırasında Yal Kaldi'de geçirdiğim en mutlu akşamı*” diye yazmıştır.⁴³³ 1819 yılında Muravyev'den hemen sonra Müşavir Mendiya Bekçurin Hive'de tutulan Rus esirlerini kurtarmak göreviyle Hive'ye gönderilmiştir. Mendiya Bekçurin Hive'de oldukça kötü karşılanmış ve küçük bir yere hapsedilerek sıkı gözetim altından tutulduktan sonra Hive yöneticileri tarafından dinlenmeden Rusya'ya geri gönderilmiştir.⁴³⁴

Muravyev, diplomatik yeteneğinin yanı sıra psikolojik ve fiziksel dayanıklılığı sayesinde Hive Hanlığı'ndaki görevini başarıyla yerine getirerek ülkesine geri

---

⁴³⁰ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 51-54.

⁴³¹ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 61.

⁴³² Ek 10, N. N. Muravyev'in Muhammed Rahim Han'ın Huzuruna Kabulü.

⁴³³ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 64-66.

⁴³⁴ Koç, “Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri”, 96.

dönmüştür. Rus hükümetinin Hive'ye yollanmış olduğu misyonlar arasında, verdiği bilgiler ile ön plana çıkan isimlerden biridir. Hive'de bulunduğu süre içerisinde hem şehir hem de halk ile alakalı gözlem yapma fırsatı bulmuş, hakkında çok fazla bilgi olmayan bu bölgeyi her yönünü ile ele almıştır. Bu nedenle onun eseri tüm batı ülkeleri, özellikle de Rusya için büyük önem taşımaktadır. Bu serüveninde yaşadığı deneyimleri ve gözlemlerini gizli bir şekilde not alan Muravyev ilerleyen süreçte notlarını kitaplaştırarak, 1822 yılında Moskova'da, "*Türkmen Ülkesi Üzerinden Hive'ye Seyehat, 1819-1820*" anlamına gelen "*Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah*" adlı ile yayınlamıştır. Rusya açısından N. N. Muravyev'in bu süreçte Türkmenler ve Hive hakkındaki gözlemleri, elçiliğinden çok daha önemlidir. Eser, Rusların bölgeye yaptığı ilk başarılı girişimlerinin bir ürünü olarak görülmüştür. Yayımlandığı ilk yıllardan itibaren birçok Avrupa diline çevrilmiştir.⁴³⁵

Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20 adlı eserinin ikinci bölümünde ülkedeki devlet işlerinin işleyişini tasvir ederek Hive'nin hükümet şeklini ele almıştır. Eserinde Hive'nin yönetim şekli, kaleleri, savaş ordusu, saldırı şekli, ordunun gücü, ordunun malzemesi, erzaklar ve ordu ağırlığı, süvari sınıfı, topçu sınıfı, top dökümü, topların yaptığı hizmetler, Hive'nin silahları, Hivelilerin savaşçı karakteri ve Hive'nin işgal edilme olasılığı başlıkları yer almaktadır. Muravyev'in bu konuları incelemesi Hive'yi işgal etmek isteyen Rusya için oldukça önemlidir. Muravyev'in aktardığına göre Hive Hanının gerçek düzenli bir ordusu yoktur, Hanlık herhangi bir tehlike ile karşı karşıya kaldığında halk silahlanmaktadır. Savaş ordusu Türkmen ve Özbek atlı birliklerden oluşmaktadır ve bu ordu en iyi zamanında bile 12.000 kişiyi geçmemektedir. Hive askerleri kendi malzemelerini kendileri karşılamaktadır ve yalnız Türkmenler Handan adam başına 5-20 Tilla arası ödeme almaktadır.⁴³⁶

Başlıklar içerisinde "*Hive'nin İşgal Edilme Olasılığı*" başlığı dikkat çekmektedir. Muravyev'e göre Prens Bekoviç'in sadece küçük bir kuvvet ile Hive'ye girmiş olması Hive'nin itaat altına alınabileceğinin bir göstergesidir. 3.000 kişiden oluşan bir ordu ile Hive'nin işgal edilebileceğini öngörmektedir ve Hive'yi işgal edebilmek için şimdiye kadar Hive'ye gidenlerden öğrenilen bilgiler, Özbeklerin Han ile olan husumetleri ve komşu göçebelerin kullanılabileceğini ifade etmiştir. Muravyev'e göre bu işgal

---

⁴³⁵ Şişov, *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*, 462.

⁴³⁶ Muravyev, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 150-151.

sürecindeki tek zorluk bozkır boyunca yürümek olacaktır. Fakat Hazar'dan Hive'ye giden yol şimdi iyice bilinmesi, yolda bol erzak bulunabileceği için erzak taşımaya gerek kalmaması ve Türkmenlerden bozkıra dayanıklı atlar elde edilebileceği için bu zorluk üstesinden gelinebilecek bir zorluk haline gelmektedir. Öte yandan Muravyev işgal için uygun bir zaman olduğunu, Hive'nin içerisinde bulunduğu siyasi durumun Ruslar lehine olduğunu ve Hive halkı içerisinde handan memnun olmayanların yardımının kullanılabileceğini ifade etmiştir.⁴³⁷

Uzun yıllar boyunca Hive Hanlığı ve Türkmenler üzerine yazılan tek kaynak olma özelliğini korumuş olan N. N. Muravyev'in eseri şüphesiz ki Rus hükümetinin Hive Hanlığı'nı işgal etme sürecinde rehber niteliği taşıyabilecek bir kaynaktır. Kitabının önsöz kısmında, önemsiz görünen isimlerin sık sık geçmesinin nedeninin aynı ülkeye gönderilebilecek müstakbel Elçiler için, muhatap olması gerekebilecek kişilerin durumları ve karakterleri hakkında bilgi vermek ve onlara yardım etmek olduğunu belirtmektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere Muravyev notlarını geleceğe yönelik olarak, hükümetin faydalanması üzerine almıştır. Kendisinden sonra gelecek olan Rus hükümet görevlilerine yol göstermeye çalıştığı kitabın birçok bölümünde açıkça anlaşılmaktadır.⁴³⁸

Fakat Muravyev'in 1819-1820 yılları arasında ele aldığı bu eserden sonra gerçekleşen 1839 seferinin de başarısızlık ile sonuçlandığı görülmektedir. Başarılı bir işgal gerçekleştirmek adına bölgeye pek çok misyon gönderen Rus hükümeti, bir sonraki girişiminde de başarısızlığa uğramıştır. 1839 işgal girişiminin Rusya açısından birkaç farklı sebebi bulunmaktadır. Hive Hanlığı'nın genişleme siyaseti, İngiltere'nin bölgedeki varlığı, Rus esirlerin durumu ve Rus tüccarlarından alınan yüksek vergiler Hive Hanlığı ve Rusya arasındaki sorunların temelini teşkil etmektedir. Allah Kulu Han'ın Hive yönetiminde olduğu dönem boyunca Rus-Hive ilişkileri gergin bir hal almaya başladığı söylenebilir. Allah Kulu Han'ın hem Rus kölelerin serbest bırakılması talebine hem de ticaret yollarında gerçekleştirilen yağma hareketlerine kayıtsız kalması üzerine Ruslar 1836 yılında Rusya'daki 350 Hiveli tüccarın mallarına el koyarak

---

⁴³⁷ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 153-154.

⁴³⁸ Muravyev, Muraviev's *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, II.

hepsini tutuklamıştır. Bu siyasi gerginliğin ardından 1839 yılında Hive Hanlığı üzerine bir sefer gerçekleştirilmeye karar verilmiştir.⁴³⁹

1839 seferinin zamanı konusunda gerçekleştirilen tartışmalar sonucunda, asker ve hayvan naklinin yaz ayında zor olacağı ve su sıkıntısı yaşanacağı düşünülerek seferin kış ayında yapılmasında karar kılınmıştır. Bu sefer konusunda oldukça hevesli olan Vasiliy Alekseyeviç Perovskiy, hazırlıklarla yakından ilgilenmiştir; Türkistan'ın kış şartları düşünülerek askerleri kış şartlarına uygun şekilde hazırlamış, askerlerin eğitimi ile bizzat ilgilenmiş, Staritsa Nehri kıyısındaki bölgelere çok sayıda Rus fırını inşa ettirmiş, özel aşçılar ayarlamış ve askerlere ve hayvanlara altı ay yetecek kadar erzak hazırlatmıştır. Bütün bu hazırlıklar için toplam 1.700.000 Ruble para harcadığı bilinmektedir.⁴⁴⁰ Fakat bu hazırlıklara ve seferin yapılacağı mevsim hakkındaki tartışmalara rağmen yolcuğun başından itibaren kış ayı askerleri zorlamaya başlamıştır. Kışlık askeri botların ağırlığı ile askerlerin hareket kabiliyetleri iyice azalmış, don etkisi ile askerlerin yürüyüşü iyice yavaşlamıştır. İklim şartlarının yanı sıra hastalıklar da baş göstermeye başlamıştır. İlerleyen süreçte hem hastalıktan hem soğuktan pek çok insan ve hayvan kaybı yaşanmaya başlanmıştır. Hayvanların ölümü ile hem yolculuk hem de erzak taşımacılığı daha zor bir hale gelmiştir. Başlangıçta Rusların sahip olduğu 10.000 deve seferin sonunda neredeyse yarıya düşmüştür. Aralık ayında artık kış iyice şiddetlenmiş ve bozkır tamamen kar ile kaplanmıştır. Rusların sefer planı birkaç küçük akından ileriye gidememiştir. Seferin kış ayında yapılması konusunda ısrarcı olan ve tüm sorumluluğu üzerine alan Perovskiy'nin Bu şartlar altında sefere devam edilemeyeceğini kabul etmesi ile Ruslar geri çekilme kararı almıştır. Dönüş yolunda da can kayıpları yaşanmaya devam etmiştir. 1.780 hayvan ve 1.054 asker yolcuğun sırasında yitirilmiştir. Orenburg'a geri dönmeyi başaran ve hastaneye yatırılan 629 askerlerden birçoğunun da hayatını kaybettiği bilinmektedir.⁴⁴¹

Muravyev'in eserine bakıldığında iklim şartları ve bu şartların yolculuk üzerindeki etkisi hakkında pek çok bilgi verdiği görülmektedir. Kaydedilen notlarda yalnızca bir kervan ile hareket eden Muravyev'e kıyasla bir ordunun çok daha fazla zorlanacağı

---

⁴³⁹ Murat Özkan, "İklimle Savaş; Perovskiy'in Hive Seferi (1839-1840)", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde – Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan* 1, Ed. Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayıncılık, Ankara, (2020) 257-260.

⁴⁴⁰ Özkan, "İklimle Savaş; Perovskiy'in Hive Seferi (1839-1840)", 261-262.

⁴⁴¹ Özkan, "İklimle Savaş; Perovskiy'in Hive Seferi (1839-1840)", 263-266.

açıkça görülmektedir. Muravyev kış aylarının uzun sürmese de sıfırın altında 18 dereceye kadar düşebildiğini, karın çok seyrek görüldüğünü ama sürekli don olduğunu belirtmiştir.⁴⁴² Ayrıca 22 Eylül’de gece çok soğuk olduğunu ve ağır bir şekilde çiy olduğunu⁴⁴³, 24 Eylül’de gece başlayan şiddetli rüzgâr nedeniyle çok acı çektiklerini fakat yakmak için yeterli sopa bulamadıklarını⁴⁴⁴, 29 Eylül’de havanın oldukça soğuk olduğunu belirtmiştir. Kasım ayına gelindiğinde soğukların şiddetinin iyice arttığı görülmektedir.⁴⁴⁵ 17 Kasım’da Hive’de kendisine tahsis edilen odada dayanılmaz bir soğuğun olduğunu⁴⁴⁶, 21 Kasım’da havanın olağanüstü derecede soğuk olması nedeniyle dönüş yolculuğu için kürk, ayak sargısı ve Hive çizmeleri temin ettiğini söylemiştir. Ayrıca olacağını geçmişte gelenlerin tecrübelerine ve çevresinden duyduklarına dayanarak soğuk hava şartları için hazırlandığını belirtmiştir.⁴⁴⁷ Aynı şekilde 28 Kasım’da soğuğun çok şiddetli olduğunu, neredeyse ayaklarının donacağını ve bozkırda yakacak odun bulamadıklarını not etmiştir.⁴⁴⁸ Geri dönüş yolunda olduğu 4 Aralık’ta ise çok fazla kar yağmamasına rağmen, don nedeniyle zeminin cam gibi olduğunu ve yolun tamamının onlardan önceki kervanların kaybettiği deve ve at cesetleriyle dolu olduğunu, bunlar arasında insan cesetlerinin de görüldüğünü belirtmiştir.⁴⁴⁹ Bu noktada, seferin hava şartları nedeniyle gerçekleşmediği düşünülecek olunursa, Rusların bölge hakkındaki bilgisizlikleri nedeniyle bu seferin başarısızlık ile sonuçlandığı söylenebilir. Ruslar bölgenin iklimine ve coğrafi koşullarına hazırlıklı oldukları düşünseler de seferi kış ayında gerçekleştirme kararı son derece yanlış bir karar olmuştur. Bozkırın kış şartları ve uzun ve zorlayıcı bir yol olması, Rusların Hive’ye varmadan pek çok asker ve hayvan kaybetmesine sebebiyet vermiştir.

---

⁴⁴² Muravyev, Muraviev’s *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 109-110.

⁴⁴³ Muravyev, Muraviev’s *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 33.

⁴⁴⁴ Muravyev, Muraviev’s *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 35.

⁴⁴⁵ Muravyev, Muraviev’s *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 38.

⁴⁴⁶ Muravyev, Muraviev’s *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 66.

⁴⁴⁷ Muravyev, Muraviev’s *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 76.

⁴⁴⁸ Muravyev, Muraviev’s *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 80.

⁴⁴⁹ Muravyev, Muraviev’s *Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*, 82.

BÖLÜM 4: MURAVIEV'S JOURNEY TO KHIVA THROUGH TURCOMAN COUNTRY, 1819-20 ESERİNİN TÜRKÇEYE TERCÜMESİ

4.1. Birinci Kitap

4.1.1. Yazarın Önsözü

Gürcistan Askeri Valisi ve Rus İmparatorluk Servisi Piyade Genel Komutanı Aleksey Petroviç Ermolov, bölgede yaşayan göçebe Türkmenler ile dostane ilişkiler kurmak için Hazar Denizi'nin Doğu Kıyısına bir sefer gönderme projesini tasarlamıştır.

Onun isteği, Rus tüccarlarının güvenli bir şekilde demir attığı ve yüklerini güvenli bir şekilde indirdiği kıyıda, küçük bir müstahkem çalışma ile korunacak liman bulmaktır.

Büyük Petro, başlangıçta bu planı, genellikle Tatarya olarak adlandırılan büyük Bozkır aracılığıyla Hindistan ile doğrudan ve kalıcı bir ticaret kurma konusundaki büyük projesinin bir parçası olarak kabul etmiştir. Fakat bu proje, Prens Bekoviç'i ve topraklarına yönlendirdiği tüm birlikleri kılıçtan geçiren Hivelilerin ihanetiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu halk (Hive halkı), antlaşmaya aykırı bir şekilde onu esir alarak büyük ordusu için yeterli erzak temin edilemediği bahanesiyle, kuvvetini farklı köyler arasında dağıtmaya zorlamıştır. Bu da onların Prensi katletmelerine ve birliklerini tamamen yok etmelerine olanak tanımıştır.

Mangışlak, Aleksandr Bay ve Krasnavoda'da kalan üç Rus müfrezesi halihazırda başlamış oldukları tahkimatları terk ederek gemilerine binip Astarhan'a geri dönmek zorunda kalmışlardır. Prens Bekoviç'in talihsiz kaderi bize Hive'nin inançsızlığı ve kana susamışlığı hakkında bir ders vermiş ve o zamandan beri Rusya ile Hive arasındaki tüm ilişkiler sona ermiştir.

Dört aşamalı plan için atılacak ilk adım, Türkmenlerin ittifakını güvence altına almaktır. Onlar Hazar'ın doğu kıyısında, tüm endüstriyel arayışları görmezden gelerek, hırsızlık ve soygunla ve sürüleriyle başıboş bir yaşam sürmekteydiler. Perslerle, mezhep düşmanlığından beslenen, asla dinmeyen ve en ufak öfkeyle yeniden patlak veren bir savaşa girmişlerdir.

1813 yılında, o zamanlar Gürcistan Askeri Valisi olan General Nikolas Feodorviç Ratishtsheff'in, doğu Ermeni olan Derbent tüccarı Ivan Muratoff'u Türkmenlere gönderdiği doğrudur. Bu kişi Astrabad ile ilk ticari bağlantılarından dolayı birçok eş/dost edinmiştir. O, Genel Vali'nin önerilerini, o dönemde savaş için donattığı ve birkaç kez Perslere karşı zafere götürdüğü birçok Türkmen kabilesi üzerinde bir tür egemenlik yürüten Sultan Han'a iletmiştir. Fakat Sultan Han, Rus Genel Valisi tarafından kendisine verilen destek vaadine sevinmemiştir (muhtemelen bu sayede zamanla asi Türkmenler üzerinde üstün bir hakimiyet kurmayı umuyordu). Hemen General Ratishtsheff'e çeşitli aşiret reislerinden ve ulusun en seçkin adamlarından oluşan bir heyet göndermiştir. Sadece birkaç ayrıcalık ve Rus Hükümeti'nin korunmasını talep etti. Ne yazık ki elçiler (İlerleyen sayfalarda sık sık adı geçen Kiyat Ağa'nın da aralarında bulunduğu) Rus Generalinin Gülistan Karabağ'daki kampına subayın, tam yetkili İran Şahı Ebul Hüseyin Han ile bir barış anlaşması imzaladığı sırada ulaştılar. Türkmenlerin İran için ne kadar tehlikeli olabileceğinin farkında olduğu için Rusya'nın koruması alındıktan sonra, Rusya'nın kendileriyle hiçbir müzakereye girmemesini talep etmiştir. Vali teslim olmuş ve elçileri değerli hediyelerle görevden alınmıştır. Bu hayal kırıklığı Türkmenleri büyük bir sıkıntıya sokmuştur. İran'a daha fazla direnemeyeceklerini görerek teslim olmuşlar ve rehineleri vermişlerdir. Bununla birlikte, geri çekilmeyenler, ya Perslerin onları takip edemeyecekleri Balkan Körfezi'ne çekilmişler ya da Hive'ye kaçarak Hive Hükümdarı Muhammed Rahim Han (Kaçar Hanedanı'nın yeminli bir düşmanı) tarafından memnuniyetle karşılanmışlardır. Sultan Han ikincilerdendir ve günümüze kadar Han'ın koruması altında yaşamıştır. Elisabetopol Komutanı Binbaşı Ponomaryov'a Türkmen müzakerelerinin yönetimi emanet edilmiştir. Ben, Kurmay Subay olarak onunla birlikte Hazar'ın doğu kıyısının bir araştırmasını yapıyorum. Bana verilen ek görev, Hive'ye tek başıma ilerlemek, Han ile bir ittifak görüşmesi yapmak ve ülkenin ve sakinlerinin bir tanımını vermektir. Notlarımdaki yazılar gizlice ve mümkün olduğunca kısa ve öz bir üslupla yazılmıştır. Başlangıçta sadece benim ve birkaç yakın arkadaşımın incelemesi için notlar olarak tasarlanmışlardı. Ancak eve döndüğümde, ziyaret ettiğim ülke ve oradaki maceralarım hakkında çok fazla şey duymak istendiğini görünce, bu kaba notları yayınlamaya karar verdim.

Ben sadece başıma gelenleri ya da kendi gözlemime girenleri aktarıyorum ve okuyucuya, bir yabancıнын not almasının ve düşüncelerini en yüksek derecede şüpheli bir halk arasında yazıya geçirmesinin kolay bir iş olmadığını hatırlatmak istiyorum. Asla kitap yazmak niyetinde değildim. Kısaca verilenlerin çoğu detaylandırılabilir ve diğer birçok konu özetlenebilir veya atlanabilirdi. Bu anlatı boyunca, önemsiz görünen adlar sık sık geçiyorsa amacımın, aynı ülkeye gönderilebilecek müstakbel bir Elçiye, muhatap olması gerekebilecek kişilerin durumları ve karakterleri hakkında bir fikir vererek ona yardım etmek olduğunu açıkladığımda, başlanacağını sanıyorum.

MURAVYEV.

4.1.2. Bölüm 1- Hazar Denizi'nin Doğu Kıyısındaki Türkmen Sakinlerini Ziyaret

17 Haziran 1819'da Gürcistan Başkomutanı Aleksey Petroviç Ermolov, Binbaşı Ponomaryov'a ve bana gerekli tüm belgeleri verdi.

Nicholas Ratishtsheff zamanında Türkmenler arasında bulunmuş olan Ermeni Muratoff, tercüman olarak bize eşlik edecekti.

Aynı gün yolculuk için hazırlıklarımı yaptım ve Tims Katedrali'ne ilahi yardım için dualarımı sundum. Binbaşı Ponomaryov'un ayrı bir özel komisyonu vardı. Devraldığı hediyeler sadece Türkmenler için tasarlanmıştı. Validen aldığım ve Türkmenlerleyken ve Hive'deki müzakerelerimde kesinlikle uymam gereken talimatlar arasında şunlar vardı:

“Kendinizi beğendirme kapasiteniz ve Tatar diline aşinalığınız iyi değerlendirilebilir. İltifat sanatlarına Avrupalı bir bakış açısıyla bakmayınız; Asyalılar tarafından sürekli olarak kullanılırlar ve bu konuda fazla savurgan olmaktan korkmanıza gerek yoktur. Özellikle de gideceğiniz ırk elimizde çok az bilgi bulunan bir ırk olduğu için bu kabileler arasında ikamet eden birinin size benden daha iyi önerilerde bulunacaktır ve böylece daha faydalı araştırmaları yapabileceksiniz. Nitelikleriniz ve şevkiniz, Türkmenlerle dostane ilişkiler kurma girişiminin sonuçsuz kalmayacağını ve onlara Hükümetimiz hakkında vereceğiniz hesabın gelecekteki davaların yolunu açacağını ummak için bana iyi bir neden veriyor.”

18 Haziran'da Tiflis'ten ayrıldım ve Leksis'e karşı Dağıstan'a faal hizmette ilerleyen 250 Kazaktan oluşan bir müfrezenin bulunduğu Sagala karakoluna ulaştım.

19'unun gecesi Tausk'ta geçtim. Bütün gün korkunç bir yağmur yağdı.

20'sinde hava sıcaklığı dayanılmazdı. Bahçelerle çevrili çok güzel bir kasaba olan Elisabetopol'a (yerliler tarafından Hansa denir) ulaştım ve Ponomaryov'un bölgenin komutanı ile olan askeri işi o zamandan önce sonuçlanamadığı için 1 Temmuz'a kadar orada kaldım.

Şehrin önünde, Tiflis yolu üzerinde, Prens Zizianov zamanında Han Javot tarafından işgal edilen, silahları hala kulelerde görülen eski bir kale durmaktadır. Bu kale artık harap durumdadır; iç kısmında bazı görkemli taş binaların kalıntıları vardır. Gizli yeraltı geçitleri vardır. Ancak hepsi ya düşmüş ya da düşmekle tehdit edilmiştir. Sakinler tarafından kuşatma sırasında getirilen hazineleri içerdiği söylenir. Eski Kağan'ın en değerli hazinesinin de burada, kalenin dışındaki bir bahçeye gömüldüğü ve öldürülen Han Javot'un oğlu tarafından topraktan çıkartıldığı söylenmektedir. Ancak bu sadece bir rivayettir. Kalenin duvarları içinde, çevresi 8,2 metre olan devasa bir ağaç dikkatimi çekti.

1'inin akşamı, yolda bozulan bir at arabası ile Elisabetopol'den ayrıldık. Bu kaza bana geceyi, ulaşmayı umduğum Kurge'ye giden yolun yarısında ve açık havada geçirmek zorunda bıraktı. Ay yükselince tekrar yola koyuldum ve gün boyu dayanılmaz bir sıcaklık vardı. İkinci gece Turgan'a ulaştım. Mingitsuer'de Kur'u feribotla geçtim.

Yolum şimdiye kadar çorak bir bozkırdan geçmişti, yer yer tuzlu bataklıklarla doluydu, ama daha sonra ülke (coğrafi) karakterini tamamen değiştirdi. Kur'un kıyıları çok güzeldi, her iki tarafta da Ermeni çiftliklerinin görüldüğü hoş bir orman ve bahçe manzarası sunuyordu.

Önümde, nehirden ayrılırken, radyasyonun ısıyı büyük ölçüde arttırdığı bir dizi steril tepe vardı; ama sağda, ortasında harabelerin bulunduğu zengin bir şekilde ekilmiş, Arraş⁴⁵⁰ kasabasına ait kalabalık, geniş bir ova uzanıyordu. 3'ünün sabahı çok erken saatlerde Turgan'dan ayrıldım ve gece Şirvan Hanı Mustafa'nın eski ikametgahı olan Yeni Şamahı'ya⁴⁵¹ ulaştım.

Hanın selefleri her zaman Eski Şamahı'yı başkentleri yapmışlardır. Ancak ilk günlerden itibaren halkın çoğunluğu yeni şehrin çevresindeki verimli ülkeye yerleşmişlerdir.

---

⁴⁵⁰ Arraş. Soimalov'un M.S. 1726 tarihli Hazar Tanımı'nda bu kasabanın adı Arrash'tır.

⁴⁵¹ Yeni Şamahı - 40° 37' N.

Şirvan Hanı Mustafa atalarının başkentini terk etmiş ve tebaasını aralarındaki varlığıyla korkutmak için Yeni Şamahı'yı inşa etmiştir; ama ova hemen terk edilerek, sakinler kendilerini dağlara atıp Han'ın ikametgâhını değiştirmek zorunda kaldığı Fith'e yerleşmişlerdir. Yeni Şamahı artık sadece bir Kazak Karakoluydu.

Yol, düz arazide yaklaşık dört buçuk mil boyunca uzanır ve ardından Yeni'yi Eski Şamahı'dan ayıran sarp tepelerin üzerinden geçer. Bu dağ yolunun uzunluğunda söz edilecek bir şey yoktu. Yol çok sarptı, atlar epey yorulmuştu ve akşama doğru istasyona büyük bir güçlkle vardım. Muhteşem bir gösteri şimdi emeklerimi ne ödüllendirdi!

Ufka doğru uzanan zengin şampanya; arasında durduğum pitoresk tepeler, bazıları yamaçlarda, bazıları çukurlarda bulunan, her tarafı mısır demetleriyle çevrili sayısız Ermeni köyü; çiftçilerin hepsi hasatla meşgul. Tüm bunlar bir araya gelerek muhteşem bir manzara oluşturmaktadır. Ancak bu verimli ova, pitoresk olmaktan çok, özellikle Şamahı semtinde büyük ölçüde sürdürülen ve ülkeye zenginlik ve refah getiren ipekböceği kültürüyle dikkat çekicidir.

Eski Şamahı⁴⁵² veya Köhneşehir (yani “eski şehir”), harabeleri, hamamları, camileri ve sarayları ile heybetli bir görünüm sunmaktadır.

Tahkimatlar bile bu antik başkent inşaatçılara duyduğumuz hayranlığı uyandırıyor. Han'ın kalesi, şehrin güzel manzarasını sunan yükselen bir zemin üzerindedir. Postane, asil oranlarda bir kervansarayda kurulmuştur. Kaleden biraz uzakta, kalıntıları burada kalan bakire bir Çariçe olan Lutra tarafından inşa edilen bir kale vardır. Duvarların içinde yapılan bazı derin kazıların mezarının yerini işaretlediği söyleniyor. Sıradan insanlar, bu boşlukların Mustafa tarafından hazine umuduyla yağmalandığına. Ancak Lutra'nın ruhunun çabalarını boşa çıkardığına inanmaktadır.

Aynı 5'inde Eski Şamahı'dan yola çıktım ve yol üzerindeki iki duraktan geçerek nihayet geceyi geçireceğim Glubokaya-balka'ya ulaştım. Glubokaya-balka sadece çorak ve susuz bir bozkırın ortasındaki bir Kazak garnizonudur.

Ülkenin görünümü burada değişmektedir ve göz, kasaba ve mezra kalıntılarıyla dolu, yalnızca bazı tepelerin ve geniş aralıklarla ara sıra mera parçalarının bulunduğu bir bozkırla karşılaşmaktadır. Ertesi gün, iyi inşa edilmiş ve düzenli bir kale olan Arbat'ın

---

⁴⁵² Eski Şamakha, 1726'da ünlü Nadir Şah tarafından yağmalandı.

Kazak karakoluna ulaştım ve burada Elisabetopol'den benden önce ayrılan hediyelerle dolu arabayı geçtim. 7'sinde Bakü'ye ulaştım.⁴⁵³ Şehrin önündeki tepelerden tüm yeri, denizi ve gemileri iyi görebiliyordum. Kasaba çift duvarla çevrilidir. Duvar kuleli, kabartmalı ve silahlarla döşenmiştir. İç güzel ve geniştir. Ancak duvarları olmayan kel tepeler hoş olmayan bir görünüme sahiptir. Mahallede ağaç ve su kıtlığı, kalenin değerine büyük bir dezavantajdır ve yerin durumu genel olarak kötüdür. Bakü'nün sokakları dar; binalar yüksek ve fena değildir. Kasaba çok sayıda nüfusa, adil bir pazara ve mükemmel kervansaraylara sahiptir. Astarhan ile önemli bir ticareti vardır. Limanda gemi yapımı devam etmektedir. Ancak tekneler yalnızca kıyı boyunca ilerlemekte ve Gilan'dan daha ileri gidememektedirler. Kıyıda, "Kız Kulesi" olarak bilinen ve adını aşağıdaki trajik hikâyeye borçlu olan yüksek bir kule durmaktadır.

Eski zamanlarda Bakü Valisi, kendi kızına âşık olmuş ve kendi kızını karısı yapmak istemiştir. Kız uzun süre ebu evliliğe direnmiş, ama sonunda babasının deniz kıyısında onun için utancını gizleyebileceğı yüksek bir kule inşa etmesini rızasının bir koşulu haline getirmiştir. Kule çabucak inşa edilmiş ve kız, babasını yüksekliğini gösterme bahanesiyle en tepeye çıkmaya ikna etmiştir. Babası aşağıya bakmak için eğilirken kız bu fırsatı değerlendirerek onu korkuluğun üzerinden itmiş ve kendini de onun peşinden denize atmıştır.

Bizim için donatılan iki gemiyi limanda hazır halde bulduk, gerekli malzemeleri koyduk ve bir subay ve Bakü garnizonundan otuz adam alarak gemiye çıktık. Gemiler, bir yıl önce (1818) Astarhan'dan gelen Teğmen Basargin komutasındaki Korvet Kasan, 18 Guns ve Teğmen Ostrolopov komutasındaki Tüccar Sloop St. Polikarp idi. Sonuncusu silahlı değildi, yalnızca birlikler ve yedek bagaj için bir nakliye amaçlıydı. Korvette bulunan deniz görevlileri şunlardı: Teğmen Basargin, iki astsubay, Juriyev ve Ivanov, Papaz, Cerrah, Formizin, Topçu Teğmen Linitzki, Kılavuz ve Kaptan. Söylenenlere göre kuvvet 160 adama ulaşmaktadır. 8'inin akşamı gemi zabitlerinin davetini kabul ettik ve "Deniz Hamamı" adlı küçük bir eve varmak üzere kıyıya çıktık; yolumuzda, kıyıdan yedi mil uzakta bulunan ve yüzeyin üzerinde yükselen birkaç kule dışında tamamen sular altında kalan büyük kervansarayın kalıntılarını geçtik. Bu binanın ne zaman ve nasıl denize battığı bilinmiyor ama büyük ihtimalle bir deprem sonucunda

---

⁴⁵³ Bakü, Farsça rüzgâr ve sokak kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur.

batmıştır. Bu noktada yaklaşık 5,4 metrelik bir derinlik vardı ve her 13 yılda bir, kıyının bu bölümünde önemli değişikliklerin meydana geldiği, denizin bazen karadan çekildiği, bazen de karaya girdiği fark edilmektedir.

Hem ürettiği nafta hem de dört bir yanına dağılmış ve tarihi araştırmaları davet eden güçlü kalıntılar nedeniyle bölgenin tümü dikkat çekicidir.

17 Temmuz'da tekrar korvete bindik ve ertesi akşam (18'i) saat 6'da demir alıp nakliyenin bizden önce 15'inde geldiği Sara Adası'nda durduk. İlk önce güçlü bir esinti vardı, daha sonra gece bastırdı ve ertesi günün tamamını gözle görülür bir ilerleme kaydetmeden tramola yaparak geçirdik. Ayın 20'sinin gecesi bir ölüm sessizliği çöktü ve iki buçuk saat hareketsiz kaldık, ama gün ağarırken Sara'yı gördük ve öğlen vakti adanın yakınlarına demirledik. Bu ada altı mil uzunluğunda, hilal şeklinde, kumsalı kabuklu ve Rus işgalcilerin oraya buraya söğüt ektiği birkaç yer hariç tüm yüzeyi sazlarla kaplı bir adaydı. Eskiden buradaki kuyularda su acıydı. Ancak Ruslar kuyular için ahşap kaplamalar getirdiler ve onları sürekli boşaltıp temizleyerek bir tatlı su kaynağı elde etmeyi başardılar.

Nakil gemisi şimdi Lenkeran kalesine odun almak için yelken açtı.

Sara'dan uzaklığı yaklaşık 12 mildir. 24'üne kadar demirde kaldık ve bunca zaman durmadan yağmur yağdı.

24'ünün sabah saat 7'de, kuzeydoğu'dan gece yarısına kadar süren güzel bir esinti vardı. Ertesi gün aniden rüzgâr kesildiğinde ve saatte 1 buçuk knotu zar zor attığımızda Türkmen kıyılarını görmek için can atıyorduk. Bu durum tam iki gün sürdü - esinti ve sağanak yağmur yoktu ve üçüncü günün akşamına kadar gökyüzü açıldı.

Adını duyduğumuz sözde "Gümüş Tepe"ye gitmek istedik ama mürettebatın hiçbiri sahili bilmiyordu.

Sonunda Türkmen toprakları ve kıyıdan kuzeydoğu yönünde uzanan Ak Tepe görüldü. Kıyı oldukça uzundu ve denize yaklaştıkça yüksekliği azalmaktaydı. Kıyıdan 5 buçuk mil açıkta 4 buçuk kulaçta demirledik ve teleskoplarımızla sahili ararken birtakım "Kibitkalar" (Türkmen evleri) bulduk. Tercüman Petroviç, ertesi sabah karaya çıkıp ülkeyi keşfetmem gerektiğine karar verildi. Böylece 12 kürekli uzun tekne korvetten indirildi ve bir 12 librelilik ve iki şahinle silahlandırıldı. Grup, altısı tüfek taşıyan 24

kişiden oluşuyordu ve aynı akşam geri dönmeyi umduğumuzdan, yalnızca o gün için erzak ve su aldık. Bir buçuk saat sonra sahile 120 yarda yaklaştık ve yaklaşmamızı sağlayacak yeterli su olmadığı için demirlemek zorunda kaldık; bu yüzden sadece silah ve giysilerimizle karaya çıktık. Su hattından kırk metre ötede, rüzgârın kuma çarpmasıyla ortaya çıkan ve çalılarla kaplanmış bir sürü höyük vardı. Bunlardan birine tırmandım ve teleskopumla Ak Tepe'nin izole bir tepe olmak yerine, başka bir zincire bağlı olması gereken büyük bir dağ olduğunu keşfettim. Tepe yaklaşık sekiz mil uzaktaydı ve durduğum yerden bakıldığında suyla o kadar ayrılmış görünüyordu ki kendimi müstakil bir adada hayal ettim.⁴⁵⁴

İlk başta, Türkmenlerin “Kirshimas”⁴⁵⁵larının (teknelerinin) gizledikleri körfezi keşfetmek için kuzeye doğru gitmek istedim. Ancak daha önce burada bulunmuş olan topçu subayı Petroviç ve Agejeve adlı bir denizci olan Dobriç, bana bunun yerine güneye, daha çok Astrabad yönüne gitmemi tavsiye etti; ben de daha da öteye varma umuduyla onların tavsiyelerine göre hareket ettim. Uzun teknedeki grubun geri kalanı bize ayak uydururken, dört denizci ve Petroviç ile birlikte sahil boyunca ilerledim. Susuzluk çekmeye başladık ama bulduğumuz su oldukça tuzlu ve içilmez durumdaydı. 11 mil boyunca kıyıda durmaksızın yürüdük, develerin, atların ve yalınayak adamların izlerini ve sonunda çalılar arasında üzerinde işaret olan bir direği buldum, bu da bana Türkmen arabalarının orada gizlenmiş olabileceğini düşündürdü. Bitki örtüsünün altından oraya süründüm, ama sadece ortasında direğin sıkışmış olduğu bir sürü kuru fırça odunu olan bir kum tepesi buldum. Yorgun ve hayal kırıklığına uğramış bir şekilde, gece 3'te korvete geri dönmeye karar verdim ve Petroviç'i bölgenin sakinlerinden bazılarını bulmaya çalışması için kıyıda bıraktım.

Bu planı uygularken, aniden denizden şiddetli bir fırtına çıktığında karadan sadece 1.500 adım uzaktaydık, ona karşı koyamayacağımızı gördük; dalgalar üzerimize geliyordu ve Juriyev geri çekilmemizi tavsiye etti.

Bu fırtına bende büyük bir endişe yarattı, çünkü erzak ve suyumuz yoktu ve bir hafta daha esmeye devam etmesi oldukça olası görünüyordu. Ayrıca Türkmenlerden ani bir saldırı ihtimali bana tedirginlik için başka bir sebep daha verdi. Elimden gelenin en

---

⁴⁵⁴ Daha sonra, görünen denizin yalnızca bir tuz bozkırı ya da kuru bir göl olduğunu, kristalleşmiş tuzla kaplı olduğunu ve ısının oluşturduğu hareketli buharların arasından parıldayarak uzaktan oldukça su gibi görüldüğünü öğrendim.

⁴⁵⁵ Kirshims. Bu kelime türetilmiştir Türk Kiriji yani düz tabanlı bir tekne.

iyisini yapmaya karar verdim, iki şahini karaya çıkardım ve birkaç tepeyi işgal ettim. Juriyev ve benim gece boyunca dönüşümlü olarak ziyaret ettiğimiz bir dizi nöbetçiyi kampın etrafına yerleştirdim. Ayrıca, korvetin yerini belirlemek için büyük bir ateş yaktık. Etrafa savrulan ince, kör edici toz hepimiz için büyük sıkıntı teşkil etti. Tatlı su için yeri kazdım ama başarısız oldu, elde ettiğimiz su acıydı ve içmeye uygun değildi.

Akşam, Petroviç bölgede kimseyi bulamadığı haberiyle geldi, bu yüzden yorgunluktan ve susuzluktan bitkin halde kumların üzerinde çok perişan bir gece geçirdik. Ertesi gün (30'unda) durumumuz her saat daha kritik hale geldi; fırtına giderek şiddetleniyordu, erzaklar sona erdi ve susuzluğumuz giderek daha dayanılmaz hale geldi, öyle ki bazı adamlar susuzluklarını dindirmek için son bisküvilerini deniz suyuna daldırdılar, gerçekten de en uç noktadaydık ve harekete geçmek zorunlu bir eylem haline geldi.

Bu yüzden, bazı Türk yerleşimlerini (“Yurtlar” olarak anılır) ya da akan tatlı suları keşfetme umuduyla, bozkıra, uzaktan görünen tepelere gitmeye karar verdim. Bu nedenle Juriyev’e, gün içinde bir gözcülük ekibi göndererek konumumuzu denize daha yakın bir noktaya kaydırmasını ve daha kompakt hale getirmesini söyledim. Uzun-tekne aniden batmaya başladığında, başlama noktasındaydım; Hepimiz denize atladık, her şeyi denize attık ve büyük bir güçle tekneyi sahile çekmeyi başardık ki, teknede bir sızıntı olduğunu gördük, ama çok ciddi değildi. Topçu subayı Petroviç, ben, dört denizci ve iki öncüden oluşan grup, silahlanıp bozkırın karşı kıyısına doğru yola çıkmıştık.

Bir saatten fazla bir süre boyunca ağır kumda yürüdük ve oldukça bitkindik, aniden büyük bir kurumuş tuzlu gölün merkezini oluşturan siyah bir bataklıkta dizimize kadar battık. Burada, ünlü “serap”ın aldatıcılığının acı bir deneyimini yaşadık. Çünkü bu kuru tuzlu göl uzaktan, kıyılarında insanlarla birlikte bir su parçasına benziyordu; ama oraya vardığımızda hiçbir yerde su yoktu ve adamlar çalılara dönmüştü. Soğuk bir dereye dalmak yerine kendimizi bir bataklıkta bulduk! Adımlarımızın izini sürmek zorundaydık. Dönüş yolunda üç farklı yerde su için kazı yaptım ama hepsinde acı ve içmeye uygun olmayan su buldum.

Bu arayışta İran’da duyduğum ve zamandan tasarruf sağlayan bir yöntem kullandığımı söyleyebilirim: Bu, kazılan kuyuya suyu hemen getirmek için kuyuyu ateşe vermekten başka bir şey değildir. Plan, su elde etme konusunda tamamen başarılıydı. Ancak ne yazık ki suyun kalitesini değiştiremedi. Yoruldum ve hayal kırıklığına uğradım, şimdi

grubuma döndüm ve başka bir girişimde bulunmamaya, fırtınanın dineceğine güvenmeye karar verdiğimi söyledim. Sonunda hava düzeldi ve astsubay ve 12 denizcinin korvetlere gönderilmesine karar verildi. Ay yükseldiği için bu durum ertelendi. Ponomaryov'a birkaç kelimeyle durumumuzu anlatan, yardım için yalvaran ve herhangi bir aksilik durumunda Astrabad'a yürüyerek gitmemiz gerektiğini söyleyen bir not gönderdim. Öğlene doğru (31'inde), uzun tekne, küçük bir erzak ve Ponomaryov'dan geri dönmemiz için yalvaran bir mektupla geri döndü. Bu sırada deniz alçalmıştı, biz de yola çıktık ve iki-üç saat içinde güvenli bir şekilde korvetimize ulaştık. Enlemi aldım ve 37°24'37"K'da olduğumuzu tespit ettim.

Kont Voinoviç'in haritası⁴⁵⁶ bizi "Ak Tepe"nin tam karşısına konumlandırmaktaydı. Ancak sıradan gemi haritası bizi bu noktanın çok kuzeyine yerleştirmekteydi, bu yüzden önümüzde duran tepenin "Yeşil Tepe" olduğu sonucuna vardım. Astrabad dağ silsilesinin görünürde olmaması nedeniyle bu görüşten güç alarak, daha güneydeki "Ak Tepe"yi denemeye karar verdik. Akşam demir aldık ama rüzgâr elverişsizdi ve çok az ilerleme kaydettik.

Pazar sabahı (1 Ağustos) kıyıya yakın üç Türkmen gemisinin görüldüğü söylendi. Güverteye çıktık ve 10 tekne fark ettik; yelkenleri hazır ve kuzeye doğru ilerliyorlardı. Biz sayısını hesaplayamayacak kadar endişeliydik. İşaret olarak bir silah ateşlendi ama bunu anlamadılar ve hepsi bizden uzağa yelken açtılar. Onlara iki el ateş ettik, ama menzil dışındaydılar, bu yüzden aralarında Petroviç'in de olduğu silahlı bir grupla bir tekneyi peşine gönderdik. Son "Kirshime"yi (tekne) imha etmek için bir girişimde bulunuldu. Ancak mürettebat durumu görünce, onları hemen karaya doğru kovaladılar. Çalılıklara kaçtılar, sayıları 5 erkek ve 3 kadındı. Grubumuz akıllıca davrandı ve inerek onları kovaladılar. Petroviç adamlardan birini durdurmayı başardı ve düşmanca bir niyetimiz olmadığını, sadece dostça planlarla geldiğimizi söyledi. Bunun üzerine yalaka saklandığı yerden çıktı ve merhamet diledi. Korkacakları bir şey olmadığına bir kez daha güvence verdik ve sonra, ülke adamlarının büyük saygı duyduğu, tekne sahibi altmış yaşında yaşlı bir adam dışında hepsini serbest bıraktık. Bu kişinin adı Devlet Ali'ydi.

---

⁴⁵⁶ Kont Voynoviç'in 1781-82'de Hazar Seferi Dergisi: Moskova, 1810.

Tüm ilgimize ve dostane güvencelerimize rağmen bize inanmadı, kendini tutsak olarak gördü ve kendini korkunç bir kader bekliyor gibi mahzun bir tavır takındı.

Sorgularımıza verdiği yanıtlardan, gerçekten “Ak Tepe”nin karşısında ve “Gümüş Tepe”nin⁴⁵⁷ biraz güneyde olduğumuz ortaya çıktı. Bu Türkmenlerin “Yurtları”, deniz kıyısında, yukarıda bahsedilen iki tepe arasında yer almaktadır. Buranın adı Hasan Kulu ve burada 1813’e kadar General Ratishtsheff’e Elçi olarak gitmiş olan yaşlı Kiyat Aga⁴⁵⁸ yaşıyor. Türkmenler, sürülerini “Gümüş Tepe”de otlatırlar ve oldukça uzak bir mesafede olmasına rağmen, tüm ticaretlerinin bağlı olduğu tekneleri için elverişli olduğunu düşündüklerinden dolayı hala en sevdikleri tatil yeridir.

Su kaynaklarını, Gümüş Tepe’den denize dökülen ve köylerinden arabayla yaklaşık yarım günlük mesafede akan “Gürgen-Jai”⁴⁵⁹ (Gürgen Nehri) nehrinden sağlarlar. Gürgen Nehri, Astrabad’dan tam bir gün uzaklıktadır. Yolda Hoca Nefes⁴⁶⁰ adında başka bir küçük nehir var.

Devlet Ali, diğerlerinin yanı sıra, yerlilerin Büyük İskender’e⁴⁶¹ attığı Gümüş Tepe’de olmak üzere, Türkmenlerin ülkesinde bulunan birçok büyük şehrin harabelerinden söz etti. Petroviç’in sık sık sözünü ettiği Sultan Han veya Yâdigar şimdi 1813 savaşının sonunda Perslerden sığındığı Hive’ydi. Devlet Ali’den toplayabildiğim bilgiler kadarıyla, Türkmenlerin ortak bir Hükümdarları olmadığını, kabilelere bölündüklerini, her kabilenin kendi özel büyüğünü veya şefinin olduğunu söyledi. Devlet Ali, bu tür sadece beş Reis’ten bahsedebildi. Ancak daha birçoklarının olduğuna dair bana güvence verdi. Ayrıca Hive halkının Türkmenlerle büyük bir dostluk ve sürekli ilişki içinde yaşadığını ve buradan Hive’ye gitmek için toplam 15 günlük bir yolculuk gerektiğini söyledi.

Ondan daha fazla bilgi alamadık. Yabancılar arasında yalnız kalma konusunda çok soğukkanlılık gösterdi ve Kiyat Ağa’yı gönderme sözü vererek bir an önce karaya

---

⁴⁵⁷ Gümüş Tepe adını Türkmenlerin (Gumish Tapa olarak andıkları) harabeler arasında toprak kaplarda sık sık buldukları gümüş sikkelerden almıştır. O zamanlar yerliler sikkelerin üstlerindeki yazıyı çözemedikleri için onların Büyük İskender dönemine ait olduklarını düşündüler. Bu harabelerin 1 buçuk x 2 feet ölçülerindeki tuğlaları uzun süredir Türkmenler ve İran arasında bir ticaret ürünü olmuştur- Strahl.

⁴⁵⁸ Kiyat Aga Türkmen özelliklerinin sahra karakter tipini sunar- Strahl.

⁴⁵⁹ Jai Rusça’da çay, Türkçe’de nehir anlamına gelir- Strahl.

⁴⁶⁰ Khwaja (Hoca), Mekke’ye giden Müslüman hacılara verilen lakaptır. Khwaja Nefes, kelimenin tam anlamıyla hacı nefesi anlamına gelir.

⁴⁶¹ Persler, başka türlü açıklayamayacakları harabeleri genellikle Büyük İskender’e atfederler, tıpkı İsviçrelilerin Sezar’ı tüm eski kulelerinin kurucusu yapması gibi, vb- Strahl.

çıkmaq istedi. Bu, bazı “Yurtlar” bulmamız gerektiğini söylediği yerin karşısına demir atmamıza karar vermemize sebep oldu ancak geniş sığılıklar bizi kıyıdan o kadar uzakta durmaya zorladı ki, onu gözden kaybettik. Akşam, genel bir konsültasyonda, Ponomaryov’un önerisi üzerine Devlet Ali ve Petroviç’i karaya çıkarmaya ve dönüşlerini Gümüş Tepe’nin karşısında beklemeye karar verdik. Türkmenlerle müzakereleri başlatmanın yanı sıra bu tepenin karşısındaki kıyıya yaklaşmayı, temiz bir su kaynağı elde etmeyi ve düşünülen liman için en iyi yeri arama olanağına sahip olmayı umuyorduk. Akşama kadar demir atıp, rüzgârın inmesini ve Petroviç ile Devlet Ali’yi karaya çıkarmayı bekledik. Akşam olmadan önce Gümüş Tepe’ye gitmemiz kararlaştırıldı, oradan Hive yolculuğum için yola çıkmam gerekiyordu. Geceleyin ateşin yansımalarını gökyüzünün iki yanında gördük. Bu görüntünün Devlet Ali tarafından tutuşturulan kuru otlardan kaynaklandığını tahmin ettik.

Daha sonra demir attık ve günün bitmesini bekledik. Sabah 7’de Gümüş Tepe’ye geldik, Sara’dan beri hazır bekleyen ve üç gündür burada olan küçük yelkenli teknemizi bulduk.

Küçük yelkenli teknenin Komutanı Teğmen Ostolopov, ilçede toprak tepede dolaşan Göçebe Türkmenlerin Şefi Nazar Mahrem’i bize takdim etti. Görünüşü hoştu. Ancak gerçek karakteri görünüşünün tam zıttıydı. Ondan, bu “Ahl”de (köy), buraya temelli yerleşen 200 Türkmen ailesinin⁴⁶² olduğunu öğrendik. Onlar tarımla uğraşıyorlardı ve müreffeh görünüyorlardı. Nazar Mahrem’i konuksever bir şekilde ağırladık ve kendisi o sırada bir panayıra katılan ya da Perslerle bazı ticari işlemlerde bulunan Kiyat Ağa’ya Petroviç’i götürmeyi üstlendi. Türkmenler arasında Kiyat’ın saygınlığı çok önemlidir. Birkaç kabilenin ileri gelenleri tarafından onların reisi olarak kabul edilir. Ancak yine de “Tanrı bizim tek yöneticimizdir” derler. Bu insanlar Perslere karşı yenilmez bir nefret beslerler.

Şu anda “pılav” yediğimiz ve kendimizi onlara sevdirmek için elimizden gelen her şeyi yaptığımız sekiz Türkmen tarafından ziyaret edildik. Petroviç’in Kiyat’a nakli meselesi, daha önce üç duka karşılığında süreci yönetmeyi kabul etmiş olan Nazar Mahrem’in taleplerinde şimdi beş duka, sonunda da on duka yükseldi. Sonra Ponomaryov sabrını yitirdi ve Nazar Mahrem’i hariç herkesi korvetten dışarı gönderdi. Ama Nazar Mahrem

---

⁴⁶² Bir Kibitke’nin altı kişi olduğu tahmin edilebilir. Kelime Rusça’da yarı örtülü, kötü inşa edilmiş, dört tekerlekli bir araba anlamına gelir, göçebe sürüler arasında ise bir aile anlamına gelir- Strahl.

şimdi görevi üstlenmeyi reddetti ve bizi Devlet Ali'ye yönlendirdi. Daha sonra kabul etti, ama Devlet Ali'ye küçük bir hediye verdiğimizde, Nazar o kadar kıskandı ki, onu biraz çakmaktaşı ve bir kilo barutla yatıştırmak zorunda kaldık. Türkmenlerin basit yaşam tarzlarının, altın için doyumsuz şehvetleriyle dikkate değer bir tezat oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Gümüş Tepe çok yüksek görünmüyor. Türkmenler, yamaçlarında Guşi Tepe adlı bir kasabanın kalıntılarının görüldüğünü söylerler. Buradaki enlemi 37°5'22 olarak buldum.

Bu sabah (4 Ağustos) küçük yelkenli tekneye bindim ve oradan Gümüş Tepe'nin bir buçuk mil güneyinde denize dökülen Gürgen Nehri'ni daha yakından görmek için Ostolopov'la birlikte bir kayıkla ilerledim.

Sloop'un (Küçük yelkenli tekne) 10 asker, 2 şahin ve 1 top taşıyan teknesi bizi takip etti. Ancak kıydan yaklaşık bir mil uzakta sığılıklar ilerlemesini durdurdu. Denizciler şimdi sandalı karaya çektiler ve bir "Kulass"a (Türkmenlerin kano olarak kullandıkları içi boş bir kütük) bindim ve nehir ağzından yaklaşık bir mil kadar ilerledim.

Gürgen nehri bir bataklıktan akar, çamurlu bir tabana sahiptir, genişliği 12 ila 24 yarddır ve alçak kıyıları vardır, bunların her iki tarafında bataklık uzanır ve yaklaşık 1 metre yüksekliğinde bir otlak kaplıdır. Suyun tadı acı ve bataklık kokuludur. Nazikçe dökülmesinden dolayı nehir durgun bir akışa sahiptir. Yaz aylarında sık sık kurur. Ancak asla tamamen susuz kalmaz. Ağzından bir mil ötede "Baktsha" (bitki yetiştirme) fark ettim. Bu, bu kısımdaki Türkmenlerin tarımcılıkla uğraştığını kanıtladı. Bu noktada nehir 1,8 metreden daha derindir, kıyıları daha yüksek ve kurudur. Ancak bu derin kıyıları yaklaşık 400 veya 800 yarda kadar uzanır ve daha da yukarılarda nehir tekrar bataklığa ve düzlüğe dönüşür. Bu noktada, Türkmenlerin sürülerini geçirdikleri ve Astrabad'a giden ana yolun geçtiği bir sığ bölge de vardır. Buradan Gümüş Tepe'nin manzarasını güzel bir şekilde gördüm. Geçidin 3 mil kadar 33° kuzeybatısında yer alır. Burada yaşayan bazı Türkmenler ile iki saat kadar sohbet ettim; beni köylerine davet ettiler. Ertesi gün onları ziyaret edeceğime söz verdim. Rusların Gümüş Tepe'deki yerle bir kaleyi restore etmesinin kendi ülke adamlarının evrensel arzusu olduğunu söylediler, "çünkü" dediler, "o zaman İranlılardan tahribatın intikamını alabiliriz. Biz Türkmenler aptal insanlarız, yoksa burayı daha önce kendimiz yeniden inşa etmeliydik ama bu

bizim beceremeyeceğimiz bir iş. Hepimiz çağrılıydık, 10.000’den fazla adam toplardık ve o zaman Persleri cezalandırabilirdik, tıpkı beş yıl önce bu yerde Sirdarları yendiğimizde ve birçok sığır ele geçirdiğimizde yaptığımız gibi.”

Onlara silahları sevip sevmediklerini sordum. Gülümseyen bir yüzle birbirlerine baktılar, dillerini şakladılar ve bu düşünceye çok sevindikleri belliydi. Hive ile sürekli ilişki içindeydiler ve bana 5 ya da 6 kişilik bir refakatle oraya güvenle gidebileceğimize dair güvence verdiler.

Onların anlattığına göre Hive büyük bir şehirdi ve Han son derece zengindi. Bu yörenin Türkmenleri ziraatçıydılar, toprak verimliydi ve büyük ölçüde hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Onlar ayrıca da barut üreticisidirlere ve görünüşe göre tek eksiklikleri mekanik işlerdeydi. Nehirden 11 mil uzaklıkta bir orman Astrabad’a kadar uzanır. Bu ormanın geniş boyutlarda olduğu ve iyi kereste sağladığı bilinir. Ben gelmeden bir gün önce Petroviç’in bu “Ahl”da olduğunu öğrendim. O, Kirshime’den (tekne) Kiyat’a giden yola Devlet Ali ve iki köylü eşliğinde çıkmıştı.

6 Ağustos- Bu sabah sloop’un teknesi Nazar Mahrem’i ve “Ahl”ın (köy) ileri gelenlerini götürmek için gönderildi. Korvete gün ortasına doğru geldiler. Reislerden biri Devlet Ali’nin temsilcisi olarak ortaya çıktı. Nazar Mahrem, Devlet Ali’ye özel bir davetiye göndermenin gereksiz olduğuna bizi ikna etmek için elinden geleni yaptı; ama muhtemelen onun amacı, Han’a yönelik hediyeyi almaktı. Devlet Ali geldiğinde, Hanların davetsiz ziyaret etmesini yasaklayan geleneği ihlal etmek istemediği için daha önce gelmediğini açıkladı.

Ancak asıl nedeni, Hanlığını borçlu olduğu Perslere duyduğu korkudan dolayı, bizimle bağlantı kurmak istememesiydi. Devlet Ali diğer Türkmenlerden daha fazla zekâ gösterdi; kendisi Ağa Muhammed Han’ın ordusunda görev yapmıştı ve Tiflis’in yağmalanmasında bulunmuştu. Artık hüküm süren Şah Fatteh Ali’den uzaklaşmıştı ve kendi doğduğu yerde derhal Reis seçilmişti. Ondan, diğerlerinden daha önce duyduklarımızın ötesinde başka bir bilgi alamadık; hiç kimsenin Türkmenler üzerinde egemenlik iddiasında bulunmadığını kabul etmiyor ve eğilimlerine bir Rus’tan çok Pers gibi görünüyordu. Ayrıca bize, “Ahl” (köy) Hasan Kulu’dan Kiyat Ağa, Gerai köyünden Tagan Kulic Han, aynı yerdeki Tepe Mirza Han ve Hocam Kulibay ve Etrek’den Tagan Kadı gibi yaşlılar veya Reisler arasında en dikkate değer olanlardan

bazılarını da tanımladı. Etrek Nehri, Gürgen'in 18 mil kuzeyinde akar. "Ahller" her iki nehrin kıyısında yer alır. Ancak tüm Gürgen boyunca surların ve şehirlerin kalıntıları görülür.

Pomaryov yukarıda adı geçen tüm şeflere mektup yazarak onları kendisini ziyaret etmeye davet etti. Han'a bir parça altın brokar hediye etti ve mektupları teslim etmesi için ona emanet etti. Fakat Nazar Mahrem'i korvette rehin olarak tuttu.

Bu kişi şimdi bize, Türkmenlerin gelecek sonbaharda asker ve silahlı birçok Rus gemisinin gelişini göreceğini düşündüklerini Devlet Ali'den duyduğunu ve hepsinin bundan büyük bir korku duyduğunu söyledi. Sonunda Petroviç bugün Kiyat Ağa ile geldi. Kiyat Ağa, kurnazlık bakımından tüm yurttaşlarından üstündür. Han bir süre Türkmenlere hükmetmiştir. Ancak kısa süre sonra Hükümeti terk ederek muhtemelen Perslerden korktuğu için Hive'ye kaçmıştır. Hükümet üzerinde gerçekten özel bir hakkı yoktu ve dizginleri yalnızca üstün yeteneklerinden alıyordu. Aslen Hive ya da Hindistan'ın sınırlarından gelmiş gibi görünüyor ve kendini büyü çalışmalarına adanmış için "Yâdigar" lakabını kullanıyordu. İlk başta Kiyat Ağa şüpheli ve güvensizdi ve Pomaryov ona Hükümetimizin planını açtığında uzun süre itiraz etti. Sonunda, "Eğer niyetin doğruysa, sana hizmet etmeye hazırım ama 'Çeleken'de bu işin sonu çok daha iyi olacaktır. Orada akrabalarım var ve sahilde düşündüğünüz işin yapımına çok daha uygun ve oradan Hive'ye yolculuk sadece 15 gün." dedi.

"Size Çekelen'e kadar bizzat eşlik etmeye hazırım ve orada Sultan Han'ın adamlarından bazıları olduğu için ajanlarımızı onlarla birlikte Hive'ye göndereceğim". Şimdi Gümüş Tepe'ye indim ve oradan Devlet Ali Han'ı "Ehl"de (onun köyünde) ziyarete gittim. Gördüğüm tepenin sadece bozkırın doğu tarafından kumla kaplı büyük bir binanın duvarları olduğunu ve bu nedenle uzaktan doğal bir yükseltiyi andırıldığını keşfettim. Sakinleri bu kumlu toprağı bir dereceye kadar işlemişlerdir. Binanın diğer tarafında, denize doğru görünen birçok kalıntı bulunmaktadır. "Ahl" e olan mesafe 1.500 adımın biraz üzerindedir. 12 kişilik eskortumu köyün önünde durdurdum ve beni candan karşılayan Han'ın yanına tek başıma gittim. Evinde bir grup insan toplandı ve karısı da (oradaydı) geri çekilmedi. Ekşi deve sütü ve ekmeğı ile beni ağırladı ve grubumun köye girmesine izin vermem için ısrar etti, memnuniyetle kabul ettim. Pomaryov'un kendisine yazdığı Mirza Han zaten "Ahl"daydı. O, beni Devlet Ali Han'ın evinde

ziyaret etti ve korvette bana eşlik etmek istediğini ifade etti. Ancak daha sonra fikrini değiştirdi ve diğer üç davetli Reis'in gelmesini bekleyeceğini söyledi. Han, askerlerimizin "tüfekleriyle oynadıklarını" gördüğü için çok endişeliydi, "çünkü" dedi, "Ruslara çok iyi talimat verildiğini, bir adam ayağını yere vurduğunda, 300 hatta daha fazla adamın aynı şeyi aynı anda yaptığını her taraftan duyduk ve bunu görmek çok hoş olmalı". Askerlere bazı manevralar ve atışlar yaptırdım, bu da tüm izleyicileri şaşkına döndürdü.

Türkmenlerin meskenleri, Gürcistan'daki Tatarlarınki gibi inşa edilmiştir, yani tamamı keçe ile kaplanmış uzun direklere gerilmiş hasırlardan ibarettir.

Kadınları mahremiyet içinde tutulmamaktadır ve ikinci özellikleri hoş ve oldukça düzenli olmalarıdır. Onların kıyafetleri renkli "Shirovari", uzun kırmızı bir eşofman ve Rus Kokoşnikleriyle çok ortak noktası olan iki veya üç katlı bir başlıktan oluşmaktadır. Zenginler arasındaki bu başörtüsünün kenarları altın veya gümüşle süslenmiştir. Saç altında gösterilir. Ancak her iki tarafta mütevazı bir şekilde taranır ve arkada uzun bir kuyruk şeklinde örülür.

7 Ağustos- Bu sabah, antik kentin yaşını saptamak amacıyla, harabeler arasından bir miktar madeni para temin etmek ümidiyle, yanıma işçi ve aletler olarak Gümüş Tepe'yi ziyaret ettim. Ancak önce Türkmenlerin dikkatini bu niyetimden uzaklaştırmak gerekiyordu, bu yüzden görevlendirdiğim birkaç asker ve bir davulcu ile bir subay "Ehl'e" girip askeri tatbikatlardan geçerken, araştırmalarıma hiç ara vermeden devam ettim. Bu kalıntılar hakkında tatmin edici bir açıklama yapamam. Gümüş Tepe, yukarıda bahsedildiği gibi, sadece doğu tarafından kumla kaplanmış büyük bir bina veya kalenin duvarıdır. Bu duvarların içinde mezarlar buldum ve gerçekten de Muhammed usulüne göre, yani baş kuzeydoğuya doğru bir tarafa yaslanmış durumda gömülmüş bazı insan kalıntılarına ulaştım. Bence bunlar çok eski Türkmen mezarları olabilir. Surları yaklaşık 182,8 metre uzunluğunda ve 3,6 metre yüksekliğindedir. Güzel yanmış tuğlalardan oluşur ve her üç kat Gürcü tuğlasından sonra bir kat Rus tuğlası olması dikkat çekicidir. Duvarın altında alışveriş merkezi kasası gibi bir şey buldum, karıştırdım ama içinde kırık cam ve külden başka bir şey bulamadım.

Bu duvardan, görünüşe göre insan eseri olan bir kara şeridi kalıntısı, denize, yaklaşık 280 yada kadar uzanıyor.

Birkaç yerde, düzenli bir şekilde bir ayak kalınlığında büyük tuğlalarla kaplı bina ana hatları, yuvarlak kuleler, merdivenler ve benzeri şeyler buldum. Burada ayrıca denize bir iki yüz yarda kadar uzanan büyük gevşek tuğla yığınları da vardı. Bu harabelerin sıradan bir çürümenin eseri olmaması beni çok etkiledi. Daha ziyade, yapılar (Bakü yolundaki kervansaray gibi) bir depreme yenik düşmüş olmalıydı. Çünkü duvarların hepsi oldukça yüksekti ve belli bir noktadan keskin bir şekilde çatlamış gibi görünüyordu.

Etraftaki insanlar burada birçok altın ve gümüş sikke bulmuşlardır ve rivayet, kalenin bir zamanlar bu deniz bordasına sahip olan Ruslar⁴⁶³ tarafından yapıldığıdır. Yuvarlak kulelerden birini kazdım. Ancak Rus işçiliğinin hiçbir özelliğine sahip olmayan cam ve çanak çömlek parçaları dışında bir şeye rastlamadım. Araştırmamı daha da ileri götürebilir ve en temele kadar çalışırdım. Ancak aşırı derecedeki sıcaklık, çalıştırdığım işçileri oldukça fazla etkiledi.

1782 yılında Kont Voinoviç tarafından Hazar Denizi'ne Rus Deniz Seferi Tarihi'nde verilen Gümüş Tepe'nin tarifi, benim kişisel gözlemlerime en ufak bir şekilde uymamaktadır. Bu hesapta Gümüş Tepe, kesinlikle olmadığı bir ada olarak tanımlanır. Bu nedenle, uyuşmazlığın, Hazar kıyılarında, denizin dönüşümlü olarak işgal edilmesi ve çekilmesinin neden olduğu sık sık değişikliklerden kaynaklandığını varsaymak mantıklıdır. Kiyat ve diğer Türkmenler, Gümüş Tepe'nin gerçekten bir ada olduğunu ve beş altı yıl önce sadece kuru toprakla birleştiğini ifade ettiler. Kiyat'la erkenden karaya indim ve Gümüş Tepe ile Gürgen Nehri arasındaki bölgeyi araştırdım. Sonra akıntıya karşı açıldım ve kuzeyden Gürgen'e akan, kıyıları sazlarla kaplı başka bir küçük nehirle karşılaştım. Kiyat, eskiden denizin bir kolunun bu noktada Gümüş Tepe'yi ana karadan ayırdığını ve ayrıca su almak için dışarı çıkan halkımı dağılmamaları için uyardımı söyledi. Persler, bizi sazlıklarda vurmaları için diğer "Ehl"den Türkmenlere rüşvet vermişlerdi.

---

⁴⁶³ Rasin Hazar'ın Doğu Kıyısı'nı hiç ziyaret etmediği için, muhtemelen korsan Stenka Havzası'nın kurucusu olduğuna inanıyorlar. Gümüş Tepe, şimdi Kisim Alai (altın veren) olarak adlandırılan duvardaki son kaledir. Bu duvar boyunca, Kuru-Sagri, Jorshan ve diğerleri gibi daha küçük kaleler dağılmıştı; bunların duvarının izleri günümüzde Gürgen'in sağ kıyısı boyunca bulunmaktadır. Yerli kaynaklar bu duvarın çağına ışık tutmaz, ancak Turan ve İran arasındaki sınır olduğunu düşünen Biblio-ihique Orientate d' Herbelot'ta bazı bilgiler verilmiştir.

11 Ağustos-Sıcaklık dayanılmaz bir seviyedeydi ve saat 2’de çalışmamı bitirdiğimde “Ehl”e sığındım. Devlet Ali Han ve Nazar Mahrem tarafından çok dostane bir şekilde karşılandım. Kiyat bana, Türkçe Ak Tepe olarak adlandırılan “Beyaz Tepe”nin, aslında Rusça’da Bartlain olarak da bilinen bir bataklık otundan türetilen “Ak Bartlain” adını aldığını söyledi.

Bu tepede bir yarıktan büyük bir gürültüyle fışkıran bir tuzlu su bir pınar vardır.

17 Ağustos- Kiyat, Devlet Ali Han ve Hocam Kuli Bey (Başkanlardan bir diğeri) korvette toplandılar. Ancak Mirza Han ve Tagan Kolic Han ortaya çıkmadı. Bize onları beklememizi söyleyen bir mesaj gönderdiler, ama ben sadece, gelmeleri Perslerin şüphesini uyandırmayacağı bir zamanın fırsatını kolladıklarını düşündüm- bu, her zaman akıllarında olan bir düşünceydi. Ama Ponomaryov onları beklemezdi. O, üç şefe, Kiyat’ı Gürcistan’daki Rus Valisine Elçi olarak göndermelerini ve ona mektupları ve tam yetkili bir temsilcinin yetkilerini vermelerini önerdi. Bu teklifi büyük bir memnuniyetle karşıladılar ve tüm büyüklerin ve aslında, söylediklerine göre Yomut kabilesinin başı gibi görünen manevi Hükümdarları Kadı’nin rızasını kazanmayı arzuladılar. Kiyat, Yomut aşiretinin diğer Türkmen reislerinin rızasını dört gün içinde getirmeyi taahhüt etti, bu yüzden onu karaya çıkarmaya ve ardından Hasan Kulu’ye ilerlemeye ve orada dönüşünü beklemeye karar verdik. Sonra Balkanlar’ın kıyısındaki Krasnavoda Körfezi’ne gidecek ve o bölgenin reislerinin yukarıda belirtilen mektupları onaylamalarını sağlayacak ve ondan sonra Hive’ye olan yolculuğum için düzenlemeler yapacaktık.

Hanların itibarı kalıtsal değildir; Persler tarafından atanırlar ve halk onlara üstün bilgelik veya erdemleri nedeniyle itaat eder. Hepsi özgürdür ve hiçbir Türkmen bir başkasının kölesi değildir. Tarlalar ya satın aldıkları ya da ele geçirdikleri köleler tarafından sürülür.

Aksakallıların ya da halk tarafından seçilen baş Reislerin gücü, Hanlarınkinden daha büyük görünmektedir ve halefin nitelikleri güven uyandırdığı sürece pozisyon kalıtsal olmaktadır.

24 Ağustos- Karaya çıktım ve dördüncü kez bana bir aygır hediyesini teklif eden Devlet Ali Han’a veda ettim. Ancak onu yanımda götüremediğim için hediyesini reddetmek zorunda kaldım. Daha sonra Kolic Begand ve Kiyat’ın bir akrabası ile çapalanmış

korvete gittim. Aralarında hediyeler dağıttık ve Kiyat'tan, Pers sınırındaki Türkmenlerin Perslerin egemenliğini bildiklerini, Etrak Nehri ve daha kuzeydekilerin ise onların yetkilerini tanımadıklarını öğrendik. Genel olarak, bu halkın gerçek Hükümdarları olduğunu söylemek imkansızdır. Kiyat'ın kuzenini karaya çıkardık ve ona hemen Hasan Kulu'ya gitmesini ve Kiyat'a kısa bir süre sonra beklenen varışımızı haber vermesini söyledik.

Türkmenlerin kararlı veya ciddi bir karakteri yoktur ve bu insanların hiçbiri Kafkas tipini karakterize eden adaleti sevmez.

Bu sefil ırk, konukseverlikten tamamen yoksundur. Tek düşünceleri paradır ve herhangi bir işe üşenmeye (önemsememeye) dünden hazırdırlar. İtaat ya da disiplin hakkında hiçbir fikirleri yoktur. Ancak akıllı ve girişimci bir kişi işe başlarsa, görevi sorgulamadan onu kabul ederler. Sultan Han'ın durumu bu noktada aynıdır. Kamusal ruhtan ve alçakgönüllülükten eşit derecede yoksundurlar. Bir adam sadece kendini daha üstün gösteren bir unvandan faydalanmak için kendine şef veya yaşlı der ve komşusu ona inat, Ak Sakal gibi daha yüksek bir unvan benimser. Türkmenlerin dili Türkçedir ve lehçeleri Kasan'da konuşulanlara benzer. Mollalar dışında hiçbiri okuma yazma bilmez. Onlar Muhammedîler ve Ömer'in müritleridir.

Dini merasimlere uymakta ve vacip vakitlerde namaz kılmakta katı olmalarına rağmen, dinlerinin ilk esaslarından tamamen habersizdirler. Fiziksel olarak iyi bir ırktırlar, uzun boylu ve geniş omuzludurlar. Kısa bir sakal bırakırlar ve özellikleri bakımından Kalmuklara çok benzerler. Fars modasına göre giyinirler. Kadınlar saçlarını büyük bir özenle toplarlar ve arkadaki örgülere birtakım şingırdayan gümüş incik boncuk takarlar. Beklenmedik bir şekilde bir Ehl'e sapsam, onları en sade kılık içinde bulurdum ama ben gitmeden önce gideceğimden haberleri olur ise hepsi evlerinin önünde, en güzel kıyafetleriyle oturuyor olurdu. Bu sözler, yalnızca, belirli bir ölçüde Fars örf ve adetlerini kazanmış olan "Gümüş Tepe" Türkmenleri için geçerlidir. Kuzey Türkmenleri bu kabilelerden oldukça farklıdır. Korvete Hasan Kulu'den önce vardık. Ancak sığıklardan dolayı denize açılmak zorunda kaldık, o kadar ki kara çıplak gözle görülemeyecek kadar uzaktı. Teleskop ile bir dizi Türkmen zanaatını tanımladık. Burada yüksekliğin 37° 27' 51" olduğu tespit ettim.

27 Ağustos- Ponomaryov ve ben şimdi bol miktarda hediyeyle karaya çıktık. Karaya varmamız iki saatimizi aldı ve bunu zar zor gerçekleştirmiştik ki denizden öyle bir esinti geldi ki korvetimizi 31'ine kadar geri alamadık.

Sığ su nedeniyle teknemizi karadan 600 metreden daha yakına getiremedik. Kiyat, tüm Ehl sakinleri ile birlikte bizi karşılamaya geldi ve özel konaklama yerimiz için hazırlanmış ve el halısı temin edilmiş bir Kibitka (Türkmen evi) bulduk. Hasan Kulu'de 150 Kibitka var. Burada bir ölçüde tekne yapımı devam ediyor, Gümüş Tepe semtinden bu amaçla kereste getirilmektedir. Görünüşe göre Yomutlar tarafından çok korkulan Kaklas'ın saldırılarına karşı bir koruma olarak Kiyat tarafından yıllar önce inşa edilmiş eski bir tabyanın kalıntılarını buldum.

Hasan Kulu'nin adı, eski zamanlarda buraya yerleşen bu kabilenin kurucusunun adından türetilmiştir. Bu kara şeridi o zamanlar bir adaydı. Ancak bu günlerde kuzey tarafında ana karayla bağlantılıdır ve doğu tarafında karadan 11 mil uzunluğunda ve 5 buçuk mil genişliğinde bir kolla ayrılmış bir yarımada oluşturur. Hem bu haliç hem de yarımada kuzeyden ve güneyden uzanmaktadır. Yarımada sadece 487,6 metre genişliğinde ve dört mil uzunluğundadır. Ahl'ın karşısında, halicin diğer tarafında, küçük Etrak Nehri denize dökülmektedir. Kıyılarında aynı Yomut kabilesine ait birçok Türkmen Yurdu vardır ve Hasan Kulu sakinleri tatlı suyu buradan temin ederler. Kiyat, Türkmen sporlarıyla bizleri eğlendirmek için büyük çaba sarf etti. Bunlar hem silahlarla hem de ok ve yaylarla bir noktaya ateş etmekten, güreşten ve koşu yarışlarından oluşuyordu. Yarışmacılar, Ponomaryov'un hiç çekinmeden dağıttığı parayla ellerinden gelenin en iyisini yapmaya teşvik edildi. Ateşli silahları en kalitesizleridir ve barutlarının gücü yoktur. Nadiren hedefi vururlar. Yarışmacılardan bazıları harika bir şekilde iyi giyimliydi. Kabile oldukça tembel bir yaşam sürüyor ve bu nedenle yaptıkları tek ticaretten, yani İran pazarına nafta ve tuz taşımaktan büyük bir kâr elde ettikleri varsayılabilir. Bu malların yıllık olarak 2.000 Pud değeri vardır. Bu ticaret, daha çok, Nafta Adası'ndan hem tuz hem de nafta tedarik eden Balkan Boyu'nun çevresinde yaşayan Türklere aittir. Ancak Hasan Kulu sakinleri hisselerini onlardan satın alır ve İran'a göre iyi bir kârla alırlar; bu nedenle, ikincisi çok sayıda tekneye (Kirshimes) sahiptir. Hasan Kulu'de çok güzel halılar üretiliyor; aslında buradaki insanlar genel olarak zeki iş adamlarıdır. Gümüşçüleri, kadınların süslenmesine yarayan her türlü madalyon ve madeni paraları döverler. Müzik aletleri iki telli bir gitardır.

Onlar Etrek ve Gürgen nehirlerinde topraklarını işlemekte ve sürülerini otlatmaktadırlar. Kendi mısır ekinlerinin yetersizliğinden, tahıl için önemli ölçüde İran'dan yararlanmak zorunda kalıyorlar. Yarımadanın kendisinde karpuz gelişen tek sebzelerdir. Yıllık balık alımı bir süredir eskisinin yarısına düşürülmüştür. Kışın birçok kuğu yakalarlar, sadece tüylerini kullanırlar. Sahilde su çulluğu veya kara çulluğu her zaman bol miktarda bulunur (halk tarafından Jiluk ve Kunkaitak olarak adlandırılır). Etrek'in bozkırlarında ve sazlık kıyılarında kurtlar, tilkiler, yaban keçileri ("Jairan"), yaban domuzu, çakallar vb. hayvanlar bulunur. Rüzgâr neredeyse her zaman karaya esmekte, bu da iletişimi zorlaştırmaktadır. Hasan Kulu halicinin dikkatli bir şekilde araştırılması ve sondajının yapılması çok arzu edilir. Hafif gemiler muhtemelen bulabilse de şu anda büyük gemilerin orada demir atabileceği varsayılmaz. Aşağıdakiler, Hasan Kulu'nin belli başlı şeflerinden bazılarıdır: II. Muhammed, Han Haldi, Devlet Ali ve Kiyat adını ekleyebiliriz. Kiyat'la arası kötü olan başkaları da var, bu nedenle Ehl, Kiyat'ın şu anda daha güçlü olduğu iki gruba ayrılıyor.

28 Ağustos- Akşama doğru Petroviç, önceki gün ilerlediği Etrek Nehri'nden geldi ve beraberinde Türkmenlerin çok saygı duyduğu Kadı ve Kojam Kuli Bey'i getirdi. Kadı çok genç olmasına rağmen, ona büyük bir saygı gösteriyorlardı, çünkü saygınlığı babasından devralmıştı. Hediyelerle onu kazandık. Gerekli belgeler şimdi ana şefler tarafından imzalanmıştı ama Ponomaryov yine de Kiyat'ın tüm Türkmenlerin oylarıyla Hükümetimize Elçi olarak gitmesini istiyordu. Buna göre tüm şefleri Kadı ve Kiyat'ın önüne topladı ve Kiyat Büyükelçilik görevi için seçildi. Ancak Kiyat, kendisine danışmadan önemli Türkmenlerin listesini çıkardığımız ve Mir Said, Hacı Muhammed ve Tamari Kuli'ye (Kahramanlığı için "serdar" yapılan) hediyeler verdiğimiz için gücendi. Sinirliydi çünkü görüldüğü gibi, daha önce kendi yararına birkaç kişiye (şimdi hayal kırıklığına uğrayan) hediyeler vaat etmişti. Bunun üzerine, hoşnutsuzluğunu bize hissettirmek ve diğerleri üzerinde sahip olduğu nüfuzu tattırmak istedi ve bu nedenle müritleri II. Muhammed ve Han Haldi'yi bizden hiçbir şey kabul etmemeye, yanımıza bile yaklaşmamaya ikna etti. Ancak kısa süre sonra, rızası olmadan artık ödül vermeyeceğimizi ima ederek onu sakinleştirdik. Bu arada, Reislerden biri, değersiz olduğu için hediyesini reddetti. Ponomaryov ona yeni bir tane verdi, ama diğerleri bunu görünce daha pahalı hediyeler istediler ve pejmürde bir Molla bile hoşnutsuzluk belirtileriyle payını bize geri verme küstahlığında bulundu. Ponomaryov artık sabrını

yitirdi ve onlara kabaca küfür etti. Bu, doğrudan Ehl'de yeniden ortaya çıkan huzurun düzenini sağlamanın gerçek yoluydu.

30 Ağustos- Rüzgâr biraz hafifleyince korvete geri döndük ve dört saatlik bir yelkenden sonra gemiye bindik. Yalnızca Kiyat bizimle geldi, çünkü muhtemelen, hükümetimizden beklediği ödüllerin ve ayrıcalıkların bir kısmını kendisi için kaybetmekten korktuğu için kimsenin kendisine eşlik etmesine ve sözde işlerini paylaşmasına izin vermeyecekti.

31 Ağustos- Çapa aldık ama günü bir ileri bir geri gidip gelmekle geçirmek zorunda kaldık. Kiyat, Balkan Körfezi'nin güneyinde hem kıyı boyunca hem de bozkırın iç kesimlerinde yaşayan Türkmenlerin Yomutlar, Takkalar ve Kioklanlar olmak üzere üç kabileye ayrıldığını bana bildirdi. Kioklan, yırtıcı alışkanlıklarıyla ön plana çıkar ve genellikle Yomutların üzerine yürür ve mallarını alırlar. Sonuç olarak bu iki kabile, yalnızca Sultan Han'ın günlerinde barışın tadını çıkarmıştır, şimdi ise uzun süredir savaş halindedirler. Yırtıcı Takkalar, 1813'te Hive Hanı tarafından 30.000 kişilik bir orduyla Perslere karşı yürüdüğünde bastırılmıştır. Yomut adı, üç karısı olan bir patrikten türetilmiştir. İlki ona iki oğlu, yani Juni ve Sharab, ikincisi Kucuk ve üçüncüsü Bayram Şahı doğurmuştur. Bu dört oğuldan Yomut kabilesinin dört ana klanı ortaya çıktı ve her klan kendisini kurucusunun adıyla ayırt etmiştir. Bu dört klan, en yakın birlik bağları içinde birlikte yaşamakta ve birbirlerine karşılıklı koruma sağlamaktadır. Birinci ve ikinci (Juni ve Sharab) ilişkilerinin yakınlığı özellikle dikkat çekicidir. Bu iki aşiretin sayısı yaklaşık 15.000, üçüncüsü (Kucuk) 8.000 ve dördüncüsü (Bayram Şah) 14.000 ailedir. Az önce bahsedildiği gibi, bu klanlar birbirleriyle yakın müttefiktir. Ancak Bayram Şah klanının Hive ile ikinci bir ittifakı vardır. Her klanın kendine özgü bir Reisi vardır. Hocam Kuli Bey, Sharab kabilesinin şefidir. Ancak Kadı, Muhammed Tagan'dır. Bu birey, kısmen eski ailesi nedeniyle ve kısmen de atalarının her zaman bu makamı doldurmuş olması nedeniyle Yomutların gözünde yüksek bir konumdadır. Yomutlar sürülerini yazın Etrek ve Gürgen kıyılarında otlatırlar; kışın Ak Tepe civarında ve daha iç kısımda ülkede yaşarlar. Junilerin Reisi Nadir Han'dır; Devlet Murad adlı Kadı'nın de yaşadığı Atta Bai'de yaşamaktadır. Kuçuk Reisi Ana Verdi Han'dır. Ancak Hive'ye kaçmıştır. Bu klanın Kadı'si ölmüş ve makamına bir halef tayin edilmemiştir. Bayram Şah Şefi Mang Ali Sirdar'dır; ayrıca klanının çoğuyla birlikte o da Hive'ye kaçmıştır.

Yomut kabilesi ihtiyaç anında 30.000 kişiyi savaş alanına yerleştirebilir. Ancak bunların bin kadarı gerektiği gibi silahlanmış değildir. Kiyat'a Hazar'ın sularını emdiği söylenen Karabo Körfezi gazını sordum ve bunun Türkmenlerin inancı olduğunu söyledi.

1 Eylül- Bugün sakinleştik ve Yeşil Tepe'nin karşısına demir atmak zorunda kaldık. Bu tepede Ak Tepe'dekine benzer bir uçurum vardır, içinden çok keskin kokulu tuzlu su fışkırmaktadır. Türkmenler Yeşil Tepe'ye "Bartlauk" veya "Hios Bartlauk" yani gök mavisini derler. Bu tepenin biraz güneyinde ve deniz kenarında, "Mama Kuss" veya Kız Göğsü adlı eski bir cami vardır. Gümüş Tepe'den Hasan Kulu'ye olan mesafe 33 mildir; Hasan Kulu'den Ak Tepe'ye 20 mil ve ikincisinden Yeşil Tepe'ye 25 buçuk mildir.

2 Eylül- Öğlene doğru Nafta Adası'nı gördük. Agurçin Adası bizim iskelemizdeydi ama alçak kumsalı ve araya giren uzaklığı nedeniyle ayırt edemedik. Enlemi Nafta Adası'nın güney doğusundaki körfezin girişinde 39°10'20"K olarak buldum. İkinci ada ve doğuya doğru daha önce bahsedilen tepeler, büyük sarı yüksekliklerde bir görünüme sahiptir. Kont Voinoviç'in daha önce alıntılanan çalışmasında, bu adalar çok iyi ve ayrıntılı bir şekilde tanımlanmış ve ekteki haritada konumları doğru bir şekilde verilmiştir. O günlerde Derviş hâlâ ayrı bir adaydı, Nafta Ada Noktası'nın güneyinde uzanıyordu. Öğleden sonra, Nafta Adası'nın güney tarafındaki Ahl'den (köy) yaklaşık beş mil uzakta demirledik. Ponomaryov ve ben, burada uzun süredir yerleşimci olan sadece 15 Kibitka'dan (Türkmen evi) oluşan Ahl'ı ziyaret ettik. Halk, Hasan Kulu ve Gümüş Tepe semtindeki Türkmenlere sattığı nafta ve tuz trafiğiyle geçimini sağlamaktaydı. Nafta kaynakları, yine yerleşim yeri olan adanın diğer tarafında yer alır. Adalılar 100 aileyi bir araya getirebileceklerini söylüyorlar. Hepsi Sharab kabilesine aittir. Adanın sadece dört kuyusu var, suyu oldukça iyi ama biraz acıdır.

Nafta Adası'nın ortasında, deve ve koyunları besleyen birkaç mera alanı vardır. Ancak insanların boynuzlu sığırları yoktur. Önemsiz bir odun, onlara göre burada çok sert geçen kış mevsimi için yakıt sağlamaktadır. Ehl'in iniş yeri, doğu kıyısına paralel uzanan bir kara diliyle korunduğu için Türkmenlerin küçük gemilerine iyi bir barınak sağlamaktadır. Yollarda, büyük gemiler mükemmel bir güvenlik içinde yatabilir, çünkü iyi demirleme yerleri vardır. Adalılardan bazıları, Kont Voinoviç'i (1782'ye kadar) "Kont Han" olarak anmaktaydılar.

3 Eylül- Gün ağarıırken demir alarak Derviş ve Agurçin ya da Aydak adaları arasındaki boğaza doğru yönlendirdik.

Suyun derinliği çok değişkendi. Daha fazla yol kat edemeden rüzgârlı bir gece bizi ele geçirdiği için Agurçin'in karşısına demirledik. Adanın kuzey tarafında, Kiyat'a göre, her biri 5,4 metre yüksekliğinde, birbirine bağlı dört ağaçtan oluşan ve bir zamanlar burada oturan ve Mekke'ye hac ziyareti yapan bir dervişin anısına 10 yıl önce dikilmiş bir sütun gördük. Burası artık Türkmen mezar yeridir ve anıt, uzaktan gelenler için bir rehber görevi görmektedir. Yazın Agurçin, çobansız otlayan koyun sürüleri dışında ıssız bırakılır. Kışın, hiçbir tatlı su içermeyen adayı birkaç aile işgal eder, bu yüzden insanlar donmuş deniz suyunu kullanmak zorunda kalırlar, bu da buz haline geldiğinde tüm keskin ve tuzlu tadını kaybeder. Odun temini, yakıt ihtiyaçları için gereklidir. Türkmenler, burada yaz aylarında yaban keçilerinin (Ceyrani) iki ila üç ay susuz kaldıklarını iddia ederler. Buna inanmak zor ama kesin olan bir şey varsa içeride ne bir damla tuz ne de tatlı suyun olmamasıdır. Öyleyse, bu hayvanların susuzluklarını, bu yerde genellikle çok ağır olan sabah çiyyile yumuşatmaları olası değil mi? Asıl niyetimiz Derviş ve Agurçin'i ayıran boğazdan geçmekti. Ancak bu yetersiz su derinliği yüzünden hüsrana uğradı, bu yüzden Agurçin'i güneye doğru turlamaya karar verdik.

6 Eylül- Şimdi Krasnavoda Körfezi'ne yöneldik ve Nafta Adası'ndan sekiz buçuk mil uzaklıkta 11 feet derinlikte demirledik.

7 Eylül- Gün ağardığında Krasnavoda Dağları göründü. Demir attık. Ancak doğudan gelen ve bizi çok uzaklara denize sürükleyen şiddetli bir fırtınanın saldırısına uğradık.

8 Eylül- Krasnavoda Burnu ile Nafta Adası arasındaki sese rastladık ve körfezin doğusunda en yüksek zirvesinden aniden başlayan, sözde Balkan silsilesini gördük. Bu dağ silsilesi körfezin her tarafına uzanmaktadır. Rüzgâr ilk başta batı kıyısı boyunca gitmemize izin vermedi, böylece "Oog" kayasına indik. Kiyat bu noktadan itibaren Hive'ye gitmemi önerdi ve oradan ancak akşam varabildik. Kont Voinoviç'in genellikle çok doğru olan anlatımı, burada bazı yerlerde sadece iki feet suyla kaplı bir kum kümesi olduğunu ortaya koymaktaydı. Fakat durum böyle değildi, çünkü sahile kadar 3 feetten fazla derinlik olduğunu keşfettik. Bu tutarsızlık muhtemelen Çekelen (Nafta Adası) ve Derviş'i bir adaya dönüştüren aynı depremden kaynaklanmaktadır. Balkan Körfezi'nin

kuzey kıyısındaki dağlar sarımsı bir görünüm sergiler ve bunların arasında göze çarpan, tamamen siyah renkli iki kayalık tepedir.

10 Eylül- Öğleden önce Krasnavoda Körfezi'ne girdik ve karadan 1.500 yarda üç kulaçla demirledik. Kıyı boyunca, tıpkı bol miktarda mükemmel içme suyuna sahip Krasnavoda Noktasında olduğu gibi, mera alanları ve tatlı su kaynakları vardır. Bu burun, bir dalgakıran gibi bizi denizin şiddetinden korumaktadır. Balkan Körfezi'nin kuzey kıyısı yüksek ve kısmen yüksek kayalardan oluşmaktadır. Arazinin uzantısında birkaç Yurt ve yaklaşık 50 Türkmen aileden oluşan bir nüfus vardır; dokuz mil uzunluğunda ve üç kesişen halindedir. Gemiler bu koyda güvenli bir liman buldukça incelediğimiz bu körfez, şimdiye kadar incelediğimiz yerlerdense, öngörülen kalemizin yerine daha uygun görünüyordu. Gerekli kereste Çekelen ve Darji'den temin edilebilir ve bölge sakinleri kerestenin Balkan dağlarının yükseklerinde de bulunduğunu iddia ederler. Vardığımızda, Hive'ye yolculuğumda bana eşlik edecek birini bulması için hemen Kiyat'ı karaya gönderdik; sonra bir kara parçasına indik ve kayadan oyulmuş bir kuyuda kendimizi serinlettik.

12 Eylül- Gün ağarırken karaya çıktım ve silahımla tepelere çıkarak güzel bir su çulluğu avlamayı başardım. Buradaki sahil şeridini oluşturan tepeler çok diktir ve ayakların altında parçalanan, tırmanışı hiç de kolay olmayan gevrek bir kaya kütesinden oluşur. Tepelerden, tüm ülkenin görkemli ve geniş bir görünümü vardır. Gemimiz bir burnun karşısında demirlenmişti; bu burun, aralarında güneydoğuya doğru denize ve güneybatıya doğru Krasnavoda burnuna doğru uzanan düz bir vadi olan, çok yüksek olmayan iki kayalık sırtla kesişmekteydi. Bu vadinin diğer tarafında, Hive'ye doğru uzanan büyük bozkırın sınırını oluşturan kayalık bir eğim bulunmaktaydı.

14 Eylül- Balkan Körfezi kıyılarında yaşayan Türkmenlerin en seçkin şefleri şimdi korvette toplanmıştı. Bunlar Molla Kaib, Hakim Ali Bey, Mir Said (Hasan Kuli'den), Niyaz Bulad Bey, Muhammed Mizaz Mahrem, Tagan Niyaz ve demirlediğimiz yerin karşısındaki kuyunun sahibi Kiyal Yerşik'ti. Bütün gün gemide kaldılar ve bizi sadece akşam geç saatlerde terk ettiler. Ponomaryov ve ben bir kıyıya gittik ve Reislere eğlence verdik, onlar da bize güreş, atış ve benzerlerini göstererek karşılığını verdiler. Bugün şeflerle hiçbir iş yapılmadı; sadece Kiyat, tekliflerimizi kabul etmeleri için onları keyifli

hale getirmeye çalıştı. Güvenilir bir adamı Hive'ye 'Jarvidar'ım⁴⁶⁴ olarak göndermek istedim. Ancak kişinin kendisi aynı fikirde değildi, bu yüzden Kiyat ertesi gün Said adında başka bir adam çağırdı.

15 Eylül- Bugün Kiyat, anlaşmayı imzalayarak parmaklarını mürekkepleyip kâğıda bulaştıran tüm şeflerle birlikte korvete yeniden görüldü. Molla Kaib aynı zamanda ortak rızalarını onayladı burada verilen hediyeler aralarında dağıtıldı.

Bu arada, 21 Eylül'de Hive'ye (onların hesaplarına göre "Sulhaji" ayının 12'sinde) yola çıkmak isteyen Said ile anlaşıyordum. Beni gideceğim yere götürmeyi ve 40 duka karşılığında geri getirmeyi kabul etti, ben de bunun üzerine bu meblağın yarısını ona "el arabası" olarak verdim.

17 Eylül- Hive gezisi için bir at satın almak üzere kıyıya çıktım. Ama bana öyle zavallı, yaşlı ve küçük bir hayvan getirdiler ki, onun için iki duka bile vermezdim; yine de bana 20 duka sorma küstahlığını gösterdiler. Bu nedenle, tamamen atsız kalmaya ve bunun yerine uzun bir yolculuğu bir deve üzerinde yapmaya karar verdim.

4.1.3. Bölüm 2- Hive'ye Yolculuk ve Hanlıkta Kalmak.

17 Eylül- Artık Hive yolculuğuna hazırdım ve Han'a biri Genel Vali Aleksey Petroviç Ermolov, diğeri Binbaşı Ponomaryov'dan olmak üzere iki mektupla birlikte yola koyuldum. İlkini içeriği şöyleydi: "Dünyaca ünlü, en güçlü ve en müreffeh Rus milletinin ve Karadeniz kıyılarından ülkenin tüm sakinlerinin Astarhan ve Gürcistan Valisi, Hive eyaletinin şanlı Hükümdarı Majestelerine en dostane selamları iletir ve ona uzun ömür ve mutluluklar diler. Hive halkını Astarhan'a getiren ticaret vasıtasıyla, uzun zamandır Majesteleri'nin tebaasını, sadece yiğitliğiyle değil, aynı zamanda yüce gönüllülüğü ve asil zekasıyla da parlak bir şekilde ünlü bir ırkın üyelerini tanıdığını bildirmekten onur duyar. Ayrıca, Majesteleri'nin büyük değeri, derin bilgeliği ve seçkin erdemlerinin ününe çok sevinerek, aşağıda imzası bulunanlar, Majesteleri ile daha yakından tanışmayı içtenlikle arzular ve bu ulu şahsiyetle dostane ilişkiler kurmanın özlemini çekerler. Bu nedenle, aramızdaki dostluk ve uyumun kapısını açan Tanrı'nın kutsadığı bir saatte kaydedilen bu konuşmanın bir sonucu olarak, karşılıklı duygular nedeniyle gelecekte isteklerimizin gerçekleşeceğine dair hoş bir umut besliyoruz.

---

⁴⁶⁴ Sarwadar, rehberin Türkçesidir.

Majesteleri ve Majestelerinin tebaası için, Rus ticaretinin büyük avantajlarından yararlanılabilecek ve iki ulus arasında gerçek inanç ve sadakat üzerine ebedi barış ve birliğin kurulabileceği düşüncesi bizi mutlu ediyor.

“Aşağıda imzası bulunanlar tarafından sözlü mesajlar vermekle de suçlanan bu belgenin sahibi, aşağıda imzası bulunanların, Majesteleri ile dostluk bahçesinden, esintisiz bir barışla birbirine sıkıca bağlanacak adil bir karşılıklı ittifak buketi hazırlamak için ne kadar istekli olduğunu Majesteleri’ne şahsen temin etme onuruna sahip olacaktır. Ayrıca, dönüşünde, kendisine yapılacak karşılama ve Ekselansları tarafından barındırılan duyguları bildirmek de hamilin görevi olacaktır. Böylece aşağıda imzası bulunan kişi, gelecek yıl da dostane işaretlerle ve en derin saygıyla görevlendirilen bir elçi gönderme zevkine sahip olup olmayacağını bileceklerdir.

Sonuç olarak, Tanrı’nın yüce Majestelerinin günlerini uzatması ve onu şan ve refahla kutsaması için dua ediyorum. Majestelerinin en itaatkâr hizmetkarı olma onuruna sahibim.

ERMOLOV

“Piyade Generali.”

Binbaşı Ponomaryov’un mektubunun kopyası.

“Uzun ömürlü, sakin, şanlı ve Hive eyaletinin ünlü valisi.

“Astarhan ve Gürcistan Valisi Aleksey Petroviç Ermolov, güçlü ve müreffeh Rus İmparatorluğu’nun bağımlıları ve Karadeniz ile Hazar arasında yaşayan tüm ırkların hükümdarı, Hazar kıyılarının Türkmen sakinleriyle ticari ilişkiler kurmak arzusuyla bu insanları gönderdi. Ekselansları, bu konuda Genel Valimizinkine benzer fikirlere sahip olursa, bu ilişkiler daha da sağlam bir şekilde kurulacaktır. O zaman, her iki taraftan da korunmaya en çok layık olan insanlar gerçekten kutsanacaktır ve eğer Majestelerinin tebaası, mallarını Türkmen topraklarından Balkan Körfezi’ne taşımak için iznini alırsa, bu amaca ulaşmak daha kolay olacaktır. Bu rota ile kervanlar daha kısa sürede Astarhan’a ulaşacak ve bu aşiretin ülkesinden geçerken sık sık boyun eğmek zorunda kaldıkları Kırgız Kazaklarının soygun ve gasplarından muaf olacaklardır.

“Rus halkının Hive’yi uzun süredir tanıdığı ve iki güç arasında her zaman dostluk olduğu için, Hive Hanlığı’nın şanlı Hükümdarına duyduğu derin saygıyı ilan etmek için Genel Vali’nin Nikolay Muravyev’i ulu Majesteleri’ne elçi olarak göndermesi uygun görüldü. Aynı zamanda elçi, Majesteleri ile çeşitli meseleleri ağızdan ağza tartışmak üzere görevlendirildi. Elçiyi göndermekten büyük bir memnuniyet duyuyorum ve onun aracılığıyla Majestelerine derin saygımı ifade ediyorum. Aynı zamanda, şanlı saltanatınızın uğurlu günlerinde karşılıklı dostane ilişkilerimizin asla solmayacak bir gül çelengi ile daha sıkı bir şekilde birbirine bağlanmasına yönelik samimi arzumu da iletiyorum.

“Majestelerinin en itaatkâr hizmetkarı olma onuruna sahibim.”

“PONOMARYOV, Binbaşı.”

---

18 Eylül- Bu geceyi, yaşlı Kiyal Yerşik Sufi ile birlikte kıyıda iki Kibitka’dan (Türkmen evi) birinde geçirdim. Papazımız Teğmen Linitzki ve Asteğmen Juriyev bana eşlik etti.

19 Eylül- Bugün yolculuğuma başladım ve deniz kıyısını arkamda bıraktım. Suci Kabil pınarında yaşayan rehberim Said, akrabalarından Ebu’l Hüseyin ile bana 4 deve göndermişti. Bunlar ve iki atla birlikte bozkıra çıktım. Yanımda sadece uşağım ve tercüman Petroviç vardı. Adamlardaki eksikliği iyi bir silah, bir çift tabanca ve büyük bir hançerle kapattım, bunların hepsini yolculuk boyunca üzerimden bir kez bile çıkarmadım. Petroviç her zaman hazır ve istekliydi, bana sadık ve iyi kalpliydi. Dış görünüşü kesinlikle etkileyici değildi, ama en kasvetli anlarda bile komik mizahıyla beni sık sık neşelendirdi. Kiyat ve Takan Niyaz bana Said’in evine kadar eşlik ettiler. Balkan Körfezi’nin kıyı şeridini oluşturan sıradağların zirvesine ulaştığımda, yolumun geçtiği büyük bozkır, burada küçük çalılıklarla dolu uçsuz bucaksız kumlu bir düzlük halini almıştır. Kıyıdan çok uzak olmayan bir yerde Türkmenlerin Yurtlarını kurdukları bazı tuzlu su kaynakları vardır.

Hiçbir yerde bitki örtüsü veya çimen göze çarpmıyor ve yine de incecik bozkırın çivili olduğu kuru çalılarla beslenen deve ve koyun sürüleri ortalıkta dolaşıyordu. İhmalkar ve uyusuk Türkmenler, gerekli tahıllarını Astrabad veya Hive’de satın alırlar, geri kalanı tamamen deve sütüyle yaşarlar. Yağma onların tek ticaretidir. Astrabad’da İranlı

gezinlerin yolunu keserler ve çoğu zaman çok yüksek meblağlara onları Hive’de köle olarak satarlar. Burada tanıdığım Molla Kaib’i görmek için at bindim ve deve sütüyle ağırlandım. Yolun ilerisinde, muhtemelen Balkan sıradağlarına ait olan bazı önemsiz tepelerle çevrili otlak araziye geldim. Akşam olmadan Said’in evine ulaştım. Bu köyde (“Oba”), Sharab klanının (Yomutlar ve iki ana Türkmen kabilesinden biri) bir evladı olan Cafer Bey’in soyundan gelen Kulta ailesinden Türkmenler yaşamaktadır. Bu Türkmen ırkları, Hazar Denizi’nden Çin sınırına kadar tüm bozkırlara dağılmıştır. Her biri kendi seçtiği, emirlerine itaat edilen, daha doğrusu yaşı, geçmişteki yağmacılıkları veya serveti nedeniyle saygıyı emreden birçok küçük bölüme ayrılır. “Oba” Suci Kabil, yaklaşık 50 konut ve üç iyi tatlı su kaynağı içerir. Denizin 17 mil doğusundadır. Bana çok samimi davranan Said’e tahammül ettim.

20 Eylül- Mollalar, uğurlu bir gün olarak gördükleri 21’e kadar başlamamamız gerektiğini ve dolayısıyla rehberlerimi uzaklaştırmak için yapılan tüm çabaların beyhude olduğunu bildirdikleri için bütün günü Suci Kabil’de geçirmek zorunda kaldım. Daha sonra, Kalta kabilelerinin en yaşlısı Said’i bana eşlik etmemeye ikna etmek için can attığımı keşfettim. Bunun nedeni, ağabeyi ilk başta bana 100 dükalık eşlik etmeyi teklif ettiği, onun yerine benim söylediğim 40 için olan Kirind Şik aşiretinin büyüğü Hakim Ali Bey ile olan dostluğuydu. Kullanılan ikna yöntemlerine rağmen Said sözüne sadık kaldı ve tüm arkadaşlarının beklentisinin aksine beni evine kabul etti. Türkmenlerin eylemlerini çerçeveledikleri ortalama ilkelere çok zıt olan bu olağandışı davranış, kural olarak, Hükümetimize sağ salim dönüşüyle kendi amaçlarını ilerletebileceği umuduyla bana yardım etmek için kişisel nüfuzundan yararlanan Kiyat’ın makamlarından kaynaklanıyordu. Bu nedenle Said’i bana eşlik etmesi için ikna etmişti ve Suci Kabil’e vardktan hemen sonra yukarıda bahsedilen ihtiyarı Yurt’ta iki kez ziyaret ettik. Karakteri bir yana, Said tanıdığım en iyi Türkmenlerden biridir. Tavırları gerçekten kaba ve oldukça sıkıcıydı, ama aynı zamanda sağlam, kararlı ve gözü pek, iyi bir süvariye ve İran’a yaptığı yağma akınlarıyla ünlüydü. Eylemleri genellikle o kadar çelişkiliydi ki, bunların tek ve aynı kişiden kaynaklandığı düşünülemezdi. 16 yaşındayken yaşlı babasıyla birlikte tarlaya gidermiş. Yurtlarından üçüncü gün yolculuklarında, aniden düşman Takka kabilesine ait bir atlı çetesine denk gelmişler.

Babası iyi bir ata sahipti, ama oğlunda küçük bir at vardı. Kurtulmanın bir yolu olmadığı için yaşlı adam atından indi ve atını oğluna teslim ederek “Said, ben yaşlıyım ve yeterince uzun yaşadım; sen gençsin ve aileni koruyamazsın, kendini kurtar. Ben burada ölürüm” dedi ve veda etti. Said kılıcını çekerken cevap verdi: “Eğer kendini kurtarmayacaksan, hadi; birlikte öleceğiz ve çocuklar yetim kalacak, çünkü bir adam gibi savaşmaya kararlıyım.” Bu sözlerle atından şifa fişkırdı. Zaman ve düşmanın yakınlığı daha fazla tartışmaya imkân vermedi, bu yüzden kaçmaya çalıştılar ve gece çökene kadar atlarını dürttüler ve onları takip edenlerden kaçmayı başardılar. Eve vardıklarında baba, bütün kabilenin önünde oğlunun cesarete ondan çok daha üstün olduğunu ilan etti. Bu çöl Türkmenlerinin karakterini denizde yaşayanlardan çok daha üstün buldum ve bunun nedeninin her yıl mallarını kıyıya getiren tüccarlar tarafından uygulanan hilekarlık deneyimine sahip olmamalarından kaynaklandığını düşünüyorum. Kiyat, şimdi benimle Hive’ye seyahat eden iki şef olan Hakim Ah Bey ve Ana Durda için (aslında tamamen kendi işleri için) benden hediyeler isteme fırsatını yakaladı. Başlamadan önce Said’in karısına ve bize eşlik etmeleri için tuttuğu diğer adamların eşlerine bazı küçük hediyeler verdim.

Ponomaryov’a Suci Kabil’den bir mektup yazdım.

21 Eylül- Gün ağarırken büyük ve güçlü bir deveye binerek Suci Kabil’den ayrıldım. Kervan, Hive’ye tahıl satın almak için bağlı dört farklı kişiye ait 17 deveden oluşuyordu. Aralarındaki asıl şahsiyet Said, sonraki kuzeni Abul Hüseyin, üçüncü Kulji ve son Ak Nefes’di. Tüm ekip uzun bir ip halinde⁴⁶⁵ lideri takip etti, her bir deve önündekine bağlandı. 17 mil gittikten sonra öğleye doğru durduk ve Hakim Ali Bey’in önderliğindeki kervanla birleştik. İç kısımlara doğru ilerledikçe, ara sıra, yol kenarında yaşayan bekar Türkmenlerin katılması nedeniyle kervanımızın sayısı daha da arttı, öyle ki üçüncü gün, kendimizi tamamen çorak kesimde bulduğumuz zaman bozkırda, sayımız 200 deve ve 40 adama kadar yükselmişti. Hakim Ali Bey ile Said arasındaki münakaşa beni etkilemedi. Ayrıldık ve ayrı yerlerde geceleme yerlerimizi aldık. Kervanım iyi silahlanmıştı ve eğer şüphelendiğim gibi, Hakim Ali Bey bizi soymak

---

⁴⁶⁵ Önde gelen devenin üzerinde Fatima oturuyordu, doğuştan bir Kürt’tü ve eskiden Said’in babasının cariyesiydi. 12 yıldır onun kölesiydi ve şimdi kaderini değiştirmek için efendisine Hive’de onu satması için yalvarmıştı. Ondan ayrılmayı reddetmesi üzerine, onu intihar etmekle tehdit etti. Teslim oldu. Bu kadının yolda katıldığı şey inanılmazdı. Sadece paçavralar giymişti, gece gündüz kervana önderlik ediyordu, neredeyse hiç uyumadı ya da yemek yemedi ve durduğumuzda develere katıldı, efendisinin yemeğini pişirdi vs.

niyetiyle yola çıktıysa, kesinlikle sadece üstün silahlarımızın korkusuyla vazgeçerdi. Beni hiç selamlamaz, ateşinin önünde arkadaşlarıyla ayrı oturur, bizim hakkımızda aşağılayıcı sözler söylerdi; yine de bir keresinde tüm Türkmenlerin tutkusu olan çay (ya da afyon) aracılığıyla halkından bazılarını kendimden uzaklaştırmayı başardım. Belki de Hakim Ali Bey'in benden kaçınmasının bir başka nedeni de Hive Hanı'ndan benim yüzümden olumsuz bir karşılama alma korkusuydu. Sebep ne olursa olsun, bozkırda bulunduğumuz 16 gün ve gece boyunca hiçbir zaman gafil avlanmadım ve silahlarımı bir kez olsun bırakmadım.

Öğleden sonra, muhtemelen Balkan zincirinin bir kolu olan Kasil Aiyag adlı küçük bir tepeye ulaştık. Yolumuzu 17 mil daha takip ettik, sonra gece için durduk, Yurt sol arkaımızda Siulman kuyusunun etrafında toplandı. Tüm yolculuk boyunca, tatsız sarsıntılardan, alışılmamış bir şekilde deve sırtına binmekten ve korkunç derecede can sıkıntısından mustariptim, çünkü kendimi konuşacak biri olmaksızın yapayalnız buldum. Sıcaklık dayanılmaz değildi, iyiydi. Bozkır, son derece kasvetli görünümüyle ölümün ya da doğanın güçlü bir sarsıntısının neden olduğu nüfus azalmasının tam bir resmini sunuyordu. Yaşam belirtilerine ihanet eden bir nesne yoktu; ne çimen ne de yeşillik vardı, sadece etrafta, kumda var olmak için mücadele eden bodur bir çalı parçası vardı. Sonra, bunalımına ek olarak, evimle aramdaki mesafe ve sürekli köleliğe düşme riskim hakkında düşünmeye başladım. Tüm yolculuk boyunca beni rahatsız eden korkunç manzaralar gördüm! Bir Türkmen gibi giyinmişim ve beni birçok meraklı sorulardan kurtaran Murad Bey adlı Türkçe ismi almıştım. Bütün kervan halkı benim gerçekte kim olduğumu bilse de yolda tanıştığımız yabancı kabileler tarafından her zaman Cafir Bey'in bir Türkmen'i olarak kabul edildim. Rotamız doğuya doğru uzanıyor. Bugünkü ay tutulması bir saatten fazla sürerek Türkmenleri olsun şaşırttı.

Bana tutulmanın nedenini sordular, ayın ancak baş ağabeylerinden birinin ölümüyle bu şekilde karardığını açıkladılar ve alametin Hive'deki kabulümüz için kötü olduğunu söylediler. Şimdi onları yanlış fikirleri konusunda aydınlatmam gerektiğini anladım ve benzer bir durumda pelerinin soran kişinin kafasına atarak cevap veren eski bilge adamın durumu aklıma geldi. Bunu Said'e yaptım ve önünde parlayan ateşi görüp görmediğini sordum; hayır demesi üzerine gök cisimlerinin hareketlerini ve birinin diğerini nasıl gizlediğini açıklamaya çalıştım. Türkmenler önce anlamadılar, çünkü bütün yıldızları dahil ettiğimi düşündüler, ama sonunda anladılar ve dediler ki: "Evet,

sen gerçekten bir Elçisin, seçilmiş bir adamsın, çünkü sen sadece dünya işlerini değil, aynı zamanda göklerde neler olup bittiğini de biliyorsun.” Ayın hangi kenarının gölgeden ilk çıkacağını onlara gösterdiğimde şaşkınlıkları daha da arttı.

22 Eylül- Gece 1’de yolculuğa başladık; gece soğuk, çiy ağırdı. 20 mil gittikten sonra şafakta 20 Yurt’un bulunduğu Siuli kuyusuna ulaştık. Bu kuyu 15 kulaç derinliğindedir; su mide bulandırıcıdır ama içilebilir. Burada büyük bir mezarlık bulunmaktadır. Mezar taşları bana kireç taşından yapılmış gibi geliyor. Oldukça büyük, iyi kesilmiş ve belli bir ölçüde süslenmişlerdir. Kökenlerini Türkmenlere atfetme eğilimindeyim. Sakinleri bu mezarlığın çok eski olduğunu ve bu tür taşların bu kıyılarda bulunduğunu söylüyorlar. Bu yerden Ponomaryov’a ikinci kez yazdım ve mektubu şu ana kadar bana eşlik eden Ashar Muhammed’e emanet ettim. Yürüyüşümüze 11 mil daha devam ettik, her zaman doğuya doğru gittik ve sonra durduk. Sağımızda, yamaçlarında iyi otlakların ve su kaynaklarının olduğu söylenen Balkan silsilesi görüldü. Kesinlikle orada otlayan birçok at gördük.

23 Eylül- Gece yarısı rotamıza devam ettik ve 17 mil yol kat ettik, güneş doğduktan biraz sonra Damur - jama kuyusuna vardık. Kuyu, yolun biraz dışında sağdaydı. Yaklaşık 40 aile burada sürülerini otlatmaktaydı. Bu otağın karşısındaki yol üzerinde, Yasak Cam adında, kervanların suyu acı olduğu için uğramadığı bir kuyu daha vardır. Damurcam kuyusu, alçak bir zeminde yer alır, oldukça düzdür ve kıyılarla çevrilidir, burası sadece sanki burada var olan bir gölün kurumuş yatağı gibi görünmektedir. İki gün ve gece gözlerimi zar zor kapattığım için devemden indim ve hayvanlar beslenirken derin bir uykuya daldım. Uyandığımda etrafımı kadınlar ve çocuklarla çevrili buldum, hepsi beni dikkatle incelemekteydi. Aklımı biraz dağıtmak için okumaya çalıştım ve bu kesinlikle bana iyi geldi. Okumak, sadece yükselen ve batan güneşin ve ayın dikkatimi çektiği bu ıssız çölde beni neşelendirdi. Tükenmiş göl yatağında herhangi bir büyüme yoktu. Damurjam’dan beş ve 3/4 mil uzakta durma çağrısında bulunduk. Burada hiç ot yoktu. Bu mahrumiyet, develerimize herhangi bir eziyet getirmedi ve bize günlerce su ile karşılaşmayacağımız söylendiği için, Damurcem kuyusunda durup deri suluğumuzu doldurmuştuk. Burada kervanımız yeni bir artış aldı. İki saat dinlendikten sonra 23 mil doğu-kuzeydoğu yönünde biraz daha ilerledik. Damurcam’dan Ponomaryov’a, şüphelerimi uyandıran Hakim Ali Bey’in ailesini dikkatle izlemesini yazarak emrettim. Yolumuz kurumuş bir gölün yatağının üzerinde durmadan uzanıyordu. Damurjam’dan

sekiz mil ötede, sağda Haroidan kuyusunun yanında, suyu fevkalade iyi olan Yurt'u gördük. Bu bozkırın her yerindeki suyun aynı kalitede olmaması ilginçtir, ama öyledir ve tuzlu suya yakın yerlerde mükemmel taze bir kaynak sık sık çıkacaktır. Buradaki kuyuların birçoğu 40 kulaç derinliğindedir ve yanları kirişlerle güçlendirilmiştir. Ancak halk onları kimin açtığını söyleyemez. Gece yarısından önce yeniden yola çıktık ve doğu tarafından kuzey yönünde 23 mil yol kat ettikten sonra güneş doğmadan önce durduk. Yaklaşık beş mil gittikten sonra, Türkmenlerin "Kuli Derya" veya Aji Kuyusu olarak adlandırdıkları büyük bir göl gördük. Aci Kuyusu kuzeyden güneye 57 mil uzanır ve Karaboğaz Körfezi ile bağlantılıdır.

Görünüşe göre bu büyük su, girdaplar yüzünden taşıdığı kötü şöhretten dolayı henüz hiçbir denizci tarafından keşfedilmemiş olan Karaboğaz Körfezi kadar coğrafyacılar tarafından çok az bilinmektedir. Türkmenler, gerçekten de bu körfezin kıyılarında fok avcılığı için tam bir güvenlik içinde gemilerine binerler. Ancak henüz Kuli Derya'nın ağzına girmeye ve adını gizemli bir huşu ile anmaya cesaret edememişlerdir. Derler ki: "Neden yukarı çıkalım? Tüm hayvanlar ondan içmekten korkar, çünkü suları acı ve öldürücüdür; neden içinde bir balık bile yaşamıyor." Onlara göre Kuli Derya Hazar'ın sularını emer, çünkü Hazar'dan Karaboğaz Körfezi'ne akan akım olağanüstü derecede güçlüdür. Kuli Derya çok belirgin bir şekilde azalır ve bozkırın iç kısımlarında eski sınırlarının izleri görülür. Kuzey kıyısı kayalıktır. İnsanlarda bu gölün üzerinden uçan tüm kuşların kör olduğuna inanırlar. Durduğumuz yerden çok uzak olmayan bir yerde, Kuli Derya'nın yanından Mangışlak'a giden bir yol soldan geçiyor ve iki yolun birleştiği yerde, Siuli'dekilere benzer taşlarla dolu büyük bir mezarlık vardır. Sakinlerine göre bunlar, Kırgız Kazaklarının akınlarından birinde burada öldürülen bazı Yomutların mezarlarıdır.

24 Eylül- Güneş doğarken yola başladık ve kuzeyden güneye uzanan Sare Baba dağ silsilesinin neredeyse en yüksek noktasında 23 millik bir yolun ardından durduk. Muhtemelen Kuli Derya'ya dökülen selin oluşturduğu bir dizi derin yarıklık ve uçurumdan geçmemiz gerekiyordu. Bu komşu bölgeye Bahcaringri denir. Yol kireçtaşındandır ve çok berbat durumdadır. İlk 11 mil sağlamdı ve yumuşak bir rampası vardı. Ancak Sare Baba silsilesi çok daha uzaktan görünmekteydi. Bu gecenin mola yerinde çok acı çektik, çünkü şiddetli bir rüzgâr kumu üzerimize savurdu; Soğuk çok şiddetliydi ve küçük bir ateş yakmak için yeterli sopa bulmakta zorlandık. Gece yarısından önce tekrar harekete

geçtik ve çok geçmeden yükseklerden indik. Yol gerçekten çok sarptı ama bir insan emeğini andırarak kadar muntazamdı. Bu dağ silsilesinin en yüksek noktasında, her zaman kuvvetli bir rüzgârın estiği “Kur” adlı bir höyük vardır. Burada Ar Sare Baba adlı Türkmen patriklerinden birinin onuruna bir anıt bulunmaktadır. Eskiden Balkan Körfezi kıyılarında kurulmuş bir kabile olan sayısız torunları şimdi Buhara’ya yerleşmişlerdir. Ar Sare Baba’nın uzun zaman önce yaşadığı ve birçok erdemi ve büyük bilgisi ile ayırt edildiği söylenir. Yoldan geçenler dua etsinler diye, yüksek yolun yanındaki zirveye gömülmek istediğinden, bu dağa kendi adını vermiştir. Anıtı, bazı renkli paçavraların tutturulduğu bir sıırıktan oluşmaktadır ve çevresinde taşlardan, geyik boynuzlarından ve çanak çömlek parçalarından oluşan bir höyük vardır. İkinci adak diğer kabilelere mensup olanlar da dahil olmak üzere, geçen tüm Türkmenler tarafından sağlanır. Kimse bu mezara saygısızlık etmeye cesaret edemez. İkincisine oldukça yakın eski bir mezarlık vardı. Bu yükseklikten daha yeni inmiştik ki, sanki bambaşka bir iklime varmış gibiydik. Hava yumuşaktı ve yol, bitki örtüsünden pek de yoksun olmayan derin kumlardan geçmekteydi.

25 Eylül- Sonunda, 25’inde, gece 3’te, 20 millik bir yolculuktan sonra Tuar kuyusuna vardık. Rotamız kuzeyden doğuya gitmekteydi. Kuyudan çok uzakta olmayan yolun sağında, eskiden kuyunun yanında duran Atta kabilesinden bazı Yurtları gördük. Bu aşiret küçük olduğundan ve komşuları tarafından sık sık taciz edildiğinden Hive Hanından koruma istemişti. Üyeleri, çok geniş bir alana dağıldıkları için nadiren yağma seferlerine girişirler. Ancak tüm bunlara rağmen, uygun bir fırsat ortaya çıktığında eğilimlerinde daha az yırtıcı değillerdi. Diğer Türkmenlerden kılık ve özellikle de karakter olarak çok farklıdırlar; gelenekleri ve yaşam biçimlerinin genellikle diğer kabilelerle pek az ortak noktası vardı. Sayıları 1.000 Kibitka’dan (Türkmen evi) fazla değildi. Bana göre bu kabile, Tatar olarak bildiğimiz ülkeyi dolduran ırkların bir dalı olmalıydı. Tuar’da altı iyi su kuyusu vardı ama mahalle çoraktı ve dağın eteği dışında, yol boyunca bir ot ya da buruşmuş bir çalı yoktu. Buradan çok uzakta olmayan, kabilesi en çok savaşa giren ve en çok sayıda olan eski Yomut Beylerinden Cafer Bey’in onuruna büyük bir taş anıt bulunmaktaydı. Yaklaşık 2.000 aileye sahipti ve büyük kabilelerin diğer kesimleri arasında belirli bir üstünlüğü koruyordu. Rehberim Said bu kesime aitti ve bu kesimin diğer üyeleri gibi onun soyundan geldiği için gururluydu. Tuar’dan Hive’ye giden iki yol vardı; doğal olanı dümdüz devam etmekte. Ancak iki

dezavantajı bulunmaktaydı. Biri, su durumunun iyi olmamasıydı ve komşularıyla her zaman savaşıyor ve vicdansız Takka kabilesinin Yurt'ına istendiğinden daha yakın olmasıydı. Diğerine de gerçekleştirilen baskınlar neredeyse kesintisizdi ve Yomut kervanları sık sık Takkalar ve Türkmenler tarafından yağmalanmaktaydı. Su kıtlığı kışın karla kapatılıyordu. Yaz aylarında at kervanları sadece bu yolu kullanmaktaydı. Yol sola sapmakta ve kuzeydoğuya doğru kıvrılmaktaydı. İlk bahsedilen yoldan iki gün daha uzun bir yoldu. Ancak daha iyi bir su kaynağına sahipti ve daha az tehlikeliydi. Said, ateşli silahlarını yükledi ve bana da aynısını benimkine yapmamı tavsiye etti.

Doğudan yaklaşık 34 mil kuzeye gittik. Bozkır burada biraz dalgalıydı. Hakim Ali Bey bana çok kaba davranmaya devam etti ve soyguncuların saldırısına uğrama tehlikesiyle karşı karşıya olduğumuz halde, hep birlikte olalım diye beni asla beklemedi. Bununla birlikte, ihtiyaç anında ondan bekleyecek çok az desteğim olduğumu bildiğimden, bu noktada ondan talepte bulunmadım; aslında, ondan daha da uzak durdum. Ancak geceleri gerekli tüm önlemleri aldım. Bir keresinde kervanından bazı kimseler yanıma geldiler ve güvenlik için beni onlara katılmaya çağırdılar. “Korkuyorsan bana katılman iyi olur” diye cevap verdim. Başka bir şey demediler ve gittiler. Bununla birlikte, iş arkadaşlarından biri, bir hizmetçi ve 16 deveyle kervanıma oturdu, belki de çayımın etkilendi, ama daha büyük olasılıkla (bütün gün benimle kaldığı için) benden önemli bir ödül alma umudundaydı. Ancak yine de ona hediye vermedim. Yoldaşlarını olduğu gibi Hakim Ali Bey'i de baştan çıkarmayı başardım. Ama benim tek amacım, Hive'ye vardığımızda, Hakim Ali Bey'in benim hakkımdaki niyetini ve hazırladığı raporların iyiliğini güvence altına almaktı. Günlük tuttuğumu ve yolda yazdığımı fark ettiğinden, bu durumu Han'a ilk bildiren o oldu. Gece yarısından önce yola tekrar devam ettik. Ülke biraz dağlıktı. 17 millik bir yürüyüşün ardından 26'sında gün ağarmadan Dirin kuyusuna vardık.

26 Eylül- Bu kuyu alçak bir vadideydi ve taşla kaplıydı. Ancak yine de su kirli ve acıydı. “Ancak su torbalarımızı doldurmamız gerekiyordu, çünkü önümüze çıkan bozkır sudan tamamen yoksundu. Dirin, bu kıyılardaki Türkmenlerin işgal ettiği ülkenin sınırı olarak kabul edilebilir. Çünkü bu kuyudan 2.000 adım uzaklıkta sol tarafta 50 Yurttan oluşan Baga Yomutların son otlak alanı bulunmaktaydı. Bu yerden, eskiden Hive hududunu belirleyen Beş Dışık kuyusuna giden yol, çorak bir çölde beş ya da altı günlük bir yolculuk için kesintisiz bir şekilde ilerlemekteydi. Bu, Balkan'dan Hive'ye

olan tüm yolculuğun en zorlu kısmıydı. Dirin vadisi sarp kıyılara sahiptir ve eski zamanlarda kuzeyden güneye akan bir nehrin yatağıdır, muhtemelen eskilerin Amu-Derya'nın Ceyhun (Ceyhun) olarak adlandırdığı koludur. Su ve bitki örtüsü bu güzel memleketi canlandırmak istemektedir. Fakat bu vahşi insanların evinde yeşilliğin ortaya çıkmasına asla izin vermek istemiyor gibi bir halleri vardı. Hakim Ali Bey şimdi kervanıyla yanıma geldi ve beni ilk defa selamladı. Dedi ki: "Ben inancımı senin arkadaşların gibi dilde değil, kalpte taşıyorum." Ona sırtımı döndüm ve cevap vermedim. Birçok Türkmen şimdi Hive Hanı'na yaklaşmamı hızlandırmak için hizmetlerini sunmaya başladı, ama onların güvenilmezliğini bilerek hepsini reddettim. Saat 10:00'da tekrar yola çıktık ve düz bir bozkırda 17 mil gittikten sonra durduk. Aynı gecedan başlayarak, ertesi gün gün doğarken 29 mil gitmiştik. Rotamız önce kuzeydoğuya, sonra doğu'ya, daha sonra kuzeye uzanmaktaydı. Yolda Hive'den seyahat eden küçük bir kervana rastladık. Ponomaryov'a Muhammed Niyaz'ın bir mektubunu gönderme, ona iyiliğimi haber verme ve başıma bir şey gelmesi durumunda Hakim Ali Bey'in oğlunu koruması için yalvarma fırsatını yakaladım.

27 Eylül- Bugün sabah 8'de yürüyerek 25 mil ilerledik. Üç saat sonra sağımızdaki suyu tuzlu ve içilmez Kasalı kuyusunu geçtik.

28 Eylül- 27'sinden 28'ine geçen günün akşamına kadar 51 mil geride bıraktık ama yolda hiçbir şey dikkatimi çekmedi. Sadece ölümcül derecede can sıkıntısı altında ezildim. İki saat dinlendikten sonra 23 mil daha ilerledik, doğu yönünden kuzey yönüne gittik ve gün ortasında durduk.

29 Eylül- 29'unda hava oldukça soğuktu. 28 mil daha gittikten sonra "Beş Dışık" kuyusunun yanında kamp kurduk. Rotamızı doğu yönünden kuzey yönüne döndük. Burada su mükemmeldi. Yolculuğun üçte ikisinin artık bitmişti ve aslında Han'ın topraklarında olduğum için rahatlamıştım. Ara verildiği belli olunca daha da sevinmiştim. 10 gün ağır ağır gezindim, deveye binmekten çok yorulduğum için sık sık yürümek zorunda kaldım ve tüm bu süre boyunca neredeyse hiç uyumadım. Türkmenler için bu tür yolculuklar daha az yorucudur, çünkü onlar develerinin üzerinde uzunca bir süre uzanıp uyuyabilirler ki bu benim başaramadığım bir iş. Başladığımızdan beri siyah bisküvi ve acı su dışında hiçbir şey yemediğim için ilk kez burada da pişmiş yemeklerin tadına baktım. Yolumuz gevşek kumlardan geçmişti ve önümüzde önce büyük

çatlaklarla dolu yüksek ve sarp kayalardan oluşan bir duvar vardı. Arkadaşlarım bu duvarın daha önce deniz kıyısı olduğunu söylediler. Kısmen 400 yard genişliğinde ve 60 yard derinliğinde büyük kuru bir nehir yatağının yanına vardığımızda, kuyuyla aramızda sadece 8,5 mil mesafe vardı. Kıyıları çok dikti ve yatağın kendisi çalılarla kaplıydı. Nehir yatağının seyri kuzeydoğudan güneybatıya rotamız doğal olarak dümdüz olacaktı. Ancak su birikintilerinin yapısı buna imkân vermedi. Bu nedenle sola dönüp kıyının tepesinden 3,6 metre yüksekliğindeki kum tümseklerinden geçerek yolumuza devam etmek zorunda kaldık. Dere yatağına batmış olan Sare Kamuş kuyusuna geldiğimizde bir kervanla karşılaştık ve Ponomaryov'a tekrar haber verme fırsatını yakaladım.

Kıyıdan aşağı inmeden ve gece konaklamaları için “Beş Dişik” kuyusuna gitmeden önce kıyı boyunca 5,5 mil gitmemiz gerekiyordu. Kayalık duvar veya daha önce sözü edilen antik sahil, bu tükenmiş nehirde 3.000 adım uzaklıkta paralel olarak uzanıyordu. Düz bir bozkır boyunca bir nehrin tüm olağan kıvrımlarıyla kıvrılan bu vadinin özellikleri, Büyük Petro'nun o kadar zahmete girdiği Amu-Derya'nın eski rotası olması gerektiği sonucuna varmamı sağladı. Yoldaşlarım, vadiye şimdi Özboy denmesine rağmen, eskiden “Amu-Derya” adlı bir nehrin içinden Balkan Körfezi'ne kadar aktığını söyleyerek bunu doğruladılar. Bu nehir, uzun zamandan beri yönünü değiştirdiğini ve şimdi Hive Hanlığı'nın “Demar Kazak” tarafında kuzeye doğru aktığını söylediler. Hive'den döndüğümde Kiyat, bu eski nehir yatağının ağzının kumla tıkanmış olmasına rağmen Hazar'da hala ayırt edilebildiğini ve onun yanında Rus planına göre inşa edilmiş bir kulübenin bulunduğunu söyledi. Bunu yapanın kim olduğunu kimse bilmiyor ama komşu Türkmenler batıl bir korkuyla onu yıkmaktan çekiniyorlardı. Varlığı muhtemelen Büyük Petro'nun şimdiye kadar altın tozu aramak için gönderdiği Prens Bekoviç'in zamanına kadar uzanmaktaydı. Buraya çok az yağmur yağdığından ve bugünkü Balkan halkının kökeni konusundaki bilgisizliğinden dolayı (muhtemelen eski göçebe sakinlerin farklı bir kabileye ait olması nedeniyle) kulübe uzun süre yıkılmadan ayakta kalmış olabilir. Amu-Derya'nın kum akıntısı ile örtülmediği kuru yatağının doğası bozkırınkinden çok farklıdır. Orası çimenler ve ağaçlarla kaplıdır ve iyi kaynak suyu kuyuları içerir. Sare Kamuş kuyusunun taşması, daha önce bahsedildiği gibi, devam eder ve Guandam nehri yerine küçük bir dere oluşturur. Suyu acı olan bu kuyunun yanında, gece istasyonumuzda olduğu gibi altı iyi içme suyu saydığım kuyu daha vardı. Bu yerden itibaren yol, kıtlığından yaklaşık altı ya da yedi kez muzdarip

olduğumuz bitki örtüsünün içinden oldukça kesintisiz bir şekilde geçmekteydi. Burada, Hakim Ali Bey ve kardeşi Tagan Ali'yi candan karşılamak ve onların develerime baktıklarını görmek beni çok şaşırttı. Üstelik birincisi (Hakim Ali Bey), benden şimdiye kadar uzak durduğu için gerçekten af diledi, geçmişteki hatalarını telafi edeceğine ve bana hizmet etmek için elinden geleni yapacağına dair bana güvence verdi ve en güvendiğim hizmetçiden çok ona güvenebileceğimi söyledi. Tekliflerini dostane bir tavırla kabul ettim ve ona çay ikram ettim. Fakat artık ona her zamankinden daha az güveniyordum ve gece birçok önlem aldım. Bu ani değişikliği şu şekilde açıklıyorum: Her ne olursa olsun, şeytani planlarını gerçekleştirecek durumda olmadığını gördü ve şimdi Hive'ye olan yolculuğu neredeyse güvenli bir şekilde tamamladığımı düşünerek, olumlu karşılanabileceğimi varsayarak, Han'la olan vasıtam aracılığıyla kendisine fayda sağlamak için sorunları çözmenin daha iyi olacağına karar verdi. Bunun yanı sıra, karşılaştığımız kervanlardan Hive'ye bir Rus Elçisinin süratle gelmesinin konuşulduğunu ve Hükümdar'ın benim için büyük bir sabırsızlık içinde olduğunu ve Ak Padişah (Beyaz Kral), (bununla Çar'ı kastediyor) tarafından kendisine gönderilen dört deve yükü altının kendisine gönderildiğini duydu. Planladığım ziyaretin söylentisi, Etrek ve Gürgen Nehirlerinden Hive'ye giden ve bölgelerinde yaptığım Hive güzergahı hakkında araştırmalardan haberdar olan Türkmenler tarafından yayılıyordu.

Bu nedenle, projemi hiçbir zaman gizlemedim. Beş Dişik'ten beri susuz bir şekilde yürüyorduk.

30 Eylül- Gün ortasında kamptan ayrıldık, 17 mil yürüdük ve gün batımından sonra durduk. Yolun bu kısmında dikkat çekecek ve muhakeme yapacak çok şey vardı. Şimdi eski Amu-Derya'nın öte tarafındaydık, nehir yatağından çok uzakta değildik, sol tarafımızdaki sarp kaya duvarı (daha önce sözü edilen antik kıydan söz ediliyor) uzak mesafelere uzanıyordu ve baştan sona tuhaf bir görünüm sergiliyordu. Bu uçurum hattının ötesindeki yüksek plato, üzerinden geçmekte olduğumuz alt bozkıra benziyordu. Yaklaşık bir saat boyunca yolumuz uçuruma paralel gitti ve her kelimeyi birkaç kez belirgin bir şekilde tekrarlayan yankının olduğu bir yöne yöneldik. Kayanın içinde, yolun sağa saptığı noktanın karşısında, büyük bir düzenlilikle oyulmuş, bir evin girişine benzeyen beş açıklık bulunmaktaydı. Yoldaşlarım bana bu beş açıklığın "Beş Dişik" olarak adlandırıldığını ve önceki gecede kamp kurduğumuz kuyunun adını onlardan aldığını söylediler. Çevredeki ülkenin Türkmenlerinin hepsi, bu açıklıkların,

çok eski zamanlardan beri sayısız ailesi, sayısız hazinesi ve güzel kızları olan bir Kralın yaşadığı geniş mağaralara olduğundan emindi. Ancak bazı meraklı kişiler mağaralara girmeye çalıştıklarında, görünmez bir el tarafından hemen yakalandıklarını ve boğulduklarını iddia eder.

Bana bundan bahsettiklerinde, izinsiz giren şanssızların kaderini nasıl bilebileceklerini sormadım. Bir kişi hikayeye hiç inanmadığımı söylediğinde, oldukça ciddi bir şekilde şu cevap geldi: “Öyleyse, sarp kayanın yanından geçerken tüm söylediğimizi tekrarlayan o ses nereden geldi? Böylesine cevapsız bir tartışmadan sonra, şüpheli hikayenin gerçeğini kanıtlamak için daha fazla girişimde bulunmadı ve sessizliğe gömüldü. Bu arada, belki de bir zamanlar bir haydut çetesinin geri çekildiği söz konusu mağaraları keşfetmeyi çok arzuladığım için, Türkmenlerimden biriyle mağaralara tırmanmaya başladım. Kayaların yarısından fazlası kayaydı. Girişlerin altından bir çıkıntı, yaklaşık 400 metre uzunluğunda bir tür tünel oluşturuyordu. Dökülen yağ ayaklarımın altından aktı ve çıkışı büyük ölçüde engelledi ve başımın üzerinden taşlar düşmeye başladı. Her an yerinden ayrılacak gibi durak büyük bir kayaya geldim ve mağaralara ulaşmanın kolay görüldüğü çıkıntıya ulaşmak için bunun altında sürünmek zorunda kaldım. Emrimdeki türkmen benden önce geldi ve güvenli bir şekilde geçti. Ancak tünele ulaştığında üzerinde durduğu parçayı, biraz ötede bir boşlukla diğerlerinden ayrı şekilde buldu. Kervan artık çok ileri gittiği için planımı yarıda kesmem ve oraya yetişmek için acele etmem gerekmekteydi. Bu kaya dizisinin denizin ya da uçsuz bucaksız bir gölün sınırı olması pek olası görünmüyordu. Beş Dişik’ten biraz uzakta, Amu-Derya’nın bu tarafında, sudan yoksun. Ancak bir zamanlar suyun olduğuna dair belirgin izler taşıyan birkaç kanal vardı.

Rotamız doğudan kuzey yönüneydi.

1 Ekim- 30’u gecesini yeniden yola çıktık ve 1 Ekim sabahı güneydoğuya 29 mil gitmiştik. Yolda, sözde denizin tekabül eden kıyısını gördük. Burada ayrıca “Utin Kila” kalesinin kalıntılarını da gördük. Bu kanallar ve harabeler, buranın bir zamanlar kalabalık bir bölge olduğuna ve bir zamanlar o büyük ticari cadde olan Amu-Derya’nın sularını barındıran şimdi kurumuş Özboy’a karşı inkâr edilemez kanıtlar sunuyordu. Birçok kuru kanal ve koruluk parçasının yanından geçerek 28 mil daha yürüdük.

2 Ekim- 1 Ekim gecesinden 2 Ekim sabahına kadar 25 mil yol kat ettik ve gün doğarken durduk. Buralarda gezgin arkadaşlarımın develerini uzak tutmak için çok dikkatli oldukları bazı zehirli bitkiler vardı. Şafaktan önce Çovdur aşiretinin İğdur kesiminin büyük bir Türkmen kervanına geldik. Hive'den ayrıldıkları ve tahıllarını ucuza satın aldıkları için büyük bir gürültüyle, şarkı söyleyerek, gülererek ve bağırarak giden 1.000 deve ve 200 adamdan meydana gelmekteydi. Mangışlak'a bağlıydılar. Hakim Ali Bey kervanı ile kafa kafaya gitmişti ve yanımda sadece altı Türkmen vardı, bu yüzden İğdurlarla yolun dar bir bölümünde, yanında orman olan bir yerde karşılaştığımızda, devam edebilmek için tüm kafilenin bizi geçmesini beklemek zorunda kaldık. İğdurlar, emrimdeki Türkmenlere hangi kabileye mensup olduklarını sordular ve etrafımızda toplandılar. Petroviç'in şapkası sayesinde onun Türkmen olmadığını anladılar. Bana ve hizmetçime büyük bir merakla baktılar ve nasıl insanlar olduğumuzu sordular. "Bunlar Rus tutsakları," diye yanıtladı adamlarım; "Gemileriyle kıyılarımıza geldiler ve şimdi satacağımız üç tanesini yakaladık". "Aferin," diye bağırdı İğdur'lar vahşi, alaycı kahkahalarla; "Lanetli kafirler. Bu yolculukta Hive'de üç Rus sattık ve onlar için iyi bir miktar aldık." Yeniden başlayarak güneydoğu yönünde yaklaşık 29 mil yol kat ettik ve Hive'den mısır yüklü bir dizi başka kervanla karşılaştık. Han'ın şehre giren her Türkmen devesine 1/2 Tilla 'lık yeni bir vergi koyduğunu onlardan öğrendik. Ancak Türkmenler bu vergiyi ödemeye çok isteksiz olduklarından ve kaldırılması için dilekçe verdikleri için Han, görevlileri o sırada gelen tüm develeri tutuklamak için yönlendirdi fakat aynı zamanda Türkmen liderlerle isteklerini dinlemek ve adaklarını bizzat almak için Ak Saray Kalesi'nde buluşacaklarına söz vermişti. Buna rağmen, birçok kervan kaçmıştı ve Han'ın o zamana kadar Hiva'yı terk etmiş olması gerektiğinden oldukça emin olduğumuzdan, büyük olasılıkla onu Ak Serai'de bulmamız gerektiğini düşündük. Bu haber benim için çok hoştu ve bana görevimi yakında gerçekleştirebilme umudu verdi. Bu nedenle, Han'a adresimi yazdım ve tercüme etmesi için Petroviç'e verdim, aynı zamanda ona ezbere öğrenmesini emrettim. Ama ne yazık ki kendimi kandırdım! Ne kadar da iyimserdim! Yollar dünkü mola yerimizden her yöne Hive Hanlığı'ndaki çeşitli mera arazisi ve köylere ayrıldı. Hakim Ali Bey'in büyük kervanı hububat arayışıyla tamamen dağıldı ama biz hep birlikte kaldık. Arabaları ile bozkıra odun getirmek veya kömür yakmak için seyahat eden ve hırsız olarak kötü bir üne sahip olan insanlar tarafından tutuşturulan birçok ateş yanımızda yanıyordu. Neyse ki bizi taciz

etmediler. Araba tekerleklerinin izleri beni bir kez daha yerleşik bir ülkede ve kendi türüm arasında olma düşüncesiyle sevindirdi ve rahatlattı. Sefaletin beni ne kadar çabuk yakalayacağını ve kaderimin ne olacağını pek öngöremedim.

3 Ekim- 2 Ekim gecesinden başlayarak, çoğu zaman ormanın içinden, hatta bazen yolu kaçırmadan 23 mil güneydoğuya yürüdük. Sabaha doğru durduk ve daha sonra sekiz buçuk mil daha ilerledik. Bir kanala ulaştığımızda, susuz kaldığımızı görünce hayal kırıklığına uğradık. Bu kanal, Hindistan'ın kuzeyindeki sıradağlarda yükselen, Buhara'dan geçen, Hive şehrinin doğusundan geçerek Aral Denizi'ne düşen modern Amu-Derya'dan besleniyordu. Çapı 115 milden fazla olan Hive Hanlığı'nda çok sayıda kanal vardı. İlk kanalın yanında farklı kavimlerden Türkmenlerin yerleşim yeri vardı. Bu insanlar, kasaba yakınlarında yaşamalarına ve hayvancılıkla uğraşmalarına rağmen, ticarete gerçekten soyguncuydular. Hasatları biter bitmez İran'ı yağmalamaya giderler ve tutsaklarını Hive köle pazarında elden çıkarırlardı. Hive'deki köylerin tümü, aralarında tuzlu bozkırların bulunduğu kanallar üzerinde yer almaktaydı. Toprağı kısmen halk, kısmen de köleleri işliyordu. Burada toprak pek verimli değildi. Buğday, pirinç, susam ve ayrıca bezelye büyüklüğünde ve beyaz renkli, Hint mısırı gibi kalın başaklarda büyüyen küçük yuvarlak bir tane olan Cogan yetiştiriliyordu. Atlar için yem olarak kullanılır, aynı zamanda insanlar da yiyebilirdi. Başta kavun ve karpuz olmak üzere her türlü meyve bu ülkede yetişirdi. Kavunlar genellikle bir buçuk santim boyundadır ve olağanüstü bir şekilde tatlıydı. Büyük ölçüde sığır yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Evcil büyükbaş hayvanları develer, inekler ve koyunlardan oluşmaktaydı (bunlardan bazıları olağanüstü bir boyuta ulaşırdı). Atların cinsi mükemmeldi. Ancak Türkmenler tarafından Gürgen ve Etrek'den getirilenleri kendi yerli hayvanlarından üstün tutulurdu.

İran'a düzenledikleri akınlarla yaşamını sürdüren Türkmenler ve Hiveliler, genellikle sekiz gün boyunca at binerler, günde 80 mil yol gider ve kavrulmuş çöldeki yolculuklarının dördüncü gününde ilk kez hayvanlarına su verirlerdi. Daha önce sözü edilen "Cogan" tek yiyecek maddesiydi ve bundan her süvari, tüm yolculuk için yanında yeterince taşırdı. Kısa süre sonra tekrar yola koyulduk ve durmadan istikrarlı bir şekilde yürüdük. Uzakta, tüm ufku kaplayan kalın bir sis görünüyordu. Ancak bunun tam da gitmemiz gereken yönde rüzgâr tarafından yukarı doğru taşınan bir toz kütleli olduğu ortaya çıktı ve gözler, burun, ağız ve saç bundan tam olarak nasibini aldı. Toz

bulutları o kadar yoğundu ki hiçbir mesafeden hiçbir şey ayırt edilemezdi. Akşam karanlığı çökmeden iki saat önce durduk, sonra Said bize bir gecelik kalacak yer aramak için yol kenarındaki Yurt'a gitti. Halk, büyükleri Attan Niyaz Mahrem'in altındaki Kucuk Tatar koluna ve Guiruk ailesine mensup Yomut Türkmenleriydi. Karşılaştığım tüm Türkmenler arasında beni en çok bu kişi memnun etti. Hive'ye yerleşmiş ve Han'ın hizmetine girmiş; bununla birlikte, daha çok bir partizan olarak kabul edilirdi. Haftada bir kez Han'a saygılarını sunmak için ata binerdi ve gerçekten de ben geldiğimde Hive'den yeni dönmüştü. Yurt'u Daşoğuz kanalında bulunuyordu. Beni onurlu ve cömert bir adama dönüştü. Ancak Türkmenler arasında nadiren görülen bir konukseverlikle karşıladı. Beni rahat ettirmek için çok büyük zahmete girdi, en iyi koyununu kesti, önüme yıkanmak için su koydu, yemeği pişirdi ve sonunda bana bakmak için toplanan meraklı aylakları uzaklaştırdı. Bana Hive'ye erken varışından söz edildiğini söyledi, bu nedenle şehirde kendimi özellikle duyurmamamı onun yerine yerleşik geleneğe göre doğrudan Şah'ın Sarayına gitmemi ve iyi karşılanmamı sağlayacak şekilde kendimi misafir ve elçi olarak tanıtmamı tavsiye etti.

Benim açımdan böyle ani ve beklenmedik bir varışın Han'ı memnun edip etmeyeceğinden şüpheliydim, ama aynı zamanda farklı bir yol izlemeye karar veren, kalbinin iyiliğinden içtenlikle verdiği iyi niyetli tavsiyesi için ev sahibime teşekkür ettim. Şimdi her biri ağabeyinden daha yakışıklı dört oğlunu bana takdim etti. Han'ın hediyeleri olan uzun tabancaları ve güzel aygırlarıyla cesurca kasıldılar. İkinci oğlu ortalıkta yoktu, babası tarafından 30 adamla birlikte Astrabad'a yağmacı bir sefere gönderilmişti.

4 Ekim- Yenilenmiş ve kuvvetlenmiş bir şekilde öğleden sonra yeniden yola çıktık, cesur ev sahibim 11 mil boyunca bana eşlik etti. Artık yüksek yol ya da dolambaçlı yol yoktu. Daşoğuz kanalı ve Ak Saray arasında uzanan bozkırdan (kum tepeleriyle kaplı) geçtik. Fırtına hala devam etti ve bizi kumla kapladı, böylece ev sahibimiz bile yolu kaybetti. İlk kez burada, rüzgârın nasıl bir tepeli dağıttığını ve bir başkasını düzleştirdiğini ve önemsiz bir çalının etrafında toplanmaya başlayan kumun nasıl büyüdüğünü ve kısa sürede nasıl bir tepeye dönüştüğünü fark ettim. Rüzgâr estiğinde, her iki yanda kale ve ev harabeleri gördüm ve önümüzden geçen tüm şerit kırık tuğla ve toprak kaplarla doluydu. Sonunda akşama doğru güneydoğu yönünde 20 millik bir yolculuktan sonra Ak Saray kanalını gördük. Etraftaki arazi iyi işlenmişti ve bazı

ağaçlar vardı ve kanal kıyısında birkaç Yurt vardı. Niyetimiz aynı gün kanalı takip ederek Said'in bir kuzeninin yaşadığı köye kadar gitmekti. Ancak bunun imkansız olduğunu anladık, bu yüzden geceyi sefil bir küçük Türkmen mezrasında geçirmek zorunda kaldık.

Bu noktadan sonra ara sıra binalar görmeye başladık. Türkmenler Yurt'ta yaşamakta. Ancak sığırlarını güvenlik için ahşap çitler veya kerpiç duvarlarla çevreledikleri ahırlarda veya barakalarda tutmaktaydılar. Bu kesimin sakinleri Buhara sınırından gelerek Hazar'ın Türkmen kabilelerini tanımazlardı. Hepsi etrafımı sardı ve beni sorularıyla öyle boğdular ki onlardan kurtulma konusundaki ümidimi kestim. Sonunda onları, kendimi onun misafiri olarak tanıttığım Han Muhammed Rahim'in adıyla tehdit ettim, ama bu işleri daha da kötüleştirdi; bahsi geçen Han Muhammed Rahim'i ne bildiklerini ne de umursamadıklarını söylediler ve beni bu gece için kabul etmeyi reddettiler. Tüm sabrımı yitirerek, onlara küfür ettim, hemen uzaklaştılar. Biraz uzaktan birbirlerine danışıyormuş gibi görünüyordular. Ben geceyi geçirmek için hazırlık yaparken, içlerinden biri o sırada aralarından öne çıktı ve bana yurdunu sundu, benim için her şeyin hazır olduğunu söyledi. Davetini kabul ettim ve son derece sefil bir kulübeye girdim, hemen yanıma çömelen ve beni soru yağmuruna tutma küstahlığına sahip bir dizi meraklı davetsiz misafiri oradan çıkarmak zorunda kaldım. Eski ev sahibim, Çin yüz hatlarına bakılırsa Moğol kökenli görünüyordu. İzinsiz girenlerin kim olduğunu bilmiyordu ama kendini ve kızını diğerleriyle birlikte dışarı çıkarmadığım için bana çok minnettardı. Onu biraz çayla sevindirdim. Çevremizde çok sayıda insan olduğu için emrimdeki Türkmnlere gece boyunca nöbet tutmalarını emrettim.

5 Ekim- Gün ağarırken yürüdük ve güneydoğu yönüne doğru üç saat boyunca kanalın yanından geçtikten sonra, Said'in kuzeninin yaşadığı yerin yakınlarındaki, çok uzaklardan görülebilen iki yüksek ağaca ulaştık. Daha da ilerledikçe, daha fazla tarım alanı ortaya çıktı. En zengin mahsullerle kaplı tarlalar, dünün kumlu atıklarına çok farklı bir görünüm kazandırdı. Almanya'nın tamamında Hive'deki kadar iyi ekilmiş topraklar görmedim. Buradaki her Yurt köprüsüz yapay bir su yolu ile çevriliydi. Rotamız, kuşların tatlı bir şekilde şarkı söylediği, meyve ağaçlarıyla kaplı ıssız çayırlardan geçiyordu. Bu muhteşem manzara içindeki yurtlar ve kerpiç kulübeler son derece keyif verici bir görünüme sahipti. Gördüklerimden o kadar etkilenmişim ki, arkadaşlarıma sitemle, neden ülkelerini benzer bir ekime sokmadıklarını ya da eğer toprakları buna

izin vermiyorsa, neden Hive'ye göç etmediklerini sordum. Cevap verdiler: “Büyükelçi, biz beyleriz, fakat bu insanlar bizim kullarımızdır. Onlara hanlarından korkarlar; biz yalnız Allah'tan korkarız.” Hive Eyaleti'ndeki köylülerin çoğu Türkmendi. Bu köyler çok kalabalıktı. Sakinleri iyi giyinirdi ve Hazar'daki kardeşlerinden çok daha hızlı insanlardı. Said'in kuzeninin evine giderken yolda bir düğüne rastladık. Her türlü süslerle süslenmiş gelin, zengin işlemeli ipeklerle kaplı bir eyerde uzun bir devede oturuyordu. Köyde çok iyi karşılandım ve emrime küçük bir oda verildi; ne yazık ki çok kirli ve karanlıktı. Kıyafetlerimi değiştirdiğimde, birkaç şef geldiğim için beni tebrik etmeye geldi. En dikkate değer olanı odaya aldım, onlara biraz konuştum ve sonra her biri beni kendi tarzında selamlayan diğerlerinin yanına gittim.

Görünüşe göre Han henüz Hive'den ayrılmamıştı, bu yüzden hemen iki Türkmen gönderdim, biri geldiğimi haber vermek için Hive'ye, diğeri de beni haberdar etmesi için Han'ın temsilcisinin oradaki en yakın kale olan Ak Saray'a gitti. Burada emrimdeki Türkmenlerin konuşmasını işittiğimde kalbim acıdı. Gerçekten de beni övüyorlardı, yazabildiğim, her kuyunun derinliğini ve bir sonrakinden ne kadar uzaklıkta olduğunu olduğunu not ettiğim için benim seçkin bir kişi olmam gerektiğini söylüyorlardı. Bütün bunlar sonunda Han'ın kulağına ulaştı ve daha sonra bir casus olarak ölüm tavsiyemin nedeni oldu. Bir Türkmen büyüğü olan Vardi Han bugün beni ziyaret etti. Kendisi 1812 savaşında, Perslerle birlikte hizmet vermiş, Ruslar tarafından yaralanmış ve esir düşürülmüştü. Daha sonra Rus General Lissanoviç'in hizmetine girmiş, evine dönmek için onu terk etmiş ve oradan da sonunda Hive'ye kaçmıştır. Bana Han hakkında biraz bilgi verdi, bu da benim Hive ile aramızdaki 34 millik mesafeyi bir an önce başlatmayı ve tamamlamayı arzulamama neden oldu. Fakat Said bunu kabul etmeyi kesinlikle reddetti. En sonunda atları gönderene ve büyük ihtimalle haberciye onları getirmemeleri için gizli talimat verecek kadar öfkelenildi. Belki de kuzenine benden bir hediye koparmak için beni alıkoymak ya da yeni gelen kervanların liderlerine hizmet etmek istemişti, ya da Han ile arabuluculuğumu yapması sayesinde yeni deve geçiş ücretinden kurtulmayı umuyordu. Her halükârda, liderlerin kendileri bu umudu bana zaten ifade ettiler. Ancak ben onları anlamamış gibi davrandım. Hiçbir at gelmiyordu, bütün günü burada geçirmek zorunda kaldım. Nereye gitsem etrafım insanlarla çevriliydi. Han'ın ordusuna mensup iyi giyimli bir Türkmen bir süre ilgimi çekti, konuşması çok mantıklıydı. Sonunda paltomun düğmesine baktı ve büyük bir saflıkla gümüşten olup

olmadıklarını sordu. Ben daha fazla dayanamayacak duruma gelene kadar düğmeleri döndürmeye devam etti; bu yüzden alaycı bir tonda gümüşün Hive’de Rusya’dakiyle aynı görünümüne sahip olup olmadığını sordum. Çevredekiler yüksek bir kahkaha attılar, ama genç adam hemen yanımdan ayrıldı ve elini kılıcının kabzasına vurarak şöyle dedi: “Sayın Elçi, biz Türkmenler basit bir milletiz, fakat bu bir üstten bakıştır. Ve bize göre saygı hanımızın hizmetine her zaman hazır olan yiğitliğimize ve keskin bıçaklarımıza gösterilir”. Görevim iki Egemeni barış ve dostluk bağları içinde birleştirmeyi başarırca kılıcının da Çarımın hizmetinde olacağını umarak onu sakinleştirdim.

Geç yattım ve tam uyumak üzereydim ki, aniden Han Muhammed Rahim’den bir memurun geldiği bilgisi ile uyandım. Yakışıklı bir genç adam, çok daha yaşlı bir kişiyle birlikte odaya girdi. Yatağıma oturdular ve genç adam, ziyaretimin nedeni ve Hükümetimin niyetleri konusunda hemen Han adına beni sorgulamaya başladı. Han’ın kendisine veya benimle görüşmek üzere özel olarak görevlendirdiği bir kişi dışında hiçbir açıklama yapamayacağımı söyledim ve içeriğini bilmediğim iki mektubu teslim etmem gerektiğini ekledim. Abdullah’a (genç adama) mühürlü mektupları gösterdim ve bunu Han’a iletmesi için ısrar ettim. Burada Rus Çarı’nın Hive’de halihazırda dört Elçi olduğunu görerek aynı anda iki bölgeden Hive’ye elçiler göndermesinin garip olduğunu ve bana Rus ordusunda olup olmadığını sordu.

Onu, bahsettiği kişilerin gerçekten Elçi olamayacağına. Ancak kendilerini bu şekilde aktaran mülteciler olduğuna ikna etmeye çalıştım ve onlara el konulması gerektiğini ve gerçekten sahtekarlırsa, onları zincirlerle Rusya’ya göndermeye söz verdim. Yine de Abdullah, onların sadık Rus Elçileri oldukları iddiasına bağlı kaldı ve daha sonra bunların, Han’a bir mektup getiren dört Noga Kazak olduğu ortaya çıktı.

“Çay içer misin?” diye sordu Abdullah, “öyleyse bırak ben yapayım”. Dedim ki “Biz gece yarısından sonra çay içmeyiz, ayrıca yolculuğun ardından hasta ve yorgunum, bana bir iyilik yap da dinleneyim. Hoşçakal.” Beni bıraktılar. Bu sorguda Abdullah’ın Hive’de daha önce Han’ın hizmetinde bulunmuş olan seçkin bir memurun oğlu olduğunu öğrendik. Han onu bana hiç göndermemişti ve soruları sırf meraktan kaynaklanıyordu. Bugün, Ak Saray’a gelmeden bir gün önce, iki Rus’un Türkmen sahiline bir korvetin geldiğini duyunca o yöne kaçarak karılarını ve çocuklarını geride bıraktıklarını. Ancak yakalandıklarını öğrendim. Hive halkının, onları Orenburg

sınırında kaçırılan Kirgilerden satın aldıkları birçok Rus kölesi vardı. Ayrıca Türkmenlerin kendilerine tedarik ettiği çok sayıda Fars ve Kürt köleleri vardı. Gerçekten de Hive'deki kölelerin acı bir tarafı vardı. En ufak bir firar şüphesinde, soğukkanlılıkla cezalandırılır ve ikinci suç olursa, zavallı köle kapıya bir kulaktan çivilenir ve üç gün boyunca her mahrumiyete katlanmak üzere orada bırakılırdı. Bu cezadan sağ kurtulursa kaderi değişmezdi, çünkü o hala eskisi gibi bir köleydi.

6 Ekim- Bu sabah kiralık atlar geldi, ama bir ihtiyardan gelen kahvaltı daveti ile başlamam iki saat gecikti. Bu durumdan söz ediyorum, çünkü bu durumda işler benim için çok farklı olabilirdi, yani aynı gün Hive'ye gelmeliydim ve aniden ortaya çıkışıma şaşırarak Han, belki beni iyi karşılar ve erken bırakırdı. Belki de Rusların Bekoviç'in ölümünün intikamını almak için Hive'ye gittikleri söylentisi ona ulaşırdı, halk onun emriyle daha şehre varmadan beni paramparça edebilirdi. Böyle bir haber Hive'de çok kolay ve hızlı bir şekilde yayılacak ve kendi topraklarından ve çevresindeki bozkırlardan hiç çıkmamış olan Han, buna kolayca inanacaktı. Dört nala bir atlı beni karşıladığında ve Han adına benden önceki gece Han tarafından beni karşılamaya gönderilen iki subay gelene kadar durmamı istediğinde altı milin üzerine çıkmamıştım.

Durdum ve az sonra dört atlı eşliğinde yetkililer belirdi. İkisinin büyüğü, beyaz sakallı ve maymun suratlı, yaklaşık 60 yaşlarında küçük bir adamdı. Ara sıra kekeliyor ve sonra bunu telafi etmek için müthiş bir hızla gevezelik ediyor, her kelimedede aşağılık bir karaktere ve doyumsuz bir para hırsını açığa vuruyordu. Bu "Att Chapar Alia Vardi" idi. "At Çapar" ön eki Türkçe'de "dört nala koşan at" anlamına gelmekteydi. Han'ın her zaman emirlerini ülke çapında ilan etmesi için onu görevlendirmesi nedeniyle bu ismi almıştı. Diğeri, uzun boylu, iri yapılı, hafif sakallı, asil, mütevazı, üstün tavırlı ve oldukça uyumluydu. Adı İş Nazar'dı, yaşı 30'un üzerindeydi ve bir "Yüzbaşı" olarak görev yapıyordu. Hive'de kelimenin tam anlamıyla böyle bir rütbe yoktu. Ancak unvan Han'ın savaş zamanında kuvvetlerinin tümenlerini en iyi komuta eden subaylara verilir. Daha sonra duyduğuma göre Att Chapar, Astrabad'ın yerlisiymiş. Gençliğinde Hive'ye köle olarak getirilmiş, inancından vazgeçmiş, Siul doktrinini benimsemiş ve evlenmiş. Oğlu Hoca Mahrem, bir savaşta o kadar önemli hizmetler yaptı ki, Saray'ın gözdesi olmuş ve vergi ve gümrüklerin baş kontrolü ile görevlendirilmiş. Sonra, Han'ın tam güvenini kazanarak, babasını ve kardeşlerini yüksek mevkilere yükseltmek onun için hiç de zor olmamış. Han, Att Chapar'a çok fazla toprak ve birçok kanal bağışlamış ve

kendi satın alımıyla mülküne büyük ölçüde katkıda bulunmuş, böylece şimdi Hanlığın zenginlik konumundaki üçüncü kişisi olmuştu. Astarhan ile ticari bir bağlantısı olduğu için, işlerim halledilene kadar beni misafir olarak ağırlamasına izin verilmesi için Han'a yalvardı. Bir meselede muhtemelen benden güzel bir onay almayı ya da ölümüm uygun görülürse, beni öldürerek Han'ı bir yükümlülük altına sokmayı umuyordu. Şimdi bana, kabulüm için her şeyin hazır olduğu kalesi Yal Kaldi'ye kadar ona eşlik etmem için Han'ın emri olduğunu bildirdi. 14 mil kuzeydoğudan muhteşem ve kalabalık bir yoldan geçtik, tüm mesafe boyunca iki kanal arasında uzanan sadece bir bozkır parçası gördük. Hava açık ve hoştu ve uzun bir mesafeden, bir yanında küçük bir bahçe bulunan kale görülüyordu. Her açısında birer kule bulunan kare şeklindeydi. Çamur içine yerleştirilmiş taştan yapılmış duvarlar 6,4 metre yüksekliğinde ve 1,50 uzunluğundaydı. Tek bir giriş vardı ve o da güçlü bir asma kilitle korunan büyük bir kapıydı. Bu kalenin gerçekten sahibi Hoca Mahrem'di. Neredeyse tüm büyük toprak sahipleri benzerlerine sahipti. Kaçak değillerdi ve iç mekanlarda su için küçük bir rezervuar, birkaç avlu ve apartman, depolar, değirmenler ve ahırlar vardı. Muhtemelen kökenlerini, bir Han'ın ölümü üzerine meydana gelen boş tahta, karışıklıklara ve bir iç savaşa borçluydular. Ancak, tüm ihtiyaçlarla donatılmış böyle bir kale, çok sayıda olmayan soyguncu çetesine karşı birkaç gün kendi başına kalabileceği için barış zamanlarında, Türkmen yağmacıların istilasını sırasında güvenli geri çekilme sağlama konusunda faydalıydı. Yal Kaldi'de, kimisi binanın odalarında, kimisi de eşleri ve çocukları ile Avlularda kurdukları Yurt'ta yaşayan 50-60 kişi buldum. Kapının tam karşısında bir kule vardı ve onun yakınında küçük bir yan kapı içeriden, küçük bir çamurlu tank, bazı ağaçlar ve güzel bir bağ içeren bir bahçeye açılıyordu. Bahçe, dış cephesinde Molla'nın evi ve caminin yapıldığı 9 metrelik bir duvarla çevriliydi. Ben oraya girerken, Hoca Mahrem'in kardeşi (At Chapar'ın oğullarından biri) beni karşılamak için koğuşa geldi. Kardeşler bölümünde yardımcıydı, iyi bir figürü ve akıllı bir çehresi vardı ve babasından daha az vahşi ve kötü niyetli görünüyordu. Att Chapar'ın ailesi iki özellik ile ayırt edilmekteydi; uzun sakalları (Hive'de nadiren görülür) ve aşırı hırsları. İlk gün mümkün olan her türlü ilgiyi gördüm. Said Nazar, Han'ın ve ağabeyinin selamını ilettiler ve bana bir çay takımı, çay ve şeker getirdi. Bir pilav hazırlandı ve bana her türlü meyve verildi ve emrime özel bir daire verildi. İkincisi karanlık, soğuk, sıvasız bir yerdi. Ancak dışarıdaki büyük ısı nedeniyle kabul edilebilirdi. Ara sıra Avlu'da ya da bahçede

dolaşıyordum, ama her zaman bir muhafız eşlik ediyordu, ilk başta orada olduklarının bir işareti olduğunu düşündüm, ama sonunda gerçekten de bir tutsak muamelesi gördüğümü keşfettim. Türkmenlerimden dördü huysuzdu (cimri, uyumsuz vs.) diledikleri yere gitmelerine ve akrabalarını ziyaret etmelerine izin verildi. Geldiğimden bir gün sonra Han'ın bana bir dinleyici kitlesi vereceğine emindim ama daveti boşuna bekledim.

Sonra Hive'den gelen Yakub (Att Chapar'ın üçüncü oğlu), ertesi gün çağrılacağımı kesin olarak bildirdi.

8 Ekim- Biraz Rusça bilen Yakub Bey beni ziyaret etti. Astarhan'da ticaret yapmış, orada parasını kaybetmiş, bir dilenci olarak Hive'ye dönmüş, vergi toplayıcı olarak iş bulmuş ve yeniden hatırı sayılır miktarda servet biriktirmişti. Bana kim olduğumu, neden geldiğimi, hangi işle görevlendirildiğimi sormak için Han'dan geldiğini ve Han'a ulaştırmak üzere mektuplarımı kendisine vermemi istedi. Bu isteğine sinirlenerek, kabaca reddettim ve ona sadece Han'a gönderildiğimi ve eğer o şahsiyet beni kabul etmezse geri dönmeme izin verebileceğini söyledim. Çünkü Han'a, kendisine şahsen teslim etmek istediğim iki mektubum ve birkaç hediyem olduğunu belirttim. Bunun üzerine beni bir hışımla bıraktı. Bu Yakub Bey ile, doğuştan Yahudi olan. Ancak uzun zamandan beri Muhammed inancını benimsemiş olan başka bir Yakub geldi. Bu Yahudi, Astarhan ve Orenburg ile ticaret yaptığı için Rusça'yı bir dereceye kadar anlıyordu. Beni sık sık ziyaret etti ve Hive, Rusya ve kardeşinin birkaç kez ziyaret ettiği ülke olan Keşmir arasındaki ticaretinin durumu hakkında bana birçok bilgi verdi. Bir gün hizmetimdeki bir Türkmen, Kazavat çarşısında, Han'ın Hive'den ayrıldığını ve beni Yal Kaldi'den çok uzak olmayan belirli bir kalede kabul edeceğini duymuştu. Bu haberi Att Chapar ve Yüzbaşı'ya ilettim. Ancak onlar buna inanmayarak bana bunun doğru olmadığına dair güvence verdiler. Aynı akşam, Yakub Bey'in beni ziyaret ettiği gün, Han'ın 12 günlük bir av seferi için Hive'den bozkıra ayrıldığını duydum. Bu arada bana her gün daha saygısız davranılmaya başlandı. Yemek param azaldı. Artık mutfakta çay ya da yakacak oduna izin verilmiyordu; aslında ilk başta kendi hesabımdan yiyecek almam yasaktı. Bu yasak daha sonra, benim için alışverişlerimi yöneten Att Chapar'a tahakkuk eden ek gelirleri artırmak için iptal edildi. Üstümdeki gözetim her geçen gün daha katı hale geldi. İki adamdan oluşan bir koruma olmadan odamdan bir dakikalığına çıkmama dahi izin verilmiyordu ve en sonunda, kimseyi içeri almama emriyle kapıma

bir nöbetçi yerleştirdiler. Geceleyin bir adam kapı her açıldığında uyanmak için eşikte uyudu. Çarşıya giden Türkmenlerim, vardığımda bana şunu bildirdiler: Han, Hanlığın bütün ileri gelenlerinin, Ürgenç (kardeşi Kutli Murad İnak) şehrinin valisi ve kumandanının ve Başrahibin (Kadı) çağrıldığı bir konsil toplamıştı. Uzun bir görüşme yapılmıştı. Ancak kimsenin sonucu bilmediğini söyledi. Ancak bundan birkaç gün sonra, içlerinden biri Han'ın ev hizmetinde olan arkadaşlarımdan bazı Türkmen akrabalarından öğrendiğim kadarıyla Muhammed Rahim yolda not aldığımı duyunca, benim casus olduğumu ilan etmiş ve bana eşlik eden Türkmenlerin yol boyunca beni öldürmedikleri ve hediyelerime el koymadıkları için suçlandıklarını, çünkü şimdi ben gerçekten oradayken, bunu düşünmek için çok geç olduğunu söylemiş. Bunun üzerine Kadı'dan tavsiye istemiş ve Kadı, bozkırda diri diri gömülmesi gereken bir inançsız olduğumu söylemiş. Han daha sonra Kadı'ya, yalandan daha zeki bir adam olarak gördüğünü söyledi, "çünkü" dedi, "eğer onu öldürttüğümü varsayarsak, Çar'ı gelecek yıl kolayca buraya gelip karıları haremimden alıp götürebilir. Onu kabul etmek ve yola çıkmasına izin vermek çok daha iyi olacaktır; bu arada sadece beklemesi gerekiyor. Önce onun amacını bilmek istiyorum." Son noktayla ilgili büyük bir fikir ayrılığı vardı. Bazıları, Rus esirlerin salıverilmesini sağlamaya geldiğimi söyledi; diğerleri, on yıl önce Balkan Körfezi'nde Atta Türkmenleri tarafından yakılan iki Rus gemisinin (ki onlar Yomutlar tarafından Hazar kıyılarından kovulmalarından bu yana Muhammed Rahim'in tebaası haline gelmişlerdi) temin edilmesini talep etmeye geldiğimi söyledi; diğerleri, görevimin Bekoviç'in ölümünün intikamını talep etmek olduğu görüşündeydiler.

Türkmen Sahili açıklarına geldiği ve orada büyük bir kale inşa etmekle meşgul olduğu söylenen bir Rus filosundan söz etmişler ve artık yolu bildiğime göre, Hive'ye yürüyen bir ordunun başında görünebileceğimi söylemişler. Birçoğu, Rusların İran ile savaşta olabileceğini ve Gürcistan'daki Komutan'ın Hive Hanından yardım istediğini düşündüklerini söylemiş. Hatta bazıları Rusların Astrabad yakınlarındaki Akkila kalesini ele geçirdiğini iddia etmişlerdi. Yine de neredeyse hepsi ya idam ya da suikast yoluyla yok edilmem ya da en azından köleleştirilmem için oy kullanmışlardı. Gelişim, Han için büyük bir huzursuzluk yarattı. Ancak Rusya'nın korkusundan, ne kadar istese de canımı açıkça almaya cesaret edemedi. Bu belirsizlik ve şüphe durumunda, herhangi bir karara varamadığından, amacını gerçekleştirebileceği daha fazla bilgi veya başka

yollar elde edene kadar beni endişe ve şüphe içinde bırakmanın en iyisi olduğunu düşündü. Görevimin amacını sormak için her gün yeni temsilciler geldi, ama ben gelen herkese karşı tamamen suskun kaldım. Han'ın gizli planının yanı sıra, konsey üyeleri tarafından istenen sonum için olan arzuya ilişkin bilgi beni büyük bir şoka uğrattı. İlk başta duyduklarımı doğru olarak kabul etmeyecektim. Ancak daha sonraki koşullar ve ek raporlar beni çok geçmeden bunun yalan olmadığına ikna etti. Artık birçok plan beynimde uçmaya başladı. Aklıma kaçma fikri geldi. Ancak herhangi bir umut varken, görevimi yerine getirmemenin utanç verici düşüncesi beni bundan caydırdı ve ben de kalıp kendimi mertçe savunmaya karar verdim. Ne mutlu ki kitaplarım arasında Pope tarafından tercüme edilen İlyada'yı buldum, bahçedeki sabah yürüyüşlerimde beni rahatlatan bir inceleme oldu.

12 Ekim- Bu öğleden sonra Türkmenlerimden biri bana yumurta ve kuru meyve getirdi, beni kapıda bekleyen bir Rus tarafından gönderildiğini söyledi ve onunla birkaç kelime konuşmam için dışarı çıkmam için yalvardı. Buna cesaret edemediğim için onu görmeden reddetmek zorunda kaldım. Kaderimle ilgili en ufak bir aydınlanma olmadan üç gün geçti. Ancak sıkı gözetim ve kaba muamele, Han'ın planları hakkında şüpheye pek yer bırakmadı. Toplamda 48 gün boyunca bu belirsizlik içindeydim ve bu süre içinde bedenen ve ruhen çektiklerimi anlatmam mümkün değil. Bu nedenle kendimi başka konularla meşgul edeceğim.

16 Ekim- Han'ın gözdesi olan ve sürekli onunla satranç oynamak zorunda kalan, Hoca Mahrem'in 10 yaşındaki küçük oğlu, bugün Yal Kaldi'ye geldi ve bana babasının yakında beni görmeye geleceği haberini getirdi. Ancak daha önce sık sık aldatıldığım için buna inanmadım. Hoca Mahrem'in erkek kardeşleri ve diğer birçok yetkili beni sık sık ziyaret ettiler. Ancak bana herhangi bir zevk vermek yerine beni çok sıktılar. Sonunda, belki de çevremdeki tüm insanlar arasında bana Hive'de olup bitenler hakkında gerçek ve doğru bilgi verecek birinin bulunabileceği düşüncesine vardım. Bu yüzden hepsini bir araya topladım, her birine gücümün yettiği kadar güzel bir hediye verdim ve onları birer birer buna ikna etmeye çalıştım; ama kimse başkaları tarafından ihanete uğrama korkusuyla benimle yalnız konuşmaya cesaret edemedi. Sonunda Mekke'ye hacca gitmek isteyen Buharalı Bey Muhammed adında zavallı bir ihtiyar buldum. 17 yıl önce ülkesini terk etmiş ve bu kalede bel kemeri imalatıyla geçinerek yaşamış. Ona bir makas verdim ve böylece o kadar sempatisini kazandım ki, bana

gizlice gelip bana çeşitli bilgiler vermeye cüret etti. Aslında bana pek fazla haber veremezdi ama Yüzbaşı ile Att Chapar arasında benim yüzümden çıkan kavgayı bana haber vererek bana büyük bir hizmette bulundu. Gerçekten iyi, dürüst, gösterişsiz bir adam olan Yüzbaşı'nın gözetimi altındaydım. Ona beni gözetleme görevi verilmişti ve bu nedenle, beni yalnız ziyaret etmeye davet ettiğimde, kötü sonuçlardan korkar ve her zaman bu nitelikteki özel görüşlerden kaçınmaya çalışırdı. Att Chapar onu gözünün önünden ayırmadı ve bana geldiğinde Yüzbaşı'ya bir hediye (rüşvet) vermemden korkarak onu takip etti. Açgözlülüğünü fark ederek, bir gün (daha önce ona bez vermiştim) ona bir parça keten verdim ve onu kimseye, özellikle de Yüzbaşı'ya söylememesi için çağırdım. Gerçek karakteri hemen ortaya çıktı; hediyeyle aceleyle aldı, bir hırsız gibi sakladı, oradan kaçtı ve geri dönerek hiçbir şey olmamış gibi Yüzbaşı'nın yanına oturdu. Bundan sonra Yüzbaşı'yı bu konuda aydınlattım ve o tüm kalbiyle bu şakadan zevk aldı ve Att Chapar ve tüm ailesi hakkında küçümseyici bir şekilde konuştu. Geldiğimde, Yüzbaşı'nın yanı sıra Att Chapar'a, Att Chapar'ın kahyasının sorumluluğu altına aldığı bir bez parçası sunmuştum. Ancak daha sonra Yüzbaşı'nın parçasının yarım yarasının kesildiği ortaya çıktı ve Att Chapar bunu kendisinin yaptığı konusunda ısrar etti. Bu aralarında bir tartışma konusuydu ve Yüzbaşı'ya isteklerimden, rahatsızlıklarımın ve yaşadığım medeni olmayan muameleden şikayet ettiğimde, güvenim ona dokundu, daha önce olduğu gibi artık onun arkasından gizlice gitmeye cesaret edemeyen Att Chapar'dan koparak benim arkadaşım oldu. Artık her gün Petroviç'i gizlice onların kavgalarını körüklemesi ve anlaşmazlıklarından yararlanarak gerçek bilgileri toplaması için gönderiyordum. Bir keresinde Yüzbaşı'yı bahçeye gelip benimle yalnız buluşmaya ikna etmeyi başardı ve sonra şu teselli edici güvenceyi aldım: görüşme günü sabit olmamasına rağmen, her an Han'ın huzuruna çağrılmayı bekleyebileceğimi ve döndüğünde Han'ın büyük ihtimalle benim durumuma doğrudan karar vereceğini ve tebaası arasında Han'ın bir Rus Elçisi tarafından korkutulduğu, ona nasıl cevap vereceğini bilmediği ve bu nedenle bozkıra kaçtığı yönünde bir söylenti dolaştığı için, bunu yapmadan bir daha ava çıkmayacağını söyledi.

Bu sohbetlerde onu sık sık Han, komşu devletlerle ilişkileri ve Hive'nin iç ekonomisi hakkında sorguya çektim ve bu konularda epeyce bilgi edindim. Yüzbaşı, Hive Hükümeti'nin zulmüne içerledi ve Han'dan hoşlanmaz göründü. Ancak ona karşı hiçbir şey söylemedi. Han'la ilgili herkesin ondan o kadar korktuğunu, beni anmaya bile

korktuklarını, ama yine de ilişkimin hayırlı olmasını umduğunu söyledi. Yüzbaşı, ikinci Vezir Kuş Beyi ile akrabaydı ve birkaç yıl önce Han'ın şiddetinden kaçmak için Buhara'ya sığınmıştı. Orada iki yıl kalmıştı ve yalnızca Han'ın acil ricası üzerine geri dönmüştü. Güvenini kazandıktan sonra, içim rahatladı ve kişisel bir görüşme yapmadığım zaman, ona Petroviç'i göndermekle yetindim: durumumla samimi bir şekilde ilgilendi ve yüzündeki ifadeden Hive'den gelen haberlerin olumlu olup olmadığını her zaman anlayabiliyordum.

Daha sonra onunla Tiflis'te Han'ın elçisi olarak karşılaştığımda bana, ölümüm için verdikleri oy hakkında daha önce bahsedilen raporların temelsiz olmadığını söyledi. Türkmenlerim işlerin kötüye gittiğini görünce bana olan saygılarını yitirdiler ve hatta kaderime ortak olma korkusuyla beni terk etmeye çalıştılar. Doğrudan pazara girdiklerinde, etraflarında bir kalabalık toplandı, idamımın hangi gün başlayacağını veya Elçinin önceki gece boğulduğunun doğru olup olmadığını sordular. Bu, Reislerine beni terk etmelerini öğütlemek için bir bahane oldu. Onlara ağır gelen bir başka şey de Han'ın Yomutlara karşı çok öfkeli olmasıydı, çünkü yeni gelen tüm develer için son zamanlarda ödedikleri ücreti henüz ödemedikleri raporluydu. Aşağıdaki olaydan da anlaşılacağı gibi Said'in kendisi de saygısızlaştı: Kadın cariyesi Fatma'yı çevredeki bütün köylere ve çarşılarına götürmüş, fakat onun bedelini hiçbir yerden alamamıştı. Bu zavallı kadın, grubun geri kalanıyla aynı odada yaşıyordu, ama dışarı çıktıklarında, kaledeki diğer insanlar tarafından o kadar kötü muamele görüyordu ki, onları kovması için sık sık Petroviç'i göndermek zorunda kalıyordum. Bu olaylardan birinde, haydutlar ona o kadar kötü davrandılar ki, Fatma kaçtı ve yakında satılmazsa kesinlikle intihar edeceğini ilan etti. Said döndüğünde ona durumu anlattım ve durumu değiştirmesi ve varlığı hepimiz için bir skandal olan Fatma'yı satması için yalvardım. Sessizce dinledi, sonra ayağa kalktı ve dedi ki: "Elveda Murad Bey! Hizmetim artık sona ermiştir, bana olan muameleninden dolayı sizi bırakıyorum. Fatma benim kölemdir ve onu dilediğim zaman ve dilediğim kişiye satarım." Bu sözlerle gitti, ama ben onu geri aradım ve o muhtemelen müdahalem için affını isteyeceğimi sanarak geri geldi. "Buraya bak," dedim, "bahtsız durumumu gördüğün ve belki de paylaşmak zorunda kalacağından korktuğun için geri dön; geri dön ve seni bana tavsiye eden Kiyat Ağa'ya beni burada bıraktığını söyle. Ama bil ki, silahlarım olduğu sürece ne senden ne de başkasından korkmuyorum ve hiç kimse beni silahsız göremeyecek. Şimdi git ve bir daha bana

yaklaşma.” Bu sözler onu etkiledi; oturdu ve düşündü, sonra ağlamaya başladı, af diledi ve yanımda durup kaderimi paylaşacağına yemin etti.

Ertesi gün Fatma’yı sattı. Bu arada yiyecek yardımım her geçen gün daha yetersiz ve kalitesiz hale geldi ve kendi alışverişlerimi yapmama izin verilmediği için, bir hileye başvurmam gerekiyordu, yani ekmek ve koyun eti almak için Att Chapar’ın kâhyasına para verirdim ve bunlar geldiğinde bana hediye olarak gönderilmiş gibi göründü. Att Chapar kesinlikle çok seçkin ve zengin bir kişiydi, ama o kadar açgözlüydü ki, benim depomdan et kırıntıları çalmaya tenezzül etmişti. Hizmetinde biri Yal Kaldi’de, üçü Hive’de ve üçü başka yerlerde olmak üzere yedi Rus kölesi vardı. Yal Kaldi’deki Rus’un adı David’di ve Orenburg sınırındaki Troitsk kalesi yakınlarında 14 yaşında bir çocukken kaçırılmış ve Hive’de köle olarak satılmıştı. Zaten 16 yılını esaret altında geçirmişti ve birkaç kez el değiştirmişti. Görgü ve geleneklerde bir Hiveli gibiydi, yine de inancına sadık kalmıştı. Benden her zaman uzak tutuldu, ama Petroviç bir keresinde yanlışlıkla onunla karşılaştı ve hemen serbest bırakılması adına zorlamam için bana yalvardı. Onunla konuşmak için her fırsatı aradım ve nadir aralıklarla başardım. Ara sıra Arabalarıyla Hive’den çıkan Ruslardan orada neler olup bittiğini ve hakkımda hangi raporların güncel olduğunu öğrenmeye çalışmasını söyledim. David bu bilgiyi kolayca elde edebildi, Han’ın gözdesi olan dört evli Rusla yakınlık içindeydi ve her zaman onun adamlarına daima yakındı. Getirdiği haberler, Danıştayın işlemleri hakkında daha önce verdiğim bilgileri doğruladı ve bu, Yal Kaldi’de bulunan ve beni memnun etmek için ellerinden geleni yapan on İranlı köle tarafından daha da doğrulandı. David’le özel görüşme yapmak için çok hevesli olduğumdan, bir gece onu odama almayı başardım, oysa benimle iletişim kurarken keşfedilmesinin onun için ölüm olduğunu biliyordu. Bana Türkmenlerimden daha önce duyduğum zekasını gösterdi. Ondan Hive’deki Rus köleleri hakkında da bir sürü bilgi aldım ve sonunda onu bir duka hediyesi ile gönderdim. Orenburg sınırındaki Kirgiler, Rusları yakalayıp Hive’de satmayı iş edinmişler. Ancak Buhara’da da Hive’deki kadar çok Rus kölesi olduğu söyleniyor. Bu zavallılar ne Türkmenlerin ne de Hivelilerin yapamayacakları ağır işler için bütün gün hazır dılar. Geçimlerini sağlamak için her biri ayda 80 libre yemek alıyor ve arada sırada bir ceketten (Kaftan) başka bir ücret almıyorlardı. Yemek harçlığından ne biriktirirlerse satarlar ve bu yolla ve ara sıra hırsızlık yaparak biraz para biriktirmeyi başarırlardı. Nadiren 20 yılın altında gerçekleşen satın alma paralarının miktarını (genellikle 20 ila

30 Tilla) biriktirdiklerinde, hürriyetlerini efendilerinden satın alırlar ve Hive'den ayrılma söz konusu olmadığı sürece serbest bırakılırlardı. İlden kaçma şüphesi ölüm cezası ile son bulurdu. Genç bir Rus (25 yaşına kadar) 60 ila 80 Tilla alırdı. Pers köleleri çok daha ucuzdur. İkincisinin Hive'de 30.000'i olabilir. Ancak orada 3.000'den fazla Rus kölesi yok. Persler (Astrabad yakınlarında Türkmenler tarafından yakalanırlar) beş, on ve hatta otuzlu gruplar halinde pazara girerler. Onları tutsak edenler, yolda onlara dert vermezler ve eğer yorulurlarsa, onları bozkırda ölmekten çekinmeden bırakırlar. Hive'ye vardıklarında, sahipleri onlarla birlikte çarşıda kendini yere bırakır ve alıcılar onu kuşatır, alıcılar zavallıları teftiş edip inceler ve sanki at satın alıyormuş gibi fiyatları hakkında pazarlık ederler. Bazen Türkmenler onları Hive'den kaçıtır ve onları İran'daki ebeveynlerine geri götürür, çoğu zaman onlara cömertçe ödeme yapabilirler. Hive'de kaldığım süre boyunca bu türden birkaç grup pazara getirildi, satıldı ve köylere götürüldü. Att Chapar, ben oradayken, zengin bir Astrabad tüccarının oğlu olan 16 yaşında bir çocuğu oldukça yüksek bir meblağa satın aldı. Ancak onu tekrar büyük bir kârla geri satabilme umundaydı. Oğlanın 14 yaşındaki kız kardeşi, onun için talep edilen fiyat 80 Tilla ve bir palto yapmaya yetecek kadar iyi kumaşı olduğu için, alıcı yüzü görünmeden tüm pazarlarda sürüklendi. Pers köleleri doktrinlerinden vazgeçmek ve Hive'de elde edilenleri takip etmek zorunda kalırlardı. Ancak Ruslar bu şekilde taciz edilmezdi. David, geceleri dua edebilecekleri özel bir yere bile izin verildiğine dair bana güvence verdi. Yılda iki bayramda efendileri tarafından yürüyüşe çıkmalarına ve eğlenmelerine de izin verilirdi. Bu durumlarda bir araya gelirler ve bir tür meyveden damıttıkları bir içkiyle kendilerini sarhoş ederlerdi.

Festivaller genellikle cinayetle sona ererdi. Efendiler, kölelerini ölüme gönderme gücüne sahipti. Ancak ekonomik kaygılar nedeniyle bunu nadiren yaparlardı. Bu nedenle, kural olarak, bir gözünü çıkararak veya bir kulak keserek kölelerini cezalandırılırlardı.

Benim huzurumda Att Chapar, David'in kulaklarından birini kesmek istedi, çünkü Hive'ye gitmişti ve bir İranlı köleyi bıçaklamıştı. Att Chapar önce yüzüne bir kamçıyla vurdu, sonra bir bıçak aldı ve yere yatmasını ve kulağının kesilmesini emretti ve kahyası Özbek Muhammed Ağa'nın onu bu işi yapmaktan alıkoyabilmesi oldukça güç oldu. Müdahalemlerle David'e fayda sağlamaktan çok zarar verme korkusuyla David'in yardımcısı rolünü üstlenmedim ve olay yerinden ayrıldım ama David aynı gece bana

geldi ve şöyle dedi: “Bana nasıl vurduklarını ve kulağımı kesmek istediklerini gördün mü? Dün akşam kırbaç darbeleriyle 500 kesik aldım, ama yine de benden korkuyorlar: Sarhoş olduğumda önümden uçup gitmediklerini bir gör!”

20 Ekim- Said Nazar Arganj'dan geldi. Beni sık sık görmeye gelirdi. Kaçmak isteyip istemediğimden şüpheleniliyor muydu, ya da ne, bilmiyorum, ama ona her Han'ın geri gelip gelmeyeceğini sorduğumda, bana öfkeyle cevap verdi: “O zaman kaçmayı mı düşünüür?” Eh, sadece dene ve sonra sana ne olacağını gör.” Öfkemi yuttum, ama ona kısaca bir elçinin asla kaçmadığını, çünkü efendisinin onun güvenliğinden sorumlu olduğunu söyledim. Bu konuşma beni, hiçbir umut kalmaması durumunda eninde sonunda kendimi kaçarak kurtarma niyetimi sezip sezmedikleri konusunda spekülasyon yapmama neden oldu; ben de bahçeye girdim, duvara baktım ve en uzak noktada duran ve bir merdivenin kaldırıldığını fark ettim. Bunun üzerine Yüzbaşı'na şikayette bulundum. Said Nazar'ın kabalığından bahsettim ve Att Chapar'ın saygıdeğer beyaz sakalına rağmen ona ve tüm soyuna derin bir tiksintiyle baktığımı belirttim. “Haklısın,” dedi Yüzbaşı, “uzun sakalın konuyla pek alakası yok. Ah, keçi sakallı.”

21 Ekim- Hakim Ali Bey beni aradı ve dostluğunu temin etti ve kervanıyla Hive'den çıkmak üzere olduğunu söyledi. “Hanın gözleri,” dedi, “şimdi kanla doldu; başka zamanlarda herkes ona yaklaşabilir: ama şimdi hiç kimseyi dinlemiyor. Ancak gelen her kervana duyulmamış bir ceza veriyor, böylece Hive'ye giden yolu bizim için tamamen kapatıyor. Bizi asıyor ve kazığa sokuyor, vb.” Bu abartı değildi, çünkü Türkmen tebaasını hırsızlık ve diğer kabahatler nedeniyle sürekli olarak ölüme mahkûm etmişti ve bu yolla kendi topraklarında bir tür düzen sağlamayı başarmıştı. Orada kaldığım süre boyunca, beş Türkmen aynı anda asıldı.

Hakim Ali Bey, Ponomaryov'a bir mektup vermem için bana yalvardı, ama ona güvenemedim, bu yüzden ona gemideki herkesin benim üzerimde taşıdığını bildiği eski bir Julius Caesar madeni parası verdim ve kutsal resmin önünde bir mum yakmasını rica ederek onu geminin Papazına vermesini söyledim. Adetlerimizden biri olduğu için ondan gizlice hizmet istemediğimi. Ancak görevimi herkese bildirebileceğini söyledi. “Geçmiş bağışla,” diye cevap verdi, “Sana Türkmen gibi, kaba davrandığımı kimseye söyleme. Buraya sana veda etmek için özellikle geldim.”

Türkmenlerin bana yaklaşımları ne kadar katı olsa da her zaman erişim sağlamanın yollarını buldular. Birkaçı iyi bir şekilde hizmetteydi. Ancak daha büyük bir kısmı sadece bir baş belasıydı.

23 Ekim- Sonunda Han, av gezisinden döndü ve Kanal Daşoğuz'a ulaştı. Herkes, yakında bir görüşme hakkım olacağından emindi. Ama aradan beş gün geçti ve ben hala gözetim altındaydım; bu yüzden, yorgun esaretimden kaçmanın bir yolunu bulamayınca, tehditlerin etkisini son bir kaynak olarak denemeye karar verdim. Muhafızlarıma defalarca Han'a gitmeleri ve benim adıma kışın yaklaştığını ve korvetin Balkan körfezinde buza takılma tehlikesi olduğunu ya da bensiz gidemediği için harap olabileceğini söylemeleri için yalvardım. Herhangi bir aksilik olursa, Han bunun hesabını Rus Çarına vermek zorunda kalacaktı. Ne yazık ki hiç kimse bu mesajı Han'a iletmeye cesaret edemedi. Türkmenlerimden üçü, işlerin ne kadar kötü gittiğini görünce, caka satmaya başladılar ve içlerinden biri benden kendisini bırakmamı bile istedi. Ben de öyle yaptım ve sonradan tıpkı Said'in yaptığı gibi pişman olduğunu anlayarak mutlu oldum.

31 Ekim- Bugün, Han'ın gerçek planlarının ne olduğunu kesin olarak öğrenmek için Att Chapar ve Yüzbaşı'dan beni ziyaret etmeye davet etmelerini istedim ve onlara korvetin maruz kalabileceği herhangi bir zararın hesabını vermesi için onun nasıl çağrılacağını ve korvetin durumunu ona söylemeleri için tekrar yalvardım fakat onlar yalnızca, Hoca Mahrem'in saat başı beklendiği Yal Kaldi'ye gelmesi için sadece bir gün daha beklemem için dua ettiler. Onları kararlı bularak Said veya Petroviç'i Hive'ye göndermek istedim ama buna izin verilmedi.

4 Kasım- Bugün bir Türkmen, Niyaz Batur adlı bir Yomut'un Krasnavoda sahilinden Hive'ye Ponomaryov'dan biri Han için diğeri de benim için iki mektupla geldiğini bildirdi.

6 Kasım- Gün ağarırken Kulci'yi gizlice Hive'ye, Niyaz Batur'u bulması ve ondan mektubumu istemesi için gönderdim.

Ertesi gün Niyaz Batur mektubu bana kendisi getirdi. Han'ın Ponomaryov'un mektubundan büyük memnuniyet duyduğunu ve daha önce Türkmenler tarafından Rusların kıyıda bir kale inşa edeceği yönünde getirilen sahte raporlarla aldatıldığını söyledi. Bu nedenle, Han, bana karşı olumlu niyetlerinin bir işareti olarak, mektubumu

teslim etmesi ve biraz daha sabırlı olmam için dua etmesi için onu şahsen göndermişti. Çok kısa bir süre sonra bana istenen görüşmeyi verecekti. Batur çok daha fazlasını söyledi, ama diğer her kelime kendi övgüsü ya da ona olan derin yükümlülüğüm hakkındaydı, bu yüzden fazla ciddiye almadım. Bununla birlikte, Han'ın bir elçisi olarak onu elimden geldiğince eğlendirdim ve yaşlı Att Chapar bugün kendini açık fikirli olmaya zorladı ve genellikle bir haftada yaptığı kadar para harcadı.

Ponomyov'un mektubu önemli hiçbir şey içermiyordu. Sadece 8 Kasım'a kadar dönüşümü bekleyeceğini söyledi.

Niyaz Batur'a hatırı sayılır bir hediye verdim ve Han'dan hiçbir şey saklamak istemediğim için bu mektubu kendisine iletebileceğini söyledim. Niyaz Batur, iki gün içinde mutlaka Han'a çağrılacağıma ve bu arada benim için önemli olabilecek her türlü haberi kendi özel habercileri ile göndereceğine yemin etti. Bu konuyu düşündükçe, Niyaz Batur'un sözlerine daha az güvendim. Ancak hemen hemen her türlü kurtarma aracından yoksun bir adam olarak her türlü umut kırıntısını kavrardım ve kendimi bu konuşmanın verdiği neşeye bıraktım ve verilen güvencelerin ve vaatlerin doğru olduğuna inandım.

Bu vesileyle Türkmenlerimin akrabalarını eğlendirmeye davet ettim, iki koyun, un vb. şeyler aldım, pilav yaptırdım ve onlara ve kale sakinlerine elimden geldiğince iyi davrandım.

Bu kasvetli duvarlar muhtemelen ilk kez neşe seslerini yankılıyordu; ama yarı aç köleler ve Türkmenler, kanyonlar için kavga etmeye ve etleri birbirlerinin elinden kapmaya başlayınca, şenlikler kısa sürede sona erdi ve Niyaz Batur'u gönderdim.

9 Kasım- Bu akşam beni tekrar ziyaret etti. Han'ı birkaç günlüğüne avlanmak için gittiği Mai Ormanı'nda bulmuştu. Han'ın bana haber göndermediği beş gün daha geçti. Bu arada David, Han'ın beni karşılamaya hazırlandığını ve bana sunum için elbiseler sipariş ettiğini, odamın bir kapısının kapatılacağını, arkasında bir Rus'un oturup sözlerimi duyacağını ve onur nişanı ile gönderilmem gerektiğini söyledi. Bütün bunlara inanmakta güçlük çektim; bu yüzden Yüzbaşı'ya, kışı Hive'de geçirmem gerektiğini mi yoksa görüşmeden hemen sonra ayrılmam gerektiğini mi düşündüğünü söylemesi için yalvardım, çünkü planlarımı buna göre şekillendirmek istiyordum. O yanıtladı: "Seni aldatamam ve bu nedenle bilmediğimi itiraf ediyorum. Ancak görünen o ki, celbi her an

bekleyebilirsin.” Korvetle ilgili mesajımı Han’a iletmesi için tekrar yalvardım ve ertesi gün öğlene kadar Hive’den kimse gelmezse, kendisinin doğrudan Han’a gideceğine söz verdi. Üç gün geçti ve söz verdiği yolculuğa hiç çıkmadı.

Niyaz Batur’a göre Han bana karşı çok nazik davrandığından, bu konuda korkacak bir şeyi olmadığını tekrar kendisine ilettim. O yanıtladı “Sen yanıldın. İlk önce güveninizi sarsmak ve bir zamanlar güvendiğiniz bir adama güvenmemenizi sağlamak istemedim ama şimdi size Niyaz Batur’un baş hain olduğunu söylemeliyim; tek kelimeyle, kimsenin sözünü doğru kabul etmemesi gereken bir Türkmendir. Biz Hiveliler bu eşrafın ölçüsünü çok doğru bir şekilde alıyoruz ve buna göre, kariyerlerini genellikle bitirdikleri yer darağacıdır.” Esasında haklıydı, çünkü Niyaz bana vaat edilen elçileri asla göndermedi ve sadece benim için üstlendiği alışverişi yaparken bana ulaşmaya çalıştı.

14 Kasım- Sonunda Yüzbaşı, Att Chapar’a bazı konularda çok gücendi, bana geldi ve hemen Hive’ye gideceğini ve Han’a hem kötü durumumu hem de korvetin durumunu anlatacağını söyledi. Evet, tehlikelere rağmen benim adıma Han’a, Rus Çarının kaybından Rus Çarına karşı sorumlu olacağını söylemeye karar verdi ve dedi ki, eğer beni tutmak istiyorsa, en azından bana bunu söyleyerek korvetin gitmesine izin verebilirdi. Bundan iki gün sonra, Han üç aylık bir av gezisi için bozkıra gidecekti ve bütün yük arabaları ve yük hayvanları önceden gönderilmişti. “Eğer işler yolunda giderse,” dedi Yüzbaşı, “beni yarın öğleden sonra geri bekleyin.”

15 Kasım- 14’ünde beni terk etti ve ertesi günün tamamı sonuçsuz bir bekleyişle geçti.

Yüzbaşı’nın Han’a mesajımı iletmek için çağrıldığını veya işlerim şanssız bir hal aldığı düşünmeye başladım, bu yüzden projemi erken gerçekleştirmeye ve kaçarak kendimi kurtarmaya karar verdim. Bu projeyi sadece Petroviç’e anlattım, çünkü Said’e güvenmekten korkuyordum. İlk başta kendimi kaçırmaya ikna edemiyormuş gibi yaptım, ama sonunda onun (?) önerisini kabul ettik ve sonra planın gerçekleştirilebileceği en iyi araçları düşünmeye karar verdik. Sonunda şöyle bir plan yaptık: Said, akrabalarından at satın alacak ve iki Türkmen’i yanımıza getirecekti. Bunlar darağacından kaçmak için Hive’den ayrılan soyguncular Han Muhammed ve Janak’tı. Said’e develerinin kaybını tazmin edeceğime ve ayrıca ona ve yoldaşlarına Han’a yönelik hediyeleri teslim edeceğime söz verdim. Dedi ki, 16’sı sabahı pazara gidip bot ve kürk satın alacaktı; o

öğlene dönecek, akşam köye gidecek ve gece yarısı atları kaleye getirecekti, o sırada ben yoldaşlarımı uyandıracaktım ve o zaman hepimiz ateşli silahlarımızla oradan ayrılacaktık. Said'in gereksiz bir tehlikeye girmemesi için, Yüzbaşı'nın 16'sı akşamına kadar beklenmesine karar verildi. Ve o (yüzbaşı), Said atları almaya gittikten sonra gelirse, getirdiği haberler ne kadar olumlu olursa olsun, projemizi aynı şekilde yürütmemiz gerekiyordu, şüphesiz o zamana kadar planlanan kaçıışımızın raporu yurtdışına çıkmış olacaktı. Sonuç Said ve bizim için yıkımı olurdu.

16 Ekim- Kararlaştırıldığı gibi Said sabah yola çıktı ve Petroviç ile ben kaleden kaçmak için en iyi yeri aradık. Uzun uzun düşündükten sonra, en iyi yöntemin bir iple duvarı aşmak olduğuna karar verdim. Ancak Said kapıdan çıkıp Att Chapar'ın atlarını yanımıza almanın çok daha iyi olacağını söyleyerek bu plana şiddetle karşı çıktı. Onlarla birlikte dört nala sınıra gidebilir ve bitkin hayvanları orada bırakarak Türkmenlerden tazelerini çalabilirdik.

Kaçışımız için her şey karara bağlandığında, kaderin benim için ne hazırladığını görmek için sabırsızlıkla gün ortasını bekledim. Yal Kaldi'den gizlice ayrılmak istemeseydim, orda sadece birkaç delikanlı ve silahlı adam olduğu için kesinlikle zorla çıkabilirdim. Ve ayrıca, David'in ve Pers kölelerinin yardımına güvenebilirdim. Takip edilseydim, kanımın son damlasına kadar kendimi savunacaktım. Sağ salim kurtulma şansım olabilirdi. Ne Yüzbaşı ne Said gelmedi. İhanetten korkmaya başladım ve Said için biraz bile endişeli değildim. Güneş batıyordu ve ben bir köşede meditasyon yapıyordum ki birden Said ortaya çıkıp yanıma oturdu. "Geç kaldın," dedim, "Gece yarısı için her şey hazır mı?". "Dur Murad Bey," diye cevap verdi, "acele etme, yaptıklarımı iyi dinle. İnsanların kader tarafından yönetildiğini düşündüğümde, kaçmaya çalıştığımız için belki bizi cezalandırır diye düşündüm." Bunu duyunca ayağa kalktım ve "Dün bana sözünü tutamayacağını neden söylemedin? Kader kaçmamızı istiyor ama sen bir hainsin. Sana söylediğim şeyi satın aldın mı? Rotamın ne olacağını biliyorum." "Hiçbir şey satın almadım," dedi Said, "ve işte paranızı geri veriyorum." Ben ona 10 duka vermiştim, o da şimdi bana sekiz duka değerinde bir avuç küçük madeni para ve kırılmış Tilla verdi, çünkü iddia ettiği gibi parayı bozdurarak ağırlık kaybetmişti. Her an bana ihanet edebilecek olan Said'e bile güveniyordum fakat tek başıma kaçmak ya da kaderime boyun eğmek arasında ne yapacağım hakkında kendime güvenmiyordum. Görünür kederim Said'in kalbine dokundu; af diledi, bir çocuk gibi ağladı ve ertesi

günkü kaçışımız için her şeyi ayarlayacağına söz verdi. Kulci aniden Yüzbaşı'nın yaklaştığı haberini aldığında, kaba davranışı için ona küfürlü bir şekilde sitem ediyordum. Bana candan yaklaştı ve dedi ki: "Han sizi görmek istiyor ve yarın sabah erkenden yola çıkmamız gerekiyor. İlk başta, sizin tarafınızdan olan mektubu bıraktığım için bana kızdı, ama ona davanın şartlarını, korvetin durumunu ve bir Elçiye karşı kaba davranışından dolayı maruz kaldığı sorumluluğu anlattığımda, sonunda sizi bir toplantıya kabul etmeye karar verdi." Kendisine teşekkür edip güzel bir hediye yaptım ve bu 48 günlük tutukluluğum sırasında Yal Kaldi'de geçirdiğim en mutlu akşam oldu. Türkmenlerim şimdi bana gereken saygıyı gösteriyorlardı ve eskiden çok kaba ve dayanılmaz olan Att Chapar, her türlü dalkavuklukluğu yaptı, kaldığım süre boyunca ne kadar kötü muamele gördüğümü kimseye söylememem için bana yalvardı.

17 Kasım- Geceleyin ihtiyacım olan atları komşu köylere gönderdim.

Han'ın lütfu hızla yayıldı ve sabaha doğru arkadaşlar ve tanıdıklar bana şans dilemek için geldiler, gerçekte sadece benden bir şeyler elde etme ya da Hive'deki karşılıksız pilav ve çaydan bir pay almak ümidindeydiler. Att Çapar bir gün önce at temin edeceğine söz vermişti, ama Yüzbaşı bana ona güvenmememi tavsiye etti, o bir Müslüman olsa da yine de kendi ülkesinin tüm aldatma ve ihanetlerine sahipti. Ayrılmadan önce Petroviç'e Yal Kaldi'nin mahkûmlarına küçük paralar dağıttırdım ve beni memnun etmeye çalışan tüm hizmetçileri ve köleleri önemsiz hediyelerle ödüllendirdim. Artık hepsi beni çok iyi tanıyordu ve beni uğurlamak için bir bütün halinde kapıya geldiler; yaşlı adamlar, kızlar, anneler ve çocuklar beni takip etti ve huysuz bir köpek olan gardiyanim bile ilk ve son kez medeniydi.

Kuzeydoğu'ya 29 mil gittik ve Hive'ye ulaştık. Kıyılarında büyük köyler ve bahçeler bulunan (Hiveliler sulamadan çok iyi anlıyorlar), kanallarla kesişen iki bozkır yolundan geçtikten sonra, biri diğerini su kemeriyle geçen iki kanala geldim, yine üzerinde bir köprü vardı.

şehirden beş mil uzakta bahçeler başlıyordu. Aralarından yollar geçiyordu ve orada burada arazi sahiplerinin konutları olan Yal Kaldi gibi yerler ortaya çıkıyordu. Biraz uzaktaki şehir çok güzel bir görüntü sunuyordu. Üzerinde gök mavisi kubbesinin yükseldiği, tepesinde altın bir top bulunan büyük camii yüksek bir taş duvarla çevriliydi. Kasabanın büyüklüğu hakkında bir fikir edinilmesini engelleyen sayısız

bahçeler, en büyüleyici tabloyu oluşturmaya yardımcı oluyordu. Girişin hemen önünde bir dizi antik mezar ve yüksek yoldan geçen ve güzel bir taş köprü ile geçilen küçük bir kanal vardı.

Bu noktada beni görmek için bekleyen meraklı bir insan kalabalığı bulunmaktaydı ve bana, kullanımım için ayrılmış eve kadar yol boyunca eşlik ettiler. Sokaklar dardı, bir insan denizi tarafından her tarafa bastırılıyorduk ve Yüzbaşı bizim için büyük bir güçle bir geçit yapmak zorunda kaldı. Kargaşada, alçakgönüllülikle keplerini çıkararak ve serbest bırakılmak için alçak sesle bana yalvaran birkaç mutsuz Rus gördüm.

Çamurla kaplı sazdan yapılmış evler arasında yaklaşık 500 metre gittikten sonra çıkmaz sokaktan güzel görünümlü bir eve indik. Yüzbaşı beni, üzerinde birkaç dairenin açıldığı temiz ve iyi döşenmiş güzel bir avluya götürdü. Bunlardan büyük olanı bana, küçüğü de Türkmenlerime tahsis edildi. Odam çok şıktı, oryantal zevkle döşenmişti, güzel halılar vardı, ama soğuk dayanılmazdı. Meraklı kalabalık beni odama kadar takip etti ama Yüzbaşı onları kovdu ve sonra Han'a geldiğimi haber vermeye gitti.

Onun yokluğunda kalabalık yeniden belirdi, mücadele edip kapıya kadar itişip kakıştı ve tüm avluyu tamamen durdurdu, Faras Başı tarafından buraya yerleştirilen hizmetçiler onları dağıtamadılar ve ısrarcı ziyaretçilerimden ancak Yüzbaşı'nın dönüşüyle kurtulabildim. Kapılar ve girişler artık güvenli bir şekilde kilitlemişti ve yalnızca, benden izin istenmeden odaya girmeye asla cüret etmeyen muhafızlarım kalmıştı. Mahkemede yerlerini aldılar ve sadece birkaçı önce benden izin isteyerek evlerine gitti. Att Chapar, kendisi avluda beş tam gün geçirdi ve ara sıra, özellikle ondan istifade etmeye çalıştığımda ona ironi ile hitap ettiğim "Baba" unvanından son derece memnundu. Yüzbaşı şimdi geldiğimde beni tebrik etti ve Hive Sadrazamı Mehtar Ağa Yusuf'un misafiri olacağımı duyurdu. Bana bir aşçı gönderildi, ama hazırladığından bağımsız olarak vezirden her gün harika yemekler, çaylar ve meyveler geldi. Bu şekilde eğlendiğim beş gün boyunca üzerimde tutulan nöbette en ufak bir gevşeme olmadı. Benim geldiğim akşam, Hoca Mahrem beni tanımak için geldi. Kendisi vergi dairesi müdürüydü. Çok parlak bir tarzı olsa da kurnaz bir insandı. Karşılıklı iltifatlarla bir saat geçti, sonra Han'dan müzakerelerin tüm yönetimini ona emanet etmesini istememi söyledi. Han'ın memurlarını aday göstermenin benim işim olmadığını söyledim; ama aynı akşam bana Han'ın kendisini bu görevle onurlandırdığını bildirdi ve şimdi de

mektupları ve hediyeleri kendisine teslim etmemi istedi. Uzun bir süre tereddüt ettim ve söylediklerinin doğruluğu konusunda Yüzbaşı'ndan onay alana kadar talebini yerine getirmeye cesaret edemedim. İlk başta ona sadece mektupları verdim, ama aynı gece çağrıldıkları için daha sonra hediyeleri de vermek zorunda kaldım. Muhammed Rahim gündüzleri uyumayı ve geceleri çalışmayı alışkanlık haline getirmişti. Yüzbaşı, Hoca Mahrem ve astlarının hırsızlık yapmasını önlemek için paketi kapatmamı tavsiye etti. Bunu, kumaşı ve brokarı büyük bir tepsiye yerleştirerek ve tamamını ketenle paketleyerek yaptım. Daha sonra paketi, hizmetçilerinin büyük bir gizlilikle götürdüğü Hoca Mahrem'e teslim ettim. Petroviç'e onları takip etmesini emrettim, ama iki saat sonra geri döndü, bu da bazı itirazların ortaya çıkmasından korkmama neden oldu. Özbek gibi giyinmiş biri içeri girdi, hemen kocaman bir başlık çıkardı ve onu odanın bir köşesine, paltosunu bir başka köşesine fırlatarak, bunun hayatında yapacağı en son türden bir iş olacağını söyleyerek itiraz etti. Görünüşe göre bir koridorda donarak ölene kadar ayakta tutulmuştu. Sonunda Hoca Mahrem ortaya çıktı, elbiselerini çıkardı ve Han adına bu garip giysiyi ona verdi, bunun üzerine görevden alındı. Bu arada, ertesi gün giysileri Att Chapar'a sattı. Daha önce sözünü ettiğim tepsiyi ödünç aldığım Devan Baki Mehta Ağa gelip benden geri istedi. Yüzbaşı'ya bunu sordum ama o "Mehta Ağa bir daha tepsisini göremeyecek, çünkü Han güçlü bir adamdır ve eline bir kere geçen şeyi asla bırakmaz" dedi. Hediyeler arasında, iki somun şeker, 10 libre kurşun, 10 libre barut ve 10 tüfek çakmaktaşı paketlenmiş bir tepsi vardı. Han, bütün gece hediyelerine bakmakla meşgul olmuştu ama merakını fazlasıyla artıran gümüş tepsi olmuştu. Onu kaldıramış ve ağırlığını merak etmişti. Yüzbaşı'ya beklediği dukaları içerebileceğini düşünüp düşünmediğini sordu; ama keten örtüyü çıkarırken yanıldığını görünce şaşırıldı. Hiveliler bu hediyeye şu yorumu yapmışlardı: Onlara göre iki somun şeker, barış ve tatlı dostluk teklifini temsil ederken, cephane, dostluk kabul edilmezse savaşın çıkacağına işaret ediyordu.

18 Kasım- Henüz huzura kabul verilmedi. Han'ın en büyük kardeşine (Kutli Murad İnak) birkaç hediye vermek arzusundaydım, fakat Han izin vermedikçe buna izin verilmediğini gördüm. Bu nedenle gerekli onayın alınması için Yüzbaşı'yı gönderdim ve geceleyin biraz kumaş, brokar, şeker ve diğer önemsiz şeylerle birlikte Petroviç'i gönderdim. Petroviç'in Han'ın kardeşini görmesine izin verilmemişti. Ancak kendisine sunulan beş altın tilayı geri getirdi.

Bu hediyeler arasında, içinde bir parça siyah sabun bulunan teneke sabun kutusuyla bir tıraş bıçağı kutusu da vardı. İnak her şeye ayrı ayrı baktı ama bilmediği bir nesne olan sabuna gelince, onun üzerinde şeytani planlar olduğundan şüphelenmeye başladı; bu yüzden doktorunu çağırdı ve bu kişi de hayrete düştüğü için, bana bunu sormak için aceleyle elçiler gönderdi. Çantanın ne içerdiğini tamamen unutmuştum ve bu nedenle, bir anlığına bakmam için bana gönderilmesini, içeriğini hemen açıklayacağımı rica ettim; ama bu kesinlikle reddedildi. Sonra gizemli nesneyi içeren küçük kutunun gönderilmesini istedim; bu da reddedildi ve nesnenin kendisini kutusu olmadan istemeye indirdim; ama burada Yüzbaşı yanıtladı: “İnak, Han gibi bir başka güçlü adamdır; ayrıca bir kere sahip olduğunu asla geri vermez. Yine de gidip onu sakinleştireceğim. Elbette bir parça sabun olmalı, başka bir şey değil”. Aynı akşam, diğer şeylerle birlikte göndermeyi unuttuğum Han için 10 bira bardağım olduğunu hatırladım. Yüzbaşı’ndan onları şimdi kendisine vermesini ve unutkanlığım için özür dilemesini istedim. “Bunun bir önemi yok,” diye yanıtladı, “Kağanımız her an alır; tek zorluk ondan bir şey almaktır. Bizde cam nadirdir ve bunlardan çok memnun olacaktır; ama ona on tane göndermeyin, çünkü bu bizim için şanssızlıktır”. Han çok sevinmiş ve her bardağı ayrı ayrı incelemiş ve tekrarlamış: “Ne yazık! Brendi içtiğim günlerde bana bunları göndermemişler ne yazık ki!”. Eskiden bu içeceğe çok bağımlı olduğu. Ancak şimdi alkollü içkiler ve tütün kullanımından tamamen vazgeçtiği ortaya çıktı. Hatta tebaası arasında sigara içmeyi bile yasaklamış ve bu konudaki itaatsizliğin suçlunun ağzının kulaklara kadar kesilmesini gerektireceğini ilan etmişti. Bununla birlikte, bu katı yasaya rağmen, sigara içmek çok yaygındı ve Han, en yüksek bakanlarından bazılarına uygulamaya göz yummak zorunda kaldı. Pek çok Hive, tütün yerine “patlama” dedikleri bir bitkinin yapraklarını içiyor, ki bu çok zararlı olmalı, çünkü yeni başlayanlar onu kullanırken bilincini kaybeder.

Han’ın hediyeleri arasında, onu çok şaşırtan bir bardak “Kaliyan” (nargile standı) da vardı. Yuz Bashi ona gerçeği söylemeye cesaret edemedi, bu yüzden büyük bir düşkünlük duyduğu bilinen sirkeyi tutmak için bir kap olduğunu söyledi. Yanan bardağım büyük bir şaşkınlığa neden oldu, pek çoğu açıkça onu görmek için bana geldi. Fikir, harika özelliklerinin camla ilgili olamayacağı ve bu nedenle bir tür kaya kristali olması gerektiği idi.

18 ve 19 Kasım- Bu iki gün de kapalı bir şekilde geçti. Özel bir yaptırım olmaksızın kimsenin beni ziyaret etmesine izin verilmedi. David'in Yal Kaldi'de bana söylediklerini hatırladım, yani, ne söylediğimi dinlemek için kapımın arkasına bir Rus yerleştirileceğini ve gerçekten de her şeyin onun önceden bildirdiği gibi olduğunu gördüm ve kapıda birini açıkça duydum. Bu yüzden yanına oturdum ve tercümana yüksek sesle Han'ın savaşçı nitelikleri, büyük gücü ve Hivelilerin Perslere üstünlüğü hakkında konuştum, art arda üç gün boyunca bu kulak misafiri olmanın devam ettiğini fark ettim. Başbakan ve benden sorumlu olanlar, dostluğumu kazanmak için ellerinden geleni yaptılar ve bir keresinde mahzun baktığımı görünce, beni eğlendirmek için Molla Said adında birini çağırdılar. Bu kişi kırk yaşlarındaydı, çok zekiydi ve bir Avrupalının tüm neşeli mizahına ve canlı şehir anlayışına sahipti. Esprili konuşma akışı kesinlikle çok hoştu ve şimdiye kadar tanıştığım herkesten daha iyi satranç (Hive'de harika bir oyun) oynuyordu. Molla, akşamlarını sık sık birlikte geçirmek zorunda kaldığı Hanlığın yüksek görevlileri tarafından kendisine verilen hediyelerle yaşardı. Onlarla satranç oynar, yazar, yüksek sesle okur, hikayelerle ilgilenir vb. şeyler yapardı. Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok iyi anlıyor ve akıcı konuşuyordu: Asya'nın eski tarihine aşinaydı ve en iyi şairlerden sık sık alıntılar yaparak sözlerine dikkat çekerek coşkuyla konuşuyordu. Bana gülerek, gecelerini her zaman Hive soyluları ile geçirmek zorunda olduğu için banliyölerde 14 yıldır girmedığı bir evi olduğunu söyledi. Mevcut rejimden ve krallığında içki ve sigara içilmesine izin vermeyen bir Han'ın ciddiyetinden yakındı. Benimle iki saatten fazla kaldı.

20 Kasım- Sonunda, akşama doğru Hoca Mahrem, Said Nazar aracılığıyla Han'ın beni görmek istediğini bildiren bir mesaj gönderdi. Tamamen üniforma giyiyordum fakat bir Hive şapkası da taktım ve görüşmedeki Ruslardan gerçek rütbemi gizlemek için yakama kırmızı bir tabaka diktirdim. Yüzbaşı bana kılıçla Han'ın önüne çıkmanın yasak olduğunu söyledi, ama ben benimkini bir kenara bırakmaya itiraz ettim ve bunu Han'a sunmasını söyledim.

"İşte her şeyi mahvediyorsun," dedi Yüzbaşı. Han şu an sana karşı iyi niyetli, ona mesajımı iletmem. Ona kılıcın olmadığını, sadece uzun bir bıçağın olduğunu söylemeyi tercih ederim" ve gerçekten de sahip olduğum şey sıradan bir kılıç değil, sadece bir Çerkes yankoluydu. Ancak Yüzbaşı, kısa süre sonra, Han'ın, ülkenin geleneklerini ihlal etmemek için, herhangi bir yankol olmadan ortaya çıkmam için ısrar ettiği yanıtıyla geri

döndü. Görevimi yerine getirmeyi umarak sessiz bir şekilde pes ettim. Yüzbaşı, gardiyanlarım ve yolu açmak için sopalarla silahlanmış bazı güçlü adamlar benden önce geldiler. Büyük bir kalabalık vardı, çatılar seyircilerle dolup taşıyordu ve burada yine kalabalığın arasından bazı Rusların yalvaran seslerini duydum. Böylece dar bir ara sokaktan geçerek sarayın kapısına ulaştık, burada ilan edilene kadar durmam istendi. Kısa süre sonra içeri davet edildim. Geçit, hatırı sayılır güzellikte iyi bir tuğla yapıydı. İlk avlu çok büyük değildi; zımparalanmış ve korkunç bir çamur duvarla çevrilmişti. Bu duvar boyunca, sadece Han'a iltifat etmek için gelen 63 Kırgız elçisi oturuyordu. İkinci mahkeme daha küçüktü ve cephaneliği oluşturuyordu. Burada, Rus mühimmat parçalarına oldukça benzeyen, arabalara monte edilmiş yedi silah gördüm. Üçüncü mahkeme, Devlet Konseylerinin toplandığı "Harniyush Hana"dır. Bu avludan, girişte Han'ın hizmetkarlarının durduğu kapalı bir geçide (çamur duvarlar ve sazlar vardı, zemin kirli ve düzensizdi) yönlendirildim. Bu koridorun sonuna geldiğimizde, diğer üçünden daha büyük, ama hepsini pislik içinde geride bırakan ve yer yer yabancı otlarla kaplı dördüncü bir avluya iki basamak inmemiz gerekti. Bunun ortasında Han'ın Yurdu duruyordu. Basamaklardan inerken, kirli koyun postu giymiş bir adam yaklaştı ve yarık burnu onun bir Rus mahkumu, muhtemelen Sibiryadan bir mülteci olduğunu gösteriyordu. Bu adam arkamdan geldi ve beni kanattan yakalayarak koğuşa doğru sürüklemeye çalıştı. O anda, ihanete uğradığım ve buraya silahsız, pazarlık için değil, idam için getirildiğim düşüncesi aklımda parladı. Arkamı döndüm ve öfkeyle beni kuşağımdan çekmeye nasıl cüret ettiğini sordum, ama elimi kaldırdığımda adam kaçtı. Ancak Yüzbaşı, elçileri her zaman Han'ın önüne çekmenin (sürükleyerek götürmenin) Hive adeti olduğu bilgisiyle beni çabucak rahatlatmıştı. Rus şimdi tekrar yaklaştı; Bununla birlikte, kuşağıma dokunmaya cesaret edemedi, elini arkamda kaldırdı.

Han'ın içinde oturduğu Yurt'un önünde, göğsüne küçük bir gümüş düğmeyle tutturulmuş (ona getirdiğim kumaştan yapılmış) kırmızı bir kaftanla ayakta durdum. Başlığı sarıktı ve bir Horasan halısı üzerinde bağdaş kurmuş, hareketsiz oturuyordu. Girişin bir tarafında Hoca Mahrem, diğer tarafında ise şimdi ilk kez gördüğüm yaşlı bir adam olan Yusuf Mehtar Ağa duruyordu.

Han'ın çok çekici bir dış görünüşü vardı. 1.80 boyunda olmalıydı ve hiçbir atın onu bir seferde iki saatten fazla taşıyamayacağını söylüyorlardı; sakalı kısa ve kırmızı, sesi hoş ve belirgin, akıcı ve onurluydu.

Memleketin âdetlerine uymak için, yanına gelirken kepimi çıkarmadan selam verdim ve hanın bana hitap etmesini sessizce bekledim. Birkaç dakikalık sessiz bekleyişten sonra, Han'ın maiyetinden biri şu duayı okudu: “Tanrı bu ülkeyi Hükümdarının yararına ve şöhretine kavuştursun”. Han'ın sakalını okşadığı yerde, ikisi girişte bir hareket yaptı ve şimdi bana şu sözlerle hitap etti: “Kuş Galub San! Kuş Galub San! (hoş geldiniz.) “Elçi, neden geldin ve benden ne dilersin? Aşağıdaki kelimelerle cevap verdim: “Kara ve Hazar denizleri arasında bulunan ve yönetimi altında Tiflis, Gence, Grusia, Karabağ, Şuşa, Nakha, Şekin, Şirvan, Bakü, Kubin, Dağıstan, Astarhan, Kafkasya, Lenkeran olan Rus mülklerinin Valisi, Salcan ve Kacarlardan silah zoruyla alınan tüm kaleler ve eyaletler, derin saygısını ifade etmem ve uğurlu bir saatte belirtilen mektubu teslim etmem için beni size gönderdi.”

Han: “Mektubunu inceledim.”

Muravyev: “Bunun yanı sıra, birkaç gün önce teslim etmenin mutluluğunu yaşadığım bazı hediyeleri size teslim etmek üzere bana emanet etti. Ayrıca size sözlü olarak bazı beyanlarda bulunmam emredildi ve sadece şimdi veya uygun olabilecek herhangi bir zamanda mesajı iletme için emrinizi bekliyorum.”

Han: ”Şimdi konuş.”

Muravyev: “Vali, sizinle hızlı bir dostluk kurmak ve daha yakın ilişkilere girmek istiyor. Bu nedenle, iki ulus arasındaki ticaretin, karşılıklı yarar ve çıkarları doğrultusunda sağlam bir temele oturtulması gerekir. Mangışlak'tan geçen kervanlarımız artık neredeyse susuz bir bozkırda 30 gün yol kat etmek zorundalar ve bu yorucu yolculuk her iki taraftaki ticaretin de zayıflamasına neden oluyor. Vali bu nedenle gelecekte kervanların Balkan Körfezi'ndeki Krasnavoda limanına gelmesinden endişe duyuyor. Bu yeni rotada sadece 17 günlük bir yolculukları olacaktır ve tüccarlarınız her zaman önerilen yeni limanda Astarhan'dan gelen tüccarları, tebaanızın şimdi bize geldikleri tüm mal ve malzemelerle bulacaklardır.

Han: “Mangışlak yolunun Krasnavoda yolundan daha uzun olduğu doğru olsa da o yoldaki insanlar hala benim yandaşlarımdır, Astrabad sahilinde yaşayan Yomutlar ise Kaçarlara tabidir. Bu nedenle kervanların yağmalanma riskiyle karşı karşıya kalacak ve bu nedenle önerilen değişikliği kabul edemem.”

Muravyev: “Taxir!”.⁴⁶⁶ “Eğer bizimle ittifak kurarsanız, düşmanların da bizim düşmanlarımız olsun. Silahlarınızın namını iyi bilirim. Ama sizin dostluğunu arzulayan hükümete ne cevap vermemi emrediyorsunuz? Kendi ülkeme vardığımda, İmparator’a koşacağım ve ona kabulümün ve cevabınızın hesabını vereceğim.”

Han: “Seninle birlikte güvenilir adamlar göndereceğim ve onlara hükümete yazdığım bir mektup vereceğim. Ben şahsen aramızda sağlam ve samimi bir dostluk kurulmasını istiyorum. Kuş Galub San!”. Son sözler, eğilip selam verdikten sonra geri çekileceğimi gösteriyordu. Daha sonra “Harniyush Hana”ya geri götürüldüm, ardından Hoca Mahremand Mehta Aga geldi. O sırada bana tatlı etli ve meyveli harika yemekler getirildi ve Mehta Ağa tarafından Rusya ve İran arasındaki ilişkiler, Grusia’daki güçlerimiz vb. konular hakkında sorgulanarak bu yerde yarım saat geçirdim. Eyalette yaklaşık 60.000 düzenli, aynı sayıda düzensiz ve müthiş bir at oluşumunu bir araya getirebileceğimizi söyledim. Yüzbaşı az sonra bir hizmetçiyle geldi ve bana Han’dan işlemeli bir sarık getirdi. Bu benim başıma bağlanmıştı, belimde içine gümüş kınlı bir hançerin saplandığı zengin bir Kızılderili kuşağı vardı ve omuzlarımda ise Rus brokerından kısa kollu bir kaftan atılmıştı. Sonra şapkamı Han’ın gönderdiği daha kötü bir şapka ile değiştirip beni huzuruna geri götürdüler. Şimdi eski sahnenin dilekçesi geldi. Önce sustum, sonra Han tarafından eski sözlerimi tekrar etmem emredildi, daha önce aldığım cevabı aldım. Sonra dedim ki - “Han, kendimi nasıl değerli gösterebilirim? hükümet, bağlılığımı kanıtlayabilmem için gelecek yıl beni sana akredite ederse, gerçekten de kendimi şanslı sayarım.”

“Seni gönderirlerse geleceksin,” diye yanıtladı, “ama bırakın hükümet, temsilcilerimi uygun gördüğü şekilde görevden alsın. Onları istediği çarlığa göndermekte özgürdür”. Ana kapıya geri döndüm, orada beni bekleyen Türkmen ırkından muhteşem bir boz at buldum. Ona bindim ve gittim, iki kişi üzengilerimin yanında yürürken Türkmenlerim her iki tarafta dizginleri tutuyorlardı ama kalabalık o kadar yoğundu ki yaya olan Petroviç bana yetişemedi. Görüşme sırasında Han’a hitap edebileceğim en yüksek sesle hitap etmiştim. Kölelik ve aşağılanmanın alışmış olduğu ve son derece saldırgan görünen huzurunda dimdik ve kısıtlanmadan durmuştum ve onlar da hoşnutsuzluklarını o anki bakışlarından belli etmişlerdi. Halk bana kamarama kadar eşlik etti. Hoca

---

⁴⁶⁶ Taxir, Hive Hanının unvanı, kelimenin tam anlamıyla "şarap" anlamına gelir.

Mahrem geldi ve tüm halka kumaş paltolar dağıttı. Said, yalnızca diğerlerine verilenlerle aynı kalitede kaba bir kırmızı palto almak için uğraştı. Reddetmek istedi. Ancak buna cesaret edemedi. Hoca Mahrem ayrıca Han'dan başka mesajlar da getirmişti ve bana Konstantinopolis'ten bir top kurucusunun Hive'de ikamet ettiğini ve Han'ın son zamanlarda ona 80 librelik atmasını emrettiğini bildirdi. Sonunda tamamen özgür olduğumu ve istediğimde geri dönebileceğimi ima etti.

Şimdi bütün hizmetkarlar geri çekildi ve halk beni öyle bir kuşattı ki, Yüzbaşı'nın yardımını olmadan onları asla silkeleyemezdim. Ayrıca komutamda ne adamlarım ne de atlarım olmadığı için Hive'den ayrılamazdım.

İkinci eksiklik beni geceyi şehirde geçirmeye zorladı, ama gerçekten de görevimi yerine getirdiğime şükrettim. Sonunda, en seçkin üç bakanına bir şeyler sunmasına izin verilmesi için Han'a bir dilekçe gönderdim.

İzin verildi, bu yüzden Mehta Ağa'ya, Kuş Begi'ne (ancak Hive'de ikamet etmediler) ve Hoca Mahrem'e birer kumaş parçası, biraz ipek ve bir saat gönderdim. 1813'te birbirine düşman üç Türkmen kabilesini kendi bayrağı altında birleştirip Perslere karşı önderlik ederek adından söz ettiren Sultan Han'ı bütün çabalarımaya rağmen bir türlü göremedim. Yüzbaşı'ndan hediyelerin çoğunu liyakatlerine göre oraya tahsis etmesini istedim. Bir bardak "Kaliyan" canını sıktı ve uzun bir süre ona kimin layık olduğunu düşündü. Sonunda şapkamla yüzümü örtmemi ve rasgele pay vermemi istedi. Bunu yapmayı reddettim, Kaliyan'ı kendisine vermeyi tercih ettim, bu da onu çok mutlu etti. Att Chapar beni bir şeyler için rahatsız etmeye devam etti, ama ona sadece çok memnun olmadığı bir parça bez verdim, onu görme zevkini bir daha bana vermeyerek öfkeyle uzaklaştı. Daha sonra, Hoca Mahrem'in, Yal Kaldi'deyken masraflarım için Han'a muazzam bir fatura gönderdiğini, günde iki Tilla ücreti ödediğini, oysa babasının ondan geçimimi sağlamak için günde sadece bir tilâ aldığını duydum.

4.1.4. Dönüş

21 Kasım- Dileğim sabah erkenden Hive'den ayrılmak, Yal Kaldi'ye geri dönmek ve burada Han'ın elçilerinin, yani Yüzbaşı, İş Nazar ve doğuştan Sart olan Yakub Bey'in gelişini beklemektir. İş Nazar okuyup yazabiliyordu ve kurnaz bir adamdı ama kötü bir karaktere sahipti. Ancak gidişimi gün ortasına ertelemek zorunda kaldım ve bu arada

Han'ın emriyle tekrar ağırlandım. Ancak önüme sadece soğuk pilav konduğu için hiçbir şey yiyemedim. Yüzbaşı pazara gitti ve benim için alışveriş yaptı. Her şey hazır olduğunda ve atlar kapının önünde eyerlenmiş olarak durduğunda aniden çift namlulu silahımın kilidinin bozuk olduğunu hatırladım ve bir silah ustası istedim. 20 yaşlarında, sarıklı. Ancak belirgin Rus hatlarına sahip genç bir adam, kendini bana sundu. Ona Rusça konuşup konuşmadığını sordum, o da Farsça “Hayır” dedi ve ardından kilidi incelemeye başladı. Farsça ve Türkçeyi akıcı şekilde konuşuyordu. Konuşması çok keskindi ve sorunun ne olduğunu anladığında silahı aldı ve onunla eve koştu. Babasının doğuştan Rus olduğunu, Hive’de kaçırılıp köle olarak satıldığını ve burada şeriatı kucakladığını öğrendim. Muhammed inancına sahipti ve İranlı bir köle ile evlenmişti. Evliliğin meyvesi, çalışmalarında o kadar hızlı ilerleme kaydeden bu genç adamdı. O zaten bir Mollaydı ve önce özgürlüklerini satın almak zorunda kaldığı için fakir ailesini destekledi. Genç adam nefes nefese, silahı bana geri getirdiğinde yola koyulmak üzereydim ama silahım o kadar kötü tamir edilmişti ki onu kullanamadım. Ayrıca bana düzinelerce yumurta ve birkaç beyaz ekmek de getirmişti. Ben de ona bir duka verdim.

Silahı incelemesi için Yüzbaşı’na verdim ve gerekli görülürse silah ustasına geri vererek tamir etmesini ve Yal Kaldi’ye geldiğinde yanında getirmesini istedim.

Ben yola çıktığımda bir Rus atımı yönetiyordu, ama Hivelilerin gündüz vakti ata bindirilme adetlerinden dolayı beceriksiz olmalarına dair küfürler mırıldandı. Sokaklardan geçerken farklı noktalarda beni sevgiyle karşılayan ve bana onların kurtarıcısı olarak hitap eden mutsuz yurttaşlarımdan oluşan bir yığın gördüm. İçlerinden biri, atımın önünden yürüdü ve ona döndüğümde, dedi ki: “Ah! Efendim, anavatandaki biz zavallıları unutmayın.”

Kendime bir geçit açmak için Petroviç’e kalabalığın arasında küçük paralar dağıttırdım, bu da büyük kavgalara neden oldu. Ancak yolu açmak gibi istenen bir etkiyi de yarattı.

Korkunç bir şekilde, yolda yaklaşık üç saat kaldıktan sonra Petroviç, içinde 300 duka olan para çantamı düşürdüğünü keşfetti. Şans eseri Said onu tekrar buldu. Said, Yüzbaşı’dan, vergi ödemediği için 17 deveye tahıl yüklemesi için Han’dan izin istemesini istedi. Yüzbaşı onu bunu istememeye ikna etmek istedi ama Said inatçıydı, bu yüzden Yüzbaşı’na bu tür konularda hiçbir şey söylememesi gerektiğini söyledim. Yine de izin

alındı ve Said ve arkadaşları develerinin üzerindeki yükten kurtuldular ve ben de tahılın satın alınması için para sağladım.

Saat 11'de Yal Kaldi'ye ulaştık. Gece çok soğuktu, David beni oradan çok uzakta karşıladı.

Buhara'nın yerlisi Molla Bey Muhammed ve Yal Kaldi'nin tüm mahkûmları, görevimin mutlu sonunun gelmesine sevindiler ve bana iyi bir dönüş yolculuğu dilediler; ama ne yazık ki!

Bu yerde altı gün daha kalmaya mahkûmdum. Han tarafından iyi karşılanmam herkesi çok etkiledi ve artık en ufak bir sözüm, toplumdan bıktığımda odamı meraklı davetsiz misafirlerden temizlemeye yetiyordu. Türkmenlerim de çok itaatkardı; benimle iletişimde oldukları sürede davranışları çok gelişti ve her zaman kendilerini ziyaret eden insanlardan saygı görmeyi başardılar. Özellikle Abul Hüseyin ve Kublji'den çok memnun kaldım; bana büyük bir şevkle hizmet ettiler ve bu nedenle ikisini de Türkmen temsilcisi olarak hükümete göndereceğime söz verdim. Bu onları son derece memnun etti, çünkü tembel bir yaşama alışmışlardı ve kurulu seviyorlardı. Dayanılmaz Att Chapar yoktu. Ancak bu arada, tütün almak için kaleye giren fakir bir Türkmen'in atını ele geçirmiş ve talihsizlerin gözyaşları ve duaları için geri vermeyi reddetmişti; gerçekten de onu oradan attırmış ve üç gün sonra fikrini değiştirerek atı bozkırda salıvermişti.

Geri dönüş yolculuğum için gerekli tüm malzemeleri buradan temin ettim, geçmiş tecrübeler yolun gereklerini yerine getirmeme yardımcı oldu. Soğuk olağanüstü derecede şiddetliydi, bu yüzden kürkler, ayak sargıları ve harika Hive çizmeleri aldım.

Gece giyimi için uzun kulaklı büyük Kirgi şapkaları yaptırdım, böylece gündüz bir Hiveli, gece ise kostümlü bir Kirgi oldum. Koyun eti, pirinç ve Hanlık'ta yaygın olan birkaç Rus gezici midilli satın aldım. Sonunda Hive'deki muamelenin mahvettiği çift namlulu silah dışında tüm silahlarımı eksiksiz bir düzene soktum. Bu silahı temizlemeye hazırlanırken, namlulardan birinde, üzerinde aşağıdakilerin yazılı olduğu bir kağıt parçası buldum.

Ruşça: "Onurunuz. Burada çalışma, soğuk, açlık vb. sebeplerle eşi benzeri görülmemiş bir sefalet çekmek zorunda olan 3.000'den fazla Rus kölesi olduğunu bildirmeye cüret ediyoruz. Mutsuz durumumuza acıyın ve İmparator'a açıklayın. Minnettarlıkla,

esenliğiniz için Tanrı'ya dua edeceğiz.” Bu satırların okunması beni derinden etkiledi ve belki de bir yardım aracı olarak hizmet etme şansına sahip olduğum için Tanrı'ya şükrettim. Ve şimdi görevimi yaptığımı söyleyebilirim, çünkü İmparator koşulları biliyor ve bahtsızlar için elinden gelenin en iyisini yapacaktır. Hemen hemen aynı anda David bana eski bir Rus getirdi; o, daha önce benimle Yal Kaldi kapısında konuşmak isteyen ama o sırada şartların beni reddetmeye zorladığı kişiydi.

Yaşlı adamın adı Joseph Melnikov'du; 30 yıl kölelik yapmış, bir askerın oğluydu ve Pretshistinsk kalesi yakınında Kirgiler tarafından ele geçirilip Hive'de köle olarak satıldığında sadece bir hafta evli kalmıştı. 30 yıllık acı esaretten sonra, günlük ve gece çalışmasıyla sonunda özgürlüğünü satın almak için yeterli parayı bir araya getirdiğinde, efendisi birikimlerini kabul ederek ve onu serbest bırakmak yerine başkasına satarak onu kandırılmıştı.

Yal Kaldi'deki ilk yola çıkışım sırasında, Mangışlak yakınlarında ve Emba'da esir alınan Astarhan'dan birkaç Rus tüccar denizci görmüşüm.

26 Kasım- Yüzbaşı bugün geldi ama Yakub Bey içişleri tarafından hâlâ Arganj'da tutuluyordu.

27 Kasım- Bugün herkesin selamını aldıktan sonra Yal Kaldi'den ayrıldım. İlk gece kaldığım yer, Bahram Şah ırkından Aman adlı bir Türkmen'in Yurt'unda, kaleden 11 mil uzaktaydı. Aman, Said'in bir arkadaşıydı. Hive'deki görüşme ile bir tür bağlantısı vardı ve esaretim sırasında orada olup bitenler hakkında beni gizlice uyarılmıştı; ama bütün bunlara rağmen, tam bir alçaktı ve bir keresinde benim için yapmasını istediğim bir alışverişte beni o kadar aldatmıştı ki, onu kovmak zorunda kalmıştım. Aman'ın yanında 80 yaşında yaşlı bir Türkmen yaşıyordu, gençliğinde soygunlarıyla ünlüydü ve şimdi yaşlılığında bu aileye önemli konulardaki danışmanıyla yardım ediyordu. Bütün Türkmenlerin saygısını kazanmıştı ve konuşmasında akıl, tecrübe, insan bilgisi ve sağduyu sergilemekteydi.

Ayrılışımındaki sevinç beni uyumaktan alıkoydu, bu yüzden bütün geceyi bu 80'li yaşlarındaki Türkmen ile konuşarak geçirdim. “Eski rotamıza bağlı kalmadık, Hive'den düz yoldan Takka kabilesinden geçen Tuar kuyusuna geri döndük. Hive elçileri ile seyahat ederken soyguncuların saldırılarından korkacak hiçbir şeyim yoktu. Ancak su kıtlığına gelince, karın yola düştüğünü. Ancak yeniden çözülerek yakınlarda bir su

birikintisi oluşturduğunu duyduk. Ak Nabat kuyusuna ulaşana kadar elde edebileceğimiz tek su Şah Sanam'ın kalıntılarıydı. Yakub Bey'i beklemek zorunda olduğumuz için ertesi gün öğleden sonraya kadar Aman'ın Yurdundan ayrılmadık. Sabahı Ponomaryov'a bir mektup yazarak geçirdim ve bu mektubu, Hanlıktaki son kanalı geçer geçmez Türkmenler Han Muhammed ve Janak tarafından göndermeyi planladım. Kervan, müzakerelerimin mutlu bir şekilde sonuçlanmasını dört gözle bekleyen 20 Türkmen'den oluşuyordu. Çay içmek, yolda masraflar pahasına ziyafet çekmek ve Han'ın yeni sahtekarlığına karşı kendi dokunulmazlıklarını güvenceye almak için artık kendilerini hizmetkarlarım olarak adlandırıyorlardı. Birçoğu at sırtında gitti. Çoğunlukla Said'in arkadaşları ve akrabalarıydılar ve muhtemelen hepsi vergi ödemekten kurtulmuşlardı. Utanç içinde o kadar çok şey istiyorlardı ki, şimdi de gelip benden yolculuk için kıyafet isteyeceklerdi, ama ben hepsini kovdum. Aralarında genç ve çok güzel bir karısı ve yanında sekiz ve dokuz yaşlarında iki oğlu olan Ak Nabat vardı. O kadar tembeldi ki, bütün yol boyunca kesinlikle hiçbir şey yapmadı, karısı ve çocukları develerle ilgilenmek ve diğer her şeyi yönetmek zorunda kaldı. Tek işi ateşimin başına oturup ısınmak ya da fıkra anlatmaktı. Karısı da sık sık bana gelirdi ve bunu yaptığında bana her zaman bir parça ekmek getirirdi, ben de bunu şekerle öderdim. Türkmenlerim alışılmadık iyi yaşamlarına artık öyle alışmışlardı ki, mümkün olduğunca tembelleştiler; sadece Abul Hüseyin adında bir adam benim için çok çalıştı. Her şeyi yaptı aslında; at ve develerle ilgilendi, yüklerini topladı, geceyin kırılan koşumları onardı, odunları getirdi, ateşi yaktı ve yemekleri pişirirdi. Artık yukarı yolculuğumuzda olduğundan çok daha kısa etaplar yaptık, çünkü develerin yükleri vardı: geceleri nadiren yürüdük. Ancak, soğuk algınlığı ve yakıt kıtlığı nedeniyle eskisi gibi birçok zorlukla karşılaştık. Zaman zaman kendi atımı eyerlemek ve neredeyse her gün yakacak odun aramak ve omzumda getirmek zorunda kaldım. Petroviç'in görevi, tüm kervan için yakıt sağlamaktı. Bu nedenle, geceyi geçireceğimiz yere geldiğimizde, çay için tüm adayları toplar ve odun aramaya çıkar, onları hikayelerle eğlendirir ve aktif olanları överdi. Ama kendisi elini bile kıpırdatmıyordu, iyi bir nedenden dolayı hareket edemeyecek kadar sarılmıştı, yani altı kat giymişti, başını da tamamen bir Kırgis şapkası ile sarmıştı.

Açık ordugahımızı her zaman bagaj bir tarafta, odunlar diğer tarafta olacak şekilde, sadece bir giriş yolu bırakacak şekilde yerleştirdik.

Bu tür bir tabyanın ortasında büyük bir ateş yandı. Ateşimin etrafını genellikle tembel Türkmenler kuşatırdı ve Hive elçileri bile bağdaş kurarak hareketsiz ve yakıtsız oturlardı. Kendi adamlarına odun toplamasını emretmeye cesaret edemezlerdi. Buna göre benimkilerden yararlandılar ve kendi zavallı stoklarından yiyecek hazırlamak için çok tembel oldukları için benim üzerimden yaşadılar. Bu tembellik kusuru Hive’de hem yerliler hem de Türkmenler arasında inanılmayacak ölçüde yaygındır. Aynı yerde hiçbir şey yapmadan yatmak için iki gün yemek yemeden durabilirler ve açgözlülükleri de tembellikleri kadar büyüktür. Ben onları ödüllendirirken onlar beni onlarla yemeye davet ederdi. Bu düşünceden dolayı bana kesinlikle bazı üstünlük hakları tanımışlardı.

Aşağıdakiler, dönüş yolculuğumun uygun sırayla bir açıklamasıdır:

28 Kasım- Öğleden sonra Aman’dan ayrıldık ve akşam yaklaşık 17 millik bir yürüyüşten sonra Hanlığın son kanalı olan “Buzhemen” Kanalına ulaştık. Bu kanaldan göz alabildiğine uzanan bir bozkır yoluna geçtik, Yurtlar tek tek oraya buraya dağılmıştı. Ancak herhangi bir ekim (tarım) yoktu. Bu akşam mektubumu Ponomaryov’a gönderdim. Soğuk çok şiddetliydi ve bütün gece gözlerimi kapatmadan hareket etmek zorunda kaldım ve neredeyse ayaklarım donacaktı. Ne yazık ki yakacak odun bulamamıştık ve daha da kötüsü, üç at dağıldı ve bozkırda yakalanmadan önce büyük sorun çıkardı. Buz Hoiman kanalı donmuştu, bazı buz parçalarını yol için taşıdık.

29 Kasım- Çok erken bir saatte açık ordugahımızı topladık ve bozkır boyunca yolumuza devam ettik. Harabelerin çokluğu beni çok etkiledi.

30 Kasım- Yol, yer yer çalılarla çok az örtülü düz bozkırdan düzenli olarak geçiyordu. Uzaktan “Daudan Kila”nın kalıntılarını gördük.

1 Aralık- Kasil Kila’nın harabelerini geçtik ama atlarımız 29’undan beri sulanmadığı için gece burada durmadık; bu nedenle yürüyüşümüzü 1 gece boyunca sürdürdük. Bu bölgelerin atları dört gün boyunca susuz kalabilirler- buna kendim şahit olmasaydım inanamayacağım bir şeydi.

2 Aralık- Gün ağarırken harap durumdaki Şah Sanam kalesine ulaştık ve bu, yolun geri kalanında rastladığımız son harabeydi. Daha önce bize haber verilen su havuzunu aramıştık. 9 x 2 metre boyutlarındaydı ve içinde sadece yarım metre su vardı. Ancak yine de geçen tüm kervanlar için tek bekleme yeri idi. Burada hepimiz işe koyulduk, kimisi odun getiriyor, kimisi hançerleriyle buzu kırıyor ve çaydanlıklarda eritiyordu. Bu

pis havuzda atlarımızı suladıktan sonra tekrar yola koyulduk. Yolun sağ tarafında yer alan Şah Sanam harabesi, yapay bir höyük üzerine inşa edilmişti. Dairelerin bir kısmı hala görülebiliyordu. Bu yer, hatırası tüm Asya'da yaşayan ve şarkı ve efsanelerde devam eden bir olay haline gelmişti.

Şah Sanam, çok zengin ve seçkin bir adamın sevimli kızıydı. Şarkısı ve bandurasıyla tanınan genç Karib, ona aşık oldu ve inancını test etmek için ondan yedi yıl boyunca ona yaklaşmaması, bu süre boyunca yabancı topraklarda seyahat etmesi istedi. Şarkıcı bandurasını yaşlı annesine devretti, üzerinde kimsenin oynamasına izin verilmemesini söyleyerek seyahatlerine başladı. Pek çok diyardan geçip pek çok macera ve tehlikeyle karşılaştı, kaderin gücü ve iyi insanların yardımıyla kurtuldu. Yedi uzun yıl sonra nihayet geri döndü, kalbi aşkla yanıyordu ve yuvanın düşünceleriyle kendini neşeleniyordu. Annesi ise onun yokluğundan dolayı sürekli gözyaşı döktüğü için gözlerini kaybetmişti ve dönüşünden üç ay önce hırslı babası Şah Sanam, zavallı küçük yaratığın tüm yalvarmalarına rağmen zengin bir komşusuna söz vermişti.

Mutsuz Karib bandurasını aldı, sevgilisinin evine gitti ve düğün ziyafetinde göründü. Zaman ve yolculuk onun özelliklerini değiştirmişti ve kimse onu tanımadı. Tellere dokundu ve aşkını, yolculuğunu ve ıstırabını betimleyen bir şarkı söyledi. Bandura'nın büyülü tonlarıyla, sesiyle ve tutkulu ateşiyle keşfedildi. Ayrılığın acısının yerini birlikteliğin sevinci aldı. Şah Sanam onun kollarına düştü ve baba onların mutluluğunu onaylamayı kabul etti.

Antik kanalların sayısız kalıntısı ve görünür izleri, Amu-Derya'nın bir zamanlar kendisini tamamen Hazar'a boşalttığı günlerde bu mahalleden geçtiğinin güçlü bir kanıtıydı. Bu durum, 530 yıl önce meydana gelen bir deprem sonucunda nehrin yönünü kuzeye doğru değiştirdiği Hive geleneğiyle de örtüşmektedir.

3 Aralık- Akşama kadar Ak Nabat kuyusuna varmayı umarak tüm atlılar kervanın önünden hızla ilerledik. Karanlık bastırdı ve geceyi ihtiyar atlarımız için neredeyse hiç yem olmadan yolda geçirmek zorunda kaldık. Bununla birlikte 4'ünün sabahı bütün gece ilerleyen kervan ile büyük bir Takkas kervanı karşılaştı. Muhtemelen sadece Hive yetkililerine duyulan korku nedeniyle şiddetten kaçınıldı.

4 Aralık- Öğleden önce Ak Nabat'a vardık. Tuar'a giden yolun tamamı, bizden önceki kervanların kaybettiği deve ve at cesetleriyle doluydu. Bunun nedeni, Türkmenlerin

Muhammed Rahim Han'ın deve vergisini kaldıracığını umarak Hanlıkta normalden daha uzun süre kalmalarıydı. Soğuklar gerçekten bastırıldığında. Ancak bazıları vergiyi ödemişti. Diğerleriyse bunu yapmatan kaçıyorlardı. Çok fazla kar yağmamasına rağmen, don yine de zemini cam gibi yapmıştı ve zaten yem sıkıntısından zayıf düşen develer devam edemediler. Ölü develer arasında insan cesetleri de gördük. Özbekler ve Türkmenler, uzun sakallarından dolayı sürekli olarak Astrabad'dan Hive köle pazarına sürüklenen Persler olmaları gerektiğini söylediler. Cesetler hakkında soğukkanlı önerilerde bulundular ve “Kazil Bashes”lerin yarısının genellikle yolda açlıktan ve soğuktan öldüğünü söylediler. Ak Nabat kuyusunun suyu oldukça acıydı. Bu kuyu, kumlarla dolu büyük bir bozkırın ortasında yer almaktaydı. Çevrede sadece zeminde biraz yükselme görülebilirdi. Kuyuya ulaşmadan önce solda, Tekke aşiretinin Türkmenlerine giden bir yol vardı. Kuyudan sonra yürüyerek bir buçuk saat hiç durmadık.

5 Aralık- Sabah saat 2'de yola çıktık ve şafağa kadar yürüdük. Petroviç'le yola devam ettim, ama gün ağarmadan üzerime dayanılmaz bir uyuşukluk çökünce, atımdan indim ve ne yazık ki çalılıkların arasındaki yolu ıskalayan Petroviç'i yaya olarak takip ettim. Soğuk ve karanlıktı. Kervandan hiç ayrılmayan ve her zaman şarkı söyleyen Kulci'nin sesini artık duymuyordum. Bu nedenle, kervanın beni alacağı umuduyla durdum ve derin bir uykuya daldım, ama uyandığımda hiçbir insan ırkının görünmediği bir bozkırın ortasıdaydım. Boşluğa bağırdım; cevap gelmedi. Bir yol aramaya başladım ve büyük bir şans eseri beni arayan ve kervana geri götüren Kulci'ye rastladım.

6 Aralık- 5'inde yine yola çıktık ve Tiyunakla denilen bir mahalleye vardığımızda 6'sının şafağına kadar hiç ara vermeden devam ettik. Burada Atta kabilesinin bazı kervanlarını bulduk. Eski Amu-Derya yatağının dik kıyılarında dinlendik. Tiyunakla adı, yukarıda bahsedilen kıyılardan çok uzak olmayan bir yerde görülen büyük bir çöküntüye verilmektedir. Düz bir bozkırda yer alır, yaklaşık 80 yard derinliğinde ve 600 yard çevresidir. Bu çukurun yatağında, kuzey tarafında küçük bir tuzlu, acı su kaynağı vardır.

Haritalarda Tiyunakla büyük bir göl olarak gösteriliyor ama bu bir hatadır.

Amu-Derya'nın sol kıyısını beş milden fazla takip etmiştik, karşıya geçmeden önce kendimizi üzerinde bir dal ya da yaprak olmayan kel bir bozkırda bulduk. Buradaki

nehir yatağına Angiunc denir ve Beş Dişik'teki kadar derin değildir. Nehir yatağında küçük biraz çalılık vardır. 6. geceyi dinlenmek için ayırdık. Termometre 12° veya 15°'ye düşmüş olabilir. Soğuk korkunçtu ve geceyle birlikte arttı.

7 Aralık- Bu gece de görülecek bir bitki belirtisi olmaksızın tamamen kel bir bozkırda kamp yapmak zorunda kaldık.

8 Aralık- Sabaha doğru yola çıktık ve akşama Hive ile Krasnavoda arasındaki yarı yol olarak görülen "Dali" kuyusuna vardık. Bu kuyunun yanında eski bir binanın kalıntıları duruyordu. Burada Hive kervan develeriyle takas etmeye çalıştıkları birkaç devesi olan iki Atta Türkmen vardı. Ancak hayvanları bunu kabul edemeyecek kadar kötü durumdaydı. Atta kabilesinin kervanlarının çok sıkıntı çektiği biliniyordu. Yurtları bozkırda, "Dali" kuyusuna paraleldi. Ancak denize daha yakın bir kuyunun yanında duruyordu.

Biz burada atlarımızı ve develerimizi sulamak istedik ama kuyuda muhtemelen düşmüş bir ölü deve vardı. Buranın iklimi çok daha ılımandı ve yolculuğun geri kalanında daha fazla karla karşılaşmadık.

Sahile ve korvete gitmek için sabırsızlanarak kervanı terk edip bağımsız olarak ilerlemeye karar verdim. Yüzbaşı ile görüştüm ve onu, Petroviç'i ve kervandaki hizmetkarlarımı bırakarak, 8'inin gecesini Said, Kulci ve Hivet (bir Türkmen kervanının lideri) eşliğinde yola koyuldum.

9 Aralık- Gün ortasında bir saat dinlendik ve birkaç Atta kervanı gördük. Ülke, burada görüldüğü kadar düz değildi. Buradan kıyıya dümdüz ilerledik, neredeyse hiç dinlenmedik, yani günde sadece üç ila beş saat durduk, atlarımızı bir avuç "Jugan" ile besledik. Kendimizin nasıl geçindiğimizi bilmiyorum, çünkü arkadaşlarım daha ilk gün içine koyduğum bütün ekme ve etleri yiyip bitirdiler. Son iki gündür ne yemek yedik ne de uyuduk. 9'unun gecesini "Tongra" kuyusuna ulaştık. Buradan bir günlük mesafede, sol tarafta ve yoldan dört mil uzakta, "Atta" kabilesinin yerleşiminin olduğu bir kuyu olan "Ak Kui" yer alır. Tongra Dali'den 74km uzaklıktadır. Kuyuda boğulmuş bir geyiğin cesedini bulduk. Tongra'dan Tuar kuyusuna kadar sadece 23 millik bir yolculuk yaptık.

10 Aralık- Gün ağarmadan Tuar'a ulaştık, develerini sulayan bir Atta kervanına yetiştik. Attaların develeri için çektikleri sudan atlarımızı deri kovalarla suladık. Önce buna karşı

çıktılar, ama biz Cafer Bey aşiretinden olduğumuzu söyledik ve sayıca fazla olmalarına rağmen taleplerimizi yerine getirdiler. Cafer Bey aşireti sayısı, cesareti ve diğer aşiretlerle olan geniş bağlantısı nedeniyle Türkmenler arasında saygı görmekteydi. Böylece Atta kervanı halkı hemen bize yer ve tahta bir kova ödünç verdi. Dali ve Tongra'da ölü bir deve ve bir geyik bulduk ve burada, Tuar'da, yakın zamanda kuyulardan birine düşen bir koyunun melemesini duyduk.

Akşam, yoldan çok uzak olmayan bir vadide yerimizi aldık. Burada birkaç kuru çubuk yığını bulduk ve bunları ateş için malzeme olarak kullanmak üzereyken, bunların altına gizlenmiş çeşitli demetleri keşfettik. Ekibimdeki Türkmenler çok sevindiler ve içinde kuru üzüm, tütün ve “Jugan” olduğu tespit edilen bohçaları açmak ve içindekileri almak için hemen işe koyuldular. Said'in itiraz etse de bunu yapmalarını yasakladım. “Ne güzel bir hikaye, bizi yağmalamak için benzer bir fırsatı kesinlikle kaybetmeyecek olan bu Att'ın mülküne saygı duymalıyız.” dedi Said. “Öyleyse,” diye yanıtladım, “atım çalınan mısırın tek bir tanesinin dahi tadına bakmayacak. Hayvanı kaybetmek istemiyorum ve yaşlı olduğu için zarar görebilir”. Yanımızda çok az tahıl getirdiğimiz söylendi ama bu durumun bize hiçbir hak iddia etmediğini söyledim. “Eğer söylediğiniz gibi Attaları küçümsüyorsanız, dün kervanlarına rastladığımızda neden onlardan istediğinizi almadınız? Said artık daha fazla bir şeye dokunmaktan kaçındı ve diğerleri el koydukları eşyaları geri getirdiler. Ancak Kaved Astarhan'dan Krasnavoda'ya gelen iki ticaret gemisini yaktıkları ve tüm mürettebatı Hive'de köle olarak sattıkları için 10 yıl önce onları sınır dışı ettiklerini söyledi. “O günden bu yana kıyılarımıza artık tüccarlar geliyor ve Hive ve Astrabad pazarlarında satın almak zorunda kalıyoruz. Attaların bir cezayı hak edip etmediğine şimdi kendin karar ver.” Emirlerime uyulduğunu görünce, paketlerden yem için yeterli olacak kadar ‘Jugan’ almalarına izin verdim ve her açık paketin yerine iki Dolar bıraktım. Türkmenler bunu görünce paraya dokunmadılar, ama artık paralarının ödendiğini, hırsızlık olmadığını söyleyerek tütün ve kuru üzümlerin hepsini kendilerine mal ettiler. Öğle saatlerinde tekrar yola çıktık ve Sare Baba sıradağlarına ulaştık. Daha önceki sayfalarda tarif ettiğim Kuli Derya gölünü gündüzleri net bir şekilde tanıyabiliyordum. Kısa bir süre dinlendik ve sonra gece boyunca devam ederek 11'inde öğlenleyin, daha önce var olan Yurt'un çevresinden kaldırılmış olan Damur Jema kuyusunda atlarımızı sulayarak yolumuza devam ettik.

11 Aralık- Kuyuya ulaşmadan önce garip bir macera yaşadım. Henüz gün doğmamıştı ve ben ilerliyordum, uykulu yoldaşlarım geride kalıyordu ki birden iki deveye önderlik eden bir Türkmen'e rastladım ve nereden geldiğini ve nereye bağlı olduğunu sordum. Bu şekilde karşılanınca bir an develerinin arkasına sığındı, sonra elinde çıplak bir kılıçla "Defol, yoksa seni parçalara ayırırım" diye bağırarak dışarı fırladı. Hareketlerinde o kadar hızlıydı ki, tabancamı çekmek için zar zor zamanım oldu, ama bunu yapıp ona doğrulttuğumda zavallı öyle korktu ki kılıcını düşürdü ve tüm konuşma gücünü kaybetti. Daha sonra Said tüm gizemi açıkladı. Adam, başlığım yüzünden beni Kirgi sanmış ve bir soyguncu tarafından saldırıya uğradığını düşünmüş. Korvetin hala beni beklediğini ondan öğrendim. Bütün gün at sürdük ve sadece akşama doğru Siyuli kuyusunun yakınında durduk.

11'in gecesi, biri ata, diğeri deveye binen iki adam gördüm. Tabancamı atlıya doğrulttum ve ona kim olduğunu sordum.

Şapkasını alçakgönüllülükle çıkardı ve bana bozuk bir Rusçayla cevap verdi. Korvette birkaç Rusça kelime öğrenen Kiyat Aga'nın oğlu genç Yakshi Muhammed olduğu ortaya çıktı. Dokuz gün önce gemiden ayrılmış ve bana Ponomaryov'dan bir mektup getirmişti. Aradaki zamanı, âşık olduğu ve evlenmek istediği bir Türkmen kızının yaşadığı Said'in köyünde geçmişti. Babasının bütün ileri gelenlerle birlikte benimle buluşmak için at sırtında yola çıktığını. Ancak başka bir yola saptığını söyledi. Yakshi Muhammed'in yoldaşı, Hakim Ali Bey'i terk eden Türk adam Vahl Usta'ydı ve yolculuğumuzda yanıma geldi. Yolda bir yangın görünce Ponomaryov'un mektubunu okumak için yanına gittik. Ateşin yanında kuzeye doğru ilerleyen iki Türkmen ailesi bulduk. Yola dönmeye çalışırken yolumuzu kaybettik ve gün ağarırken büyük bir güçlkle Siyuli kuyusuna döndük.

12 Aralık- Said'in Yurdundan çok uzakta olmadığımızdan, yemek hazırlaması için Kuhlji'yi önden gönderdim. Akşam olunca, artık yola daha yakın olan Yurt'a kendimiz ulaştık ve Said'in karısı ve yaşlı adamlarla birlikte her tarafımızı saranlar ve diğer arkadaşlarımın çocukları tarafından karşılandık. Yemek yapıldı ve Ponomaryov'a yazdıktan sonra, bir süredir keyif aldığım ilk uykuya daldım.

13 Aralık- Bu sabah diğer arkadaşlarımın eşlerini ziyaret ettim ve Said, oğlu ve diğer üç Türkmen eşliğinde saat 11 sularında yola çıktım. Artık sahille aramızda sadece 29 mil

vardı. Daha sonra bir buçuk saatlik bir yolculukla, yukarı çıkarken deve sütüyle şımartıldığım Molla Kaib'in Yurduna vardık. Bundan sonra zirvesinden denizi ve korvetini gördüğüm sıradağlara çıktık. Ponomaryov'dan zaten haber almıştım ve bu nedenle hiçbir endişem yoktu, ama yine de geminin bu ilk görüntüsü içimi tarifsiz bir sevinçle doldurdu. Şapkamı uzun bir direğe yapıştırarak, gemideki yoldaşılarıma kendimi göstermeye çalıştım, ama hiç kimse işaretlerimi görmüyor gibiydi. Ancak kısa bir süre sonra korvetten indirilen bir tekne gördüm. Korvet, kıyıdan kısa bir saatlik mesafede yatıyordu. Tekneler her zaman Balkan kuyusundan uzak olmayan bir noktaya indiğinden, doğruca ikincisine yöneldim ve beni tanıyan bazı Rus denizcilerin su çektiğini gördüm. O anda ilk tekne ve ardından Ponomaryov'un de bulunduğu ikinci tekne ulaştı. Birbirimizi tekrar sağ salim görmenin ortak sevinci kolayca hayal edilebilirdi. Ama korvet bu arada kötü zamanlar geçirdiğini öğrendim. Ayrılışımdan hemen sonra, tüccar sloopundan eldeki tüm erzakları almışlar ve sonra uzun süre yokluğumu hesaba katmadan, tüccarın tamamen gitmesine izin vermişler; Sonuç olarak, yiyecek azalmış ve mürettebat bir ay boyunca yarım tayınla beslenmiş. Gemideki 140 adamdan sadece 20'si salamdı, 5'i ölmüştü, 30'u iskorbüt hastalığına yakalanmıştı ve geri kalanlar kendilerini gemide sürükleyemeyecek kadar zayıf düşmüşlerdi. İlaç stoğu tükenmişti, bu yüzden doktorun hiçbir yardımı olmamıştı. Bu nedenle, Teğmen Basargin, Kasım ayının ortasında Binbaşı Ponomaryov'a, körfezde sık sık buzun görülmesiyle birlikte daha da harekete geçerek eve gitmesine izin vermesi için Ponomaryov'a yalvardı. Ponomaryov bana bir iki hafta daha yetki vereceğini söyledi ve sonra bu süre sona erdiğinde bekleme süreme bir hafta daha ekledi. Hafta dolduğunda bir gün daha ekledi ve tam o gün öğleden sonra bir Türkmen teknesi yanaştı ve Ponomaryov mektubumu aldı. Tüm gemiye bir anda evrensel neşe yayıldı, homurdanmalar bir anda sona erdi ve benim varışımı beklemeye oybirliğiyle karar verildi. Ponomaryov'a kendisini tutuklaması için birkaç kez bilgi verdiğim Hakim Ali Bey, korvette hiç görünmedi.

Ona emanet ettiğim eski parayı başka bir adamın eliyle gönderdi ve varışta acil davetlerime rağmen, hastalık nedeniyle mazeret öne sürerek gelmeyi reddetti. Hive'de kaldığım süre boyunca, oradan dönen tüm Türkmenler, korvette gitmeye ve muhtemelen iyi haber için bir ödül almayı umarak, dönüşün yakın olduğunu söylemeye özen gösterirlerdi. Sürekli olarak sahte istihbarat tarafından aldatılan Ponomaryov,

sonunda sabrını kaybetti ve bir Türkmen'in kendisini tanıtmaması ve dört gün içinde teslim olacağıma dair onu temin etmesi üzerine, onu gemide alıyordu, doğruyu söylediği ortaya çıkarsa bir ödül vaat etti, ama verdiği bilgilerin yanlış çıkması halinde onu ağır cezalarla tehdit etti. Beşinci gün ben ortaya çıkmayınca zavallı hergele gözyaşları içinde tüm hikayeyi bir hediye umuduyla uydurduğunu itiraf etti. Kiyat, gemiye geri dönen Türklerle fısıltılı sohbetler sürdürerek, kendisini her zaman gemide bir çatı altında tutmuştu. Ancak tercüman eksikliği ve diğer nedenler onu gemiyi terk etmeye ve Türkmen müzakerelerinin yönetimini sürdürmeye mecbur etmişti. Daha sonra gemiye gitmeye asla ikna edilemedi. Yaklaştığını haber alır almaz beni karşılamak için yola koyuldu, ama daha önce de belirttiğimiz gibi birbirimizi ıskaladık. Amacı benimle özel bir konuşma yapmaktı. Döndüğümde öğrendiğim diğer unsurlar, onunla daha fazla açıklama yapmak zorunda kalmamak için ondan kaçınmaya karar vermemi sağladı.

15 Aralık- Güvenle dönüşümü bir festivalle kutlamaya kararlıydık, bu yüzden karaya çıktık ve büyük bir aç Türkmen topluluğu bulduk. Kiyat'ın dostça olmayan duygularını sezdikten ve dolayısıyla yerlilerin düşmanca hareketinden korkarak, sahile bir muhafız gönderilmesinde ısrar ettim. At yarışları, boks, hedefte atış ve ayak yarışları yaptık, kazananlar para ödülleri aldı. Said ve Kulci kervanı karşılamaya gönderdiğim için eğlenceler sırasında yoktular.

17 Aralık- Dün Petroviç, Hive vekillerinin yaklaştığını duyurdu ve bugün onların bir grup atıyla tepelerden geldiklerini gördük. Eskortları, önde giden ve sevinçten havaya ateş eden Türkmenlerden oluşuyordu. Derhal karaya çıktım, mebuslar için özel bir Yurt yaptırıp ve Türkmenlerin âdetlerine göre soru sormamaları için kapıya bir bekçi koydum. Kervan hemen geldi ve vekilleri gemiye aldım. Birçok Türkmen de açgözlülük güdüleriyle bize eşlik etmeye çalışıyordu. Daha yeni başlayacaktık ki Said, Yurt'a oldukça solgun geldi, eyerini ve kılıcını aldı ve atını eyerlemeye başladı. Ona bunun anlamını sordum, ama titrediği için bana pek cevap veremiyordu ve kekeleyerek korvette asla binemeyeceğini söyledi, çünkü bugün rüyasında denizin donmuş kenarında at sürdüğünü görmüştü. Atının ön ayakları buzun içinden geçmişti ve bu, başına kötü bir şey geleceğinin göstergesi olmalıydı. Bu fikri kafasından atamadığım için onu ikna etmeye çalışmaktan vazgeçtim.

Hive'deki ikametim ve Hive'den dönüş yolculuğum sırasında Said beni çok rahatsız etmişti. O zaman bunu görmesine izin vermedim, ama döndüğümde kötü davranışını Reislere bildirerek ve onu utanç içinde benden uzaklaştırarak onu cezalandırmaya karar verdim. Ama sonradan, hatalarını kendi kendine kabul edince, onu bu utançtan kurtarmayı düşündüm ve sadece onu özel olarak azarlamaya niyetlendim. Ancak şimdi hiçbir şey olmamış gibi çekip gitmek isteyince Petroviç onu gözaltına aldı ve benden özür dilemesini istedi. Said cevap verdi: “Kader beni dilediği gibi yönetsin. Başıma ne gelirse gelsin, kendimi kaderin iradesine bırakıyorum.”

Şimdi hepimiz gemiye bindik ve Hive vekillerini korvetteki herkese tanıttım. Yakub Bey, tüccar bir adamla Mangışlak'tan Astarhan'a yolculuk yapmıştı ve bu nedenle herhangi bir şaşkınlık göstermedi. Ancak Yüzbaşı gördüğü her şeye şaşırıyor ve aslında denizde olma fikrini idrak edemedi. Ponomaryov şimdi ekibimdeki Türkmenlere hediyeler dağıtıyordu. Said gümüş bir tabanca aldı. Sonra onu bir tarafa çektim ve onun kötü davranışını yüzüne vurdum. Kabul etti, af diledi ve tekrar arkadaş olduk. Bu geceyi gemide geçirdik.

18 Aralık- Akşama doğru demir alıp Bakü'ye doğru yola çıktık. Artık yanımızda iki Türkmen ve üç Hive temsilcisi vardı.

21 Aralık- Sakin bir havanın ardından, bizi Opskheron burnundan çok uzakta olmayan Shiloi adasına taşıyan hafif bir esinti aldık. Buradakiler fok balıkçılığı ile besliniyorlardı.

2 Aralık- Ters rüzgârlar nedeniyle bu sabaha kadar Bakü yollarına ulaşamadık ve öğlen karaya çıktık.

30 Aralık- Kızılderililerin yaptığı sözde kalıcı ateş tapınmasını ziyaret etmek için zamanım oldu. Farsça'da “Atish Kad” olarak adlandırılır ve Bakü'nün 11 buçuk mil kuzeyinde yer alır. Nafta içeren alanın çevresi yaklaşık iki mildir ve doğrudan yüzeyde küçük bir açıklık yapılır ve ateş uygulanır. Söndürülmesi zor bir alev patlar. Buraya gelen ve ateşe tapan hacılar hem yemek pişirmek hem de aydınlatmak için yere bir tüp sokarak bu gazı yakarak kullanırlar. Burada oldukça temiz bir kervansaray vardı. İçlerinden bazıları ikamet edilen apartmanlar, bazıları putlar için ayrılmış yerler (ancak bir an göremedim), geri kalanı da yabancıların emrindeki yerlerdi. Avlunun ortasında, dört köşesinde yüksek borulardan çıkan bitmeyen ateşi yakan oldukça büyük bir kurban

sunuğu vardı. Genelde 15 ila 20 ateşe tapan burada ikamet edermiş ancak ben ziyaretimde sadece altı ya da yedi kişiyi gördüm. Liderleri, daha önce Astrahan'da ticaret yapan ve ana dilinin yanı sıra Rusça, Ermenice, Türkçe ve Farsça konuşabilen bir Hintliydi. Görmeyi başardığım Kızılderililer neredeyse çıplaktı. Yalnızlık içinde yaşarlar ve yemek yerlerdi. Her birinin odasında bir ateş vardı, onun önünde saatlerce hareketsiz, ellerini kaldırmış veya başka bir pozisyonda otururlardı. Sıcaklık ne kadar büyük olursa olsun ne yerlerini ne de duruşlarını değıştirmezlerdi. Bir deri bir kemik kalmış yüzleri, çektikleri acılara çokça tanıklık ediyordu. Yedi kişi arasında İngiliz asker alayında görev yapmış biri vardı.

6 Ocak- Vali Ermolov bizi Derbent'e davet etti. Bunun üzerine Bakü'den ayrıldık ve geceyi Sugant'ta geçirdik.

9 Ocak- Kalisin İstasyonu'ndan Kadersind'e giderek geceyi orada geçirdik. Burada yetkilileri oturttuğumuz bir araba bulduk ve sonra 10 Ocak gecesini geçirdiğimiz Devitçi'ye gittik.

11 Ocak- Guba'ya ulaştık.

13 Ocak- Guba'dan ayrıldık.

15 Ocak- Valinin de 17'sinde ulaştığı Derbent'e varıldı ve bundan dört gün sonra kendisine önce Hive, ardından Türkmen olmak üzere mebuslar tanıtıldı. Hive Hanı'nın gönderdiği hediyeler iki güzel şal, on Buhara işlemeli kuzu postu, iki alt semer ve birkaç kilo üzümünden oluşuyordu. Karşılığında elçiler iki yüzük aldı. Han, Ermolov'a iki aygır daha göndermişti ama onları bana sunulan boz atla birlikte Hazar'ın doğu kıyısında bırakılmak zorunda kalındı. Vali bir keresinde Kiyat'a "Persler yüzünden titriyorsun" dedi. Kiyat gülerken cevap verdi "Artık her şeyin titrediği kış zamanı". Görüşmeden sonra Derbent'ten ayrıldık, Bakü'ye döndük, oradan da 24 Şubat'ta ulaştığımız Tiflis'e geldik ve kumaş ve ipekli hediyeler alan Korgeneral Velyaminov tarafından candan karşılandık.

Mart ayının başında General Ermolov, Astarhan Valisi aracılığıyla Kislair'den tüm halkı temsil eden Türkmen elçilerinin geldiğine dair bir bilgi aldı. Bizdeki heyetin yazılı olarak teklif ettikleriyle aynı talebi yaptılar. Yani. Ancak Türkmen Egemenliği'nin halefi aralarından seçilmesi şartıyla Türkmen ırklarının Rus tebaası olmalarına izin verilebilebileceğini söylediler. General Ermolov bize dilekçelerinin bir nüshasını

gönderdi ve üzerinde, burada kendilerine Han diyen bütün şeflerin ve Kiyat'ın imzası da vardı. Ancak daha sonra, belgedeki tüm bilgileri reddetti ve bunun bir sahtekarlık olduğunu söyledi. Soruşturma üzerine, Astarhan heyetinin liderinin, 1812 yılında Perslere karşı Türkmen askerlerini yöneten Hoca'nın kardeşi olduğu ortaya çıktı. Evi Çin sınırındaydı. Öldürülen kardeşinin atlarını, silahlarını, kölelerini ve mücevherlerini onlardan almak için kabileleri ziyaret etmişti. Reddedildiği için, Rus Hükümeti'nin yardımıyla hükümdarlığı kazanma projesini tasarladı.

4 Nisan- Bugün Vali, elçileri büyük bir ayrıcalıkla kabul etti.

22 Nisan- Hive vekilleri artık evlerine dönmek istediler, bu yüzden onlara Hive Hanı'na şu mektubu verdim:

“Ekselanslarının gönderdiği elçiler Yüzbaşı, İş Nazar ve Yakub Bey'i geçen yıl beni akredite eden Vali'ye tanıttım; size bizim tarafımızdan nasıl karşılandıklarını anlatacaklar ve Vali'nin dostluğu konusunda sizi temin edecekler. Ayrıca, doğunun büyük hükümdarı Majesteleri'ne, bana gösterilen iyilik ve bana duyduğu güven için en içten teşekkürlerimi iletmelerini emrettim. Şimdi beni imparatoruma gönderecek olan Vali, doğu ile batı arasında imzalanan yeni ittifak hakkında onu bilgilendirecek. Doğan ve batan güneş, onun dostluk bağına kıyamete kadar aydınlatsın. Bu sıcacık ittifakımızın ihtişamı güneş gibi parlansın ve ancak onun yok olmasıyla sönsün. Şunu da söylememe izin verin, ulu huzurunuzda durma şansına sahip olduğum için, bu mektubun, Majesteleri'ne duyduğum hürmetle orantılı olarak, lütuf ve nezaketle karşılanabileceği umudunu besliyorum. Ölümsüz ihtişamınız ve Majesteleri tarafından bahsedilen tüm refahın kesintisiz devamı için dua ederken, zaman zaman beni düşünmenizi umabilseydim, kendimi şanslı sayabilirim.”

Böylece Vali tarafından bana verilen görev sona erdi.

Alman Çevirmen Philipp Strahl'ın, esas olarak Voinoviç'in anlatısından türetilen ek açıklamalar.

1. Nafta Adası (Çeleken⁴⁶⁷)- Persler bu adaya “Çaharkan” (dört maden) ve Türkmenler “Naft Daga” (Nafta Dağı) adını verirler. 39° 20' K. enleminde yer alır ve Balkan

---

⁴⁶⁷ Farsça, Arapça ve Türkçe kelimeler Almanca çevirmen tarafından o kadar tuhaf bir şekilde yazılmıştı ki, onların gerçekte ne anlama geldiğini izlemek zordu. Örneğin, Jai "Tschai", Yal Kaldi "Ihl Hehldi" vb.

Körfezi'nin girişindeki diğer birçok ada arasında, genişliği ve yüksekliği ile dikkat çeker. Oldukça uzak bir mesafeden görülebilir ve özellikle güney ve doğu yakalarındaki keskin kıyı şeridi, şüphesiz onun Türkmen adının nedenidir. Yüzeyin ve alt toprağın karakteri, grubun geri kalanında hakim olanla aynıdır. Toprak genellikle ince sarı kumdan oluşur, yer yer biraz toprak, ya beyaz mika ile birlikte sarı kil ile ya da sahilde yaygın olan felspat döküntüsü ile karıştırılmıştır. Bu tabakalarda, yüzeyin altında çeşitli derinliklerde nafta kaynakları bulunur. Burada iki kulaç derinlikte, orada on veya daha fazla derinlikte karşılaşıyor.

Burada bulunan siyah nafta (petrol), biri diğerinden daha kalın olmak üzere iki çeşittir. Ancak her iki tür de çok incedir, toprak parçacıklarıyla karışır ve Bakü'de bulunan naftadan çok daha hafif bir kokuya sahiptir. Naftanın elde edildiği kil, yüzeydekiyle aynı niteliktedir. Ancak yağ ile empenye edilmesinden dolayı daha koyu renklidir. Kaynakların sayısı belirsizdir, çünkü sık sık kumla doldurulurlar ve bu da yeni kuyuların batmasını gerektirir. Sayının kabaca 20 olabileceği tahmin ediliyor. Ancak kum, akışlarını o kadar etkiliyor ki, yıllık verim neredeyse 1.600 sente ulaşmıyor. Bakü'nün yıllık verimiyle karşılaştırıldığında ne kadar önemsiz! Bu siyah nafta dışında ayrıca arbadoes katranı (bitüm segne, crassum, nigrum, maltha, poix minerale, poix de terre ou malthe) bulunur. Bu, güneşin ısıyla sertleşen kendi tabakasını oluşturarak toprakta kendini zorlar. Türkmenler, üstün özgül ağırlık nedeniyle tüm yabancı parçacıklar dibe battığında, ateş üzerinde sık sık eriterek onu kum ve benzeri unsurlardan kurtarır. Yüzeyde yüzen saf katran daha sonra zeminde kendisi için hazırlanmış çukurlara dökülerek soğumaya bırakılır, katılaşır "asfalt" gibi parlak siyah bir renk alır. Yerliler buna "Mumm" derler ve onu şimdiki haliyle Hive'ye taşırlar, burada mumla karıştırılır ve İran'da olduğu gibi mum ve meşale yapımında kullanılır. Adada bol miktarda bulunan tuz kaya tuzu değildir. Ancak Jenidca Saratovşen'deki Elton Gölleri, Staroe ve Krasnoein Tauria gibi Güney Rusya'da sıkça rastlanan tuz göllerinden elde edilir. Kaynaklandığı göl çok büyüktür ve içinde su biriktiği yağışlı mevsimler dışında tüm yıl boyunca kurudur. Kuru olduğunda tuzla doludur. Tuz çok katıdır ve bu nedenle kaya tuzu olarak alınabilir. Ne yazık ki kum ve toprakla doludur

---

Bu nedenle "Tscheleken" (ben Cheleken olarak yazdım) olarak söylenebilir. Belki de gerçekten Arapça ve Farsça kelimelerden ve standas "Jilakan"dan, yani parlak madenden oluşuyor olabilir mi?
(Alman çevirmen bu dört kuyuyu ele alıyor.)
W.S.A.L.

ve sonuç olarak çok kirlidir. Burada da Astarhan'da olduğu gibi bol miktarda tuz bataklığı var. Gerçekten de bütün toprak tuzla kaplıdır ki üzerinde tatlı su bulunmaz ve kuyulardan çekilen su o kadar acıdır ki, Türkmenler içme suyu akarken her zamanki kaynakları olan deve sütü ile karıştırarak kullanırlar. Sonuç olarak Nafta Adası, çevresindeki tüm adaları andırıyor. Bitki krallığı “altın çubuk” (Solidago, Lin.) ile ve birkaç yerde çamurlu veya kumlu topraklarda yetişen bu tür çimlerle temsil edilir. Ancak bunların hepsi yaz aylarında kavrulur ve sadece o zaman yeşillik, sazların Türkmenlerin develeri, koyunları ve birkaç keçisi için fakir bir geçim kaynağı sağladığı bataklık yerlerde bulunur. Tilki, kurt, yaban keçisi ve domuz gibi vahşi hayvanlar ara sıra ortaya çıkar ve tüylü kabileler arasında en yaygın olanları martılar, karabataklar (‘pelecanus carbo), ahırlar, balıkçılar ve çeşitli su çulluğu türleridir.

Burası, Hazar'ın doğu kıyısındaki tek nafta veren noktadır. Ancak bu tür yerler güney kıyısında nadir değildir. Balkan Körfez Adaları'ndaki nafta kaynaklarının Bakü'deki kaynakların tam tersi ve aynı enlem derecesinde olduğunu belirtmekte fayda vardır. Nafta izleri denizin kendisinde gözlemlenebilir, çünkü Shilov Adası civarında kokusu oldukça belirgindir ve hatta yüzerken yüzeyde bile görülebilir. Gmelin Seyahatnamesinde/kitabında, sularının acılığının başlıca nedeni olan naftanın Hazar üzerindeki etkisini tam olarak ortaya koymuştur.

VOYNOVIÇ'İN ANLATISI.

2. Ogurçin Adası - Issız bir adadır ve sadece Türkmen sivil davaları sırasında ziyaret edilir. Sözde kırmızı kazlar ve gül göğüslü sığırcıklar bulutlarda uçarlar.

Türkmenler adaya İdak veya Aydak derler. Ogurçin adı, korsanlıklarından ve Pers eyaletine baskınlarından dolayı Balkan Körfezi adalarında ve kıyılarda yaşayanlara uzun zaman önce verilmiş olan Ogurjali'den (yani korsanlar) gelmektedir. Tüm Balkan Körfezi adaları Ruslar tarafından bu adla bilinir- STRAHL.

3. Balkan Körfezi- 1731'de Soimonoff, Hazar Denizi'nin iyi ve bilgili bir tasvirini bir haritayla birlikte yayınladı ve bu körfezi atlamadı. 1763'te Profesör Müller yeni bir baskı yaptı, çalışmaları St. Petersburg Akademisi Bildiriler Kitabı'nda 1762'de yer aldı. 1743'te Kaptan Wudruff körfezi tanımladı; 1764'te Hazar'ın doğu kıyıları Tokmatşef tarafından araştırıldı ve 1782'de körfez Kont Voinoviç tarafından tekrar dikkatlice incelendi ve tarif edildi. Balkan Körfezi, girişinden en iç kısmına kadar, hemen hemen

tamamı aynı alan ve kotta, bazıları su üzerinde yükselen tepecikler görünümünde olan, göllerle çevrilidir. Koyun girişinde, eski Derviş adacığının şimdi birleştiği Nafta Adası bulunur ve güneyinde uzun Agurçin veya Aydak adası bulunur. Nafta kaynaklarıyla dikkat çeken eski Darji adası ve sözde Naft Tapası (Nafta Tepesi) günümüzde kara ile birdir.

Nafta Adası'nın arkasındaki su o kadar sığdır ki, çok sayıda kum kümesinin bulunduğu körfezin ortasına yalnızca en küçük kayıklar girebilir. Sabahları doğudan genellikle ince bir kara esintisi vardır. Kuzeydoğudan gelen fırtınalar, tüm atmosferi, bulutlar halinde adaları süpüren kum ve tozla doldurur. Balkan Körfezi'ndeki atmosfer çok yoğundur ve kötü buharlar nedeniyle çok sağlıksızdır. Koyun kuzeybatı kısmına, muhtemelen sığılıkların dibinde ve çevresindeki dağlarda parlayan kırmızımsı kum nedeniyle Krasnavoda ("kızıl su") denir. Türkmenler ona kırmızı su anlamına gelen Kızılsa demişlerdir. Hazar'ın doğu kıyısını ziyaret eden gemiler için iyi bir liman sağlar, çünkü her tarafı rüzgârdan korunur ve her yerinde mükemmel demirleme yerleri sunar. Dikkat edilmesi gereken tek şey kum yığınlarının içeri girmesidir. Limanı çevreleyen dağlar, kısmen Balkan silsilesinin geri kalanının karakteristiği olan koyu gri granitten ve kısmen de kırmızımsı iri taneli kumtaşıdan oluşur. Etrafındaki ülke kumlu bir çöl ve üzerinde ne ağaçlar ne de çalılar görülür. Oradaki küçük otlar yazın yanar, ama yine de bir dizi göçebe Türkmen (Voinoviç tarafından 2.000 aile ya da "Kibitka" (Türkmen evi) olarak tahmin ediliyor) bu bölgede yaşamaktadır ve yem için bozkırda sürülerini üç ya da dört günlük bir yolculukla Karadeniz'e sürmek zorunda kalırlar. Yaşam için gerekli malzemeleri Hive'den ya da bazen onları ziyaret eden ve trafik için un, tahta kaplar ve benzeri şeyler getiren Rus fok avcılarından temin ederler. Daha sonraki zamanlarda bu göçebelerin çoğu diğer kabileler tarafından sürüldü ve Hive'ye sığındı. Bu mahallede, 1716 yılında Prens Bekoviç'in Hivelilere karşı yaptığı feci sefer sırasında dikilmesine neden olan tabya vardı. Ancak günümüzde yerini işaretlemek için çok az iz kalmıştır. Türkmenler, Kont Voynoviç'e, biri İskenderiye Körfezi'nde, diğeri Kargan burnunda bulunan diğer iki kalenin de yıkanıp denizle kaplandığını, Hazar'ın XVIII. yüzyılın başından beri doğu sınırına tecavüz ettiğinin bir kanıtı olduğunu söyledi- STRAHL.

4. Balkan Dağları- Balkan Körfezi'ni kucaklayan bu dağ silsilesi, doğu kıyısı boyunca kuzeye doğru, önemsiz tepeler halinde uzanan Astrabad Körfezi'nin etrafındaki sıra ile aynı oluşuma sahiptir. Bu, yer yer kayalık yüksekliklere çıkan, en yüksekleri zincirin

geri kalanına adını veren, alçak bir kırmızı kumtaşı silsilesidir. Uzaktan bu dağ (Balkan) ani bir burun görünümündedir. Daha kuzeyde Balkanlar kadar yüksek olmayan iki kayalık tepe daha vardır; biri Kuşama, diğeri Bardşakla. Bunları ve tüm küçük tepeleri oluşturan kaya, esas olarak, Türkmenler tarafından “Karataş” (yani karataş) olarak adlandırılan koyu gri kompakt felspat veya granit türüdür. Balkan Dağı’nda çeşitli renklerde saf kuvars kayası bulunur ve burada Türkmenler sıradan değirmen taşı çakıllarını çıkarır ve onu Hive veya İran pazarlarına taşır.

Bütün sahil çorak, sazlık, biraz acı ot ve altın çubuktan başka bir şey üretmez (Solidago Lin.); ama Balkan Dağı’nda daha iyi bir bitki örtüsü vardır, şurada burada birkaç ağaç (çoğunlukla nar) vardır ve toprağın tınlı ve iyi kara toprakla karışmış olduğu yerlerde zengin ve bereketli otlarla kaplıdır. Bu doğurganlık, vahşi hayvanları dağa çeker ve yaban domuzları, yaban domuzu, kurtlar, tilkiler, yaban keçileri (Jairani), oğlak ve diğerlerinin uğrak yeridir.

4.2. İkinci Kitap

4.2.1. Bölüm 1- Hive Hakkında Genel Açıklamalar

Hive Hanlığı’nın Sınırları- Hive sınırları iki türlü bir tanımlamayı içermektedir: yani başka bir deyişle Hive adı, kendi ortalarında yerleşmiş olup Han’ın otoritesini kabul eden ve diğer ırklarla da belirli oranda karışan Hive ırkı tarafından işgal edilen ülkeye izafeten verildiği düşünülebilir; ya da daha geniş bir bakış açısından, bu isim Han’a sürekli ya da geçici olarak bağlı olan yerleşiklerin bölgesini ihtiva ediyor olabilir. Bu insanlar Han’a ya işgal yoluyla ya ihtiyaç duydukları korunmayı sağlamak amacıyla ya da ticari nedenlerle bağlanmışlardı. Hive’nin kesin çizgili doğal sınırları yoktu. O, uçsuz bucaksız çorak topraklarla çevriliydi. Çevresindeki çeşitli ırkların varlığı nedeniyle, hanlığa coğrafi sınırlar yerine etnik sınırlar tayin etmek daha kolaydı. O, Amu-Derya’nın oluşturduğu bir dirsek boyunca uzanmakta ve bu nehrin sol yakasının kuzey tarafından Aral Deniz’i sahillerine kadar ulaşmaktaydı. Hanlık bu sayede kuzey tarafında Aral Deniz’i ile belli oranda sınırlanmıştı. Ama o, bu denizin doğusuna doğru uzanan ve Kırgız göçebelere tarafından iskân edilen bozkıra bir çıkıntı oluşturmaktaydı.

Amu-Derya, hanlığın kuzeydoğu sınırını oluşturuyordu. Göçebe Karakalpaklar (tam olarak manası “siyah başlıklılar”) nehrin sağ yakasında yaşamakla beraber göç

hareketleri sırasında onun uclarında dolaştıkları için zaman zaman Han'ın hakimiyetini kabul etmişlerdi.

Güneydoğuda, Hive'yi Buhara'dan ayıran bir bozkır vardı ve güneybatıda çok büyük bir kum çölü onu, Türkmen "Teke" kabilesi tarafından işgal edilmiş olan bölgeden ayırıyordu.

Hive'nin batısına doğru yayılan uçsuz bucaksız çorak bozkır, Hazar Sahili'nin sağında yaklaşık 530 mil boyunca uzanmaktaydı ve Yomut ve Atta Türkmenlerinin oturduğu topraklar ile sınırlanmaktaydı.

Hanlık, çorak ve kimsenin uğramadığı topraklarla kuşatılmasına rağmen, Hanlığın iç kısımları ülkeyi olağanüstü verimli hale getiren sayısız akarsular sayesinde su bakımından önemli bir birikime sahiptir. Hive'nin kuzeyden güneye uzaklığı yaklaşık olarak 120 mil, doğudan batıya da 115 mildi. Ama Hanlık, daha evvel belirtildiği gibi hem askeri hem de politik güç olarak ya da ticari manada kendisine bağlı ülkeleri de hesaba kattığımız takdirde, daha büyük bir alana sahipti. Han, Teke Türkmen kabilesini işgal ettikten sonra bir birlik bırakmadan buradan ayrılmıştı. Atta kabilesi ikinci kategori (yani, güce boyun eğmeyen ancak başka yollarla kandırılanlar) içinde yer almaktaydı. Bu kabile, Balkan elinin yakınlarından Yomutlar tarafından kovulmuş olmaları ve vakit geçmeden Hive'nin koruması altına girmeye çalışarak bunu elde etmeleri ile bilinmekteydi. Ticari menfaatler 'Chobdur Essen Ili'nin Hive Hanlığı'na bağlılık bildirmesine sebep olmuştur. Türkmenlerin bu bölümü Mangışlak yakınında Rus-Hive ticaretinin kavşağında otururdu, ama il Hanlığın merkezine uzaktı, bu manada buranın halkını Hanlık yönetimine bağlamak oldukça zor ve tehlikeli bir işti.

Horasan'ın Eski Durumu- Hive Hanlığı daha eski zamanlarda Horasan⁴⁶⁸ olarak adlandırılmaktaydı ve farklı bir coğrafi konumu vardı. Yani daha sonra Hazar'a dökülen Amu-Derya'nın (Yunanlılar tarafından Ceyhun ve Baktir, Araplar tarafından Ceyhun olarak bilinen bir nehir) batı kıyılarına doğru uzanmaktaydı. Geleneğe göre, Amu-Derya (asıl mecrasında) Büyük İran Krallığı ile Turan arasındaki sınırı oluşturuyordu; yani, bugünkü İran ile eski Türk anavatanı.

Tabiat kendisinin belirlediği sınır çizgilerini tahrip ederek ülkeler ve insanları diğerlerinden farklı karakter ve tipler ile ayırdı. Bu açıkçası ırkların batıya fazlasıyla

---

⁴⁶⁸ Chorasmia?— W. S. A. L.

taze kan akışına ve terk edilen bölgelerde de muazzam değişikliklere sebep olmuştu. Korkunç depremler akarsu yataklarını değiştirmiş, tüm krallıklar ortadan kalkarken ve verimli topraklar çöllere dönerken yeni havzalar oluşmuştu.

Denizler ve Göller- Hive'nin tümü söz konusu olduğunda, Hanlığın sınır bölgesinde uzanan Aral Denizi istisna edilirse, önemli bir su tabakası bulunmamaktaydı.

Bu büyük göl, Amu-Derya ve Sir-Derya'nın suları ile oluşmuştu. Gölün suyu çok taze ve çevresinde ikamet edenlere göre de sığıydı. Gerçekten de söylediklerine göre bir atlı herhangi bir yardımcı alet kullanmadan iki nehrin kolları üzerinde bu kolların sahip olduğu bendlerin de yardımı ile rahatlıkla karşıdan karşıya geçebilirdi.

Nehirler- Hanlığın en önemli akarsuyu olan Amu-Derya, çok geniş ve derin bir nehirdi. Yerliler nehrin bir yakasında duran birinin karşı yakadan çok zorlukla seçilebileceğini belirtmekteydiler. Yine iki yaka arasında normal bir insanın çıkarabileceğinin iki katı sesle ancak iletişim kurulabileceğini belirtirlerdi ki bu manada her iki yaka arasındaki iletişim ancak nehrin ortasında duracak olan üçüncü bir şahıs vasıtasıyla sağlanabiliyordu. Buna göre, benim tahminim, Hive'deki genişlik yaklaşık olarak 182 metre olmalıydı.⁴⁶⁹

Amu-Derya, kuzey-güney doğrultusunda Hanlığı boydan boya geçer ve suni kanallarla en uzak toprakları dahi sulayarak, bu kurak ve verimsiz bozkıra bereket taşırdı. Sir-Derya ise eskiler tarafından Jaxartes olarak isimlendirilirdi. Nehir hanlığın içinden geçmiyordu ama bu nehrin kıyılarında yaşayan Kırgız Türkmenleri belli oranda da olsa Han'a bağlıydılar. Bu nehir büyük olasılıkla Amu-Derya'nın bir koluydu ve o da ikincisi gibi doğal afetlerden dolayı asıl yatağından sapmıştı.

Amu-Derya'nın Eski Mecrası- Eski tarihlerden anlaşıldığı kadarıyla, Hazar'a döküldüğü zaman Ceyhun Hindistan ile önemli bir ticari yol oluşturuyordu.

Karanlıklarla kaplı olan Orta Asya tarihi, özellikle iki güçlü devletin yıkıldığı döneme bakıldığında bilhassa muazzam volkanik faaliyetlerin bölgenin çehresini değiştirmesi ile kuşku ve belirsizlik içinde kalmıştır. Sonuç olarak günümüze kalan berbat izlerden (belirtilerden) faydalanarak belli sonuçlara ulaşmaya çalışıyoruz. Bu izlerden biri de Ceyhun'un değişen mecrasının iziydi. Eski yatağı halen açıkça görülmekteydi.

---

⁴⁶⁹ Yarda?— W. S. A. L.

Gerçekten de nehrin yatağının değiştiği iddiasının doğruluğu çok fazla tartışılmıştır. Pek çok insan, iddialarını Prens Bekoviç'in Büyük Petro zamanında yaptığı felaketlerle dolu olan altın tozu seyahatinin sonuçlarıyla desteklemişlerdir. 1716'da bir ordu ile Hive'ye gönderilen Prens Bekoviç, Krasnavoda burnuna bir tabya yaptırdı. Sonra Balkan koyunun kuzey sahilinden başlayarak doğu yönünde 80 mil ilerlediğinde nehrin en eski yatağının ağzına geldiğini iddia edilmişti. Daha da ileriye giderek adamlarının nehir yatağında bir buçuk saat kuru ayakkabılarla askeri yürüyüş yaptıklarını ve nehrin yatağının izlerinin birdenbire kaybolduğunu belirtmişti. Prens'in ordusunda görev yapan Teğmen Kojin, onun Hive ile mücadele edecek cesareti olmadığını iddia ederek komutanını ihanetle suçlar ve onun sadece nehir problemini ileri sürdüğünü söyler.

Bir sonraki yıl olan 1717'de Bekoviç, ordusu ile tekrar yola çıkar. Söylentilere göre niyeri Hivelilerin Kozak akınları ve gemileri için nehri yükselterek ülkelerine akın yapan Stefan Rasin'e karşı nehrin yönünü kuzeye doğru değiştirdikleri barajı bulmaktı. Bu sefer Bekoviç'in hayatına mâl ve bölgedeki keşiflerin ileriye dönük olarak durmasına sebep olmuştur. Eğer Hükümet o zamanlar, Amu-Derya'yı eski yatağına geri döndürerek ve böylece Balkan Körfezi'ne götürerek Hindistan ile ticareti kurma amacına sahip olsaydı, nehrin büyüklüğünü bildiklerini kabul edebilirdik. İlkel Hivelilerin, nehri kuzeye doğru yönlendirmek için bu kadar hacimli bir akıntıyı kurabilecekleri ve bozkırın doğal düşüşünün zorluklarının üstesinden gelebileceklerini nasıl kabul edebilecektik? Hiveliler bu hadiseyi onların maharetine yormamıza kahkahalarla gülerler ve geleneklerinde 530 yıl önce büyük bir depremin bu bölgedeki değişikliklere sebep olduğunu belirtirlerdi. Kendi araştırmalarımda şu sonuca vardım. Ceyhun'un eski yatağı ekleme haritalarda şöyle gösterilir; ilk olarak batıya doğru kısa bir mesafe, ondan sonra da Balkan dağlarının doğusundaki bir noktaya ulaşana kadar güneybatıya akar. Tekrar batıya büküldüğünde bu yönde oldukça düz bir şekilde iki kola ayrılarak Hazar Denizi'ne dökülene dek akar. Diğer kollar körfezin güney batı burnundan denize ulaşırken, bir kol Büyük Balkan Dağ zincirini, küçük olanından ayırır.

Krasnavoda'dan Hive'ye yaptığım seyahatimde Uss Bai ismi ile devam eden 400 yard (yaklaşık 365 metre) genişliğinde ve 60 metre derinliğinde olan Beş Düşük'te bulunan bu yatağın kalıntılarını inceledim. Burası bozkırda derin bir iz bıraktığı için çok kolay bir şekilde seçilmekteydi. Yakınında derin bir uçurum bulunması buraya ulaşan suların

aşağıda toplanmasını kolaylaştırmıştı. Toprağı, bozkırınkinden oldukça farklıydı. Çok farklı bitkiler ve ağaçlar yetişirdi ve temiz su kaynakları vardı. Sazlıklar burada boldu ve bunların arasında Hive hareket halindeki kervanlar için bir geceleme mekanıydı.

Ayrıca yağmacı Türkmenler burayı zayıf olan kervanları tuzaklarına düşürmek için saklanmak amacı ile kullanıyorlardı, zaman zaman çaldıkları ganimetlerle güneye kurumuş nehir yatağına saklanmaya kaçıyorlardı.

Hive'den Krasnavoda'ya dönüş yolculuğumda güney yolunu tercih ettim. Bu yolda da denize Beş Dişik'ten yakın bir noktada tekrar nehir yatağını buldum. Burası Anguş (Agiunj) ismi ile varlığını sürdürmekteydi.

Anguş'un kenarları ve dibi tamamen Uss Bai'ninkilere benzemektedir. Her iki tarafındaki çıplak bozkırda bitki örtüsünün etkisi çok dikkat çekiciydi. Anguş'un kıyıları Uss Bai'ninkilere göre daha alçaktı. Biraz güneye doğru Anguş doğuya kısa bir kıvrım oluşturur ve dönüşten sonra denize doğru batı yönünde ilerlerdi. Bu son kıvrımda, sağ kıyı, soldaki çökmeden dolayı geriye çekilir ve yavaşça dökülerek bozkıra karışırdı. Nehrin bir zamanlar bu yaktan aktığını kanıtlamak için aşağıdakileri ekliyorum:

Hiveliler ve buna ilaveten Hazar sahilinde yaşayan Türkmen yerlileri eski zamanlarda burada Hazar'a dökülen muazzam bir nehrin aktığı konusunda, onun isminin Uss Bai ya da Anguş olmadığı, Amu-Derya olduğu konusunda ve bugün Orta Asya'yı sulayan ve yine Aral'a dökülen nehrinle hemen hemen aynı olduğu konusunda hemfikirdiler. Ayrıca onlar, atalarının evlerinin bu kuruyan nehrin kıyılarında olduğu söylerler. Bu ifade, şu anda hâlâ görülebilen ev kalıntıları ve kanallar ile desteklenmektedir. Bir Türkmen geleneğine göre, bu nehrin ağzı ülkenin yöneticisi tarafından hem tarım için kullanılır hem de buradan yüklü bir vergi alınırdı. Bu ağız tamamen kumlarla dolmuştu, dut ağaçları kıyının izlerine dağılmıştı, Balkan'ın yakınlarında başka hiçbir yerde ağaca rastlanmamaktaydı ve bu ağaçların burada olmasını belki de suların tohumlarını Hive ya da Buhara'dan buraya taşımaya bağlayabiliriz.

Kanallar- Hive kanal bakımından oldukça zengindi. Sularını Amu-Derya'dan alan kanallar, tüm topraklara refah ve verimlilik taşırlardı.

Ana kanal aynı isimli köy üzerinde akan "Gök Tam"dı. Kanal, Hive'nin üst kısmından geçer ve burada yay kirişi şeklini alarak Amu-Derya tarafından biçimlendirilirdi. Gök

Tam'dan ayrılan üç farklı büyük kanal kuzeybatıya doğru akardı. Bunların isimleri; güneyde Buzhemen, Buzhemen'in daha kuzeyinde Aksaray ve onun kuzeyinde Daşoğuz'du.

Burada başka iki kanal daha vardı, birincisi daha güneyde olup doğrudan Amu-Derya'dan beslenen Hizarist'di. Daha kuzeyde olan diğeri ise Arna kanalıydı. Bu kanallar, büyük bir ustalikle daha küçük kanallara taksim edilerek ana kanallardan beslenirlerdi. Böylece tüm ülke sulanırdı.

Buralarda yaşayanların kuraklık zamanlarında kullanabilmesi için kanallar, belirli yerlerde suni göller oluşturmuşlardı. Ana kanallar 20 yard genişliğindeydi ve onların suları bazen barajlar yoluyla yüksek seviyelerde tutulurlardı. Bir kanal diğeri bir kanala bir kemer yardımı ile taşınırdı. Ülkedeki kuyular kötü su içerdiği için çok seyrek kullanılırdı.

Bana göre, şimdi söyleyeceğim şeyler özel bir öneme sahiptir. Krasnavoda ile Hive arasındaki yolun 2/3'ünü geçtikten sonra, Ceyhun'un eski yatağından uzak olmadığını, yukarı bozkırdan yaklaşık 80 yardlık bir yokuşun buraya ulaştığını anladım.

Bu kaya duvarı baştan başa aynı yükseklikteydi, sarımsı bir rengi vardı ve ondan kolayca kopan kaya parçaları oldukça nazik ve kırılıyordu. Bir miktar deniz hayvanı fosilleri içeriyordu. Buradaki yerliler, buranın bir zamanlar deniz kıyısı olduğuna inanırlardı ve tabii ki görünenler de onların bu inançlarını destekler nitelikteydi. Eğer onlar haklı ise bu duvar çok önceleri, Amu-Derya Balkan Koyu'na akarken kaybolan Hazar'daki bir koyun kenarı olmalıydı. Olduğu farz edilen deniz kıyısı, her yerde aynı diklikteydi ve ona yakın olan (Amu-Derya'nın eski yatağındaki) Beş Dişik kuyusunda doğu-batı yönünde biri onu kaybeder. Benzer bir kıyıyla Hive yönünden Beş Dişik'e yaptığım iki günlük seyahatte yolun sağ tarafında ve Utin Kila kalıntılarının yakınında karşılaştım (haritaya bakınız). Bu yolun eski denizin bir koyundan geçtiği açıkça görülecektir. Tüm kıyı söz konusu olduğunda tüm kıvrımlarını tespit etmeye çalışmak sıkıcı bir çalışma olmayacaktı. Hive'den Krasnavoda'ya güney yolundan giden bir seyyah bu kıyı şeridinde temas etmezdi ama bu şerit haritanın da gösterdiği gibi onun yolunun paralelinde Anguş'a ulaşmadan önce birkaç gün üç dört saatlik biniş mesafesindeydi. Sarp kaya hattı güney yolundan görülebilmekteydi.

Bozkır- Hive’yi tamamen saran bozkırın büyük bölümü kum ve verimsiz topraklardan oluşmaktaydı. Sadece seyrek olarak görülebilen yeşillik buluntuları vardı ve en yaygın bitki çok az yaprağı olan ve mangal kömürü yapmakta kullanılan “altın çubuk” ismi verilen bir bitkiydi. Mangal kömürü kullananlar, eski ağaç kütüklerinin olduğu yerlerde bol yakıt malzemesi bulurlardı. Ormanlardan geri kalanlar, çürümüş ağaç gövdeleri ve kararmış topraklar bu yerlerin gün be gün geçirdikleri müthiş değişimi kanıtlar nitelikteydi. Kervanlar ve hırsız çeteleri yakıtları için tamamıyla bu eski jeolojik enkazlara muhtaçtı. Bozkırda taze ve temiz su aramak boşunaydı. Pınarlar Ceyhun’un eski yatağı istisna tutulursa büyük oranda tuzlu ve acıydı. Yazın bu kumlu ve verimsiz yere yapılan seyahat, küçük seviyede olduğu söylenemeyecek zorluklar ve tehlikeler içermekteydi. Çünkü, talihsiz seyyahlar için parlak bir günü karanlığa çeviren kum fırtınaları sıklıkla olurdu.

Kapsamlı olmasa da iyi sulanan Hive Hanlığı, doğanın ölü olduğu bu geniş arazinin ortasında, bir vaha, zengin ve verimli bir ada olarak düşünülebilir. Hive’nin güneyinde doğanın benzer verimlilik ve işlenebilirliğini sunduğu başka toprak parçaları da - bunların arasında Teke Türkmen kabilelerinin oturdukları da sayılabilir- vardı. Yerliler doğuya doğru gidildiği takdirde orada daha kalabalık ve kültürlü bir ülkenin bulunabileceğini ve kervanların doğuya susuz iki günden fazla gidemeyeceğini söylerler.

Hive’de orman olmadığını keşfetmeme rağmen, ülkenin kuzey bölümünde Kırgız sınırında önemli miktarda olduğuna inanma eğilimindeyim. Çünkü, Kırgızlar kereste yönünden zengindirler ve Buhara’ya, Amu-Derya üzerinden kendi yapımı olan sallarla giderlerdi.

Dağlar- Hive ve etrafını çevreleyen bozkır, Amu-Derya’dan güneybatıya, sadece önemsiz Sarı Baba dağ sırası ve daha önce sözü edilen eski deniz kıyısının uzun kaya hattıyla kesilen büyük bir oavadan oluşmaktadır. Amu-Derya’nın doğusuna doğru, Aral denizi boyunca Hive’nin kuzeyine doğru Şih Ceri sıradağı uzanır. Aynı nehrin doğusuna ve Şih Ceri’nin kuzeyinde Guba dağları vardır. Bu dağlar açıkçası tecrit edilmiş bir bölge gibidir ama büyük olasılıkla Mangışlak sırası ile ilintilidir.

Madenler- Yabancı biri için, Hive’nin maden üretimi ile alakalı bilgi edinebilmesi oldukça zordur ve bu zorluk, izleri insanların hatırlarında hâlâ yaşayan Büyük Petro’nun

bu ülkedeki altın tozunu keşfetme girişimi yüzünden artar. İnsanlar, Prens Bekoviç'in katillerinin soyundan gelenlerden oç alma duygusu ile asıl amacı birbirine karışmış yeni bir seferden büyük ölçüde çekinmektedirler. Bununla birlikte, Şih Ceri dağlarının çok zengin altın ve gümüş, çok az bakır ve büyük miktarda kurşun ve sülfür yataklarına sahip olduğu gerçeği kulağıma gelmişti. Halk sadece kurşun ve bakır çıkarma işiyle uğraşır ve madencilik konusunda çok az bilgiye sahipti. Herkesin paylaştığı düşünce olan altın tozlarını büyük oranda Amu-Derya tarafından taşıdığını herkes reddetmeliydi. Hiveliler bu gerçeği inkar etmemektedirler. Bu fikrin tutarsızlığını; bu ülkede altın varken ve uzun zaman önce bundan büyük kar sağlamış iken bu paragöz insanların bütünüyle altınları için ve çok büyük bir hüner ve beceri gerektirmeyen altın yıkama işi için Rusya'ya ve komşu devletlere bağlı olma durumları göstermişti. Başka bir yaygın bir görüş de Buhara'nın ötesindeki Amu-Derya'nın komşularında da büyük miktarlarda altın tozu olduğuydu. Bu büyük oranda temelsiz bir bilgiydi.

Hayvanlar- Kurtlar, tilkiler, çakallar ve sıçanlar Hive bozkırında en çok görülen hayvanlardı. Sıçanların Hive'de birçok türü bulunmaktaydı ve bunların en dikkat çekicisine Hiveliler tarafından "Elingirj" adı verilmekteydi. Bu sıçan, yaklaşık olarak bir erkek kedi büyüklüğündeydi ve kısa ön bacaklara ve siyah üzerine sarı beneklere sahip bir derisi vardı. Kumda yaşarlardı. Çakallar kalabalıktı ve geceleri ulurken çıkardıkları garip sesler, bu seslere alışık olmayan yolcuları oldukça korkuturdu. Ayrıca burada çok sayıda geyik ve yabani keçi (Jairan) vardı. Yerliler bu hayvanların suya temas etmeden iki ay yaşayabileceklerini ifade ederler ama ben susuzluklarını giderecek bir vasıta olmadığında onların buralarda bolca düşen çiy tanelerini yalayarak hayatlarını idame ettirdiklerini düşünüyorum. Bu tip bir hikaye Türkmen koyunları için de anlatılır. Onlar Hive pazarlarına giderken günlerce susuz kalabiliyorlardı. Kunduz ve benzeri hayvanların burada bulunduğu dair kesin bir şey işitmedim ama böyle bir şeyin varlığı konusunda kuşku yok.

Kuşlar- Avcı kuşlar içerisinde en önemlileri büyük kartal ve bazı doğan çeşitleriydi. Hiveliler doğanlara oldukça değer verirler, kuşları ve yabani keçileri yakalatarak onları eğitirdiler. Burada kuzgunlara çok sık rastlanırdı. Onlar kervanların peşlerine takılır ve kamp yerlerinden hareket ettikten sonra onların artıklarını temizlerler ve tekrar hareket ettikten sonra onları geçerek yeniden durmalarını büyük bir ümitle beklerlerdi. Kanalların yakınındaki suni göllerin çevresinde çok miktarda Bataklık çulluğu (Kış

Kaldaka) yaşardı. Bu çullukların çok muhteşem bir tadı vardı ve bunları avlamak, Hanın ve onun yüksek dereceli memurlarının en favori sporuydu.

Bahklar- Kanallarda sazan ve Amu-Derya'da birçok balık çeşidi bulunmaktaydı.

Yollar- Ülkede yapılmış yollar bilinmemektedir. Ayak izleri ve at arabalarının izleri rüzgâr tarafından sürekli olarak silindiği için bu yollar sadece bazı izler tarafından belirlenebilmekteydi. Yerleşim yeri olmayan topraklarda seyahat edenlerin tek kılavuzu güneşti ve genellikle kuyular mola yerlerini teşkil ederlerdi. Ancak bu gibi yerler kaçırıldığı takdirde güneş battığında kervan mola verir ve kamp kurulurdu.

Çöl çocukları ile bozkır yerlilerin, bir kılavuz ya da işaret olmadığı halde yollarını kaybetmemeleri dikkate değer bir durumdu. Ayrıca develer de bu özelliğe sahiptirler ve bu hayvanların evlerinden 300 ila 400 mil uzaklaşmalarına rağmen güvenli bir şekilde evlerine döndüklerine dair örnekler çok fazlaydı.

İklim- Ülkenin her yeri aşağı yukarı aynı güzel iklime sahipti. Yazın, birkaç ay sıcaklık çekilmez bir hal alırdı ama doğudan, güneydoğudan ve diğer yönlerden esen sert rüzgârlar yakıcı havayı sık sık serinletirdi. Sonbaharda nadiren yağmur yağar, ama bu mevsimde bozkırda rüzgârlar devamlı esmez, hava tozla dolar ve toprağın üzeri yoğun bir kara sisle örtülürdü. Çöl açıkça görülüyorken birkaç saat içerisinde tamamen değişir, yeni kum tepeleri ortaya çıkardı. Kış uzun sürmez ve soğuk çok sert değildi; buna rağmen termometreler 16 dereceden sıfırın altında 18 dereceye kadar düşebilirdi. Bundan başka, hava oldukça sıkıcıdır özellikle de hava sıcaklığı doğudan gelen sürekli ve dondurucu rüzgârlardan dolayı düştüğü zaman. Çok seyrek olarak kar görülür ama sürekli don olurdu. Bunlar ya kervanı geri bıraktıracak ya da yolda develere zarar vererek kervanları olumsuz olarak en fazla etkileyen faktörlerdi. İkincisi (develer) donmuş yol üzerinde yolculuk yapamazlardı; bunun sebebi ayak yapılarıydı. Eğer don aniden bir kervanı yakalarsa buna hiçbir hayvan dayanamaz ve çölde yok olup giderlerdi. Neredeyse tüm yıl boyunca hava açık ve bulutsuzdu. Bunun sebebi de burada bulunan bozkır bölgesinin oldukça geniş olmasıydı ve bulutlanmaya sebep olacak bir varlığın bulunmamasıydı. Atmosferin temizliği her türlü nesneyi alışılmadık bir biçimde parlak gösterir ve yabancıları cezbederdi. Ancak dikkatlice yoğunlaştığında insanların iğrenç karakterini düşünmeye zorlardı. Zararlı hayvanlar kendilerini

Hive’de hiç göstermezlerdi. Havası sağlıklıydı. Yabancılar da yerliler de gelişip serpilirdi.

Irklar- Hive dört farklı ırk tarafından iskan edilmekteydi. Bunlar;

I- Ülkenin asıl yerlisi olan Sartlar.

II- Sartların yakınında yaşayan ve büyük oranda onların hakimiyetinde olan göçebe Karakalpaklar.

III- Ele geçirilerek ülkelerine ve kendilerine sahip olan yabancı Özbekler.

IV- Birçok kabileye ayrılan, ticari ve diğer menfaatlerinden dolayı Hanlık içerisinde sürekli ya da göçebe olarak yaşama isteğinde olan Türkmenler.

İlk başlarda bu dört ırk arasındaki ilişki şu şekildeydi; I- Soylular, II- Köleler, III- Ele geçirenler, IV- Koruyucular. Kısa bir süre sonra tüm bu farklı ırklar bir ulus olarak birleşmiş ve eski sınıfsal ayrılıklar ortadan kalkarak sınıflandırma şu hale gelmişti. I- Tüccarlar, II- Tarımla Uğraşanlar, III- Soylular, IV- Savaşçılar.

Sartlar- Sartlar ya da Tatarlar, ülkenin asıl yerlileriydi, kasabalarda yaşarlar ve ticaretle uğraşıyorlardı. Hilekar, kurnaz ve metbuydular.

Sıkıntılı zamanlarında oldukça fakirdiler ve kendilerini acındırmayı iyi bilirlerdi. Fakat iyi günlerinde gururlu ve acımasızlardı. Büyük çoğunluğu hali vakti yerinde, varlıklı insanlardı ve bunu ticarete veya dolandırıcılığa borçluydular.

Korkaktılar, ordulara ya da atlara karşı aşinalıkları yoktu. Sözlerini asla tutmazlar ve her zaman bu konuda hata yaparlardı. Karakter olarak kötü niyetliydi ve sadece kendi menfaatleri için hareket ederlerdi. Ticari faaliyetler neticesinde karşı karşıya geldikleri yabancı ülkelerde, kumar ve içki konusunda akla hayale gelmeyecek aşırılıklara kaçabilirlerdi. Özbekler onları hayat tarzlarından dolayı hor görürler ve onlar için “biz ordumuz ve onurumuz ile yaşarız ama onlar sahtekarlıkları ile yaşarlar” derlerdi. Sayılarının 100.000 aile olduğu sanılmakla beraber bundan daha fazla oldukları kuvvetle muhtemeldi.

Karakalpaklar- Karakalpaklar kısmen Amu-Derya’nın diğer tarafında göçebe bir yaşam sürerler, kısmen de Aral denizinin güneyinde toprak işlerler. Özbekler ve kurnaz Sartlar gibi savaş onlar üzerinde de güçlü bir etkiye sahiptir.

Tarıma düşkündürler, ticaretle uğraşmazlar, yoksulluk ve sıkıntı içinde yaşarlar. Sayıları 100.000'den fazla ailedir.

Özbekler- Burayı Sartlardan alan Özbekler, bu ülkeye bugün soylarının büyük bir bölümünün oturduğu Buhara'nın ötesinden gelmişlerdi. "Us" (öz) kelimesi Türkçe'de "kendi, bizzat", "Bek" (Beg) kelimesi de "sahip, yönetici" manasına gelmektedir. Bu manada "Özbek" kelimesi de "kendi kendine sahip" manasına gelebilir. Bu ad güç, iktidar ve kurnazlık ile kendisini kontrol edilemez bir han olarak kabul ettirmiş olan Muhammed Rahim Han döneminde Hive'de "hizmetkar" anlamında kullanılmaktaydı. Yaklaşık olarak 30.000 aile kadardılar ve dört farklı kabileye ayrılmışlardı. Genellikle kasabalarda otururlar ve Hanlığın yüksek memuriyetlerini işgal ederlerdi. Onların bulunduğu küçük kalelerin Hanlık içerisinde yayıldığı görülebilirdi; ayrıca bunlar kişisel arazidi. Buraları topraksız Türkmen ve Sartlar'a bağ yapmaları için kiralamaktaydılar. Özbekler isimlerinin fethedici olmasıyla övünürlerdi. Fakat, 200 yıldır defne ağaçlarında meskundular ve Sartlar'ın işgalinden beri muazzam bir işgal hareketi ya da direnç gösterisi sunmak için gerekli agresifliği gösterememişlerdi. Tembellik onların tanrısıydı, bu duruma rağmen onlar sık sık yağma amaçlı kısa akınlara çıkarlardı. Bu durum çok özel bir hal alır ve hırsızlık onlar için en onurlu meslek olurdu.

Onlar, kafirlerin kökünü kazımanın kendileri ve dinleri açısından bir görev olduğunu addediyorlardı. Onlar kervanların üzerine ana yollar üzerinde çökerler ama asla birbirleri arasında ganimet için kavga etmezlerdi. Gecelik ücret ödemezler; ama eğer kendilerini konuk edenin konukseverliğini yeterli görmezlerse onun mallarına el koymak konusunda tereddüt etmezlerdi. İntikam onların en önemli tutkularıydı. Kan davalarının irsi bir şey olduğunu kabul ederlerdi ve anlaşma sağlanamadığı zaman zayıf olan oymağın yok edilmesi ile sonuçlanan kan davalarına başlardı. İntikamlarını alırken, kendi amaçlarını gerçekleştirmek için her türlü yolu mubah sayarlardı. Bu nedenle, suikast yapmak ve savaş açmak aynı derecede meşru sayılmaktaydı. Genel olarak savaşçı bir ruha sahiptiler, ama en önemli nitelikleri kısa seferlerdeki maharetleriydi. Savaş hikayeleri dinlemek onları memnun ediyordu ve sabırla direnç, onları memnun ettiği için sık sık işkence cezasına katlanan kölelerin özgürlüklerine kavuşturulması için birbirlerini teşvik ediyorlardı. Hive'deki diğer tüm ırklardan hem yücelik hem de soyluluk bakımından üstündüler; yalandan, her türlü kabalıktan ve

paraya ya da toprağa aşırı düşkünlükten nefret ederlerdi. “Bizler sade insanlarız, işimiz sadece hatalarımızla meşgul olmaktır ve halkımız ticaretimizi devam ettirdiği ve dürüst olduğu takdirde hayat bizi memnun edecektir” derlerdi. Sadece savaş onurlu bir meslekti ve diğer tüm kazanç kaynakları aşağılık ve adi bir işti, bu yüzden Sartlar ve Karakalpaklar’a karşı müthiş bir kin beslerlerdi.

Türkmenler- Türkmenler farklı isimler altında Orta Asya’nın geniş topraklarında hayatlarını sürdürürlerdi. Onları; Hindistan’ın kuzeyinde ve Tibet’te, Hive’nin batısında, Buhara’nın bir kısmında buna ilaveten Hazar’ın bir şehrinde bulabiliriz. Bu dağılık boyların tümünün ortak bir kökü vardı ama eskiden çok sıkı olan bu bağlar zaman içerisinde bazı sebeplerden dolayı –büyük kum çöllerinin yerleşim alanlarını birbirlerinden ayırması, ataerkil sistemde herkesin kendini büyük ya da idareci ilan etmesi ve uçsuz bucaksız uzaklıkların ırk parçalarını birbirinden ayırması vb.- bugün kopmuş durumdaydı. Birçok Avrupalı araştırmacı tarafından büyük bir yanlışlık yapılarak bu insanlar Tatar olarak gösterilmiştir. Bu terim büyük olasılıkla, bu isimli kabileyi kuran Tatar’dan alınarak ortaya çıkmıştı. Hive’nin verimliliği ve yararlı ticari faaliyetleri her yöndeki Türkmenleri ve en karışık boyları buraya gelmek için kışkırtmıştı. Onlar Hanlık içerisinde farklı bir topluluk olarak kabul edilmişti. İlkinde onlara geçici mülteci muamelesi yapılmış, ama yavaş yavaş devamlı yerleşimci olmuşlar ve en sonunda Han’ın ordusunun seçildiği askeri sınıf haline gelmişlerdi. Tanrı vergisi olan yağmacı özellikleri bu konuda onları ünlü kılmıştı. Yerleşimciler arasında eskiden Hazar ülkesinde yaşayan, ama şimdi Arna Kanal’ı çevresinde oturan Bayram Şah’ın Yomut kabilesi en büyükleri olarak tasvir edilmekteydi. Türkmenler dış görünüşleriyle Sartlar’dan çok Özbekler’e benzemektedirler. Ama onlar her türlü dövüşte, savaş stratejisinde ve at üstünde savaşta, onlara göre daha üstünlerdi. Altını severlerdi, acımasız ve döneklerdi. Karakterlerinde en göze çarpan özellikleri yağmacı olmaları ve içgüdüsel olarak çalıcı olmalarıydı. Özbeklere göre savaşçı yapıları daha gelişmişti ve Özbeklerin erdemli olan özelliklerine sahip olmamalarına rağmen, kendi doğalarında bulunan aşağılık özellikleri nedeniyle onların tüm kötü özelliklerine sahip olmuşlardı.

Türkmen savaşçılarının ve haydutlarının sayıları zaman zaman azalıp çoğalmaktaydı. İsteklerine göre Hanlık içerisinde günü birlik yerleşik olabilmektedirler. Onların çoğu çölde işlenmiş topraklar arasında yerleşmişlerdi. Bu yüzden su sıkıntısı onları çok ciddi

manada zorlamaktaydı. İskan edilmiş Türkmenler arasında yaklaşık 50.000 aile vardı ve bunlar köylerde yerleşmişlerdi. Onlar büyük oranda çiftçilik ile meşgullerdi.

Köleler- Yukarıda belirtilen dört sınıfa ya da Hive Hanlığı'nın emrindekilere bir beşincisini daha eklemek gerekir: çok sayıda yabancı köle. Onlara özel kanun yoktu; hayatları, efendilerinin elindeydi ve onların çoğu dünyanın en talihsiz varlıklarıydı. Köleler Ruslardan, İrânlılardan ya da Kürtlerden oluşmaktaydı. Rusların miktarı 3.000 olarak hesaplanabilir. Onlar genellikle Kırgızlar tarafından Orenburg sınırından kaçırılarak Hive'ye getirilmekteydiler. İrânlıların, Rusların on misli fazla olup yaklaşık olarak otuz bin civarında oldukları söylenmektedir. Kürtleri toplamak özellikle çok zordu. Bu iki köle tabakasını Türkmenler bir araya getirmekteydi. İrânlı köleler zaman zaman özgürlüklerine tekrar kavuşmuşlar ve bazıları sonra oldukça zengin ve kazanç sahibi olmuşlardı. Bunun gibilere Özbekler "Kisil Janow (yani Altın Gemler)" adını vermekteydiler.

Yahudiler- Hive'de Yahudiler her zaman yaşamaktaydı. Ama dikkate şayan olanı, onların Muhammed'in dininden olduklarını söylemeleri idi. Diğer uluslardan olmayanlar burada zorbalık, şiddetli saltanat baskısı ve yağma ile karşılaşmışlardı.

Bugünkü hükümdarlığın başlamasından itibaren Hanlığı oluşturan dört ırk (hepsi de Sünni mezhebinde) arasında daha büyük oranda eşitlik sağlanmıştı. Buna karşın bir adam Han'ın hususi emirlerinden birine uyarsa o diğerlerinden birini terk etmek konusunda aynı özgürlüğe sahipti. Bu nedenle zaman zaman, memurluğa atanan bir Sart, çiftçilikle uğraşan bir Türkmen, hırsızlık yapan bir Karakalpak ve ticaretle uğraşan bir Özbek ile karşılaşılabılır. Muhammed Rahim bu sistemi sınıflar arası eşitliği sağlamak için ve bu sınıf mensuplarından bazılarının diğerlerine oranla fazla imtiyaz istemeleri neticesinde ortaya çıkan mücadelelere de bir nokta koyar.

Nüfus- Direkt olarak Hanın yönetimi altındaki topraklardaki tüm sakinleri saydığımız takdirde yaklaşık olarak 3.000.000 kişilik bir nüfusa ulaşırız, ama bu hesaplar sadece benim kişisel araştırma ve hesaplarıma dayandığı için kesin kayıtlar değiller. Hanın kendisi hakimiyeti altındaki nüfus hakkında bilgiye sahip değildir ve bir yabancıнын bu konu hakkında fikir beyan etmek için bu kuşkulu insanlardan bilgi edinebilmesi çok zordur. Bununla beraber kesin olan bir şey vardır ki o da nüfusun sürekli olarak arttığıdır. Nüfusun bu artışı Hanlığın sürekli yeni işgaller yapmasına, toprak ve kanal

kenarlarında yer elde etme amacıyla gelen Türkmen göçünün sürekli artmasına borçludur.

Şehirler- Hanlıkta sadece beş önemli şehir bulunmaktaydı;

I.Hive- Han burada oturmaktaydı. Yerlileri, buranın eski adının Hivek olduğunu ve buranın Amu-Derya'nın kaynağı değişmeden evvel de var olduğunu iddia ediyorlardı. Büyüklüğü oldukça muazzamdı. Bir duvar ile çevriliydi, doğu yüzü Gyuiktam kanalı üzerinde, kuzey tarafı da Daşoğuz üzerindedir. En önemli yapıları turkuvaz-mavi (Müslümanların çok hürmet ettikleri bir renk) kubbeli Ulu Cami, değersiz bir yapı olmasına rağmen Hanın sarayı ve birçok küçük camidir. Çamur, genel olarak inşa işlerinde kullanılan en önemli maddeydi. Sokaklar dardı. Her yerde ahırlar vardı ve düzenli olarak haftada iki defa pazar kurulmaktaydı. Kasabanın 3.000 ev ve 10.000 kişiden oluştuğu söylenmekteydi. Hanlıktaki diğer şehirler gibi Hive'nin de etraflarında büyük kale ve villaların da bulunduğu bahçelerle çevrilmişti.

II. Yeni Ürgenç- Ülkenin gerçek merkeziydi. Hanın vekilinin (Hanın kardeşi Kutlu Murat İnak) sürekli olarak ikamet ettiği yerd. Hive'den biraz daha büyük bir şehir ve Hanlığın ticaret merkeziydi.

Asıl sakinleri Sartlardı. Dükkanlar en pahalı lüks doğu mallarını satardı. Pazarlar genellikle haftada iki kez kurulur ve insanlar malları görebilmek için buraya akın ederlerdi. Burası diğer ülkelere ya da diğer pazar kurulan şehirlerine ihraç edilecek malların depolandığı yerd. Malte Brun, Yeni Ürgenç'teki evleri ve insanları sırası ile 1.500 (ev) ve 5.000 (insan) olarak tespit etmişti. Ancak bu hesap gerçek hesaptan oldukça uzaktı. Çünkü burası Hive'den daha kalabalık olup yine burası da bir hisarla çevriliydi.

III. Şevat- 2.000 kişilik küçük bir şehirdi.

IV. Kelt- Şevattan daha küçük bir şehirdi. 1.500 yerleşimcisi vardı. Her ikisi de hisarla çevriliydi. Her ikisinin de temel geçimleri Kırgızlarla yaptıkları ticaretti.

V. Gurlen- Burada yaşayanların çoğu zengin tüccarlardı. Yukarıda belirtilen şehirlerdeki binaların hemen hemen tümü kaba yapıları ve şehrin surunun⁴⁷⁰ inşasında

---

⁴⁷⁰ Şehir surları tabanda yaklaşık 36 metre kalınlığında ve 48 metre yüksekliğindedir. Dağınık duran yarım "merkez kuvvet" ile korunurlar ve kuleler belirli aralıklarla meydana gelir.

kullanılan çamur hemen hemen tek yapıydı. Belirli aralıklarda da taş döşeniyordu. Bu dayanıksız maddeye rağmen binaların uzun yıllarca ayakta kalmasını, yağmurların çok az yağmasına borçluydular. Hanlık eyaletlere bölünmüş değildi. Tabii bunlara tahsis edilmiş ayrı kasabalar da mevcut değildi.

Sıralanan beş şehrin yanında, bu şehirleri ticari önem açısından geçemeyen köyler de mevcuttu. Yine Buhara'nın üzerindeki Hisarist ve Hanın bölgesinin yakınlarındaki tümü duvarlarla çevrili köyler de bunlar arasında sayılabilir. Bunların en önemlileri Kıpçak-Konrad, Aksaray, Han Kalesi, Mai-jegil, vb.

Bu köylerin bazılarında belirli tatil günlerinde pazarlar kurulmaktaydı. Bu pazarlar tüccarlar şehirlerde buldukları sırada onların ihtiyaçları olan malları küçük köy ve kasabalardan tedarik ettiklerinde kurulmaktaydı. Hanın surlarla çevrili ikametinin yanında birçok kale ve konağın etrafı da köylerle çevriliydi.

Yıkıntılar- Yeni Ürgenç, eski Ürgenç ile aynı mevkide kurulmamıştı. Burada yaşayanlara göre, eski Ürgenç'in kalıntıları hala görülebilmekteydi. Hive'nin batısında uzanan tüm bozkır bina kalıntıları, tuğla parçaları, taştan çömlek ve benzeri materyalin oluşturduğu yoğun bir tabaka kaplıydı ve sık sık altın paralara rastlanmaktaydı. Bu durum eski zamanlarda eski Amu-Derya'nın kıyılarında şehirlerin hayatlarını sürdürdüğünün kesin kanıtı gibi görünebilir. Günümüzde varlığını sürdüren en belirgin kalıntılar; Daudan Kila, Kazıl Kila, Şah Sanam, Utin Kila'dır.

4.2.2. Bölüm 2- İç Karışıklıklar, Anayasa Değişikliği, Despotizmin Kuruluşu, Yöneticinin Karakteri. Hive'nin Halihazırdaki Hükümet Şekli

Hive, haris reislerin kendilerini mutlak hükümdar yapmak için durmak bilmeyen girişimleri nedeniyle kısa bir süre içinde pek çok siyasi değişime maruz kaldığı için, ben, bu ülkedeki devlet işlerinin işleyişini tasvir etmeden önce, bu reislerin çeşitli teşebbüslerini hülasa edip daha sonra da halkın çaresizliğine işaret etmeyi uygun gördüm. Bunlar tercih haklarını kamudan yana kullanmalarına rağmen zalim tiran Muhammed Rahim Han'ın demir yumruğu (saltanatı) altında zayıf düşmüşlerdir. Ülkedeki iç çekişmeler, müstebit (despotik) yönetimin uygulamaya konması için yapılan girişimler hakkında bir bilgi ve son olarak hüküm süren müstebitin kişisel karakterinin tarifi okuyucuya Hanlığın halihazırdaki durumu hakkında fikir verecektir.

Sartların ülkesini işgal eden ve bu ülkenin büyük şehrinden “Hiveliler” adını alan Özbekler, Buhara’nın ötesinden gelmişler ve dört kabileye bölünmüşlerdi, yani; Kiyat-Kongrat, Uygur-Nayman, Kanglı-Kıpçak ve Nokuz-Mangıt.

Bu kabilelerden her birinin kendine ait bir büyüğü (yönetici anlamında) veya reisi vardı. Bunlar İnak unvanını kullanırlardı. Ancak Kiyat Kongrat reislerinin diğerlerine önceliği vardı ve onlardan (diğer kabilelerden) daha fazla imtiyaza sahipti. Bunun nedeni, kısmen bu kabilenin daha eski bir kabile olması, kısmen de kabiledaki insan sayısının diğerlerine göre daha fazla oluşuydu. Bu çeşit bir hükümet şekli Özbeklerde uzun süredir yürürlükteydi. Komşuları olan güçlü ve münevver Buhara Hanlığı, bu arada, bu özgürlüklerine düşkün savaşçılar üzerinde etki alanı oluşturmuştu ve uzakta olmayan Kırgız Ordularının Hanı da onların zayıflıkları ve iç karışıklıklarından istifade ederek yardımcısını Hive’ye gönderdi. Irk çeşitliliği Hiveliler arasında sonu gelmez çekişmelere, isyanlara ve kanun dışılıklara yol açtı. Feodal sistem egemendi ve Feodal Beyler, her biri kazandığı bağımsızlıkları nedeniyle mağrur ve yine her biri kendi çıkarları doğrultusunda bir despot olarak, toplumun refahıyla ilgilenmiyorlardı. Onlar, sınırları olmayan bu iktidar ve imtiyazlarını kırpacak hiçbir kimse istemedikleri için yasama ve tam yapılanmış bir hükümet şekli fikri kesinlikle gündemde değildi. Soygun ve adam öldürme günlük olaylardan olmuştu.

Haris reisler, kendi maiyetlerini toplayarak diğerleri üzerinde hakimiyet tesis etmeye çalışıyorlar ve bunun için komşu devletlerin yardımını istemekte de hiç tereddüt etmiyorlardı. Bu devletler de başkentte kendi temsilciliklerini (nüfuz oluşturma) kurmak için mücadeleye istekle katılıyorlardı. Ne var ki, komşu devletlerin temsilcilerinin burada kalış süresi çok uzun olmuyordu ve bu Kırgız temsilcilerinin, tahta geçme sonrasında sürülmeleri nadir olan olaylardan değildi. Ancak onların (Hive’ye) geri dönüşü çok geçmeden gerçekleşiyordu. Birkaç yüzyıldır bu bahtsız ülke, iç savaşlar yüzünden kan ağlıyordu ve bu savaşlar ticareti öldürmüş ve Sartların topraklarını işlemelerine engel olmuştu.

1717 yılında, Prens Bekoviç’in döneminde, Kiyat Kongratları’nın reisi İnak İşmad Bi Hive’nin yöneticisiydi. Ondan sonra oğlu Muhammed Emin İnak başa geçmişti. Onun yerine ise oğlu ve şimdiki Hanın babası İvaz İnak gelmişti.

Yukarıda bahsedilen bu üç hükümdarın döneminde, çok büyük öneme sahip herhangi bir olay olmamıştı. İvaz İnak'ın en büyük oğlu olan İltüzer babasının ölümü üzerine İnak olmuştu. O savaşçı bir ruha ve büyük ihtiraslara sahipti ve atalarının kendisine kadar yönettiği önemsiz bir eyaletle tatmin olamazdı. Bu ulusun mutlak idarecisi olmayı kafasına yerleştirerek böyle bir son (kendi emellerini gerçekleştirmek namına) için her türlü entrikayı ve akla hayale gelmedik zulmü uygulamaya koydu. Kendisine tabi askerlere sırtını dayayarak, ülkede var olan düzene son verdi. Tüm diğer kabileleri kendi hükümlerine altında toplayarak onlara ağır yaptırımlar uyguladı ve kendini tüm Hive üzerinde "birinci han" veya tek otorite yaptı. İltüzer, Hz. Muhammed'in neslinden gelmeyen bir erkeğin Seyyid bir kadınla birleşmesinin yasak olduğu Hz. Muhammed'in kanununu ihlal ederek yeni kariyerine resmen başladı. O, bu kutsal ırktan bir kadınla evlendi. Özbekler kutsal dinlerinin horlanmasına (insan yerine konmamasına) üzüldüler. Ancak, Hanın korkunç gücünden de korktuklarından herhangi bir tenkitte bulunmaya cesaret edemediler.

İltüzer bunu yaparak kendisini Hz. Muhammed'in kanunlarının üstüne yükseltmiş oldu ve tüm Müslümanlar tarafından aziz (evliya) gibi kabul edildi. O hareketlerindeki son maniaları silkip atma ihtiyacı hissetti ve bu şartlar altında tebaasının sessizliğini de idrak ederek cesareti ve özgüveni arttı. Ancak halkı onun bu baskıcı davranışlarından ah ediyorlardı. Onun bir sonraki adımı, Buhara'nın kendi milleti üzerinde uyguladığı kontrolü kaldırmak olmuştu. Bunun nedeni, bu ülkenin etkisi altında olmak onun canını sıkıyordu ve ayrıca Hive halkı yanında onun yönetim karizmasını tehlikeye düşürüyordu.

Büyük miktarda Özbek Buhara'da oturuyordu ve valinin tebaasıydı. Bunlar Hiveli yoldaş-hemşehrilerine yakın kan bağlarıyla bağlıydılar. Onlar aslında Hive'deki baskıdan kurtulmak için Buhara'ya iltica etmişlerdi. Buhara yöneticileri için de onlar, Hive'nin işlerine karışmak için bahane olmuşlardı. Bu, iki millet arasında Buhara'nın daha üstün olduğu fikrinin ve müşterek sınır üzerinde Buharalı yetkililerin cezalandırdığı yağmacılara karşı sert tepki ile yükselen hissin oluşmasına neden olmuştu. Bundan dolayı, İltüzer karşı gelinmez yönetimine engel olan bu manevi üstünlüğü yıkabilmek için komşusu üzerinde parlak bir zafer kazanmayı planladı. Bundan dolayı, o güçlü bir ordu toplayarak aniden ve haber vermeden (uyarı veya ihtar vermeden) Buhara'yı işgale karar verdi. Ne var ki, ordusuyla Amu-Derya'yı geçerken

boğuldu ve projesini gerçekleştiremedi. Halk, hanın din kurallarını ihmal etmesi ve tebaasının geleneklerini göz ardı etmesi yüzünden Allah'ın gazabını celbedip bu yüzden öldüğünü düşündü. Olay genel bir sevince neden oldu ve Hiveliler eski rejimin yeniden oluşmasını ümit ettiler. Büyükler kendi kabileleri üzerinde yeniden yönetim tesis etmeye niyetlendiler ve bağımsızlıkları tanındı. Bu hayalde onlar merhum hanın oğlu olan Kutlu Murad'ın haris olmayan karakterinden cesaret aldılar. Kutlu Murad İnak, aslında, atalarının yönetim sistemini benimsemişti. Ancak bu halkının refahını önemseydiğinden değil, Özbeklerin isyan etmeleri korkusundan olmuştur. Bundan dolayı, o İnak unvanıyla yetindi. Böylece, Hiveliler bir kez daha kendi kan davaları ile baş başa bırakılmıştı. Bu uzun süreli olmadı. Bir fırtına bulutu onların başında toplanmıştı ve kısa bir süre sonra korkunç bir patlama olacaktı. Yeni İnak'ın tahta geçmesinde en çok faydası olan iki yakın akrabası iç savaşa neden olup birbirlerinden üstün konum elde etmek için mücadeleye giriştiler. Bunlar İnak'ın kuzeni Muhammed Niyaz Bek ve onun kardeşi, şimdi han olan, Muhammed Rahim idi. Onların her ikisi de yetenekli, haris ve zalim insanlardı. Kutlu Murad bu iki haris akrabası arasında çıkan mücadelede taraf olmadı. Muhtemelen bunun nedeni masum kurbanların sayısını artırmamaktı. Ancak, belki de en önemli neden kendi konumunu (güvenliğini) tehlikeye atmamaktı. Korkunç oranda kan döküldü ve bu çok uzun sürdü. İnsan hayatına son verilmesi konusunda her türlü yöntem uygulandı. Akla hayale gelmedik zulümler yapıldı. Ancak, her iki taraf da birbirleri üzerinde üstünlük kuramadı. Bundan dolayı, sözde bir anlaşma imzalanarak her iki kuzen de kurnazlık ve hileye başvurdu. Muhammed Rahim bu düşmanlığın durulmasından faydalanarak gücünü artırdı ve kuzenine bir yandan iyi davranarak bir yandan da anlaşmaya rağmen küstahça üstünlük kurmaya çalıştı. Sonunda, rakibi Muhammed Rahim'in ellerine düştü ve esire merhamet gösterilmeyerek kendi huzurunda öldürüldü. Ayrıca onun tüm yakın adamları ve akrabaları, çocukları ile birlikte katledildi.

Böylece, en büyük rakibini bertaraf eden Muhammed Rahim, ülkede en güçlü adam konumuna yükseldi ve kendini 1802 yılında Han ilan etti.

İdam ettirdiği insanların miktarıyla kalplere korku salan yeni han, süratle Özbekleri ve diğer Hivelileri itaat altına aldı ve itaat altında tutabilmek ve aynı zamanda vahşetini (nefsini) tatmin etmek için de, o her gün ellerini kurbanlarının taze kanıyla boyuyordu. Eline düşen akrabalarını ise, iki kişi hariç, kılıçtan geçirtti. Erkek akrabalarından on biri

böylelikle öldü. Onlar ya erkek kardeşleri ya da kuzenleri idi. Hayatta kalan iki kişiden biri olan Kutlu Murad mücadeleden uzak durduğu için bağışlanmıştı ve Han onun İnak unvanını kullanmasına izin vererek onu Ürgenç valisi yaptı. İnaklar ise Hana karşı mücadeleye kalkışmayan ve Han'ın üstün gücünü kabul eden diğer üç kabilenin reislerinden seçildi. Kanlı çatışmalar döneminin yerini, sahte bir sükunet dönemi aldı. Ancak, şüphelenilen kişilerin kanlarının akması hâlâ devam ediyordu ve son zamanlarda kölelik teriminin sadece yabancı tutsaklar için kullanıldığı ülkeden özgürlük uzaklaşmıştı.

Muhammed Rahim Han, vahşet ve zulümde İltüzer Hanı çok geride bıraktı. Sanki o da ilahi kuralların kısıtlamalarından muafmış gibi, selefinin Seyyid olan dul eşiyle evlendi ve buna ilaveten aynı ırka mensup başka iki kadınla daha evlendi.

Han olduktan sonra ortaya çıkan terör döneminde, hanın kardeşleri olan Töre Murad ve Hoca Murad, yönetimden memnun olmayan küçük bir grupla, ülkeden kaçarak Karakalpakların memleketine sığındılar ve orada Aral Gölü'nün sahilinde bir kale inşa ettiler. Komşu kabileler onlarla ittifak yaptılar. Böylece, Hanın düşmanları sayıca çoğalmış oldu. Muhammed Rahim, öfkeyle onların üzerine yürüdü, fakat yenilerek, rezil olmuş bir vaziyette Hive'ye geri döndü. Bu arada, Hive'de tebaası arasında patlak veren isyan, bir dizi idamdan sonra bastırıldı.

Töre Murad ve Hoca Murad'ın zaferlerinin arkası gelmedi. Şimdiye kadar kana susamış düşmanlarına karşı birlikte hareket eden kardeşler arasına, fikir ayrılığı girdi ve Hoca Murad, Muhammed Rahim Han'a bir haberci göndererek affını isteyerek teveccüh talep etti.

Han, barış ister gibi görünerek onun özrünü kabul etti ve Hoca Murad'ı Saraya davet etti. Ancak, yaklaşık bir ay sonra, artık şüphe altında olmadığı düşünülen bu kurban, masada otururken katledildi.

Benzer bir son Töre Murad'ı da bekliyordu. Muhammed Rahim, onu savaş meydanında yenemeyeceğini iyi bildiğinden yine hileye başvurdu. Kardeşinin hizmetkarlarından birini kendi tarafına çekerek bir av seferi sırasında hizmetkara efendisini öldürttü. Töre Murad'ın ölümü çevresindeki insanların dağılmasına yol açtı. Ancak, Muhammed Rahim'e daha çok kan gerekiyordu; o, şanssız olan iki kardeşinin hanımlarını, çocuklarını ve diğer yakın çevresini tutuklatarak huzurunda onlara korkunç işkenceler

yaparak öldürttü. Ayrıca onlar can çekişirken de Han onlara en rezil ve aşağılayıcı sözleri söyleyerek onlarla alay etti.

Diğer gaddarlıkları arasında olmak üzere, o hamile kadınların rahimlerini yardırarak ceninleri (embriyo) dışarı çıkarttırdı.

Nefret uyandıran ve neredeyse inanılmaz olan bu barbarlıklar tüm halkı öfkelenmesine rağmen, onlardan hiçbiri bu canavara karşı gelebilecek cesareti kendilerinde göremiyorlardı. Hiveliler bu teröre sessiz ve bedbaht sonuçlarına lakayt kaldılar. Ayrıca her biri, garantisi olmayan dokunulmazlıklarına sarılıyorlardı. Böylelikle, Hanın gücü artıyordu; halk da korkaklığı ile kendi sonunu hazırlıyordu. Ancak, daha az itaatkar olup ama diğerlerinden daha az ruhsuz olmayan az bir kısmı ise Buhara'ya sığındı. Son olarak, uzun süreli katliamlardan sonra, idamların miktarında azalma başladı. Bunun nedeni hanın kan görme arzusundaki bir azalma değildi. Çünkü aynı iştah hâlâ devam ediyordu, bilakis kurbanların oranındaki azalmaydı. Onun hakimiyetine karşı çıkanlar şimdi ortalıktan kaybolmuşlardı. Onlar ya hayatlarını yitirmişler ya da ülkeyi terk etmişlerdi. Onların tebaaları da ya öldürülmüş ya da itaat altına alınmıştı.

Kendisini Hanlığın tek hakimi olduğuna inandıran (bu konuda hiçbir pürüzün kalmadığına ikna olan) Han, daha sonra yönünü ülke ekonomisine çevirdi ve kendisini komşu devletler tarafından saygı duyulan biri yapma yollarını araştırdı.

Bunun için, anarşiye son vererek bir Devlet Meclisi (Council of State) atadı. Hırsızlık ve soygunu yasakladı ve vergi sistemini tam manasıyla uygulayarak ve geçiş yolları ile gümrükleri ücretlendirerek geliri artırdı.

Bir darphane kurdurarak ilk kez altın ve gümüş para bastırdı. Bunun yanında pek çok yararlı kurum oluşturdu. Başka bir deyişle, kandan nehirler oluşturan ve binlerce masum insanı katleden Han, kendi güvenliği, iktidarı ve şöhreti için tamamen yeni bir millet oluşturdu. Doğrusunu söylemek gerekirse, Devletin orijinal unsurları dışında, bu millet Asya'nın en güçlü devletlerinden biri sayılabilirdi.

Önceden Kırgız Kozak hanları, Hive'nin zayıflığından istifade ederek onları etki alanlarına sokabiliyorlardı. Ordanın içinden birini Hive'ye göndererek tam yetkili Han ilan etmeleri alışılmış bir gelenek halini almıştı. Hiveliler de onu Han olarak tanıyorlardı. Kırgızların tam yetkili elçisine daha sonra ülkede ziyafet verilir ve onu

onurlandırmak için resmi elbise ve kaftan hediye edilirdi. En sonunda, büyük saygı gösterilerek ülkeden kovulmuştu.

Sahte (gücü yüzeysel) Hanın, kendi topraklarının sınırını geçer geçmez âli unvanı kayboluyor ve hemen halkının yanına geri dönüyordu.

Bu olağanüstü gelenek Hiveliler'in zayıflığını ve Kırgız Kozak'larına bağımlılıklarını ortaya koyuyordu. Bu bağımlılığın oranı şartlara göre azalıp çoğalabiliyordu. Ancak, Muhammed Rahim buna hemen bir son verdi. Bununla da yetinmeyerek ordusuyla iktidarının başarılarını o derece artırdı ki, Kırgızların yöneticisi Şir Gazi Han vergi vermeye başladı. Ayrıca her yüz Kırgız büyük ve küçük baş hayvanından birini Hive'ye vergi olarak yollayacağını taahhüt etti. Kırgızlar vergiyi her yıl Hive'ye getirmek mecburiyetindeydi. Kırgızlar için onur kırıcı olan bu durum Han'a büyük bir haz verdi ve kazandığı başarının nimetlerinden fazlasıyla yararlanmış oldu.

Vergi ödeme heyetinin yanında, pek çok Kırgız elçisi her yıl hediyelerle Muhammed Rahim Han'a yollanıyordu. Aslında, Şir Gazi Han (o Hive Hanı ile evlilik yoluyla akraba olmuştu) bu hediyeleri şahsen getiriyordu.⁴⁷¹ Muhammed Rahim, Sir-Derya'nın ötesindeki kendi topraklarına çapul maksadıyla yapılan akınlarda yakalanan Kırgızları en sert şekilde cezalandırdı.

Hive'nin, Buhara'ya bağımlı olması, Han için onur kırıcı bir durumdu. O bu lekedden, ordusunun gücü ile kurtulma girişiminde bulundu. Ancak, şans ondan yana değildi ve ordusu bozguna uğradı. Zafer kazananların eline düşen esirler arasında Kutlu Murad da vardı ve Han onu kurtarabilmek için Buhara'nın üstünlük iddiasını kabul etmek zorunda kaldı. Ayrıca yönetici Mir Haydar'ın emirlerine, belli şartlar altında, uyacağını taahhüt etti.

Fakat, kardeşinin esaretten dönüşünden sonra, Han anlaşmaya vardıkları şartları tam olarak yerine getirmedi. O hâlâ Buhara'nın kısmen de olsa kendi hanlığı üzerinde nüfuz sahibi olduğunu kabul etse de bu siyaset nedeniyledi. Şu an o planlarını gizliyor ve uygun zamanın gelmesini bekliyordu. Zayıflığını halkından gizlemek için de o, halk arasında Hive ile Buhara arasında savaşın caiz olmadığını çünkü her iki milletin de aynı dine mensup olduğu lafını yayıyordu. Bu kendisinin uydurduğu hayal mahsulü inancı

---

⁴⁷¹ 1819'da Hive'deyken, Şergazi Han oradaydı fakat kaldığım süreçte öldü. Muhammed Rahim, ölen kişinin oğulları arasından bir halef aday gösterdi ve Kirgiler adaylığı tartışılmaz olarak kabul etmek zorunda kaldılar.

güçlendirmek için de din adamlarına emir vererek her iki hanlık arasında iyi ilişkiler kurulmasına yardımcı olmalarını istedi. Din adamları bu görevleri ile önemli bir mevkiye yükseldiklerini düşünerek gurura kapıldılar ve Han'ın yanında ağırlık kazandıklarına inandılar. Han onları memnuniyetle bu konuma yükseltmişti ve Buhara sınırında yağma yaparken yakalanan Hivelileri de cezalandırmadan önce onlara (Baş Din adamı veya Kadı) danışıyordu.

Tüm bunlar ile, Muhammed Rahim kendisine kadar Buhara'ya ödenen ve tebaası üzerinde ağır bir yük olan vergiyi artık ödememeye karar verdi. Bunu o, ordusunun gücüne değil Mir Haydar'ın barışsever karakterine borçluydu. Mir Haydar'ın tek amacı, halkını sükunet ve itaat altında tutarak saldırganlıkları engellemektir ve ordusunu sadece haydutların kendi topraklarına çapul yaptığında onları cezalandırmak için topluyordu. Bundan dolayı, o bir millet üzerinde sahip olduğu manevi nüfuz ile yetiniyordu. O halkı hırsızlar grubu olarak telakki ediyor ve onların sadece haris hanın korkusuyla kontrol altında tutulabileceğini kabul ediyordu.

Mir Haydar iyi bir yönetici modeli olabilirdi çünkü o "Fatih" unvanına sahip olmaktansa bir kanun yapıcı olarak şöhret bulmayı yeğliyordu. Onun tek düşüncesi tebaasının refahı, milletin işlerinin belli bir düzen içinde gitmesi ve adalet mekanizmasının işlemesiydi. Böylece o "Adil" unvanını aldı.

Buhara'ya düzenlediği askeri seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen Muhammed Rahim Han, bir kez daha silahlandı. Bunu, kısmen tebaasına bir şeylerin daha yapılabileceğini göstermek için, kısmen de zengin ganimet elde etme ümidiyle yaptı. İranlıların Horasan Eyaleti'ni, buradaki savaşçı yerleşiklerin İran idaresinden bıkmaları yüzünden isyan edeceklerine güvenerek tehdit etti.

Böylece, o 12.000 askeri ve tüm toplarıyla (farklı kalibrelerdeki yedi top) bozkıra yürüyüşe geçti. Onun gücünün büyük bir kısmı ordu ağırlığı olarak kervanlara yüklenmişti. Ordu, güçlü Türkmen kabileleri olan Teke ve Kaklan kabilelerinin işgal ettiği topraklardan geçti. Muhammed Rahim, dostluklarına güvenerek, onlardan, İranlılara saldırmak için ortak hareket etme talebinde bulundu. Onlar bunu kabul etmeyerek Hanın yolundan çekildiler.

Han kızgınlığını gizli tutarak onlardan alacağı intikamını sonraya bıraktı. Daha sonra o Hazar sahillerindeki, Astrabad koyundan Balkan'a kadar (ayrıca Gürgen ve Etrak

kıyılarında oturanlar) yayılmış tüm Yomut Türkmenlerine haberciler gönderdi. Bu kabileler onun önerisini doğrudan reddetmediler. Ancak ılımlaştırarak, bir önceki yıl İran'a felaket dolu bir sefer düzenlediklerini (1812) ve yenilerek bu gücün vassalı olmak zorunda kaldıklarını belirttiler.

Muhammed Rahim Yomutlardan tatmin edici bir cevap alamayınca, o Gürgen nehri (bu nehir İran ile Yomut ülkesi arasında sınır oluşturuyordu) kenarında uzanan bir kasaba olan Busran üzerine yürüdü. Burada o kendi ordusuna eşdeğer bir İran gücü ile karşılaştı. Bu orduya farklı rütbelerde altı Han komuta ediyordu. İran ordusu bazı yüksek tepeleri işgal etti. Hive Hanı ise karşı tepelere ordusunu çekerek topçu ateşine başladı. Ancak onun toplarının düzeni kötüydü ve iyi hizmet (iş) göremediler. İki ordu arasındaki mesafe çok uzak olduğu için ve düşman ordusu menzil dışında kaldığından topların hiçbir etkisi olmadı.

İran topları daha iyi iş gördü. Ancak onlar da Özbeklere herhangi bir tahribat yapamadılar.

Dört gün boyunca taraflar birbirleriyle bu şekilde mücadele ettiler. Topçular mühimmatlarını ve okçular da oklarını bitirince ve sadece birkaç tesadüfi vuruştan ve her iki tarafında elde ettiği birkaç esirden sonra taraflar geri çekildiler.

Eve dönüş yolunda Muhammed Rahim, kendisine yardım etmemesi yüzünden kin beslediği Kaklanlara nasıl saldıracağını düşündü. En sonunda dikkatsizliklerinden faydalanarak onlara saldırdı ve onları yenilgiye uğrattı. Tüm mallarına el koydu ve kadın-erkek pek çok insanı esir ederek Hive'ye götürdü. Neredeyse tüm atlarını bozkırda kaybetmişti. Fakat baş kente döner dönmez süvarilerini yeniden atlandırarak kendisine yardım etmeyi reddeden Teke üzerine yürüdü.

Onları da Kaklanlar gibi bozguna uğrattı. Onlardan da pek çok miktarda ganimet ve esir elde etti. Ayrıca onların tüm ekilebilir arazilerini de Hanlığın topraklarına dahil etti.

Bu kabilenin kaçabilen üyeleri, reisleri Murad Serdar ile birlikte ulaşılamaz boş bölgelere sığındılar. Ancak kısa süre sonra açlık, onları hayatta kalabilmek için kendi topraklarını işgal eden insanlardan fahiş fiyatlardan tahıl almak zorunda bıraktı. Ayrıca yüklü miktarda vergi vermek zorunda kaldılar. Bu onları Hive'ye yerleşmeye sevk etti. Burada Muhammed Rahim onları iyi niyetle karşılayarak onlara hediyelerle kanalların kenarında araziler vererek teveccüh gösterdi.

Muhammed Rahim, aynı zamanda, daha kuvvetli bir gücün dostluğunu ve müttefikliğini kazanma konusunda yeterince kurnazdı. Afganlılar, hükümdarları olan Şah Muhammed'e isyan edip onu topraklarından sürdüler. Prens, Kabil'den Buhara'ya kaçtı. Ancak Mir Haydar kendisine sığınan bu prensi, tahtı ele geçiren kardeşine teslim etmeye meyilli gözüküyordu. Bunun üzerine prens kendisi için daha güvenli bir yer aradı ve kendisini Hive Hanının korumasına bıraktı. Muhammed Rahim onu büyük bir misafirperverlikle karşıladı ve ona büyük saygı gösterdi. Bunun nedeni, onu müstakbel güçlü bir müttefiki olarak görmesiydi. Kabil'de ikinci bir ayaklanma Şah Murad lehine yapıldı ve o geri çağrıldı. O da kalbinde Hive'ye derin şükran ve minnet hisleri besleyerek geri döndü. İki ulus İran'a karşı ortak bir savaşa başladılar ve Kaçarlar her saat muhtemel Afgan saldırı korkusuyla yaşar hale geldiler.

Mir Vaiz ile yapılan korkunç savaş, hükümdar ailesinin kökünü kazıdı ve Afganlılar İranlıları mahvetti. Bu olay her hatıradâ hâlâ canlı bir şekilde tasvir edilmektedir. Günümüzde Hiveli tüccarlar mallarını Kabil'e güven içinde herhangi bir engelle karşılaşmadan taşıyorlar ve Prens tarafından özel muamele görüyorlar.

Muhammed Rahim bundan sonra yönünü sınır bölgesinde yaşamayan Türkmen kabilelerine çevirdi ve onları itaat altına almayı kararlaştırdı. Özellikle 8.000 aileden oluşan ve Mangışlak dağlık bölgesinde göçebe bir yaşam süren Chobdur Essen İli kabilesine odaklandı.

Astrahan ile Hive arasında yapılan ticaret bu bölgede oluyordu. Sartlar oraya yalnızca ev yapımı mallar değil, bunun yanında Hindistan ve Buhara ürünlerini de taşıyorlardı. Bölgenin hakimi olan Chobdur Türkmenleri, Hanın onlar üzerinde önemli imtiyazlar (kapitülasyon) elde edinceye kadar, sürekli engel çıkarıyorlardı. Kabile kendisi çok az miktarda hububat üretebiliyordu ve ihtiyacı olan erzak konusunda Hive'ye bağımlıydı. Muhammed Rahim bunu kendi çıkarına kullanarak onlarla bir anlaşmaya vardı. Buna göre kabile uygun fiyatlarla Hive'den tahıl alımı yapabilecek; bunun karşılığında da Hanın kervanları Mangışlak bölgesinden güven içinde ve en küçük tacizle karşılaşmadan geçeceklerdi.

Buna ilaveten, birkaç Chobdur ailesi hanın topraklarına yerleşerek tarafsız kaldılar. Tüm kabile, kısmen yerleşimcilerden bazılarının onun maiyetindeki insanların en güvenilirini

olması ve kısmen de Hive ile artan münasebet Hanın Chobdur kabilesine ihtiyacını gündeme getirmesi nedeniyle otoritesi altına girmişti.

Hive Hanının, tebaasının miktarının ve Devletler üzerinde siyasi nüfuzunun artması için hiçbir fırsatı kaçırmayacağı kesindi.

Bundan dolayı, zaman ilerledikçe, Hive'nin doğulu iktidarların ilki arasına yükseleceği kolaylıkla tahmin edilebilir.

Muhammed Rahim uzun boylu, endamlı biriydi (1,82 uzunluğundaydı) ve güçlü kuvvetli bir bünyesi vardı ve yüzünden adeta kan fişkırıyordu. Elli yaşlarındaydı. Onun vahşi doğasını dış görünüşü belli etmiyordu. Vücut hatları düzgündü. Ateş saçan ve insanın içini delen küçük gözleri vardı. Sakalı kısaydı. Sakalının rengi kızılımsı kahverengiydi. Sadece gözleri kendi milletine benziyordu. Diğer tüm özellikleri onun Hiveli'den ziyade bir Rus olduğu intibasını uyandırıyor; kızıl sakalı bu fikri daha da kuvvetlendiriyordu. Çünkü diğer tüm Özbekler siyah sakallıydı.

Daha önce söylenenler bir yana, onun karakterinin temel özellikleri şu şekilde özetlenebilir: Duru bir zihin, çabuk kavrayış, hırs, canavar zalimliği, iktidar düşkünlüğü, müteşebbislik, yiğitlik, olağanüstü azim (sebat), açgözlülük ve şüphencilik. İktidar mücadelesi sırasında, onun içki ve kadına düşkünlüğü daha da arttı. Bir yandan içkisini yuvarlarken bir yandan da kurbanlarına uygulatacağı yeni tarz işkencelerin planlarını yapıyordu. Şimdi daha sakin ve ılımlıydı. Haremde yalnızca yedi kadın vardı. Sarhoş edici içecekleri tamamen bıraktı. Şarap yerine sirke kullanıyordu; üstelik, kendi hakimiyetinde olan topraklarda sert içki ve sigara kullanımını yasaklayan bir ferman yayınlamıştı. Suçlu görülenler ağızlarından kulaklarına kadar yarık açılarak cezalandırıldılar. Ülke insanıyla karşılaştırıldığında okumuş bir insan (alim) olarak kabul edilebilirdi. Ana dili yanında hem Farsça'yı hem de Türkçe'yi okuyup yazabilirdi ve astroloji ile tıp hakkında bilgisi vardı.

Kullandığı eşyalar basitti ve tutumlu biriydi; Buhara ipeğinden dokunmuş cübbe giyerdi. Başına beyaz bir kumaştan sarık sarardı; Masasında iki ya da üç tabaktan fazla yemek bulunmazdı; örneğin pilav, yağlı safran çorbası veya tereyağsız fırında kızartılmış et. Onun yaşam biçimi daha çok göçebe yaşam tarzını andırıyordu. Çünkü o tüm yıl boyunca çadırda yaşıyordu. Evlerinde sadece hanımları yaşıyordu. Zamanının çoğu bozkırda, şahin ile ya da normal avcılık yaparak geçiyordu. Çulluk ve keçi onun

favori av hayvanlarıydı. Onun yokluğunda hükümet işleri genellikle kardeşi Kutlu Murad ya da yakın adamlarından biri tarafından idare ediliyordu; barış ve düzen kesinlikle bozulmuyordu. Alışkanlıkları tamamıyla diğer tüm Asya hükümdarlarından farklıydı. Sadece öğle vakti olmak üzere çok az uyurdu. Bunun nedeni öldürülme korkusuydu. Satranç oyununu çok iyi bilir ve ondan çok zevk alırdı. Sıkça maiyetindeki adamların çocuklarına bu oyunu oynattırır ve onları seyrederdi, ama kesinlikle müdahale etmezdi. O cuma gününe (Bizim Pazar günümüzün aynısı olan dini önemi olan gün) ehemmiyet verirdi. Bugün de tüm kabile şeflerini, din adamlarını ve dostlarını toplayarak onlara ziyafet verir ve birlikte ibadet (cuma namazı) ederlerdi.

Hanın ailesi şimdi iki kardeşinden, İnak Kutlu Murad ve Muhammed Nazar Beg ve üç oğlundan oluşuyor. Bu üç oğlandan en büyüğü Allah Kuttura 17 yaşında, ikincisi Rahman Kulu 15 yaşındaydı. Rahman Kulu, Muhammed Rahim'in fiziksel ve zihinsel pek çok özelliğini abisine göre daha büyük oranda babasından devralmıştı. O babasının arkadaşlarının çocukları ile oynarken onları dövüyor, onlara zulme varan kötü davranışlarda bulunuyordu (bu çok güçlü olmasından kaynaklanıyordu). Babası da onunla, kendisine en layık halef olarak gurur duyuyordu. Üçüncü çocuk hâlâ çok gençti ve onunla ilgili herhangi bir ayrıntı veremeyeceğim.

Çocukluk ve ergenlik yaşlarında, bu çocuklar barbarlığa alıştırılmışlardı. Bir idam olayında kan kokusu yüzünden kaçmaları gerekirken, onlar iştahla ve zevkle suçlanan insanlara yapılan işkenceyi izliyorlardı. Bu tarz bir eğitim neredeyse Asya'da hüküm süren tüm yönetici ailelerde olağandı; çocuklar acı ve vahşet dolu sahneleri görerek pişiriliyorlardı; böylelikle kader tarafından kendi yönetimlerine emanet edilecek halkın lanetine hazırlanıyorlardı.

Rahman Kulu adı Orta Asya boyunca, korkunç (kötü) anlamda daha yeni yeni insanların kulaklarında çınlamaya başlamıştı.

Hana için kullanılan birkaç terim vardı, örneğin "Taksir" (yani hata). Bunun önemi, muhtemelen Han'ın suçun cezalandırıcısı olması veya ona hitap etmeye cesaret eden kişinin önceden kendi suçunu kabul etmesidir. Böylelikle o "Han Hazretleri" (Majestelerine eşdeğer) ya da "Han Hoca" olarak anılıyordu.

Eskiden beri görüldüğü üzere, Hive'de halihazırdaki hükümet şekli despotluktu (istibdat yönetimi). Yönetici mutlaktı ve kanunlar ve geleneklerle sınırlandırılmazdı. Hanlık,

onun mülkü sayıldığından sadece onun çıkarlarına göre yönetilirdi. Tüm kanunlar, bundan dolayı, bu amaç için yapılırdı ve Han, Hivelileri kendi malı, kendi kölesi gibi görürdü. Onların mutluluğu önemliydi, ama önce kendi çıkarlarından gelirdi. Doğal olarak, kamu ruhu diye bir şey yoktu ve halk efendilerinden zenginliklerini ne ölçüde gizleyebilirlerse o kadar az bunlardan mahrum olurlardı. Emirlerle uyulurdu ancak bu isteksizce yapılırdı. Hanın yakınında yaşayan tebaa ani cezalandırılma korkusuyla itaat ederlerdi. Uzaktakiler ise Hükümetin zayıf olduğu zamanlarda itaat göstermezler. Ancak itaat etmemeleri tehlikeli bir hal alınca bunu yaparlardı.

Kural olarak, Hiveliler Hanlarını kendilerine düşman olarak görürlerdi. Bu şartlar altında vatanperverlik elbette imkansızdı. Ancak Hiveliler için “ülke” veya “anavatan” kelimesi çadırlarının kapladığı veya ailesinin kullandığı toprak parçasından öte bir mana ifade etmiyordu.

Onun tiranlığına bir göz atıldığında, Muhammed Rahim bir Devlet Meclisi (Council of State) oluşturmuş olduğu görülür. Burada, sorunları çözme, suçluları bulma ve idam etme konuları müzakere ediliyordu. İlk bakışta, bu kurum halk lehine işleyen bir mekanizma olarak görünüyordu. Ayrıca onları, yöneticinin keyfi uygulamalarından koruyor imajı veriyordu. Fakat, üzerinde biraz derinlemesine araştırma yapıldığında görülüyor ki, Muhammed Rahim bu kurumu despot gözükmemek için kurmuştu ve bu meclisin, onun müstebit iktidarını güçlendirmesinden başka bir işlevi yoktu.

Adalet Sarayı (Adliye Kurumu) Hanın kendi isteğine göre atadığı üyelerden oluşuyordu. Onlar da kesin bir biçimde efendilerinin emirlerine bağlı insanlardı. Şayet onlar özgür karar verme cüretini gösterirlerse derhal gözden düşüyorlar ve kovuluyorlardı. Ancak bu düzenlemeyle Muhammed Rahim halkın şikayetlerini ancak durdurabilmişti. Halk Hanın adaletsiz uygulamalarına isyan edince, Han da tüm kabahati böylelikle Meclise atıyordu.

Han mahkeme başkanıydı ve üyelerin sayısı belirsizdi. Sayı duruma (Hanın isteğine) göre değişirdi. Veziriazam (baş vezir) Yusuf Mihter Aga, Hanın huzurunda diğer üyeler arasında bir iskemlede otururdu.

Bu şahıs Hanın en yüksek düzeyde saygı, itibar ve güvenine sahipti; o doğum olarak (hakiki) Sart'dı. İç karartıcı ve sürekli şüphe duyan bir karaktere sahipti. Ancak

efendisine karşı da son derece yalaka ve itaatkardı. Elli yaşını aşmıştı ve resmi olarak Hanın hazinesinden ve gelir-gider kontrolünden sorumluydu.

Ayrıca onun yabancı elçilerin kabulü ve ağırlanması görevi de vardı.

Hanın yokluğunda, o devlet işlerini idare eder ve bazen de tam yetki ile donatılırdı. Muhammed Rahim'in bu bakanı, Sart nüfusun içinden seçmesi, Özbeklerin, eskiden baskı uyguladıkları bu ırkla birleşme isteklerine yol açmıştı.

Seçim kesinlikle en iyi şekilde yapılmaktaydı. Çünkü Sart, efendisinin sürekli baskısı ve değişen mizacı karşısında bir Özbek'ten daha dayanıklıydı. Ayrıca eğer çıkarı için uygun görürse, daha itaatkardı. Yusuf Mihter Aga'nın itibar kazanması Sartların (tüccar sınıfı) Hana yakınlaşmasını (Hanın yanında itibar kazanmalarını) sağladı. Ancak diğer tebaa gibi onların da hiçbir hakları olmamasına rağmen, onlar hâlâ Hanın geçici lütuflarından istifade ediyorlardı. Onlar Handan pek çok imtiyaz elde etmişlerdi. Böylelikle iş hacimlerini geliştirmişlerdi.

İkinci Vezir Madra Kuş Begi de Meclisin bir üyesi idi ve diğerleri tarafından büyük saygı görürdü. O da Han ile aynı kabiledendi (yani Kiyat Konrad) ve kendi kabile halkının rica ve şikayetlerine yardımcı oluyordu. O akıllı, ferasetli, azimkar, iyi kalpli ve nazik biri olarak bilinirdi. Ancak Han, ona tam anlamıyla güvenmiyor gözüküyordu.

Aslında, o itaatkar biriydi. Ancak Muhammed Rahim'in müstebit hareketlerinden nefret ediyordu. O ülkesini veya daha çok kabilesini oldukça seviyordu. Fakat kesinlikle ona muhalefet etmeye cesaret edemiyordu. O her zaman Han karşı dikkatliydi. Anlaşılan o ki, Hanın ve yabancı baş danışmanın devrileceği günü bekliyordu. Onun makamı Sadrazam ile hemen hemen aynıydı, aslında o ikilinin ikincisiydi. Ama, Han Hive'den ayrıldığında, Hükümetin dizginlerini kesinlikle ona emanet etmezdi.

Hanlığın yüksek rütbeli memurlarından üçüncüsü Hoca Mahrem idi. Han ona büyük teveccüh gösterirdi. Onun babası İranlı bir köleydi. Mezhebini değiştirip Hive'de evlenmişti. Hoca Mahrem, Buhara'ya düzenlenen seferde büyük yararlılıklar gösterdiğinden Han ona özgürlüğünü iade etmişti. Ayrıca ona özel teveccüh göstermiş ve toprak ile kanal hibe etmişti. O, geçiş resmi (vergi tahsildarı) ile gümrükler müdürü yapıldı. Bu atamayla o büyük bir güce ulaşmış ve çevresine dostlarını ve akrabalarını toplayarak hepsini azat etmişti.

O babasının özgürlüğünü satın aldı. Han da onu (babayı: ismi Allah Verdi) hizmetine aldı ve ona “At Çapar⁴⁷² (çevik-süratli at)” unvanını verdi ve onu bu şekilde çağırır oldu. Muhtemelen, Muhammed Rahim’in İranlı biri olan Hoca Mahrem’i tercih ediş nedeni tebaasına devlet işlerinde yükselmek için soydan ziyade liyakatin önemli olduğunu göstermekti.

Hoca Mahrem’i, sonradan görme olan diğerleri gibi pek çok kişi sevdi veya nefret etti. Sartlar ve köleler birinci gruptan (seven), Özbekler ise ikinci gruptandı. Onun mizacı fenaydı; o efendisine yalakalık eder ve dalkavukluk derecesinde saygı gösterirdi, zayıfa karşı zorba ve despottu. Kendinden büyükler önünde de kendini toz parçası olarak tanımlardı. Kendi çıkarları gerektirdiğinde hakir bir işgüzarı. Kendi menfaatine uygun herhangi bir meselede çok dikkatli davranırdı. O, Hanın adı tutkularını tatmin için yaltaklanırdı. Böylelikle onun tam güvenini kazanmıştı. O, her meseleye karışmaya çalışırdı. Böylelikle kendini önemli göstermeye çalışırdı. Meclisin gerçek bir üyesi olmamasına rağmen, o bir yolunu bulup el altından sinsice işleri karıştırırdı ve Meclis üyelerinden hiçbiri de onun müdahalesini durduramazdı. Hanın cömertliği ve kendi makamı sayesinde aldığı rüşvetle elde ettiği serveti ona yılda birkaç kez Muhammed Rahim Han’a değerli hediyeler sunmasını sağlamıştı. Muhammed Rahim de bu hediyeleri büyük bir memnuniyetle kabul etmişti. Hanın ana gelirini yağma ve sunulan hediyeler oluşturmaktaydı.

Hoca Mahrem böylelikle gözde kalmayı başarmıştı. O yaklaşık kırk yaşlarındaydı. Etkileyici ve zeki bir yüzü, düzgün vücut hatları, esmer bir teni ve uzun siyah bir sakalı vardı.

O, vatandaşlarına göre nisbeten daha temiz ve pahalı giyinirdi. Tarzı rahat ve hoştu.

Yukarıda bahsedilen üç şahıs, Hanın en büyük gözdeleleri ve Hanlıktaki en önemli makamları doldurmuşlardı.

Her birinin kendi sekreteri (kâtip, yazıcı, tam tabirle mirza) ve resmi heyeti (Divan Begi) vardı.

İkincinin (Divan Begi) görevleri belirtilmez. Ancak memurlar farklı görevlerde çalışırlardı ve onlardan bazıları yabancı elçileri ağırlamaktan sorumluydular.

---

⁴⁷² Muravyev bu bariz saçmalığı günlüğünde açıklıyor. Alia Vardi, Han'ın fermanlarını ülke çapında ilan etmek için işe alındı ve bu da ona çok şey verdi. W.S.A.L.

İnak Kutlu Murad ara sıra Meclis'te yer alırdı. Çünkü han, kardeşi olarak ona düşküdü ve bazen onun tavsiyelerini dinlerdi. Kadı da üyelerden biridir. Ancak manevi rütbesi ona kurulda öncelik vermezdi ve Han ona da diğerlerine davrandığı gibi davranırdı. Yani, onu suistimal ederek kendi fikirlerine en ufak muhalefet serzenışı hissettiğinde onu meclisten uzaklaştırırdı.

Kabile reislerinden oluşan eski bir Meclis kurumu sözde kalmıştı. Başka bir deyişle, dört Özbek kabile reisi Han'ın Devlet Meclisi'nde seviye olarak aşağılardaydılar. Fakat, imtiyaz boş bir şeydi ve Özbekler için sadece bir sus payı olarak kabul edilebilirdi.

Bu reisler devlet işlerinde çok fazla söz hakkına sahip değildiler. Onlar teşrifat sırasına (Meclis'te bulunma yeri) yaşlarına göre yerleştirilirdiler. Fakat işlerin muamelesine karışmazlardı. Aslında onlar kesinlikle önemsenmiyorlardı. Muhammed Rahim İnakların gücünü yok ettiği için, o şimdi nesepleriyle gurur duyanları ve devlet işlerinde her şeyin eski haline dönmesini isteyenleri kendisinden ve hükümet işlerinden uzak tutuyordu.

İnaklar ülke yönetimindeyken, anlaşmazlıkların halli için her bir kabileden farklı derecelerde (mertebe) 32 memur vardı. Onlara, İnak, Bi, Sultan ve Yüz Baş da dahildi. Onların mevkileri belirli imtiyazlar ve avantajlar sağlıyordu. Bunun yanında da bazı yükümlülükler getiriyordu. Mevki ve makamlarına eklenmiş pek çok şeref ve payeleri vardı. Han onları bu yetkilerinden mahrum bırakarak unvanlarını belirli mülklerin sahiplerine verdi. Şayet Han müsadere edip başka ailelere vermezse, bunlar miras yoluyla intikal ediyordu.

Meclis, her cuma günü Hanın sarayındaki uygun yerlerden birinde ayrı olarak oluşturulmuş bir binada toplanırdı. Yer kabaca çevrelenmişti, zeminsizdi, çatı ve penceresi yoktu. Ayrıca oldukça da pisti. Sazdan yapılmış hasır zemini kaplıyordu. Işığın girmesi için büyük bir delik yapılmıştı. Ne yazık ki aynı delikten kar ve yağmur da giriyordu. Delik aynı zamanda Meclis üyelerinin kendilerini ısıtmak için yaktıkları mangal kömürünün dumanını dışarıya çekme vazifesini de görüyordu. Kirli bina veya daha çok ahıra benzeyen bu mekana onurlandırıcı bir isim verilerek "Harniyash Hana" (Devlet Danışma Meclisi Binası) deniyordu.

Meclise genellikle Han başkanlık ederdi. Fakat, görüşmelere geçmeden hizmetkarlar büyük pilav tabakları getirirler ve herkes tıka basa doymadan hiçbir şey yapılmazdı.

Han her bir üyenin görüşünü dikkatle dinlerdi. Fakat, üyenin görüşü kendisinininki ile uyuşmadığı zaman çok öfkelenir ve konuşmacıyı kapı dışarı ederdi. Meclis'te o kişinin görüşüne sahip ne kadar insan varsa hepsi de aynı akıbete uğrardı. Ne meclis üyeleri ne de Han'ın memurlarından herhangi biri düzenli maaş alırdı. Onun yerine zaman zaman hediyelerle veya bazı imtiyazlarla, mesela; yeni bir kanal hazırlama veya boş bir arazi tevcihi ile, ödüllendirilirdi.

Tasvir ettiğim gövde haricinde, tüm Hanlıkta başka herhangi bir sivil ya da askeri yapı yoktu. Uygulanan adalet biçimi kolaylıkla tahmin edilebilirdi. Çünkü yazılı bir kanun maddesi yoktu ve alınan (veya alınacak) kararlar Hakimlerin istek ve tasarruflarına bağlıydı. O da kesinlikle Hanın çıkarlarına hizmet eder olmalıydı.

Her kasaba kendi Kadısına sahipti. Kadı doğrudan Baş Kadı'nın idaresi altındaydı. Onun görevi belediye ve dini kuralların uygulanmasını gözlemlemektir. Her türlü ihlal Hana rapor edilmekteydi. Kadılar duruşma idare etmeye ya da ihtilafı halletmeye yetkili değillerdi. Şayet ihtilaf çok önemsiz bir şeyse ve taraflar da anlaşmaya varmışlarsa karışabilirdi. Onların aylıkları çok yüksek miktardaydı.

İnaklar devrinde, baş din adamı daha yüksek bir mevki ve daha geniş bir güce sahipti; çünkü, bir yandan İslami kanunların ihlal edilip edilmediği ile ilgilenirken, bir yandan da dava ile aile kavgalarında temel yargıçtı. Onun verdiği kararlar ve hükümler adaletli kabul edilirdi ve kutsal sayılırdı. Çünkü Hanın Kuran'ın hükümlerine göre hareket ettiği kabul edilirdi.

İdari gücü Han tek başına elinde bulundururdu. Yakın çevresindeki yüksek bürokrasi sadece onun emirlerini yerine getirirdi. Bunlardan en gayretlisi “Nasakchi Bashi” veya “cellât, idam hükmünü tatbik eden kimse”ydi. Bu hane halkından birini oluştururdu. Gözde olan diğer bir şahıs da 1813'te Türkmen koruması için Hive'den kaçan Sultan Han'dı. Onun yerel vatani Çin sınırındaydı. O, Hanın kısmen de olsa güvenine sahipti ve savaşta kendisine bir süvari birliği emanet edilirdi.

Hana tabi yönetici gözdeleler (adamlar) arasında uzun süre önce Müslüman olmuş bir Rus da vardı. Bu adam efendisi sayesinde çok zenginleşmiş ve kendisine ait adamları ile köleleri olmuştu. Onun görevi çeşitliydi. Ancak o, Hoca Mahrem kadar güce sahip değildi. Onun adı “Tanrı Kulu”ydu. İdari işlere, ayrıca Türkmenleri de dahil etmeliyiz.

Onlar savaşlarda Hanın yanında yer alır ve Han tarafından verilen pek çok görevi yerine getirirlerdi.

Görüleceği üzere Muhammed Rahim, Han olduğundan beri Bakanlarını ve diğer kamu görevlilerini Sartlar'dan ve Türkmenler'den seçiyordu. Bazen de yabancıları hizmetine alırdı. Fakat o, Özbekleri mümkün olduğunca idari mekanizmadan uzak tutmaya çalışmıştı. Bununla o tek başına iktidarını sağlamlaştırıp büyüebilmişti. Çünkü hizmetine aldıkları, Özbeklerden çok çektikleri için tablonun kendilerine zulmedenler aleyhine değişmesinden gayet memnunlardı ve Hanın teveccühünü kazanmak için birbirleri ile yarış ediyorlardı. Diğer yanda, Özbekler Hanlarından nefret ediyorlardı ve hilekâr yabancıları (Sart ve Türkmen) da lanet ediyorlardı.

Tüm memurlar Han'ın sadık birer kölesiydi; onların zenginlikleri ve yaşamları Hana aitti. Bazen o ve Sadrazam tüm geceyi birlikte muhabbet ederek geçirirlerdi ve Han Vezire pek çok nükte yapardı.

Hive şehrinde polis teşkilatı yok denemezdi. Başka bir deyişle, kalın bakır kaplı sopalarla silahlanmış bazı adamlar, büyük toplantıların olduğu ya da önemli günlerde kalabalık arasında düzenin sağlanması için görevlendirilirdi. Onların unvanı "Yasavul"dur.

Bu şahıslardan biri Han adına hareket ettiğini söylediğinde en mağrur Özbekler bile onun dediğini yapmak zorundaydı; fakat ona karşı içinde kin beslerlerdi ve bu adamı öldürmeleri az rastlanan bir olay değildi. Ama daha sonra Buhara'ya kaçarlardı. Burada hemşerileri onu karşılardı ve burada cezadan uzak güven içinde olurdu. Bunun tersine bir Sart, saldırılara sabır ve hoşgörüyle dayanırdı. Çünkü o, köleye yakışır bir tarzda itaatin Han'ın yanında teveccüh kazanmanın en iyi yollarından biri olduğunu biliyordu ve bu tevazu ile daha çok onur kazandığını düşünüyordu. Türkmenler ise dayak utancını önemsemezlerdi, ama acıdan hoşlanmazlardı ve "Asaul"dan intikam alma yollarını araştırır ve bakırı için onun sopasını elinden alırlardı.

Hive halkını oluşturan farklı grupların haklarını ve imtiyazlarını belirlemek oldukça zor bir işti; çünkü belli bir kanun olmadığından her şey Hanın arzusuna veya o devirde çok fazla işlerliği olmasa da birkaç adete bağlıydı. Siyasi hak olarak böyle bir şeyden söz etmek mümkün değildi. Ama işgal eden ırk olarak Özbekler diğer gruplar arasında üstün bir mevkiye sahipti. Metbu ırk olan Sartlar sabırlı ve yalakaydı. Türkmenler de

aynı özelliklere sahipti. Fakat bu özelliklerine bir de çapulculukları eklenebilirdi. Karakalpaklar ise toprağı işleyen sebatkarlardı ve en çok baskıya maruz kalan köle (kul) grubuydu.

Dört grubun sahip olduğu tek imtiyaz vardı, o da başka biri tarafından değil, sadece Han ve onun meclisi tarafından mahkeme edilip cezalandırılabilirmeleri idi. Başka biri müdahale edemezdi. Kölelerin ise kesinlikle hiçbir hakları yoktu ve efendilerine şikayet hakkına da sahip değillerdi.

Muhammed Rahim kesinlikle af edici değildi. Karar verirken (duruşma sırasında) bilinçli yapılmış bir suçla kazara yapılmış bir suç arasında fark gözetmezdi. Açık delillere bakar ve yalvarışlara kulak vermezdi. Ne değer verdiği insanların ricaları ne de suçlanan ailenin sevecenliği onu kararından kıl payı kadar dahi döndüremezdi.

Hana ihanet etmek, dini kanunların ihlali, adam öldürme, hırsızlık, dolandırıcılık ve diğer suçlar korkunç şekillerdeki ölüm cezasıyla cezalandırılırdı. Önemsiz hırsızlıkların bile cezası ölümdü.

Geleneksel olan iki çeşit idam uygulaması vardı: asarak ve kazığa oturtarak idam etme. Asılarak idam edilmesine karar verilen adam, genelde Han'ın sarayına getirilirdi. Sarayın önündeki Devlet Danışma Meclisi binası önünde infaz gerçekleştirilirdi. Bazen de infaz bir pazar meydanında veya halka açık başka bir mekanda yapılırdı. Ceset birkaç gün tüm halkın görmesi için asılı vaziyette tutulur ve ölünün akrabaları defin için başvuruncaya kadar böyle kalırdı. Suçlular bazen de boyunları yerine ayaklarından asılırdı. Bu durumda ona felç gelip kendisini bu eziyetten kurtaruncaya kadar suçlu çok büyük ızdırab çekerdi.

Kazığa oturtmak Türkiye'dekinden daha büyük bir zulüm ile yapılıyordu. Kazık odundandı ve sivri olmayan bir ucu vardı. Bunun nedeni kurbanın hemen ölmesinin istenmemesiydi. Elleri ve ayakları sıkıca bağlanırdı. Kazık onun bedenine yavaş yavaş girerken, onlar serbest bırakılır ve işkenceye uğrayan acıdan bağırdı.

Bazen kazığa oturtulan adam kazıkta iki gün boyunca yaşar ve ancak kazık omzuna ya da bel kemiğine ulaştığında ölürdü.

Hanlık içinde yapılan hırsızlıklar genelde Türkmenler veya köleler, onlar bozkıra kömür yakmak için gittiklerinde, tarafından işleniyordu.

Kömür ticareti kazançlı bir işti. Bundan dolayı pek çok Hiveli, kölelerini bozkıra onu hazırlayıp getirmesi için gönderiyordu. Kömür yakan çetelerin birbirlerine saldırması ya da gelip geçen kervanları soymaları nadir görülen hadislerden değildi. Han kendisi şiddet uygulama hakkına sahiptir. Ancak bunu başka biri yaparsa bu “savaş” açılması gereken ya da “polis” vakası veya “cezası elzem bir olay” oluyordu. Yol keserek soygun yapma ciddi bir suçtu ve cezası da kazığa oturtulmaktı.

Suçlular bazen de tüm mal ve mülklerine el konularak cezalandırılırdı. Han daha sonra bunları kendisine tahsis ederdi. Zarara uğrayan, hemen yalvarır veya destek için bir akrabasının yanına giderdi. Ancak akrabaları genellikle bu kötü adama yardımda bulunmazlardı. Çünkü onun cezası kendilerine de yansıyabilirdi.

Başka iki çeşit cezalandırma yöntemi daha vardı. Bunları Muhammed Rahim “Dahili Disiplin” olarak tanımlardı. Birincisi aman vermeden kamçı ile dövmek, ikincisi ise ağızından kulaklarına kadar yarmak. İkinci ceza genellikle sigara içenler için uygulanırdı. Ancak Han pek çok tebaasının sigara içtiğini biliyordu ve bu kanunun ihlalini görmezlikten geliyordu. Ama kızıp da başka türlü ceza veremediği kişilere bu cezayı uyguluyordu.

İktidar mücadelesi sırasında, Muhammed Rahim kurbanlarının başını vurduruyordu ama şimdi bu uygulanmıyor. Eski günlerinde İnaklar, her suça para cezası uyguluyorlardı. Bu ceza şekli de yürürlükten kaldırıldı.

İdam cezasıyla suçlanan yabancı elçiler ve inanmayanlar (Gayrimüslimler), bozkırda canlı canlı gömülürlerdi. Bunun nedeni kafir birinin kanının Müslümanların toprağını kirletmesinin istenmemesiydi.

Beni en çok düşündüren ceza bu olmuştu. Ama 1717’de ölen Prens Bekoviç’i daha acıklı bir son bekliyordu. Onun canlı canlı derisi yüzülmüş ve derisinden davul yapılmıştı.

Köleler diğer pek çok çeşit cezaya daha maruz kalabilirlerdi. Onlar efendilerinin ellerinde olduğu için her türlü ezaya maruz kalabilirlerdi. Efendiler onların yaşam ve ölümleri konusunda tam yetkiliydiler. Ancak bir kölenin öldürülmesi işleri aksatacaksa (mal kaybına yol açacaksa) ona daha hafif cezalar verilirdi; mesela, bir kulağının kesilmesi veya bir gözünün oyulması veya hayati olmayan bir uzvunun bıçakla kesilmesi gibi.

Mağdura, bu şartlar altında, yaraları iyileşmeden hemen işbaşı yaptırılırdı. İş yükü fazlalığından onlar ömürleri boyu eziyet çekerler, yük fazlalığı sıklıkla onların ölümlerine yol açardı. Yukarıda birer birer söylediğimiz küçük cezalar, firar etme planlarını ortaya çıkarıyordu. Ama şüphelenilen bir esir ikinci kez firar teşebbüsünde bulunursa, kulaklarından bir yere çivilenir, aç susuz vaziyette üç gün orada bırakılırdı. Buna çok azı dayanabilirdi. Böylelikle, onların bu zorluk ve zahmetlere dayanıklılıkları denenmiş olurdu.

4.2.3. Bölüm 3- Tedavüldeki Para, Vergilendirme, Mali Durum, Ticaret ve Endüstri

İktidara gelişinden itibaren, Muhammed Rahim Hive'de düzenli para basma yoluna gitti. Sikkelerin üzerinde kendi damgası vardı.

Tilla- Tedavüldeki en kıymetli para Tilla idi. Tilla yuvarlak altın bir paraydı ve içinde çok fazla metal alaşım yoktu. Onun değeri yaklaşık 12 şilin (eski İngiliz gümüş parası) ve İngiliz parası olan 6 peniydi (sterlinin yüzde biri). Paranın yüz kısmında Muhammed Rahim ismi Türkçe karakterlerle kazınmış, arkasında da basım yılı ve Kuran'dan Arapça bir pasaj ve yuvarlak olarak yazılmış iç kısımda da paranın gümüş olarak değeri vardı.

Abaz- Bir Tilla 14 Abaz 'tı ve bir Abaz 'ın değeri 10.75 peniydi. Gerçekte böyle bir sikke (madeni para) yoktu. O hesabı kolaylaştırmak için uygulanan hayali bir para birimiydi.

Tenge- İki tenge bir Hive Abaz 'ı yapmaktaydı. Bir tenge bundan dolayı yaklaşık 5.375 peniydi. O iyi basılmış ve saf gümüştü. Yazı kısmında Hanın Türkçe karakterlerle yazılmış ismi ve arka kısmında da tiladakinin aynısı vardı, yani basım yeri ve yılı ile Arapça karakterlerle yazılmış Kuran'dan bir ayet. Kendisini çevreleyen noktalar bir düşük cins para birimi olduğunu gösteriyordu.

Karapul- Bir tenge 40 Karapuldu. Bu bakır bir paraydı. Kötü şekilde darp edilmişti. Bir Karapul yaklaşık ½ peniydi.

Yabancı Paralar- Yabancı sikkelerden en çok bulunanı Buhara altın tilasıydı ve "Padişah Tilası" olarak meşhurdu.

Hollanda dukaları popülerdi ve kenarları kırılmamışsa bir duka 10 Abaz veya 800 Karapul ediyordu. İran gümüş parası “real” de tedavüldeydi. 5.5 real bir Hollanda dukasıydı. Yabancı paralar asla Hive’de uzun süre tedavülde kalmamıştı. Çünkü Han dikkatli bir şekilde onları topluyor ve onları eriterek kendi adına yeniden bastırıyordu.

Eski Paralar- Ceyhun Nehri’nin eski yatağı üzerinde kurulmuş olan Köhne Ürgenç şehrinin yıkıntıları arasında altın ve gümüş sikkeler bulunmuştu. Onlardan bazıları Harezmliler devrine kadar dayanır. Asla tedavüle girmemişlerdi ve onları kim bulursa Hana teslim etmek zorundaydı. Onlar eritilerek yeniden basılmıştı.

Hiveliler para değişiminde ve paranın tam ve kesin değerini belirlemede iyi birer uzmandılar. En avam sayılabilecek biri bile hemen dukanın kenarlarının kırılıp kırılmadığını anlayabilir ve ona değer biçebilirdi, yabancıların hile ile sürdürdüğü sahte tengeyi hemen tanırdı.

Onlar tilanın uçlarını kırpmada mahirdiler, ama değerli metallerin alaşımını bilmedikleri için paraları neredeyse tamamen saf altın veya gümüştü.

Hükümetin Yıllık Geliri- Kamu gelir ve harcamaları ile Hanın özel gelir ve harcamaları ayrı değildir, tek hesaptır. Bundan dolayı, ben kamu kaynaklarını birer birer saymalıyım. Buna Hanın harcama kalemleri de dahildir.

Gelir kaynakları; cizye (kelle vergisi), toplumu oluşturan dört grubun (sınıf) Hana verdiği hediyeler, Hanın özel mahsulünün satışından elde edilen gelir, çiftlik kiralaları, yol ve köprü geçiş ücretleri, yağmacılıktan gelen hisse, gelen kervanlardan alınan vergi ve olağanüstü savaş vergileri.

Ne var ki, tüm tebaa vergi mükellefi değildi. Özbek olarak doğanlar bundan muaftı ve Han savaş için ne zaman ve nereye gitmelerini isterse kendi bakım ve ikmallerini yapıp giderlerdi. Bundan dolayı, sadece ticaretle uğraşan Özbekler vergi mükellefiydi.

Hive’de yerleşik olan ve savaşa katılan Türkmenler de vergi ödemekten muaftılar. Onlar kesinlikle Özbekler ile karışmazlardı. Çünkü iki ırkın menşei farklıydı ve dolayısıyla çıkarları da çeşitliydi.

Onlar ücretli askerlerdi. Han onları kısmen dış düşmanlara kısmen de isyan eden Özbeklere karşı kullanıyordu. Han onların desteği olmadan var olamayacağını bildiği için, iktidarını onlara dayamış ve sayılarını artırmıştı.

Cizye- Temel gelir kaynağı sözüm ona “kazan vergisi”ydi ve diğer ülkelerdeki kelle vergisine karşılık gelirdi. Hive gibi medenileşmemiş bir hanlıkta bu verginin, ödeyenlerin gelirine göre değişmesi dikkat çekicidir. Gündelik işçiler veya kendisine ait bir çadırı olmadığını ispat eden biri veya kendine ait bir kapta yemeğini yapamayan biri bu vergiden muaf turulurdu.

Kabile ve uruklara ayrılmış olan Hiveliler’in en zayıfı 200 aileden oluşmaktaydı. Her bir grup; kullandığı toprağın değeri, yerleşiklik yılı ve onun ticaretinden kazanımları oranında vergi vermekle yükümlüydü.

Her bir boy (kabile, uruk vb.) bu vergiyi biçmesi ve toplaması için birini seçerdi ve o kişi fakir ailelerden çok fazla ödeme istemezdi. Zengin aileler ise daha büyük miktarlarda ödeme yaparlardı. Eğer kabile bu memurluk için birini seçerse (veya görevi bırakmasını istiyorsa tatmin edici bir açıklamanın yapılması gerekiyor) seçim genellikle en saygın reisler ya da toplumun güvenine mahzar olmuş kişiler arasından yapılırdı; vergi, bundan dolayı, kural olarak, adaletli ve herkesin tatmin olacağı bir şekilde bölüştürülmeliydi. Her bir kazandan yıllık vergi en çok 1.75 £, en az da 0.4375 £ alınırdı.

Bu vergi Hanın tebaası olan Sartlar ve Aral Gölü kenarındaki Karakalpaklar’da azalır.

Han’ın Özel Mülkü- Kârlı gelir kaynaklarından biri de Han’ın arazisindeki tahıl ve diğer ürünlerin satışıydı.

Muhammed Rahim, Hive’nin tamamının kendisine ait olduğunu söylese de atalarından devraldığı veya iktidara gelirken ortadan kaldırdığı bahtsız Özbekler’den müsadere ettiği, şahsına münhasır bazı arazilere sahipti.

Onun mülkünün her yerinden kanallar geçiyordu ve arazi, üzerinde yerleşmiş olan köleler, Sartlar ve Karakalpaklar tarafından özenle ekilip dikiliyordu. Bu hizmetlerinden dolayı onlar kelle vergisinden muaflardı. Vergiden feragat; bir yandan gelir noksanlığına yol açarken, bir yandan da bu insanların Han için bu arazilerde buğday, pirinç, susam vb. şeyleri üretmesi, zararı fazlasıyla telafi ediyordu. Bu ürünler de çeşitli bölgelerden bunları satın almaya gelen Türkmenlere fahiş fiyatlardan satılıyordu. Kendi kâr oranını artırmak için, Han kendi malı bitinceye kadar Hivelilerin bir şey satmasını yasaklamıştı ve bu kurala uymayanlar ölümle cezalandırılıyorlardı.

Önemli miktarda gelir getiren bir başka kalem de kanalların işletimi idi. Büyük Gyuiktam kanalı ve diğer pek çok küçük kanal Han'ın şahsi mülküydü ve o ya büyük olan kanalın ya da ondan ayrılmış küçük kanalların kullanımına izin verirdi. Genelde kumlu ve verimsiz olan toprak büyük bir kültür gerektiriyordu ve birikmiş alüvyon daha değerliydi. Bunu elde etmek için arazi zaman zaman sular altında bırakılıyordu. Böylece fevkalade bir verimlilik elde edilmiş oluyordu. Bundan dolayı tüm tarım işçileri su kanalı inşasına sevk ediliyordu ve toprak, arazinin genişliğinden ziyade, nicelik ve nitelik açısından daha değerli hale geliyordu.

Oktruva vergisi ile köprü veya yol parası vergisi, çok kazançlı vergi çeşitleriydi; ikincisi (köprü ve yol geçiş vergisi) hanlığın her tarafında yaygındı ve ülkeye giren tüm mallara 1/30 oranında uygulanarak tahsil edilirdi; aynı yükümlülük ülkeye giriş yapan tüm sığırlar (büyükbaş hayvan) için de geçerliydi. Dükkan ve mağazaları olanlardan daha ortalama (mutedil) bir vergi alınırdı ve pazar veya panayır merkezlerinde yer sahibi olabilmek için burayı Han'dan satın almak gerekiyordu.

Ganimetten (Yağma, Çapul) Gelen Gelir- Han kâr sağlayabileceği hiçbir fırsatı asla kaçırmaz. Bundan dolayı, O, ticareti etkileyip etkilemeyeceğine aldırmaksızın, halkın üzerine pek çok vergi yüklemiştir. O, Hive'de yaşayan hırsızların (genelde Türkmenler), İran eyaletlerine düzenledikleri her çapuldan elde edilen gelirin 1/5'ini kendisine verilmesini istemiştir. Ganimet genelde; esirler, cariyeler, atlar, develer, sığırlar ve ticari emtiadan oluşmaktaydı. Bunlardan hiçbirini hırsızlar ondan saklayamıyorlardı.

Hive'ye Gelen Kervanlardan Alınan (Gümrük) Vergi- 1819'da Han Hive'ye gelen Türkmen kervanlarındaki her bir deveden yarım Tilla vergi alınmasını buyurdu. Bu yıllık 23.000 £ ile 29.000 £ arası bir gelir sağlıyordu.

Hediyelerden Elde Edilen Gelir- Yukarıda sayılan gelir kaynaklarının yanında Han, Sart ve Türkmen tebaasının gözünde çeşitli hediyelere layık görülüyordu.

Siyasi meselelerde söz hakları kendilerinden alınan Sartlar, bu günlerde kendilerini tamamen ticarete vermişti. Onların yaptığı işlemleri, ticaretten ziyade daha çok dolandırıcılık olarak adlandırmak mümkündü. Ancak, onlar Han'a değerli hediyeler sunarak yaptıkları gayri meşru işlerine karşılık dokunulmazlık elde ediyorlardı. Verilen hediyeler çok sık tekrarlanıyor ve Han da onları büyük bir memnuniyetle kabul ediyordu. Bunun karşılığında da hediye verenlerin yaptığı gayri meşru işleri, bir

süreliliğine de olsa, görmezden geliyordu. Türkmenler ayrıca ona çok güzel hediyeler getiriyorlardı, özellikle Han'ın av amacıyla yaptığı gezinti sırasında onlar onu komşularına götürüyorlardı. Ancak, onlar Sartlar'dan çok farklı olarak Han'ı etkiliyorlardı. Bunu elde edecekleri yeni imtiyazlara bedel olarak veya yaptıklarından daha değerli bir hediyeye kavuşma ümidiyle yapıyorlardı. Onlar beklentilerinde nadiren hayal kırıklığına uğrarlardı. Çünkü onlar iktidarının ana direği olduğu için Han bu ırkla iyi ilişkiler kurmak zorundaydı. Genel olarak Han'ın tüm Türkmenlerden aldığı hediyelerin değeri, Hanın onlara bunun karşılığında yaptığı iyiliklerin değerinden daha fazlaydı. Bu yüzden gelir daha fazla olduğu için bunlar da gelir hanesine kaydediliyordu.

Olağanüstü Durumlarda Alınan Vergiler- Hanlık bir saldırıya maruz kaldığında veya haris Muhammed Rahim Han bir komşusuna saldırmaya niyetlendiğinde, Sartlar ve Karakalpaklar nakdî olarak özel bir vergilendirilmeye tabi tutulurlardı.

Yıllık Gelir Miktarı- Han'ın bir yıllık gelirini belirlemek zor hatta neredeyse imkansız bir şeydi. Bu miktar yaklaşık olarak 150.000 £ olmalıydı. Şayet biz Sartlar'ı 100.000, Karakalpakları da 150.000 aile olarak hesaplarsak ve her aileyi bir vergi mükellefi olarak kabul edersek, netice olarak miktar 1.75 £ ile 0.4375 £ arası bir şey olur. Her bir aile ortalama 1.09375 £ öder ve toplam miktar 92.96875 £ olur.

Deve geçiş ücreti 29.000 £, diğer gelir kalemleri de aşağı yukarı bu kadarsa toplam miktar 150.000 £'i geçer.

Harcamalar- Hive'deki genel bir kanıya göre, Muhammed Rahim altın ve gümüşle dolu büyük bir hazineye sahipti. Fakat, bu kesin bir durum değildi. Çünkü o parasını gömmezdi (yatırıma dönüştürdü). Onun harcamalarında tutumlu olduğu doğrudu. Ancak o elde ettiği geliri; orduya, bakanlarının ve memurlarının ödüllendirilmesine, yeni kanal açma çalışmalarına, bina inşa faaliyetlerine ve çevre ülkelerden topladığı çeşitli sanatkarların tahsisatına harcıyordu. Onun hazinesi gerçekten çeşitli silahlardan, şahane atlardan ve birkaç mücevherden oluşuyordu. O savaşçı unvanını tüm diğer "şatafatlı" unvanlara tercih ederdi. Sadece Türkmenlerin bakım ve ikmali onun için büyük bir yükü, çünkü onun hizmetinde olan her bir Türkmen, edevatı için 5 ile 20 Tilla arasında değişen bir ödeme alıyordu. Memurlarına verdiği hediyeler, harcama kalemi olarak, oldukça büyük bir yekun tutuyordu. İnakların zamanında kamu

görevlileri belirli maaşlar alırlardı. Para vergiden karşılanırdı, fakat şimdi durum tümünden değişti. Muhammed Rahim memurlarını, sağladıkları faydaya veya kendisine karşı gösterdikleri tavra göre, ödüllendirmeye başladı.

Endüstri- Hive’de yaşayanlar genellikle tarımla veya bahçe işleriyle meşgul olurlardı ve bundan büyük gelir elde ederlerdi.

Toprağın gerçek efendisi olan Sartlar, ilk zamanlardan beri ülkenin topraklarını Amu-Derya’dan beslenen kanallar ile sulanmasına büyük önem veriyorlardı ve inanılmaz meşakkat ve zahmetlere katlanarak bu verimsiz çorak toprakları zengin (verimli) topraklara dönüştürerek bu dönemde çok bol miktarda tahıl elde ediyorlardı. Hanlığın iç kısımları en çok memnuniyet verici görünüşe sahipti; her yer mısır, üzüm bağı, meyve bahçesi vb. ile doluydu ve bu alanlar kanallar arasında yayılmıştı. Toprak sahipleri bolluk içinde yaşıyorlardı ve toprağı halkın ihtiyaçlarının çok ötesinde işliyorlardı; böylelikle, ticaretin önemli bir unsuru olan artı gelir oluştu; çünkü komşu kabileler, mesela, Balkan ve Mangışlak bölgeleri, Kırgız Kaisack kabilesi ile Ata ve Teke Türkmenleri tahılı satın alma konusunda isteklilerdi.

Hiveliler, satışı çok kolay ve kârlı olduğundan, temel olarak buğday ekiyorlardı. Ayrıca pirinç de yetiştiriliyordu, ama Hive’de pahalı bir madde olan su bu ürünü üretmek için çok lazım olduğundan üretimi nispeten azdı ve bu nedenle pirinç lüks mallar grubuna giriyordu.

Yeterli oranda su bulunan yerlerde ürünler iyi bir şekilde yetiştiriliyordu. Susam büyük miktarda yetiştiriliyordu ve ondan yağ elde ediliyordu. Bu yağ dış ticarete önemli bir yere sahipti. Yağ, Hanlık’ta da önemli miktarda tüketilen bir üründü ve fakir halk tarafından yakılıyordu.

Arpa ve kenevir üretimi çok büyük miktarda yapılmıyordu. Her ikisinin de üretimi çok düşük miktardaydı. Susam yağı, kenevir yağının yerini almıştı ve ondan üstündü. İp (halat) yünden örülüyordu.

Atlar, bol miktarda yetiştirilen Cogan ile besleniyorlardı.

Bu tahılın tohumu çok sertti ve bezelyeye benziyordu; yetişmesi darıya çok benziyordu. Fakir tabaka onu bazen yedi, ama onun yenilmediden önce uzun süre pişirilmesi gerekir ve pişirildiğinde “Kuja” olarak isimlendirilirdi.

Tabiat Hive’yi ağaçlı bir ülke yapmamıştı ama Sart endüstrisi enfes meyveler üreten meyve ağaçlarıyla bu eksiği kapatmıştı. Kurutulan üzümler “Kishmish” adıyla satılırdı. Bu kuru üzümler yuvarlak, küçük, şeffaf ve çok tatlıydı. Meyve bahçelerinde, elma, armut, badem, kiraz, dut, nar vb. tür ağaçlar bol miktarda vardı.

Rusya’da yetiştirilen tüm sebzelere Hive’de de rastlamak mümkündü. Ancak lahana, turp, patates ve şalgam yoktu.

Soğanlar çok büyük hacme ulaşıyor, neredeyse büyük bir elma kadar oluyorlardı ve Avrupa’daki hemcinslerinden daha hoş bir tada sahiplerdi.

Kavunlar, olağanüstü büyüklükleri ve mükemmel tatları ile özel bir vurguyu hak etmekteydiler. Onlardan bazıları 45 santimetre uzunluğa ve 30 santimetre genişliğe ulaşıyordu; çok tatlıydılar ve zevk veren aroma ile ince bir kabuğa sahiptiler. Hive’nin kumlu toprağı bu meyve için biçilmiş kaftandı. Karpuzlar da bol miktarda bulunurdu ve eşsiz bir tada sahiplerdi.

Sığır yetiştiriciliğı büyük oranda yapılırdı ve deve sürüleri, boynuzlu sığırlar ve koyunlar her yerde görülebilirdiler.

Beşeri hayatın temel gereksinimlerini gideren uğraşların yanında Hiveliler, çeşitli ufak tefek el sanatları ile de meşgul olurlardı; ancak, onların mamul ettiği ürünlerin amacı sadece ev içi tüketim içindi. Onlar hem Buhara hem de yerli ham malzemeden ipek dokur ve çeşitli türden eşyalar üretirlerdi. Üretilenler güzel olmasalar da dayanıklı ürünlerdi. Aynı şekilde pamuğı da dokuyorlardı.

Türkmen yerleşimciler kuzu çadırlar, su geçirmez dayanıklı bir kumaş ve gayet güzel kilimler üretiyorlardı. Hiveliler ayrıca ipek bluz kemeri yapmada ustaydılar. Bu mallar için ülke içi talep, üretime eşitti. Bundan üretilen kumaşların ihracatı yoktu.

Halkın zenginliğı lüks veya büyük miktardaki paradan oluşmuyordu. Ancak günlük kullandığı maddelerin bolluğı, onlara Hanlarına karşı yükümlü oldukları vergilerini ödeme imkanı sağlıyordu. Genel olarak, onlar kötü zanaatkarlardı ve ürettikleri daha çocukluk aşamasındaydı; demiri çok fazla kullanmazlardı ve Rus köleler onların tek demircileriydi. Onlar bu maddeyi kendi madenlerinden çıkarmak yerine, Rusya’dan hazır olarak satın almayı tercih ediyorlardı. Onların bardak yapma bilgileri de yoktu.

Aslında çoğu bu mamulü görmemişlerdi bile. Bardak Hive’de çok nadir bulunan bir şeydi ve de çok pahalıydı.

Hububat zengini olmalarına rağmen, onların ne su ne de yel değirmeni kullanmamaları tuhaftır. Onlar, tahıllarını öğütmek için sadece ya el değirmeni ya da deve ile çevrilen daha büyüklerini kullanıyorlardı.

Ticaret- Hem iç hem de dış ticaret Sartlar’ın elindeydi; ülke ticareti önemsizdi ve sadece panayırlarda tahıl ve madeni eşya ile köle satışıyla sınırlıydı. Ticaret hanlıkta her zaman ve mekanda yapılan bir iş değildi. Çünkü Han belirli günlerde Hanlığın belirli yerlerinde pazar yerleri belirlemişti. Ürgenç ve diğer kasabaların gayretli yerleşimcileri bir yerden diğerine giderlerdi ve pazar (alışveriş) günleri küçük Avrupa kasabalarının normal panayırlarına benzerdi.

Haftalık pazarlar beş büyük kasabada kurulurdu; Mesela Hive’de Pazar, Pazartesi ve Cuma günleri kurulurdu. Han pazar kurma hakkını nüfusu kalabalık ve dükkanları çok olan yerlere veriyordu. Bburada toprak sahibine yer kirası verilir, toprak sahibi de Han’a pazar vergisi öderdi.

Türkmenler tahıllarını bu pazarlardan satın alır ve esirlerini de buralarda satarlardı. Bu esirler tarım işlerinde kullanılırlardı. Çünkü onlar genellikle rençper insanlardı; şayet Hive’nin Türkmenlerle ticareti sona ermiş olsa, Hive en önemli kazanç kaynağını kaybetmiş olur ve önemsiz bir şehir haline gelirdi.

İç piyasa ürünlerinde, Hive çok yetersizdi ve diğer devletlerle önemli denebilecek bir ticareti yoktu. Ancak onun, kıraç bozkırın tam ortasında olan, ayrıca Rus ticaret yolu ile tüm Asya’nın tam merkezinde olan konumu, ona sayısız Asya malının deposu olma imkanını vermişti. Bu da Rusya açısından Hive’nin önemini artırmıştı.

Rusya ile yapılan ticaret bu günlerde Sartları, Buhara ve diğer Asya ülkeleri ile ilişkilerini düzeltme gereksinimine yönelmiş ve bunlardan alınan malları Orenburg ve Astrahan’a taşımaya sevk etmişti. Hive’yi zenginleştiren ve Han’ın hazinesini dolduran bu trafik çok genişledi. Ancak zalim bir tiranın elinde bu sadece ticaretin gerçek kavramlarını ortaya çıkardı. Yani, tüccarların Hanın gözünde sadece kendi hazinesine para akıtan bir araçtan başka değeri yoktu. Bundan dolayı, onlara baskı uygulayarak çok yüksek miktarlarda vergi koymuştu. Bu hareket onları, paralarını mala yatırmaktan caydırmış veya paralarını buna benzer şekillerde değerlendirmelerini engellemişti. Eğer

Hive'nin iyi çalışan bir hükümeti olsaydı ve o bir ülke için çok yararlı olan ticari teşebbüsü destekleseydi, çok gelişirdi ve Hanlık zengin bir ülke olurdu. Böylelikle Hive Hindistan'dan Hazar Denizi'ne kadar Asya'nın tüm ticaretini kendine çekerti.

Buhara ve Rusya ile Yapılan Ticaret- Hiveli tacirlerin Buhara'dan getirdiği ticari mallar, kısmen Buhara, kısmen de doğu ülkelerinden getirilen mallardan oluşuyordu. Bunlar arasında çeşitli keten kumaşlar, mavi pamuklu bezler, eğrilmiş pamuk, ipek, ipekli veya yarı ipekli maddeler, keşmir şalı, Çin porseleni, ipek elbise belleri, yünlü maddeler, Buhara yapımı siyah kuzu derisi (doğunun en iyi malı olarak ünlenmiştir), tütün, vs. Bunların hepsi Hive'nin ihtiyaçları ayrıldıktan sonra, Orenburg ve Astrahan yoluyla Rusya'ya nakledilirdi.

İthal malların merkezi Ürgenç'ti ve onlar bu kasabadan geçerlerdi. Çünkü burası bu işin ticari merkezidi. Buradaki sayısız dükkân pahalı Asya kumaşlarının ihtişamıyla gözleri kamaştırıyor ve bitmek bilmeyen alışveriş bağırtılıları kulakları sağır ediyordu. Her ulustan sayısız tüccar, caddelerde akıyor ve insan sesleri, develerin ağır yükten kaynaklanan iniltilerini bastırıyordu. Kazanmayı seven Sartlar, Ürgenç'e gelirler ve burada (Rusya'ya naklederken) çektikleri zahmet karşılığında en çok kâr getirecek malı alırlardı.

Diğer tüm Asyalılar gibi, Hiveliler de mallarını bozkırda taşımak için deve kullanıyorlardı. Ürgenç'ten çıkan kervanlar altı ya da yedi günde Buhara'ya ulaşıyordu. Ancak, bu karayolunun yanında onlar ayrıca mallarını Amu-Derya'nın aşağı kısmına getirmek için sal kullanıyorlardı. Bu sallar halatlarla çekiliyorlardı; onlar 50 atı taşıyacak kadar büyüktüler ve kalın ağaç kütüklerinden yapılmışlardı ve onlara bir de dümen eklenmişti. Buhara'dan satın alınan malların çoğu, daha önce de belirtildiği gibi, Rusya'ya satılıyordu ve bu satıştan büyük gelir elde ediliyordu. Hiveliler, Avrupa üretimi mallar, mesela İngiliz elbisesi, pamuklu kadife, altın ve gümüş iplik, iğneler, usturalar, makaslar, güzel keten, aynalar, yazı kağıtları, bal, kurşun, bakır ve demir kaplar vs. alıyorlardı. Mangışlak, Rus ve Hiveli tacirler için buluşma yeri idi. Ruslar, mallarını buraya Astrahan'dan yollarlar; ancak kervanlar Orenburg boyunca Kırgız bozkırından da geçerdi. Rus tacirleri Mangışlak'a belli zamanlarda gelirlerdi ve onlar görünür görünmez, Türkmenler Hiveli tacirlere haber verirler onlar da hemen yollara dökülürlerdi. Hivelilerin yolculuğu genellikle 29 gün sürerdi.

Malların değişimi Mangışlak'ta yapılır. Ancak pek çok Hiveli Astrahan'a gezerdi. Uygun havada 24 saat içinde oraya ulaşılırdı. Daha müteteşebbis olan bazı tüccarlar mallarını Astrahan'dan da Rusya'ya götürürlerdi; Moskova, St. Petersburg ve hatta Nijniy Novgorod, Erbit ve diğer şehirlerin büyük pazarlarına götürürlerdi.

Orenburg'a giden Sartlar ilk önce Kırgız Kozakları ile bir anlaşma yapmak zorundaydılar. Çünkü onlara ait bozkır bölgesinden geçmeleri gerekiyordu. Onlar genellikle Sartlara develerini kiralarlar ve Orenburg yolculuğu sırasında her bir deve için de 10 duka ücret alırlardı. Her deve 670 pound yük taşınalıydı. Bir kervan Ürgenç'ten Orenburg'a 33 günde ulaşılırdı.

Zeki ve kurnaz olmalarına rağmen Sartlar sıklıkla Astrahan'daki Ermenilerce dolandırılıyorlar ve bu evlerine eli boş dönmelerine sebep oluyordu.

Bazen de bir Sart ticaret işi için Astrahan'a gittiğinde orada bir Türkmen kadını ile evleniyor ve bir Ermeni tüccarla ortak oluyordular. Birleşmiş sermayeleri ile, onlar bir gemi temin ederek Astrabad ve Ghilan ile ticaret yapıyorlardı. Daha sonra Sartlar, Hive'ye birkaç ay sonra çok kâr etmiş bir vaziyette dönüyordu.

Han, altın ve gümüşün Hive dışına çıkışını kesinlikle yasaklamıştı ve Hiveliler paralarını evde tutmayı tercih ediyorlardı. Bu yüzden ticaret temel olarak takas şeklinde cereyan ediyordu.

Hive'den Astrahan'a getirilen ve şimdiye kadar bahsetmediğimiz bir madde daha vardı. Bu madde boya köküdür. Hiveliler, yerli bir Derbentliden onun nasıl hazırlandığını öğrenmişler ve Hive'ye "Lexin Meshedi Novruss" adıyla getirmişlerdi; ancak, maddenin ticareti çok az yapılmıştır. Çünkü o, Hiveliler için çok yeni bir maldır ve Dağıstan onu büyük miktarda ve daha ucuza Astrahan pazarları için sağlıyordu. Hive sabunu ihracat malıydı ve kalitesi ve ucuzluğu ile meşhurdur.

Rus tüccarlar Hive'ye gelme riskine girmezlerdi. Burada onların sağlam ticari bağlantıları vardı. Çünkü onlar Hanın şüphesinden korkuyorlardı. Eğer böyle bir şey olursa sert biçimde cezalandırılıyorlardı. Ermeniler kazanç için Ürgenç'e geliyorlar, ama Hive'ye gitmiyorlardı. Hive'ye giden son Ermeni II. Katerina döneminde gelmişti ve o şimdi Dağıstan'da bir kasaba olan Guba'da yaşıyordu.

İran ile Yapılan Ticaret- Hive ile İran arasında var olan düşmanlık ticarete de yansımış ve onun önemsiz miktarda kalmasına neden olmuştur.

İranlı biri nadiren Hive'ye gelme cesareti gösterirdi ve o da ancak orada tanıdığı biri varsa olurdu. Hangi şart altında olursa olsun, o alışverişini mümkün olduğunca çabuk tamamlar ve akraba veya dostlarının özgürlüklerini satın alır, kalışı sırasında gizlice kalır ve sadece arkadaşları ile görüşürdü.

Göçebe Kabileler ile Yapılan Ticaret- Hive ile çevredeki göçebeler arasında (özellikle Türkmenler, bağımsız Karakalpaklar ve Kırgız Kozaklar ile) canlı bir trafik vardı. Onlardan Hiveliler koyun, deve, su geçirmez dayanıklı kumaş vb. şeyler satın alıyorlardı. Türkmenler ise onlara daha çok battaniye ve çadır sağlıyorlardı. Gürgen ve Etrak nehirleri civarına yerleşmiş olan Türkmenlerin atları doğuda güzellikleri, büyüklükleri ve dayanıklılıkları ile ünlenmişlerdi. Bunlar da ticaret ürünüydü.

Kırgız Kozakları, Ket kasabasına küçük bozkır atlarını satmak için getiriyorlardı. Onlar rahvan yürüyüşlü hayvanlardı ve Hiveliler tarafından yüksek meblağlar ödenerek satın alınıyorlardı. Hiveliler onları uzun yolculuklarda ve gerekli görüldüğünde damızlık Türkmen hayvanları için kullanıyorlardı.

Kırgız atları açlığa, susuzluğa ve yorgunluğa dayanıklı hayvanlardı. Ayrıca, onlar cesurdular ve dengelerini kolay kolay yitirmiyorlardı.

Köle Ticareti- Bu göçebeler ayrıca Hive esir pazarına Rus, İranlı ve Kürt esirler sağlıyorlardı. Pek çoğu, bu kötü ticaretten fayda sağlıyorlardı.

Türkmenler İranlıları ve Kürtleri, Astrabad ve Horasan'da tutsak ediyorlardı. Kırgızlar ise Rusları Orenburg sınırında kaçırıyorlardı. Bu talihsiz insanlar Hive'ye sürükleniyorlar ve ticari amaçla buradaki pazarda satışa sunuluyorlardı.

Rus esirler en çok talep edilen türdü. Bunun nedeni onların fiziksel faaliyetleri ve güçlü oluşları ile bilgi seviyelerindeki üstünlüktü. Genç ve sağlıklı bir Rus 60-90 Tilla arasında değişen gelir getiriyordu.

İranlılar daha ucuz fiyata satılıyorlardı, Kürtler ise hepsinden ucuzdu; ancak, diğer yandan İranlı bir kadın esir, bir Rus kadın esirden daha fazla para ederdi. Hiveliler nadiren kölelerini tekrar Buhara'da satarlardı veya bir malla değiştirirlerdi. Zengin

ailelere mensup İranlılar, akrabalarının yüksek miktarda fidye vereceği düşünülerek, büyük meblağlar istenerek verilirdi.

İnsanları yakalayıp Hivelilere satmak, göçebeler için mutlak ihtiyaçtı; yani, göçebeler, Hive'nin tahılına bağımlıydılar ve tahıl yabancı işçi olmadan orada yetiştirilemiyordu. Bu nedenle, bu iğrenç ticaret Hive ile yağmacılık veya soygunculukla geçinen bu kabileler arasında karşılıklı bir çıkar kurumu olmuştu ve biri olmadan diğeri de var olamazdı.

Hive ticareti hakkında yukarıdaki mülahazaların da gösterdiği gibi, Hanlık herhangi bir zenginlik barındırmıyordu. Yerli insanlar arasında endüstri yeterince gelişmemişti ve zenginliklerinin araştırılması için Hanları tarafından çok fazla baskı altında tutuluyorlardı. Muhtemelen zenginliklerini toprağın altında saklıyorlardı. Diğer yandan, iklim ve toprak ılıman ülkelere alışık bitkilerin yetişmesi için uygun bir doğaya sahipti.

Şayet Hive Rusya'ya ait olsaydı tüm Asya ticareti, Hindistan da dahil, Hanlık aracılığı ile Astrahan'a yönlenecekti ve iktidar değişimiyle ülke her türlü kazanmış olacaktı.

4.2.4. Bölüm 4- Askerî Kaynaklar, Savaş Düzeni, vs.

Hive eskiden beri savaşçı bir toplumdur. Kıraç kum denizinin ortasında verimli bir adaya benzeyen konumu onu ilk devirlerden beri kaçak ve yağmacılar için bir sığınma yeri yapmıştı. Sayıları ve güvenlik hissi arttıkça onlar zamanla barışçıl bir endüstri toplumu olmuşlardı. Bu şekilde oluşan millet Özbek akıncılarına yenilmiş. Ancak yağmacılık veya soygunculukla geçinen çevredeki göçebe yerleşimciler, kendilerini işgal edenler gibi savaşçı bir ruha sahiptiler. Onlarla daha sonra müttefik olarak onların ordusunun temelini oluşturdular. Bu savaşçı ruh Hiveli karakterinin ana özelliklerinden biriydi ve dikkat edilmesi gereken bir özellikti. Hive sınırlarını ve gücünü komşu devletler için bir tehdit oluşturuncaya kadar artırdı.

Müstahkem Yerler (Kale)- Arkası gelmeyen ve Muhammed Rahim hükümetin dizginlerini ele almadan önce Hanlığa büyük zararlar veren ve halkı oluşturan farklı ırkların çatışan çıkarları ile alevlenen kan davaları; bireysel toprak sahiplerine muhkem kaleler inşa ettirerek, yağma hareketlerinden kendilerini koruma mecburiyetinde bıraktı. Bu muhkem yerler genellikle arazilerin ve bahçelerin ortasında bulunurdu ve içinde tahıl ambarları, su depoları, efendinin ve hizmetkârlarının evleri, değirmenler,

mezbahalar, ahırlar; kısacası 100-150 insanın ani bir saldırıya maruz kalmaları halinde veya sınırlı bir süre için yaşamlarını idame ettirebilecekleri gerekli levazıma mevcuttu. Binalar kare şeklindeydi ve genellikle çamurdan, bazen de taştan yapılmıştı. Duvarlar temelde sekiz adım kalınlığında, tepede 3 adım azalıyor ve 18-20 adım yüksekliğindeydi.

Onlar dış yüzey üzerine konan silindir şeklindeki payandalar ile destekleniyordu ve mazgalları vardı. Kale burcundaki mazgallı siperler sadece gösteriş içindi. Çünkü onlara herhangi bir erişim aracı yoktu. Yüzeyler 300 ile 500 adım arasında değişen uzunlukta ve kubbeli yerlerde komuta kaleleri vardı.

Bu çamur kalelerde hendek yoktu, onlar sadece merdiveni olmayan ve kalabalık gelen soygunculardan korunmak için yapılmış sığınaklardı. Şayet merdivenleri olsa bile böyle sağlam yapılı bir yere saldıracak cesaretleri yoktu. Çünkü onlar atlarını kaybedebilirlerdi. Atlar onlara hızlı hareket kabiliyeti sağladığından bunlardan mahrum olmaları onları düşmanlarının eline düşürebilirdi. Bu çeşit bir kale düzenli 50 askere karşı iki saat dayanamazdı.

Her kalede sadece bir kapı vardı. O gayet güzel ve büyük olurdu ve her gece sağlam bir asma kilit ile kilitlenirdi. Kapının üstünde küçük bir balkon vardı. Duvarlar bazen kendilerini taşıyamayıp çökerlerdi. Ancak bu nadiren olurdu. Bu Hive'ye seyrek yağın yağmur yüzündendi.

Bu müstahkem mevkiiler yapılmış amaçlarını fazlasıyla başarıyorlardı. Çünkü Türkmen ve Kırgızlar onları zapt edilemez kaleler olarak görüyorlardı ve silahlı kale sakinleri ise kendilerini bu duvarlar arasında tam güven içinde hissediyorlardı. Esirler ve kalede bulunanlar sarayın bahçesindeki keçeden yapılmış çadırlarda yaşarlardı ve atları da yanlarında bulunurdu. Böylece kendilerini kuşatanlara karşı bir gece taarruzu yapılabilirdi.

Bu şekilde betimlenen kaleler Hive'de çok yaygındı ve onlar sahiplerine şahsi güvenlik hissi verirdi.

Müstahkem Şehirler- Daha önce bahsedilen beş büyük şehir duvarlar ile çevriliydi. Onlar Hive'de kale olarak kabul edilirdi. Ancak duvarlar tekniksel uygunluk ve düzen bilinciyle inşa edilmemişti. Onlar yaklaşık 36 adım kalınlığındaydı ve 48 adım yüksekliğindeydi; çamurdan yapılmıştı ve belirli mesafelerde kuleler inşa edilmişti.

Kısacası, onlar özel (şahsi) kalelere benziyordu, tek istisna bunların daha büyük bir alanı kaplıyor olmalarıydı.

Şehirlerde de hendekler mevcut değildi. Ayrıca buralarda ağır silahlar ve garnizonlar da yoktu. Saldırı anında savunma kale halkına bırakılıyordu.

Han'a Ait Olan Kaleler- Zamanının çoğunu avda harcadığı ve Hive'den uzakta kaldığı için, Han'ın başkent dışında yukarıdaki tasvirlerle uygun bazı müstahkem mevkiileri vardı.

En başta gelenleri; Ak Saray, Mai Jangal, Han Kalesi vs.

Ordu- Hive Hanı gerçek düzenli bir orduya sahip değildi. Savaş zamanı geldiğinde ordu Türkmenler ile Özbeklerden oluşurdu. Han onları çağırdığı zaman, onlar silahlanarak hemen ona icabet ederler ve hepsi de atlı olurlardı. Bu kuvvette (orduda) rütbe dereceleri yoktu, sadece akınlarda veya diğer savaş türü teşebbüslerde Han'ın korumalığını yaparak kendilerini kanıtlamış olanlar vardı. Şimdi, Han bir sefer düzenleneceği zaman bu elitlerden bir ya da birkaçına sorumluluk emanet ederdi. Türkmenler ve Özbekler ait oldukları bölüklerden ayrılarak gönüllü olarak yağma ümidiyle ileri giderler ve "Serdar" unvanına sahip komutanlarının idaresinde keşif gücü (öncü) oluştururlardı. Serdarları nereye yönlendirirse, onlar oraya giderlerdi.

Saldırı Şekli- Düşmanla karşılaştıklarında hemen cesur savaşçılar ön tarafta korkunç naralar atarak dolaşırlar ve kendilerini hasımlarının üzerine atarlardı. Geri kalan kuvvetteki her bir kişi cesaret düzeylerine göre davranırdı. İlk hücum başarıya ulaşırsa savaşın sonucu hemen hemen belli olurdu. Çünkü, yenilen tarafın komutanı hemen savaş meydanını terk eder ve muzafferler onları takip ederlerdi. Direnenlerin hepsini öldürürlerdi. Kalanları da silahlarını alıp esir ederlerdi. Böyle pek çok savaş Asyalı ozanlara ilham kaynağı olmuştu.

Onların saldırı sırasında büyük cesaret gösteren kahramanları şerefsiz, yağma düşkünü insanlardı. Onların binlercesi sırtını birkaç yüz düzenli ordu askerine dayardı.

Han'ın Ordusunun Gücü- En iyi zamanlarında bile Hive ordusunun mevcudu 12.000'i geçmemiştir. Ancak hanlık herhangi bir tehlikeyle yüz yüze kaldığında, Sart ve Karaklpaklar da silahlandırılırdı. Bunlarla ordu gücü ikiye ya da üçe katlanırdı. Ancak bu miktar orduyu aslında daha müthiş (üstün, güçlü) yapmazdı. Ne Sartlar ne de

Karakalpaklar savaşçı millet olmadıklarından ve kötü silahlarla silahlandıklarından onlar sadece engel teşkil ederlerdi.

Ordunun Malzemesi (Teçizat, Levazım, Donanım)- Hive askerleri kendi malzemelerini kendileri karşılamak zorundaydı. Yalnız Türkmenler Han'dan adam başına 5-20 Tilla arası ödeme alırlardı.

Erzaklar ve Ordu Ağırlığı- Askerler tüm sefer boyunca her türlü ihtiyaçlarını kendileri karşılamak zorundaydı; bundan dolayı, herkes yanında erzak yüklü bir deveyi de sefere götürürlerdi. Fakir askerler ise, iki kişi bir deveyi paylaşırdı. Bu askerlerin ne şekilde bir ağırlığa sahip oldukları, hizmetçi ve köle kalabalığının ne miktarda olduğu ve Hive ordusunun nasıl hantal ve biçimsiz bir şey olduğu kolaylıkla hayal edilebilirdi. Bu engellerin sonucu olarak ordu bir günde 10 milden daha fazla bir mesafe kat edemezdi.

Evden getirilen erzaka rağmen, herkes yağmaya çıkar ve geçtikleri yerler nelere sahipse hepsini yanlarına getirirlerdi. Böyle bir kuvvet altı haftadan daha fazla arazide tutulamazdı. Disiplin olmaması durumunda, hava kötü gittiğinde, erzak sıkıntısı baş gösterdiğinde veya ilk saldırı başarısızlıkla sonuçlandığında her adam evine dönerdi.

Sıkıyönetim kanunu olmadığı için bu kaçıştan dolayı hiç kimse cezalandırılmazdı. Ancak, rütbesi elinde alınırdı ve (ganimetten) askere ödeme yapılmazdı.

Süvari Sınıfı- Hiveliler'in piyade askeri yoktu; her asker atlıydı. Bundan dolayı, operasyonları düz arazi ile sınırlıydı ve onlar en önemsiz hafif istihkamlarda bile şaşırıyorlardı. Asya ordularını gören biri, çok az miktarı olan düzenli bir ordunun çok kalabalık olan bu orduyu kolaylıkla yenebileceğini kesinlikle iddia ederdi. Tek zorluk onları bir araya toplamak ve kumanya temin etmektir. Türkmen atlıları çok çevikti ve onlarla yarışmak pek mümkün değildi; Avrupalı ağır süvarinin üniforması (zırh), hafif elbiseli aktif Türkmen atlısının yanında büyük bir dezavantajdı.

Topçu Sınıfı- Kendi ifadelerine göre, Hive topları farklı kalibrede 30 parçadan oluşuyordu; ancak, Hive'de ben sadece Hanın sarayının bahçelerinden birinde duran yedi top gördüm.

Onların hepsi de kötü durumdaydı, tekerlekleri ve arabaları kırılmıştı. Ama Rus toplarına çok benziyorlardı. Kendi açımdan, 30 top hikayesine inanmıyorum. Şayet olsalardı dikkatimi çekerlerdi. Anlaşılan Özbekler top konusundaki zayıflıklarını örtmek

için böyle bir şaya uydurmuşlardı. Onlardan birkaçı olağanüstü büyüklükteydi. Han kendisine ait bir dökümhaneye sahip olduğu için onun gördüğüm yedi toptan başka birkaç tane daha topu olması mümkündür. Ancak varsa bile, kesinlikle eminim ki, onların durumu oldukça kötü ve kullanışsızdı.

Top Dökümü- Hive’de top dökümü konusunda ilk girişim, onlar içi boş döküm yaptıkları ve genelde ilk atışta patladığı için tam anlamıyla başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Han daha sonra, bir Rus esirin tavsiyesini dinleyerek onların katı dökümünü yaptı ve onlar kalibrenin nasıl yapılacağını bilmedikleri için Muhammed Rahim İstanbul’dan bir top ustası istedi. Hive’deki metal azlığı, Hanlıkta çok az top dökümü yapılmasına neden oldu.

Topların Yaptığı Hizmetler- Bir sefer esnasında, topçu sınıfı Han’a eşlik ediyordu ve atlar topları çekiyorlardı. Rus esirler top işleri ile ilgileniyorlardı. Çünkü Özbekler onların kendilerinden ve Hanlıktaki diğer ırklardan bu konuda daha becerikli olduğunu düşünüyorlardı. Gerçi, onlar en iyi topçulardan seçilmiş Rus topçu sınıfına sahiplerdi ama görgü şahitleri Hive toplarının kullanışsız olduğunu söylüyorlardı.

Ağır parçaların yanında, Hiveliler birkaç tane de ufak topa sahiplerdi.

Barut- Barut ülkede üretiliyordu ve bol miktardaydı. Sartlar ana üreticilerdi.

Toprak bol miktarda güherçile (potasyum nitrat) üretiliyordu ve sülfür Şih Ceri Dağlarından geliyordu.

Barut çok ucuzdu ama dayanıklı bir ürün değildi. Çünkü Hiveliler barutun içine konan maddelerin oranları konusunda bilgisizlerdi.

Hive’nin İşgal Edilme Olasılığı- Prens Bekoviç’in seferi başarısızlıkla sonuçlansa da o Hive’nin itaat altına alınabileceğini gösterdi; çünkü içeriye sadece küçük bir kuvvetle girmişti ve bununla başarılı bile sayılabilirdi. Bu büyük bir cesaret ve yetenek örneğiydi.

Günümüzde, kararlı ve bağımsız bir lider 3.000 cesur Rus askeriyile, Asya ticaretinde büyük nüfuzu olan bu ülkeyi işgal edebiliriz. Biz Hanlık konusunda ve yüksek devlet memurlarından elde edilen bilgileri, Özbeklerin Hana karşı duydukları husumeti ve komşu göçebelerin dostane karakterlerini kendimiz için kullanabiliriz. Göçebeler,

Hanlığın ürettiği hububata bağımlı oldukları için Hive'ye tam bağılıydılar ve Rusya'yı onların Mısır'ı yaparsak, ki bunu yapmak çok basittir, bize yönelirler.

Bir zamanlar Hive'de, işgal ordusu 3.000 Rus ve 30.000 İranlı köleye çıkmıştı. Fars ırkı bizimle ittifak etme konusunda endişeliydi. Tek zorluk bozkır boyunca yürümektir, ama bu kolaylıkla halledilebilecek bir meseleydi. Çünkü Hazar'dan Hive'ye giden yol şimdi iyice biliniyor ve kumanya açısından bakıldığında, normal bir yolculuk için alınacak erzakın alınmasına gerek yoktu. Çünkü Hive'de erzak boldu. Nakliyat konusunda Hazar Türkmen'lerine güvenilebilir. Onlar severek bu işi üstleneceklerdir ve sefer için üzerlerine düşen desteği sağlayacaklardır. Türkmenler, askerin kullanacağı ve bozkır hayatına alışık olan atları sağlarlar. Bu teşebbüsün olabilirliği daha önce Muhammed Rahim tarafından 12.000 atla Hazar sahiline yaptığı seferle kanıtlanmıştır. Bundan dolayı biz Hive'ye, önceden basit birtakım önlemler alarak küçük bir ordu ile zorlukla karşılaşmadan girebiliriz. Şu an böyle bir sefer için en uygun zamandır. Çünkü Hanlığın siyasi durumu bizim lehimize. Han tam anlamıyla iktidara hakim değildir ve tebaası arasında da ondan memnun olmayanlar var ve onlar zamanı geldiğinde bize yardım edecektir.

Hivelilerin Komşuları Üzerinde Üstünlük (Nüfuz, İtibar) Elde Etmeleri- Düzenli ordu birlikleri ile karşılaştırıldığında bir önemi olmayan Hive ordusu, komşu göçebe ırkların gözünde korkutucuydular. Kırgızlar birkaç kez onlara yenilmişlerdi ve Muhammed Rahim kendisine karşı gelen Teke kabilesini darmadağın etmişti; ancak, Hiveliler zaferlerini daha iyi organize olmuş bir orduya değil sayıca üstün olmalarına ve karşı tarafa herhangi bir zararı olmasa da gök gürültüsünü andıran top seslerine borçluydular.

Han savaşa katılırdı ve gösterdiği cesaretiyle savaşçıları teşvik ederdi. Ayrıca cesur savaşçıları ödüllendirerek tüm savaşçıları böylece rekabet içine sokardı.

Bununla birlikte yine de o kendini tehlikeye atmazdı. Cesurca direnerek kendisini kızdıran esirlerin boynunu vurdurmaktan büyük zevk alırdı.

Onun mevkii hayatını riske atmaktan kendisini men ederdi. Ancak, gençliğinde onun büyük cesaret gösterdiği, kendini esirgemediği ve büyük riskler aldığı anlatılırdı.

Şans onu şımarttığı için yiğitliği dejenere olmuş ve onu çılgın vahşi bir hayvana dönüştürmüştü.

Hive Silahları- Hivelilerin silahları; kılıç, hançer, mızrak, yay ve ok ve tüfektir. Onlar bazen, halka veya zincirden yapılmış zırh ve miğfer giyerlerdi. Onlar düşmanla karşılaştıklarında bu zırh sayesinde düşmanın topuzundan korunurlardı.

Kılıçlar- Onların kılıçları eğriydi (kavisli) ve onlardan bazıları muhteşem Horasan çeliğinden yapılmıştı. Kılıç onların favori silahlarıydı. Ancak, onu yapmasını bilmezlerdi ve yapımında Rus esirleri kullanırlardı. Kılıçlar büyük meblağlarda satılır ve çok güzel deri kınları vardı.

Hançerleri büyük bıçak şeklindeydi, ama onları çok sık üzerlerinde taşımazlardı.

Mızraklar- Sadece birkaç tanesinde mızrak vardı ve sahip olanlar da nadiren onu kullanırlardı.

Mızrağın sapı inceydi. 2,74 metreden uzun değildi ve başında sağlam bir demir vardı.

Yaylar ve Oklar- Yayları ve okları, ateşli silahı olmayanlar kullanırlardı. Yaylar küçük ve yaylanması da (gerilimi) azdı. Bir Kabarda yerlisinin ok attığı mesafenin 1/3'ü uzaklığa atılabilirlerdi. Kabahat muhtemelen yay sicimindeydi, çünkü Hiveliler iyi bir yayın nasıl yapılacağını bilmiyorlardı.

Ateşli Silahlar- Onların tüfekleri vardı, ama azdı. Çok uzun, ağır ve küçük kalibreliydiler. Eğer iyi barutla doldurulurlarsa, onlar nispeten hedefi daha iyi tuttururlar, ama onlar çok hantalardı. At üstünde kullanılamıyorlardı. Onlar bir dayanaktan (bir yere dayanılarak) ateşlenebildikleri için sadece muhasara esnasında kullanılıyorlardı. Namluları sıklıkla gümüşle süslenmişti ve bazıları da İran silahlarına benzer şekilde ateşleniyordu. Hiveliler belirli bir mesafeden olduğu takdirde iyi atıcıydılar. Ancak, yaptığı ön hazırlıklar çok çeşitli ve yavaştı ve ateşli silahları nadiren karşı tarafa hasar veriyordu. Nişancı yüzü koyun yatmak zorundaydı ve uzak bir hedef seçerdi. O sırada o fitili ateşlerdi. Her şey düzgün gitse bile, 60-80 adım arası değişen bu mesafeden hedefi vurduğundan emin olamazdı. Bu tasvir neredeyse tüm Asya milletlerine uygulanabilirdi. Ancak biz seyyahların Asyalı nişancıların nişancılıklarını övdüklerini duyuyoruz.

Pistoller muhtemelen silah çakmağının elde edilmesi zor olduğundan Hive'de çok fazla bilinmiyordu.

Miğferler (Tolga) ve Zırhlar- Bazı Hiveliler miğfer ve zırh kullanıyorlardı, fakat bunlar ancak düşmanın ateşli silahları olmadığı zaman işe yarıyorlardı.

Ağır Topuzlar- Topuz yaygın bir silahtı. O bir çekice benziyordu; bir ucunda bir baş, diğerinde ise keskin olmayan bir bıçak vardı ve elle kullanılırdı.

Atlar- Süratli, güçlü ve güzel Türkmen atları Hiveliler için çok değerliydi.

Bu cinslerin zorluk ve yorgunluğa tahammülleri zor inanılacak bir şeydi. Bir Türkmen atı ot yemeden sadece jugan yiyerek sekiz günlük bir çöl gezisine tahammül edebilirdi ve su içmeden de dört gün dayanabilirdi. Türkmenler, atlarının harareti iyice yükseldiğinde onları yedirip içirirlerdi ve böylece atlar da tekrar dörtlüye giderlerdi.

Eyerler- Hive eyeri, İran eyerinden çok az farklıydı. Aynı yüksek oturağa sahipti ama eyerin arka tarafı daha genişti. Baş gemi bazen muhteşem oluyordu, yanak derileri vs. gümüş levhalarla ve değerli taşlarla kaplıydı.

Çapul Maksadıyla Yapılan Akınlar- Şunu kabul etmeliyiz ki, Hiveliler zaman ve tahammül gerektiren savaş teşebbüsü yapabilecek özelliklere sahip değillerdi. Onların gözde ticareti soygunculuktan ve bu yağma için de en gözde mekan İran sınırındaydı.

İran Hükümetinin “fainéantise”si ve bu ülke ile Hive arasında uzanan çöllere Hivelilerin sıkça tekrarlanan akınlarını ve onların cezalandırılmamasını açıklar.

Adam olan (büyüyen) genç bir Hiveli, büyüklerin dünyasına girişini bir yağma işi ile belli edebilirdi. Bu gerçekleşinceye kadar o babası ve arkadaşları tarafından hâlâ çocuk muamelesi görürdü. Ne kadar başarılı soygunlar yaparsa, ünü o kadar çabuk Hanın kulağına ulaşırdı. Bu durumda Han onu kendi kıtasına alır ve birkaç hediye verirdi. Muhammed Rahim yağma ve çapulu prensip olarak teşvik ederdi. Çünkü ganimetin beşte biri ona veriliyordu.

Özbekler yağma ve çapulla nadiren ya da hiç uğraşmazlardı. Soygun ticaretini Hanlıkta oturan Türkmenlere bırakmışlardı. Şunlar bir Hive soygun çetesinin hareket tarzıydı. Onlar 50 ile 300 arasında değişen atlı bir gruptu ve belli başlı bilinen yollardan İran sınırına giderlerdi. Giderken yanlarına, yağmaladıkları malları getirmek için önemli miktarda deve alırlardı.

Sınırdan 1.5 günlük yolculukta, onlar korunmuş bazı noktalarda dururlar ve arkadaşları veya sınırdaki Türkmenler arasındaki akrabaları olan çete üyelerini ileri sürerler.

Türkmenler, zaman zaman İran'ın vassalı olmalarına rağmen soyguncuları büyük bir memnuniyetle karşılardı ve onlara kazançlı bir akın yapabilmeleri için saldıracakları en iyi noktaları gösterirlerdi. Tüm gerekli bilgiyi aldıktan sonra, yağmacılar beklenmedik şekilde köylere veya kervanlara saldırırlardı. Onları yağmalayarak ne varsa alıp götürürlerdi. Kurbanlarının canlarını almamaya özen gösterirlerdi. Öldürülmeyen herkes en azından köleydi. Fakat bu kölelere yaş ve cinslerine bakılmaksızın Hive'de onları cellat sürüleri ile çok kötü bir son bekliyordu.

Esirlerin çoğu yolda ölüyorlardı. Ölmek veya vahşi hayvanlara yem olmak istiyorlardı.

Hive'ye dönüş yolunda çete ganimetin beşte birini Han'a vermek zorundaydı. Han da onlara teşekkür eder ve elbise gibi birtakım hediyeler sunardı.

Onlar zengin bir ailenin üyesini esir alırlarsa, ona çok ihtimam gösterirler ve onu pazara götürmezlerdi. Çünkü ailesi daha büyük bir fidye bedeli ile onu isteyebilirdi.

Yağmacı Çetelerin Gittikleri Gözde Yerler- Türkmenler akınlarını İran'a belirli noktalardan yapıyorlardı. Eğer sayıları çoksa, deniz boyunca ilerleyip Astrabad kasabasını yağlıyorlardı. Güçlülerse Giurgan Nehrine gidiyorlar ve Horasan sınırını tahrip ediyorlardı.

Bu ormanlarla kaplı memleket onların amaçlarına iyi hizmet ediyordu. Çünkü onlar kendilerini kolaylıkla ağaçların arkasına saklayabiliyorlardı ve geçenlerin üstüne saldırmak için en uygun fırsatı bekliyorlardı. Onlar seferlerini genellikle sonbaharda yapıyorlardı. Harmanı yapıp atlarını iyi şekilde besledikten sonra sefere çıkıyorlardı.

Hivelilerin Savaşçı Karakteri- Özbekler, savaşa Türkmenlerden daha uygundu; onlar yakışıklı ve zengin ırktı ve kendilerini soylu telakki ediyorlardı ama bozkıra çıkma endişesi taşıyorlardı. Elbiseleri kalplerine kılıçlarından daha yakındı ve onlar şu düşünce ile teselli buluyorlardı. Türkmenler ülkelerini korumakla yükümlüydü ve ganimeti kendilerine satmaya mecburlardı.⁴⁷³

Sartlar savaşçı özelliklere sahip değillerdi; Yahudiler gibi, onlar paraya düşküdü ve barut kokusundan nefret ediyorlardı. Ellerindeki silah onları maskara yapıyordu ve Özbekler onlara; yard ölçüsü onlar için kılıçtan daha iyi olduğunu söylüyorlardı. Geri kalanlar için Özbekler ve Türkmenler doğuda ünlenmişlerdi.

---

⁴⁷³ Bu, Muravyev'in Özbek karakteriyle ilgili yaptığı birkaç çelişkili ifadeden biridir. - W.S.A.L.

Zengin Hiveliler genelde hizmetlerinde bir ozan bulundururlardı. O, onları şarkı ve hikayelerle coşturur, nağmeler kederli topuzun tellerinden dökülürdü. Bazen, onlar eski kahramanların yaptıklarıyla ilgili baladlar (türkü) oluştururlardı. Bu ozanlara alkış-tempo tutturulurdu ve herkes vecde gelip kendinden geçerdi. Herkes sesini yükseltirdi. Bu durum tüm gece sürer ve ev sahibi ile misafirler pür dikkat, hareketsiz ve kendinden geçmiş bir vaziyette onları dinlerdi.

Aksakallı ozanlar bazen kapı önüne otururlar, şarkılarında geçmiş zamanları ve atalarının başarılarını yad ederlerdi.

4.2.5. Bölüm 5- Özbeklerin Karakteri, Dini, Gelenekleri ve Aydınlanması

Özbeklerin Karakteri ve Fiziği- Özbek'ler genel olarak mantıklı, hoş ve espriliydiler. Dürüstlerdi ve yalandan nefret ederlerdi, hileyi ve zaman sunucusunu hor görürlerdi. Savaş onların tutkusuydu ve onu sakın bir yaşama tercih ederlerdi; bu nedenle savaş ve yağmacılık onların başlıca görevleriydi. Çerçevesi güçlü, orantılı ve genişti, tenleri Kalmuku andırırdı. Gözleri iri ve deliciydi, sakalları siyahtı. Tembel, umursamaz bir yaşam sürerlerdi, savaş dışında her işi küçümserlerdi; ama iyi soyguncular olmalarına rağmen, sadece isimleriyle savaşçıydılar ve bir keşif gezisinde evden uzağa gitmeyi sevmezlerdi; sahada olsalar da yorulmazlardı, ateşli ve cüretkarlardı.

Olağanüstü derecede iyi bir yapıya ve büyük kas gücüne sahiplerdi. Birçoğu 100 yıldan fazla yaşıyordu.

Kostüm- Giysileri, hava ne kadar sıcak olursa olsun üst üste üç veya dört dolgulu paltodan oluşurdu. Paltolar ipekten, çizgili ve esas olarak leylak renginden yapılmıştı. Gömlekleri Ruslarınki gibi, yani boyundan oyulmuştu. Kışın, üzerine yüksek topuklu ve uzun sivri burunlu büyük sarı çizmeler çizdikleri pamuklu gömlekler ve pantolonlar giyerlerdi. Kafalarını traş ederler ve kürklerinin rengine tekabül eden bir kurukafa başlığının üzerine Bokharian kuzu derisinden büyük siyah şapkalar giyerlerdi. Zenginlerin bazen paltoları kumaştan olurdu ama bu çok nadirdi. Çıplak ayakla oturmaktan hoşlanırlardı ve bir misafire yapılacak en iyi karşılama, ondan çizmelerini çıkarmasını istemektir. Kışın kürkler kullanıma getirilirdi. Türkmenler, deve tüyünden yapılmış sarı deve tüyü giyerlerdi.

Kadınlar- Kadınlar çok güzellerdi ama yüzlerinde de bir parça Kalmuk vardı. Gözleri deliciydi ve tenleri kahverengi ama hoştu. Çok tuhaf bir kostüm giyerlerdi ve genellikle peçeyle dolaşırlardı. Bütün Asyalılar gibi Hivelliler de çok kıskançtı. Karılarını haremlere kapatırlar ve onları varlıklarının baş nesnelereinden biri haline getirirlerdi. Hanımlar genellikle kan davalarının ve cinayetlerin nedeniydi. Hiç kimsenin, en yakın akrabasının bile, kadın dairelerine girmesine izin verilmezdi ve kadınlar en katı biçimde bir yalnızlığa ve korkunç bir can sıkıntısına mahkum edilirdi. Onlar köleydi ve bir adamın ölümü halinde, oğul onları dilediği gibi satma hakkına sahipti.

Çocukların Eğitimi- Hiveliler çocuklarının eğitimine hemen hemen hiç dikkat etmezler ve bu konudaki çabalarını, yaşları ne olursa olsun, bedensel cezayla sınırlarlardı. Öyle ki, çocuklar anne babalarına karşı tüm saygılarını yitirirler ve bazen onları taşlarken görülürlerdi. Dini öğreti bilinmemekteydi ve bir babanın en çok umursadığı şey, çocuklarının dış biçimleri gözlemlemesiydi. Bazen okuma yazma öğretilirdi. 12-13 yaşlarında kendi haline bırakılmış bir çocuk, kendisini tamamen kendi tecrübesiyle eğitirdi.

Babası çocuğu sıradan bir hizmetçi gibi hizmetine alırdı ve 18 yaşına kadar efendisine kesinlikle itaat etmek zorunda kalırlardı. Sonra evlenirlerdi. Ancak damat genellikle gelini düğün gününe kadar görmezdi. Bu gençlerin anne babaları tarafından tutuldukları esaret durumu, neredeyse inanılanı aşmaktaydı. Babalarının huzurunda oturmaları, onlarla birlikte yemek yemeleri ve hizmetçilerden daha aşağı bir makamda bulunmaları caiz değildi. Kul, efendisi gibi bir Özbek ise onunla oturmasına izin verilir ve hatta bazen aynı yemekten yiyebilirdi.

Özbek Hırsı- Özbekler çok hırslıydılar ve paralarını saklarlardı. Bazen toprağa gömerlerdi, ama bu muhtemelen Han korkusundandı.

Özbek Misafirperverliği- Çok misafirperver olmalarına rağmen hırsları ile bu erdemi büyük ölçüde etkisiz hale getirirlerdi. Misafirperverliklerini kesinlikle reddetmezlerdi. Ancak mümkün olduğu kadar kısa sürede misafirlerini kovarlar ve ertesi gün kendilerini sınırlayarak veya bir komşunun üzerine sünger çekerek ekstra harcamayı telafi ederlerdi.

Diyet- Evde tutumlu oldukları kadar, başkalarının zararına ziyafet çekerken de açgözlü ve oburlardı. En sevdikleri “pilav”dı. Ancak nadiren buna düşkündürler ve onun yerine

buğday ekmeği, biraz süt, çorba, biraz koyun eti vs. koyarlardı. Bu yemeğe “Mustafa” derlerdi. Herhangi birini daha iyi bir tarzda eğlendirmek istiyorlarsa, yukarıdaki maddelere yağlı bir çorba ve kömürde kavrulmuş koyun etini eklerlerdi. Deve ve at etini hor görmezler ve yolculuklarında yolda telef olan hayvanların etlerini yerken görülürlerdi. Tatlı etlere, özellikle şeker ve komfitlere çok düşkünlerdi ve ikram için para ödemedi yapabildiklerinde o lezzetler ile kendilerini doyururlardı. Ama eğer bunun bedelini kendisi ödemek zorunda kalırlarsa en zengin, en küçük şeker parçasına bile kin beslerdi.

Özbekler bütün sert içkilerden ve sarhoşluktan nefret ederdi. Sarhoşluk, içmeyi en büyük zevkleri olarak gören ve içkide ölçülü davranamayan Sartlar ve Kazil Jilamlar arasında yaygın bir kusurdu.

Çay, Hivelilerin en sevdiği içecekti. Onu çok iyi yapıyorlardı ve lezzetini artırdığını söyledikleri bakır bir su ısıtıcısında hazırlıyorlardı. Şeker kullanmazlardı, sabahtan akşama kadar içip yapraklarını yerlerdi. Çaya o kadar düşkündürler ki, yolculukta çaysız gitmektense birkaç gün açlığa dayanmayı tercih ederlerdi. Sıradan formdaki çayın yanı sıra, süt, tereyağı ve tuzla kaynatılan Kalmuk veya tuğla çayı da kullanırlardı; buna alışmamış olanlar için çok tatsız bir kombinasyondur.

Kölelerin ve hizmetçi sınıfının beslenmesi çok kötüydü. Hizmetçiler efendilerinin sofralarından kalanlarla yetinmek zorunda kalırlardı ve kıyımlar için kendi aralarında mücadele ve kavga ederlerdi. Bununla birlikte, köleler sahiplerinden belirli bir miktarda tahıl alırlar ve bunun bir kısmını satarlardı. Gelirlerini ya özgürlüklerini satın almak ya da kendilerine giysi sağlamak için biriktirirlerdi. Bu zavallı yaratıklar çoğu zaman bütün bir günü yemek yemeden geçirirlerdi. Diledikleri veya çaldıkları şeylerle ruh ve bedeni bir arada tutarlardı.

Hiveliler alışkanlıklarında son derece kirliydi. Bütün Asyalılar gibi bıçaksız, çatalsız, kaşaksız yemek yerlerdi. Sık sık abdest almaları temizlik görünümündedir. Sadece yüzeysel biçimlerine dikkat ederse en pis insandan çekinmezler. Ancak en küçük geleneksel kullanımın ihmal edilmesi durumunda en temizine iğrenerek bakar ve onu saf olmayan biri olarak görürlerdi.

Konutlar- Konutlarında pencere, döşeme ve her türlü mobilya bulunmazdı.

Halıların üzerine yuvarlak şekilde otururlar ve büyük kaselerden yemek yerlerdi. Bu gelenek evrenseldi, dilenci ve Han'da bu konuda ortaktı.

Yemekleri tabakları taşandı, tamamen sadeydi. Bazen Astarhan'dan gelen ve ahşap olanlar kullanırdı. Çin bardaklarından çay içerlerdi. Pişirme kapları genellikle dökme demirdendi.

Gün içinde, biri güneş doğduktan hemen sonra diğeri gün batımından önce olmak üzere iki öğün yemekleri vardı. Yemekten önce genellikle dua eder ve sakallarını okşarlardı. Yiyecek içecekleri gülünçtü ama aynı zamanda mide bulandırıcı bir görünüm sunuyordu. Zencefilli ekmeğe ve tüm aromatik otlara düşkünlerdi ve çaylarına biber ve zencefil atarlardı.

Günde birkaç kez afyon alıyorlardı ve kabaktan yapılmış bir "Kaliyan"dan Buhara tütününü içiyorlardı. Ayrıca alışkın olmayanlar üzerinde sarhoş edici etkisi olan "bang" adlı bitkinin yapraklarını da içiyorlardı.

Evler çok kötü ve perişandı. Halkın büyük bir kısmı tüm yıl boyunca keçe çadırlarda yaşıyordu. Zenginler bile göçebe yaşama alışık oldukları için evleri olmasına rağmen bunu yaparlar. Evler çamurdandı ve maliyetsizdi. Hızla inşa edilir ve yağmurun azlığı nedeniyle uzun süre dayanırdı. İç mekanlar dar, kirli, soğuk ve karanlıktı; ateş odanın ortasında yakılır ve duman, geceleri saman veya paçavralarla kapatılan çatıdaki küçük bir açıklıktan çıkış bulurdu.

Tavan sadece sazlardan veya kuru dallardan meydana gelirdi. Çoğu evde, ailenin tüm üyeleri bir veya en fazla iki pis odada yaşarlardı. Ahırlarını çok daha temiz tutarlardı çünkü atlarını çok severlerdi. Ama onları çok fazla beslemezler.

Binalar- Camilerinin birçoğu yeterince güzel yapıları, en iyisi Hive'deki firuze mavisi kubbesiyle büyük olanıydı. Mezarları oldukça temizdi.

Köprüler çoktu ve eski kalıntılardan elde ettikleri yanmış tuğlalardan yapılmıştı.

Bu kadar önemli başka bir bina yoktu. Kanallar ve tanklar bilimsel olmayan bir şekilde kazılmıştı. Binalar, mülkiyet güvenliği olmadığı için yalnızca kısa bir süre dayanacak şekilde inşa edilirdi. İlk etapta sağlam yapısıyla rahatlıklarına değil, gerçek kazançlarına katkı sağlayacak işler bile aynı dayanıksız biçimde yapılıyordu. Evler genellikle, sakinlerin günün sıcağında rahatladıkları çatılı verandalarla donatılmıştı.

Eğlenceler- Özbeklerin başlıca uğraşlarından biri ve kesinlikle en büyük eğlencesi, yaban keçilerini ve kuş avlamaktı. Kullanan hayvanları hor gördükleri için birlikte avlanmayı sevmezlerdi. Yarışmayı severlerdi ve bu konuda çok becerikliydiler. Neredeyse hepsi satranç oynuyordu, bazıları bunda büyük bir ustalık kazanmıştı. Satrançın yanı sıra, 32 eşit değer kullanıldığı ve “Etel” ismi verilen bir tür masa oyunu da oynarlardı. Hareketler askerlerinkine benziyordu ancak eğik değil de doğrudan ya öne ya da yana doğruydular.

Müzik- Hem zamandan hem de armoniden habersizlerdi. Büyük gürültüyü severler ve buna müzik derlerdi. Örneğin davul çalmak, bağırarak ya da bir adamın güçlü bir şekilde böğürmesi onları en tatlı enstrümanların en ince armonisinden çok daha fazla memnun ederdi. Şarkı söylerken iki ses asla bir araya gelmezdi. Ancak en iyi şairlerinin sözlerine büyük önem verirlerdi. Müzik aletleri ya iğneyle ya da parmakla çalınan iki telli bir ud ve dört telli bir tür rustik keman ve viyolonsel gibi yere dikilen ve yay ile kötü tonda çalınan aletlerdi. Özbekler, müzisyenler ve oyuncular için mesleklerinin yalnızca başkalarının eğlencesi için yaşamak zorunda olduklarını. Ancak savaşçı sınıfından birini utandıracağını söylerlerdi. Bazıları müziği dinsiz bir eğlence olarak görür ve onunla hiçbir ilgisi olmak yerine haftalarca kollarını kavuşturmuş otururlardı.

Din- Özbekler, Hive'nin diğer tüm sakinleri gibi Sünni mezhebine mensup Muhammedilerdir. Tek bir Tanrı'ya ve gerçek bir dinin öğretilerini aşılama için gönderilen en son ve en büyük Peygamber olarak Muhammed'e inanırlardı. Emirlerin bildirdiği tüm duaları tekrar etmeye çok dikkat ederlerdi ve bir gece namazını asla bir sonraki akşamdan daha fazla ertelemeslerdi. Çalışma saatleri, çok iyi bildikleri dua saatlerine göre düzenlenirdi.

Bütün Muhammediler gibi onlar da güneşin doğuşundan, daha doğrusu ilk namazından son namazına kadar vakitlerini tayin ederlerdi. Abdestlerin namazdan önce alınması emredilmişti. Suyun bulunmadığı çorak bozkırlarda yolcular bunun yerine kumla temizlenirdi.

Hep birlikte Allah'a hürmet ederler ve ibadet ederken hiçbir şeyin dikkatlerini dağıtmasına asla izin vermezlerdi.

Sünniler namazda ellerini kavuşturuyorlar, Şiiler ise kollarının yanlarından sarkmalarına izin veriyorlardı. Bu nedenle Hivelar onlar hakkında “Bu kâfirler, ellerine bulaşan

masum kanın elbiselerini lekelememek için böyle yaparlar” diyorlardı. Şiilere karşı olan bu düşmanlık, onların Hıristiyanlara karşı nefretlerinden çok daha şiddetliydi.

Suniler, özellikle Özbekler ve Türkmenler, Şiileri mümkün olan her şekilde yaralamayı asil ve övgüye değer bir davranış olarak görürlerdi ve özellikle Perslerse kanlarını dökmekten mutluluk duyarlardı.

Her İranlı tutsak, Ömer’in takipçisi olmaya zorlanırdı. Ancak yine de Şii olmanın cezası olduğu için köle olarak kalmalıydılar.

Yabancı topraklarda yaptıkları savaşlarda düşmanlarını en büyük zulümle öldürüyorlar ve kendi dindaşları olan Türkmenlerin mallarını gasp ediyorlardı. Ancak evlerine döndüklerinde, oruç, dua ve abdestle Süni kardeşlerine işlenen cinayet ve yıkımların kefareti ödüyorlardı. Bu kefaret eylemleri rahiplik için büyük bir kazanç kaynağıydı. Hanlık’ta ulusal olandan başka hiçbir dine müsamaha gösterilmezdi. Ancak Ruslar nadiren inançlarını değiştirirler ve buna karşı katı emirlere rağmen dua için özel toplantılar bile düzenlerlerdi. İyi nitelikleri, bedensel güçleri ve çalışkanlıkları, kölelik durumlarında bile onlara baskı yapanların saygısını kazandı. Rus kölelerinin Rabbimizin doğum, vaftiz ve diriliş bayramlarını kutlamalarına bile izin verilir ve o günlerde her türlü işten muaf tutulurlardı. Bahsedilen bayramlarda bir araya gelirler ve milli oyunlarla eğlenirler ya da brendiden yaptıkları bir çeşit içeceklerle kendilerini acı düşüncelere boğarlardı.

Hive’de Yahudiler vardı ama onlar uzun zaman önce dinlerinden vazgeçmişlerdi ve şimdi diğer Hiveliler kadar ateşli Suniydiler.

Bir Müslüman’ın dört karısı olmasına izin verilirdi. Ancak cariye sayısı sınırsızdı. Hiveli bir adam için olağan adet iki karısı ve bir cariyesi olmasıdır; ama zenginler bu kadar ılımlı değildi.

Muhammediler, Azizlere taparlar ve ihtiyaç duyduklarında onları sık sık çağırırlardı. Özbeklerin, mezarları Hanlığın her tarafına dağılmış. Ancak eşit bir şöhrete sahip olmayan kendi Azizleri veya İmamları vardı. Yomut Türkmenleri, türbesine yemin ederek aralarındaki anlaşmazlıkları giderdikleri bir azize tapmaktalardı. Bu mezar üzerinde kendini feda edenin ancak orada ölüp kendisini sonsuz cezadan kurtarabileceğine inanılırdı.

Dinleri, asla ihmal etmedikleri bir dizi şekil ve töreni emretmekteydi. Kendi mezheplerinden kadınlarla evlilikler yaparlar ve diğer Sunilerin sık sık yaptığı gibi başka bir kadınla evlenmeye cesaret edemezlerdi. Her Özbek böyle bir adımı büyük bir günah olarak görür ve bu konuda katı olmayan diğer ırklardan kendilerini uzak tutar, onlarla evlenmeyi veya onlarla birlikte dua etmeyi reddederdi.

Kehanet- Hive'deki bilginler yıldızları iki yöntemle gözlemleyerek kehaneti uygulamaktaydılar. Birinci yöntemle göre falcı dua ettikten sonra Kur'an-ı Kerim'i kafasının üzerinde dolaştırır. Kitaptan rast gele bir sayfayı açan falcı denk gelen sayfanın ilk satırının ilk harfini not eder. Aynı sayfanın yedinci satırının ilk harfini de aynı şekilde not eder. Devamla rast gele açılan sayfadan yedi sayfa sonrasını açarak yedinci sayfanın yedinci satırının ilk harfini alır. Falcı bu harflerden geleceğe ilişkin çıkarımda bulunur. Her falcı kendi yeteneğine göre harfleri yorumlardı. Kâhin, ortaya çıkardığı harf kombinasyonlarından bir kehanet oluşturabilirdi. Diğer yöntem ise şu şekildeydi: Alfabe ne kadar harf varsa o kadar çubuk, ortak bir merkezden yarıçap halinde bir araya getirilir ve her çubuk belirli bir harfi temsil ederdi. Kâhin daha sonra gözlerini kapatır ve yere dizilenlerin üzerine birkaç küçük sopa daha atardı. Bu sopalara temsil edilen harfler bir araya getirilerek falın temeli oluşturulurdu.

İyilik ve Kötülük Fikirleri- Hiveliler, tutkularına yenik düşerek işledikleri her suçun doğrudan şeytan tarafından yönlendirildiğini düşünürlerdi. Bir insanın bu dürtüyü kalbinde hissettiğinde, dürtü geçene kadar konuşmaktan kaçınması gerektiğini söylerlerdi.

“Kötülük” terimi, komşusunu yaralayan bir kişi için kullanılırken, “iyilik” ise kalbi temiz ve kimseye zarar vermeyen kişi için kullanılırdı.

Dil- Hiveliler, Kazan'daki Tatarlarınkine çok benzeyen ve İran'ın ortak dilinden çok farklı olan Türk dilinin Jagata lehçesini konuşmaktaydılar. Kendilerine olan özgü birkaç kelimeleri vardı.

Ayrıca b harflerini m'ye, m'yi b'ye, p'yi ph'a, ph'yi p'ye, u'yu v'ye, v'yi u'ya, d'yi t'ye çevirirlerdi ve genellikle o ile başlayan kelimelerin başına b harfini eklerlerdi. Yazıları Türkçe ile aynıydı. Özbekler çok hızlı konuşurlardı; konuştuklarını duyan ve dillerini anlamayan herhangi biri, birbirlerini taciz ettiklerini sanırdı.

Entelektüel Kültür- Aydınlanma ve eğitim ölçeğinde çok gerilerdeydiler.

Çok azı okuyup yazabiliyordu. Ancak bu birkaç kişiden bazıları Arapça ve Farsça bilgisine sahip ve bu dillerde ayetler yazıyor, astrolojiye aşina ve biraz tıp biliyordu. Astronomi konusunda neredeyse tamamen cehalet içindeydiler, sadece belli başlı yıldızlardan birkaçını biliyorlardı. Kuzey yıldızına “Demur Kaşık” yani “demir nokta” diyorlardı. Çünkü onun dünya ekseninin sonu olduğuna inanıyorlardı. Hive’de tutulmaları mekanik olarak hesaplayabilen bir adam vardı; bilgili bir adam olarak ünü büyüktü ve Han’ın meclisinde yaşamaktaydı. Aynı zamanda falcılık da yapıyordu. Bir tutulmanın nedenini bilmese de başarılarından gurur duyardı. Ancak insanların geri kalanıyla birlikte bunun şeytanın pençelerini güneşe veya aya tutturması sonucu meydana geldiğine inanırlar ve bu korkunç düşmandan kurtulmak için yüksek bir gürültü ve silahların ateşlenmesi gerektiğini söylerlerdi.

Dünyanın yuvarlak olduğuna inanıyorlar ve onu bir karpuzla benzetiyorlardı.

Tıp- Tıp bilimi diğer tüm bilimlerden daha fazla gelişmişti. Ancak yine de bu bilimin gelişimi emekleme aşamasındaydı. Tedavileri genellikle hastalığa karşı ilaçları kullanmaktan oluşurdu. Örneğin, iltihabı buzla, halsizliği ısı uygulayarak tedavi ederlerdi.

Hekimlik mesleği kalıtsaldı. Hekimler her gün kullandıkları şifalı otları ve sır olarak sakladıkları şifalı bitkileri iyi bilirlerdi.

Yaraların tedavisinde çok becerikliydiler. Tüm Asyalılar gibi, Hiveliler de fizik dersine düşkünlü ve Avrupalı doktorlara çok büyük güvenleri vardı.

Hasta insanların telaşı karşısında şaşkına dönebilmek için sadece bir bardağı uzatıp içinde ilaç olduğunu söylemesi yeterliydi. Hastalıklarda genellikle büyücülüğe başvurulurdu. Lokman adlı eski bir Pers doktoru, Asya’da büyük bir üne sahipti. Ancak diğer doğu bilgeleri gibi, şöhreti herhangi bir gerçek tıbbi bilgiden ziyade özlü sözlerden ibaretti. Lokman’ın gerçekten uzman bir hekim olup olmadığını bilmiyorum, ama şurası kesin ki yeteneğinin ünü tüm Asya’ya yayılmıştı. Ancak yaptığı herhangi bir tedaviden bahsedilmemekteydi. Kendisiyle ilgili bir anekdot şöyledir:

Bir keresinde kölesini pazara göndermiş, ona orada "bir yaşam" satın almasını buyurmuştu. Eğer ona bir hayatın yarısını getirecek bütün bir hayat bulamazsa, satın alınamazsa, o zaman ona biraz zehir getirecekti. Köle geri döndü ve gerekli malların hiçbirini satın alamayacağını söyledi, Lokman sözlerini yorumlamaya devam ettiğinde

ve "bir yaşam" ile eti kastettiğini, çünkü hiçbir şeyin bu kadar fazla besin vermediğini, "yarım yaşam" ile yumurtaları kastettiğini, "zehir" derken peyniri kastettiğini, çünkü bunu zarar verici bulduğunu söyledi. Bu ve benzeri aptallıklar onun doğuda bir bilge olarak ün kazanma yolu olmuştu.

Hive hekimleri, en önemlileri kan ve safra olan ve en fazla özen gösterilmesi gereken dört şeyi hayatın unsurları olarak sıralamıştır.

Kan bir cesetten akmadığında ölüm ile birlikte damarlardan kaybolduğuna inanırlardı. Kanama onların favori ve en etkili çözümlerinden biriydi. Genellikle kafalarından kan akıtırlardı ve birçok farklı kanama şekline sahiptiler. Bazen vücudun etkilenen kısmında çok sayıda kesi yapıyorlardı.

Tarih Bilgisi- Hiveliler kendilerini doğunun eski tarihini incelemeye büyük ölçüde adanmışlardı. Bilgi düzeylerine sıradan denemezdi. Ancak ne yazık ki, gerçekte ne içerdiğini gizlemek için olayı vahşi masallarla karıştırıyorlardı.

Matematik- Matematik hakkında hiçbir bilgileri yoktu. Tıpkı bir zamanlar Rus dua kitaplarında Slav harflerinin kullanılması gibi onlar darakamlar yerine harfleri kullanıyorlardı. Bununla birlikte, bazıları ondalık sayma sistemi ve Arapça notasyon hakkında bilgi sahibiydi. Bunun ötesinde hiçbir şey bilmiyorlardı ve onlar için en zor işlerden biri, birkaç yüzbinleri içeren bir sayıyı rakamlarla ifade etmektir. Aritmetiğin dört basit kuralından habersizlerdi.

Coğrafya- Her tarafı çölle çevrili olan Hiveliler, diğer ülkeler hakkında üstünkörü fikirlere sahipti. İran ve Buhara gibi kendi yakın çevrelerinde bulunanlar hakkında her şeyi biliyorlardı. Yunanistan'ın ("Urum" dedikleri ve Türkiye'yi anladıkları) büyük bir güç olduğunu ve hâlâ öyle olduğunu düşünüyorlardı. Ancak Buhara'ya yaklaşamayacağını söyleyerek dünyanın en güçlü monarşisi olduklarını iddia ediyorlardı.

Rusya hakkındaki bilgileri tüccarlar olan Sartlardan geliyordu. Bu nedenle 52 bölüme ayrıldığını biliyorlardı ve her bölümü en iyi tanıdıkları Astarhan ile karşılaştırıyorlardı. Ayrıca Sartlardan Rusya'nın gücü hakkında fikir edinmekteydiler. Ancak herhangi bir ulusun sınırları içinde birkaç denizi içerecek kadar geniş olduğu gerçeğini kavrayamıyorlardı. Bu nedenle, Rus sınır bölgelerinin her birinin kendi kalıtsal Prensi altındaki eyaletler olduğunu düşünüyorlardı. Ancak tebaaları üzerinde tam yetkiye sahip

olmalarına rağmen Çar'ın vassalları olduğunu kabul ederlerdi. Hiveliler Astraccan'a "Khaji Terkhan" derler, bu da özgür veya vergilendirilmemiş anlamına gelir, Orenburg "Angi kila" veya yeni kale ve Guryev, "Sarajik" veya küçük kale olarak adlandırılırdı.

Afganistan'ı çok daha iyi tanıyorlardı. Hindistan da onlar tarafından iyi bilinir ve adı "Multan"dır⁴⁷⁴. Cochin hakkında bazı belirsiz fikirleri bile vardı. Çin'e "Chin" veya "Chinimachin" derlerdi. Genellikle Avrupa'ya Frankistan ya da Frankların ülkesi derler ve "denizlerin efendileri" olarak bildikleri İngilizler dışında tüm Avrupalıları ikinci adla çağırırlardı.

Hive'de verilen başlıca talimat dini kitapları Kur'an ve bazı Arap yazarları, özellikle de felsefeyi ele alanların eserleridi. Bir süredir dikkatleri bu çalışmaya çevrildi ve bu nedenle çocuklarına okuma ve yazma eğitimi vermeye başladılar.

4.2.6. Ek - Astarhan'dan Mangışlak'a ve Oradan Hive ve Buhara'ya Ticaret Yolu.

Astarhan ve Hive ticaretiyle uğraşan Rus gemileri, genellikle Karagan Burnu ile Kulaya ve Svatoi adaları arasında geçen Kutsh Körfezi'ne veya Rusların deyimiyle Mangışlak Limanı'na onarım yapıyordu. Mangışlak'ın çevresi kasvetli ve çıplaktı. Ancak Rus gemilerinin direkleri kıyıdaki göçebe Türkmenler tarafından tasvir edilirdi. Haber Hive'ye hızlı atlılar ile gönderilir ve Araplar, Hiveliler, Türkmenler ve Buharalılar takas etmek zorunda oldukları mallarla buluşmaya acele ederlerdi.

Dönüş kervanları, Mangışlak'tan Hazar'ın doğusunda uzanan dağları aşarak Ürgenç'e ulaşırdı. Eskiden bunun için Türkmen develeri kullanılırdı. Ancak şimdi malların nakliyesi Kırgızlar'a emanetti.

Kervanlar, dağ sıralarının ikiye ayrıldığı ve civardaki iki dağ silsilesine zıt yönlere yöneldiği bir vadiye inmeden önce dağların üzerinden 20 günden fazla yürümek zorundaydı.

Dağ yolu taşlı ve neredeyse tamamen ağaçsızdı. Ancak kuyular uygun yerlerdeydiler. Ortada, içinde bir geçit bulunan 3,65 metre yüksekliğinde ve çevresi 365 merte olan bir duvardan oluşan kare bir kale duruyordu. İç kısımda ne bina ne de harabe vardı. Türkmenler buna "Olank" derlerdi ve eski günlerde, çitin dibindeki taş yatağından

---

⁴⁷⁴ Multan kelimesi Hive'de bir istismar terimidir. Bir adama "Multan" veya Multan Oğlu (bir Hindu'nun oğlu) denilmesi büyük bir utançtır.

malzemeyi çıkaran, adını bilmedikleri bir ırk tarafından yaptırıldığını söylerlerdi. Bu çok olasıydı, çünkü gölün kıyıları duvarların oluşturduğu taşla aynı türde taş içermekteydi.

Kıyıları dik ve yüksekti ve sadece dar bir yaya yolu suya inerdi.

Göl çok derin ve hareketsizdi ama içinde balık yoktu. Dikkate değer durum 1804'ten beri daha önce tuzlu olan suyun taze olması ve aynı yıl içinde dağdaki birçok pınarda aynı ani değişimin meydana gelmesiydi.⁴⁷⁵

Daha iç kısımda, yaklaşık bir günlük (veya biraz daha fazla) bir yolculukla, yolun sol tarafında çevresi tam olarak 548 metre olan başka bir göl daha vardı. Dibi çamurluydu ve yüksek kayalıklardan çok sayıda kaynak gürültülü bir şekilde tuzlu su boşaltıyordu. Uzakta, açık bir günde kare şeklinde bir taş kalenin görülebileceği bir dağ vardı. Orada ne görüleceğini kimse bilmiyordu. Ancak bir gelenek, yerin Muhammed döneminden önce İskender (Büyük İskender) veya “Zulkarnain” olarak adlandırılan birçok ulusun fatihiyle inşa edildiğini söylüyordu. Ondan sonra Cemşid adında bir başka fatih bu kaleye anlatılmamış hazineler gömdü ve son olarak, Timerline bir zamanlar burayı işgal etmeye niyetliydi. Ancak bir nedenden dolayı caydırıldı. Bir-Sa-Kilmos, yani “gitti ve kayboldu” veya “gitti ve geri dönmedi”.

Dağlarda vahşi atlar, bufalolar, tilkiler (burada Karachanki denir) ve tavşanlar vardı. Vahşi atlar bazen kervanlara kadar oynar; ülkenin yerli atlarından daha küçüktüler.

Manguşlak kıyısında mercan kayalıkları vardı.⁴⁷⁶

Vadinin inişinde, daha önce bahsedilen iki dağ zincirinin meydana getirdiği bir açıyla 1800 yılında kendini oluşturan bir göl vardı. Bu gölün adı Oi-Bogur, çevresi yaklaşık 731 metre derinliğinde ve Hazar'da yakalanan aynı tür balıklarla doluydu. Bu nedenle Türkmenler, o denizle yeraltı kanallarıyla bağlantılı olduğuna inanırlardı. Ancak balıkların, Oi-Bogur Gölü ile bağlantılı olan Aral denizinden, Amu-Derya'nın bir kolu vasıtasıyla bahar taşkınları sırasında geldiği daha makul bir sonuca varılabilirdi. Avhilst aynı derenin o mevsimde başka bir kolu güneybatıya kaçmakta ve her yıl ulaştığı nokta ile Hazar arasındaki mesafeyi azaltmaktaydı.

---

⁴⁷⁵ Alman çevirmen, bu gölden daha önce hiç söz edilmediği için burada açıkça bazı eksikliklerde bulunmuştur. W.S.A.L.

⁴⁷⁶ Bu sözler çok rastgele bir şekilde ortaya konmuş gibi görünüyor. -W.S.A.L.

Oi-Bogur Gölü'nün aniden ortaya çıkmasıyla ilgili olarak, bir depremin etkilerinden bahsedilebilir. Sıradağların iç kısımlarında, ağır bir şey çarptığında zeminin boş bir ses çıkardığı birçok uçurum vardı. Çok derin ve karanlık bir tanesini ince üst kabuktan düşen bir kervanın oluşturduğu söylenir.

Mangışlak kıyısında, açık kraterden kükürtlü dumanın sürekli yükseldiği Abishtsha adında volkanik bir dağ vardı; siyah taşlar bulunuyordu.

Bu mahalledeki dağlar genellikle sisle kaplıydı; yağmur sağanakları sıktır ve güneş sık sık parlamasına rağmen bu parlamalar asla çok uzun sürmezdi.

Dağlardan Ürgenç'a giden yol düz bir zeminden geçmekteydi. Her iki tarafta da farklı türde ağaçlar yetişirdi ve Sak-Saul adı verilen bir tür çok fazlaydı.

Bu ağaç yaklaşık 5,4 metre yüksekliğindeydi, çok yapraklıydı, uzun dalları vardı ve o kadar sertti ki onu baltayla devirmek zordu. Ahşabı kırılıyordu ve suda batardı. Bu ormanlık bölgede farklı türlerde vahşi hayvanlar, hatta aslanlar bile vardı. Buhara'dan gelen kervanlar, Türkmenlerin saldırısına uğramamak için bir süre bu yolu terk etmişlerdi.

Şimdi ya Orenburg'a ya da Sarotshikovski Gümrük Evi'ne giden yolu kullanıyorlardı.

Karavanların Oi-Bogur Gölü'nden Ürgenç'e gitmesi beş gün sürüyordu. Ürgenç Hive'ye 58 mil uzaklıktaydı.

Buhara'ya giden kervanlar sadece o ülkedeki ilk kasaba olan El-jik'e kadar giderlerdi. Hafif mallar kara yoluyla üç gün içinde iç kısımlara gönderilirken, ağır mallar kötü inşa edilmiş sallarla Amu-Derya'ya sevk edilir ve insanlar tarafından çekilirdi. Çünkü orada ne kürek ne de yelken kullanımı bilinmiyordu.

SONUÇ

Harezmi olarak isimlendirilen ve Amu-Derya'ya yakınlığı nedeniyle bereketli topraklara sahip olan Hive Hanlığı, coğrafi konumu nedeniyle farklı kültürlerin geçiş noktasında bulunmaktadır. Kültürel etkileşimin yoğun olduğu bu bölge, yerleşim yeri olmasının yanı sıra ticaret merkezi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hive Hanlığı, sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle Rusya ve İngiltere için önem arz etmiştir. Altın Orda Devleti'nin egemenliği altında yaklaşık üç asır yaşamış olan Ruslar, siyasi ve askeri mücadeleleri sonucunda zamanla bölgedeki güçlerini arttırmışlardır. Altın Orda Devletinin siyasi gücünü kaybederek yıkılış sürecine girmesi, bölgede yayılmacı bir siyaset izleyen Rusya Devleti'nin geleceği için oldukça önemlidir. Siyasi gücünü arttıran Rusya, XVII. Yüzyıldan itibaren Türkistan bölgesine gözünü dikmiş ve bölgeyi hakimiyet altına almak için askeri faaliyetlere girişmiştir. I. Petro döneminde büyük bir imparatorluk seviyesine ulaşan Rusya, Orta Asya'ya olan ilgisini daha da arttırmıştır. Bölgedeki askeri keşif hareketlerine yoğunlaşarak bölge hakkında bilgi toplamaya çalışan Rusya'nın bu faaliyetleri 1717 yılında daha kapsamlı hal almıştır.

Prut Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti ile mücadeleye ara veren I. Petro; Kafkaslar, Hazar çevresi ve Türkistan meselesine odaklanmıştır. Rusya'nın Türkistan'a yönelmesinin ardında yatan en önemli sebep, Petro ile güç kazanan çarlığın merkezi politikasının değişimidir. Petro'nun Türkistan ile ilk temasının Hive Hanlığı'na yönelik olduğu görülmektedir. 1700 yılında Hive Hanı Eşik Ağa Niyaz koruma talebi ile bir elçisini Rusya'ya göndermiş ve bu isteği yerine getirilmiştir. Petro, kendisine gelen bu teklifle Türkistan ile ilgilenmeye başlamıştır. İlerleyen süreçte bölgenin Rus kolonisi haline getirilmesi amacı ile Yukarı İrtiş ve doğudaki toprakların ele geçirilmesi planlanmıştır. Petro; Rusya'yı ekonomik açıdan kalkındırmak adına bu bölgenin ele geçirilmesinin ne derece önemli olduğunun daima farkında olmuştur.

Hive'ye yapılacak seferin siyasî, ekonomik, askerî, hatta ilmi olmak üzere çok farklı sebepleri bulunmaktadır. Bu sefer, temelde altın yatağının bulunması için yapılsa da bu gerçekleşmese bile Hindistan'a ulaşan bir ticaret yolunun bulunması gibi ikincil bir ticari amaç taşımaktadır. 1717 yılında Bekoviç Çerkaskiy ve emrindeki kuvvetler tarafından gerçekleştirilen bu sefer, Bekoviç ve kuvvetlerinin ölümüyle sonuçlanması üzerine Rusya'nın Hive Hanlığı'nı işgal etme konusundaki isteğini daha da arttırmıştır.

Bu seferin en önemli sonucunun bölgenin kısmen de olsa keşfedilmesi ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarının haritalandırılması olduğu söylenebilir.

Rus ve İngiliz tüccarların arasındaki rekabetin artması ile XIX. yüzyılın başlarında yayılcı politikasının dozunu arttıran Rusya, bölge hakkında planlar yapmaya devam etmiştir. Çar I. Nikolay, askeri ve siyasi faaliyetleri arttırmıştır. 1834 yılında Özbek hanlıklarına giden yol üzerinde Aleksandrovskoye (Mangışlak) şehri kurulmuştur. 1839 yılına gelindiğinde, Hive Hanlığı'nın genişleme siyaseti, İngiltere'nin bölgedeki varlığı, Rus esirlerin durumu ve Rus tüccarlarından alınan yüksek vergiler gibi nedenler ile General Perovski komutasında bir sefer daha gerçekleşmiştir. General Perovski'nin komutasındaki askerler zorlayıcı mevsim şartları nedeniyle yolculuğu tamamlayamamışlardır. Pek çok asker ve yük hayvanı yolculuk sırasında ölmüştür. İklim şartları nedeniyle Hive'ye varılamayacağını anlaşılması ve Orenburg'a dönme kararının alınması ile bu sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

1873 yılına gelindiğinde Rus kervanlarının yoğun bir şekilde yağmalandığı ve Rusya'nın ticaretinin sekteye uğradığı görülmektedir. Temelde ekonomik sorunlar nedeniyle 1873 yılında Hive üzerine bir sefer daha gerçekleştirilmiştir. 1873 seferi patlak verdiğinde Hive Hanı'nın Rusya ile barış sağlamaya çalışması Hive Hanlığı'nın bu saldırıda fiili olarak yer almadığını göstermektedir. Rusya ile barış sağlamaya çalışan Hive Hanlığı, bunu topraklarında yaşayan göçebeler üzerinden yapmaya çalışmıştır. Hive Hanlığı, göçebeler üzerinde hakimiyet kurulamaması sebebi ile bu göçebelerin Rusya kervanlarına saldırdığını ve Slavları köleleştirdiklerini savunmuştur. Doğru olsa da bu durum Rusya'ya Hive üzerine bir sefer düzenlemek adına aradığı fırsatı sağlamıştır.

Rus hükümeti tarafından Türkistan Hanlıklarını ele geçirmesi için görevlendirilen General Kaufmanın, Buhara ve Hokand Hanlıklarının ardından 1873 yılında Hive Hanlığı'nın da varlığına son vermiştir. 12 Ağustos 1873 tarihinde Hive Hanlığı ağır yükümlülükler içeren on sekiz maddelik bir antlaşma imzalamıştır. Hive Hanı Muhammed Rahim ile Rusya arasındaki bu antlaşmaya göre, savaşın sorumlusu Hiveliler olarak beyan edilmiş, 2.200.000 ruble tazminat istenmiş, Hive Hanı Muhammed Rahim'in Rusların vassalı olarak kalmasına karar verilmiş, Rusların istediği yerde askeri garnizon tesis edebileceği belirtilmiş, Hive Rus Mahkemesinin

kurulmasına karar verilmiş, Rus tüccarların emniyetinden Hivelilerin sorumlu olması şartıyla serbestçe Hive’de satış yapabileceklerine karar verilmiş, depolar tesis edebilmesi ve vergi vermeyeceği konusunda anlaşılmıştır. En önemlisi de bu antlaşmaya göre Çarlık Rusya’nın Türkistan’ın hâkimi olduğu kabul edilmiştir. İşgalin ardından Hive Hanlığının ilgasına kadar yönetime, II. Muhammed Rahim Bahadır Han (1864-1910), İsfendiyar Töre Han (1910-1918) ve Abdullah Han (1918-1920) olmak üzere toplam üç han geçmiştir. 26 Nisan 1920 tarihinde Harezmi Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Harezmi Halk Cumhuriyeti, 17 Ekim 1923’te alınan bir kararla Harezmi Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ismini almıştır.

Ruslar Türkistan’ı işgal altına almaları ardından bu bölgeyi elinde tutabilmek için idarî yapıda bazı değişiklikler gerçekleştirmişlerdir. Bu dönemde Rusların Amu-Derya toprakları üzerinde Amu-Derya Sancağı isimli bir idari birim kurduğu bilinmektedir. 1874 yılında Amu-Derya Şubesi olarak adlandırılan bu birim hanlık üzerinde tam tasarruf hakkına sahiptir ve Hanlık içişleriyle alakalı alınan kararlar Amu-Derya Şubesi Askeri Valisi’ne onaylatılmak zorundadır. Gerçekleştirdikleri faaliyetlerde “Böl-parçala-yönet” politikasına bağlı kalan Ruslar, Türkmenlerin birbirleri ile bağlarını kesmiş, Türk halkının iskân ettiği bölgedeki idarî kadrolara Rus çıkarlarını gözetecek kişileri yerleştirmiştir. Ayrıca pek çok göçmen Rus, Türkmen arazilerine yerleştirilmiştir. Bu dönemde Türkmenlerin geçim kaynakları ellerinden alınmış, ağır vergilerden sorumlu tutulmuş, baskı ve asimilasyon politikasına maruz kalmışlardır. Böylece Rusya yapay bir toplum oluşturmaya çalışarak Türkistan’da kurmuş olduğu hâkimiyeti git gide arttırmışlardır. Orta Asya Türk boylarının Rusya’nın yayılma politikası karşısında direnememesinin birçok sebebi bulunmaktadır. Türk hanlıklarının kendi aralarındaki iç çekişmeleri bunların başında gelmektedir. Orta Asya’nın içinde bulunduğu bu ortam siyasi birliği büyük ölçüde etkilemiştir.

Rusya’nın Hive hanlığı üzerine gerçekleştirdiği ilk iki sefer incelendiğinde bu seferlerin başarısızlıkla sonuçlanmasının arkasında yatan sebebin hanlık hakkında kapsamlı bilgi edinilmemesinden kaynaklandığı görülmektedir. I. Petro’dan itibaren Türkistan’ı işgal etme projesi için Türkistan bölgesi hakkında fikir sahibi olunması gerektiği anlaşılacak istihbarat faaliyetlerini ön plana çıkarıldığı bilinmektedir. Bu yüzden Ruslar XVIII-XIX. yüzyıllarda Hanlığı Hanlığına birtakım temsilciler yollayarak Hanlık hakkında bilgi sahibi olunmaya çalışılmıştır. 1816 yılında Admiral Mordvinov tarafından

hazırlanan proje doğrultusunda Türkistan'ı işgal planlarını gerçekleştirebilmek adına Hive Hanlığı ve Türkmen boylarına bir elçi gönderilmesi planlanmıştır. Uzun yıllar boyunca Rus hükümetine hizmet etmiş olan Nikolay Nikolayeviç Muravyev, bu proje için seçilmiştir.

Yolculuk sürecini, Hive hakkındaki gözlemlerini ve Han ile olan görüşmesini içeren Puteşestviye v Turkmenyu i Hivu 1819-20 isimli eseri Rus hükümetinin Hive'yi işgal sürecinde kendi menfaati adına kullanabileceği yararlı bir çalışmadır. Muhammed Rahim Han dönemini ele alan birincil kaynak niteliğindedir. Orenburg'dan Hive'ye giden güzergâh üzerinde izlenecek yolu ele alan Muravyev, yolculuğu sürecinde karşılaştığı toplulukları, bunların karakterlerini ve yabancılara nasıl davrandıklarını da aktarmaktadır. Eser, bölge ile alakalı geniş kapsamlı bir araştırma ortaya koymaktadır. XIX.yüzyıl'da Hive'nin coğrafya ve topografyası, siyasi durumu ve yönetimi, sosyal ve kültürel hayatı, dünya görüşü ve yaşam tarzı, örf ve adetleri gibi özellikleri ele alarak Hive'yi ve Hivelileri her yönü ile incelemiştir. Kendi gözlemlerinin yanı sıra seyahati boyunca karşılaştığı insanlardan dinlediği bazı önemli olayları da aktarmıştır.

N. N. Muravyev gerek eğitimi gerek ise karakteri nedeniyle analiz ve gözlemlerine güven duyabilecek bir isim olmasına ve raporunda Hive'nin askeri durumu, halkın savaştı karakteri ve Hanlığın işgal edilme olasılığı ile alakalı önemli tespitlerde bulunmasına rağmen onun raporundan sonra gerçekleştirilen 1839 seferinden anlaşılacağı üzere Muravyev'in raporundan yeteri kadar yararlanılmamıştır. Özellikle seferin hava şartları nedeniyle gerçekleşmediği ve Muravyev'in Hanlığın zorlayıcı kış şartlarından raporunda sıklıkla bahsettiği düşünülecek olursa, bu açıdan Muravyev'in eserinden yararlanılmadığı açıkça söylenilebilir. Bölgedenin ulaşım şartları ve kış mevsiminin bu şartları daha zor hale getirmesi göz önünde bulundurulduğunda, bir kervan ile hareket eden Muravyev'e kıyasla bir ordunun çok daha fazla zorlanacağı ve yolculuk sürecinin, kış ayında yapılan bir seferin önünde büyük bir engel olduğu Muravyev'in raporundan açıkça anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, Ali. “Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihî ve İstatistikî Malumat”. *Sosyal Bilimler Dergisi* (2009) 1-21.
- Allen, W. E. D. - Muratoff, Paul. *1828-1921 Türk - Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi / Kafkas Harekatı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966.
- Alpargu, Mehmet. “Türkistan Hanlıkları”. *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*, Sakarya (2019) 1-71.
- Altundağ, Şinasi. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Ananyev, S. V. “Muravyov”. *Bolşaya Rossiyskaya Ensiklopediya*. 453-454.
- Aydın, Mustafa. “Mısır Meselesinde İlk Rus Hamlesi: Muravyev ve Raporu”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 12, (2005), 51-76.
- Aydın, Mustafa. “Rus Filosu İstanbul’da (20 Şubat-10 Temmuz 1833)”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, (2008), 323-344.
- Bacon, Elizabeth E. *Esir Orta Asya*. New York: 1965.
- Baddeley, John F. *The Russian Conquest of the Caucasus*. London: Longmans, 1908.
- Bartold, Vasiliy Vladimiroviç. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Bartold, Vasiliy Vladimiroviç. *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, çev. Seyfettin Erşahin ve Tungysh Ablov. Ankara: Akçağ Yayınları, 2020.
- Becker, Seymour. *Russia’s Protectorates in Central Asia Bukhara and Khiva, 1865-1924*. Routledge, 2004.
- Beydilli, Kemal. “Hünkâr İskeleyi Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim Tarihi 03.04.2023).
- Bilbasov, V. A. Arhiv Grafov Mordvinovih, 5/1081, 148-155.
- Blockqueville, Henri De Couliboeuf De. *Türkmenler Arasında*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986.
- Bregel, Yuri. *An Historical Atlas of Central Asia*, Boston: 2003.
- Budak, Mustafa. *1853-1856 Kırım Savaşı’nda Kafkas Cephesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.

- Budulgan, Seyit Ali. *Rusya'nın Hive Hanlığı'nı İşgali*. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. 1. Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Çelik, Muhammed Bilal. "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (2007), 175-187.
- Çelik, Muhammed Bilal. *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Çelik, Muhammed Bilal. *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Dmytryshyn, Basil. "Admiral Nikolai S. Mordvinov", *Russia's Forgotten Liberal*, 30/1 (Jan. 1971), 54-63.
- Ebülgazi Bahadır Han. *Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı)*. çev. Arif Acaloğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi I-II*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Findley, Carter Vaughn. *Dünya Tarihinde Türkler*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2006.
- Gencer, Fatih. "Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Yansımaları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/58 (2015), 629-650.
- Gündoğdu, Abdullah. *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibanileri Devri: 1512-1740)*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Gürel, Tevfik. *1853-55 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*. İstanbul: Askeri Matbaa, 1935.
- Hasanov, Nariman. *Bir Rus Oryantalistin Gözünden Hive Hanlığı Muhammed Rahim Han Dönemi*, Ankara: Hitapevi Yayınları, 2022.
- Hasanov, Nariman. *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hatunoğlu, Nurettin. "Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler", *BELLETTEN* 79/285, (2015).
- Hayit, Baymirza. *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

- İlyin, P. V. “Drugiye Dekabrist: Deyateli Taynykh Obshchestv 1810–1820-Kh Gg., İzbezhavshiye Sudebnogo Prigovora, Karak İlebadov”, *Historical Journal* 3 (2017).
- Karaca, Mustafa, vd. “Büyük Vatanseverlik Savaşı’nda Savaş Suçu Bağlamında Sovyetler Birliği Propagandasında Nazi Almanya’sının Durumu”, *International Crimes and History* 22 (2021), 75-106.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1955.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Kars Tarihi*. 1.Cilt. İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- Koç, Dinçer. “Hive Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, 572-631.
- Koç, Dinçer. “Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı’na Gelen Rus Asker ve Elçileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 215 (Nisan 2015), 61-90.
- Kovalevskiy, N.F. *Istoriq Gosudarstva Rossiyskogo. ZHizneopisaniq Znamenitjx Voennjx Deqteley XVIII - Nachala XX veka*. 1997.
- MacGahan, Januarius Aloysius. *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*. çev. Kolağası Ahmed. Haz. İsmail Aka ve Mehmet Ersan, İzmir: Akademi Kitabevi, 1995.
- MacGahan, Januarius Aloysius. *Oasis of Khiva*. New York: Journal of the American Geographical Society of New York, 1874, 116-137.
- Mantayev, Turatbek. *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov’un Eserleri*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Mouraviev, N. N. *Voyage en Turcomanie Et a Khiva Fait En 1819 Et 1820*. Paris: Chez Louis Tenre, 1823.
- Murav’ev, N. N. *Des kaiserlichen russischen gesandten Nicolaus von Murawiew Reise durch Turkomanien nach Chiwa in den jahren 1819 und 1820*. Berlin: G. Reimer, 1824.
- Muraviev, N. N. *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*. Calcutta: Foreign Department Press, 1871.
- Muraviev, N. N. *Putoşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah*. Moskva: Tipografiya Avgusta Semyon’a, 1822.
- Muravyev, N. N. *Muraviev’s Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20*. Calcutta: Foreign Department Press, 1871.
- Muravyev, N. N. *Russkie Na Bosfore v 1833 Godu*. Moskva: 1869.
- Muravyev, N. N. *Turtsiya i Yegipet 1832 i 1833 gg*. 1. Cilt. Book on Demand Ltd, 2015.

- Muravyev, N. N. *Voyna Za Kavkazom v 1855 g.* St. Petersburg: Tipografiya Tovarişestva “Obşestvennaya Polza”, 1877.
- Nalivkin, Vladimir Petroviç. “İz Kazaçyivo i Nekazaçyivo Proşlogo”, 310-328.
- Orlov A.S. vd. *Istoricheskiy Slovar.* 2-e izd. Moscova: 2012.
- Özkan, Murat. “İklimle Savaş; Perovskiy’in Hive Seferi (1839-1840)”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde – Prof. Dr. Mehmet Alpargu’ya Armağan*, 1.Cilt, Ed. Zeynep İskefiyeli ve Muhammed Bilal Çelik, Ankara: Nobel Yayıncılık, (2020).
- Özkan, Murat. “Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’in 1717 Hive Seferi”. *Marmara Türkiyat Araştırma Dergisi*, 5/1 (2018), 93-111.
- Özkan, Murat. “Petro’nun Altın Düşleri: İvan Dmitrieviç Buhgolts’un Yarkend Keşif Seferi (1714-1716)”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 17/32, (2020), 187-202.
- Özkan, Murat. *Hive Hanlığı (1511-1920)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Özkan, Murat. *Türkistan’ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Özkan, Murat. *Türkistan’ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev’in Gözünden Buhara*. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Öztürk, Tolga. *Karşılaştırmalı Harp Tarihi: Napolyon Karşısında Rus Savunması ve İstiklal Savaşı’nda Türk Direnişi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Pierce, Richard A. *Russian Central Asia 1867-1917 A Study In Colonial Rule*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1960.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Julie ya da Yeni Heloise*. çev. A. Kadir Paksoy. İstanbul: Doruk Yayınları, 2021.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Toplum sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol. İstanbul: İş Bankası Yayınları-Hasan Ali Yücel Klasikleri, 2006.
- Roux, Jean Paul. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. çev. Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2014.
- Russkaya Starina, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1870, c.2.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1878, c.1
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1885, c.9.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1886, c.12.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1886, c.4.

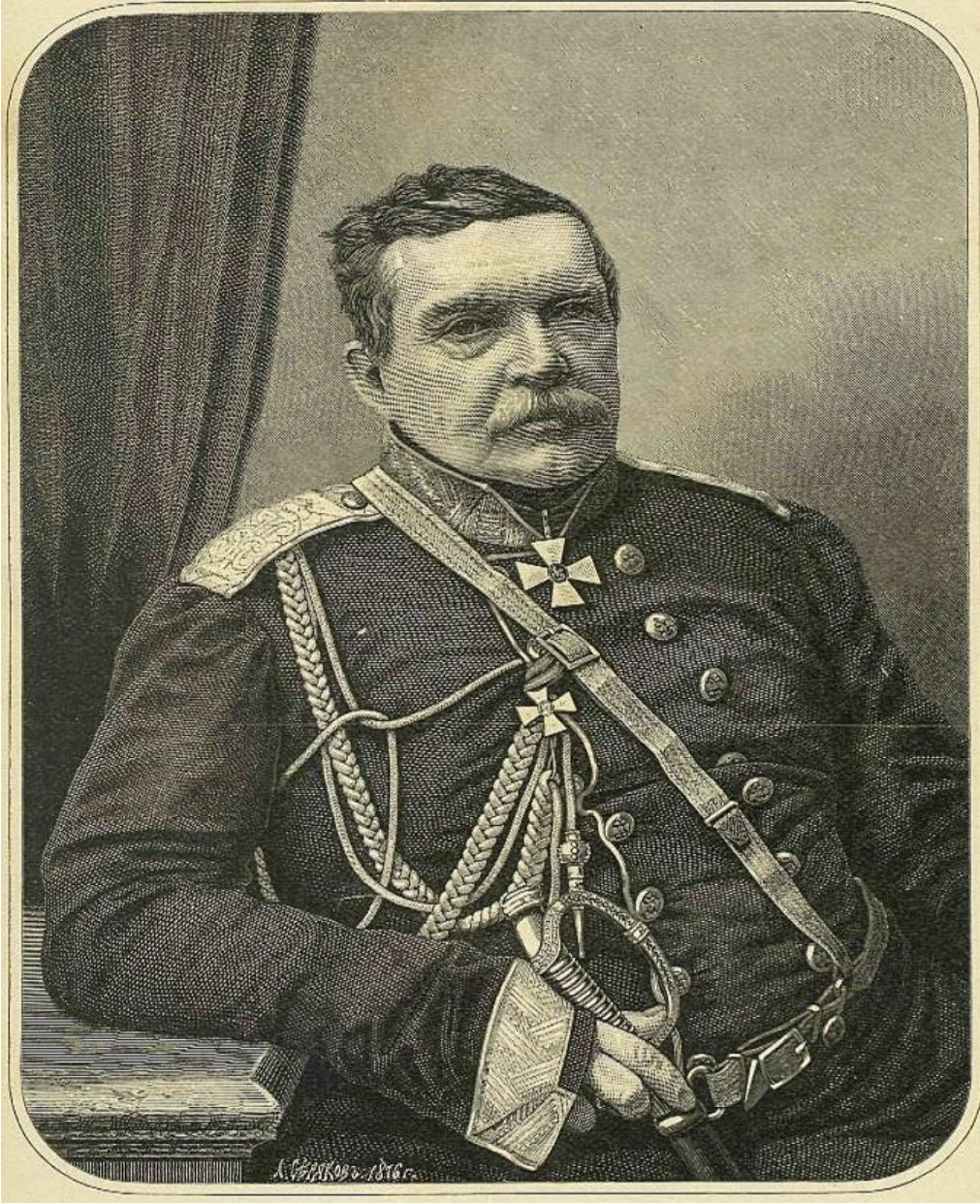
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1886, c.5.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1889, c.9.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1885, c.9.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1893, c.11.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1893, c.12.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1894, c.1.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1894, c.10.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1894, c.5
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1894, c.7.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1895, c.1.
- Russkiy Arhiv, *V Universitetskoy Tipografi M. Katkov*, Moskva, 1895, c.4
- Sabol, Steven. *Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti*. çev. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Sandwith, Humprey. *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months of Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army Together With A Narrative of Travel and Adventures in Armenia and Lazistan with Remarks on the Present State of Turkey*. London: 1856.
- Saray, Mehmet. "Hive Hanlığı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim Tarihi 03.05.2023).
- Saray, Mehmet. *The Turkmens in the Age Imperialism A Study of the Turkmen People and Their Incorporation in to the Russian Empire*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989.
- Saygılı, Hasip. "Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1818-1878)". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/1 (2021), 272-296.
- Somuncuoğlu, Bekir Tümen. *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo- Politik Açından Eğitime Yaklaşımı*. Ankara Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Spasski, Grigori İvanoviç. "Buhara ve Hive'nin Kısa Tasviri (Kratkoe Opisanie Buharii i Hivi)". çev. Zafer Sever, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches*, 4/2 (2019), 226-237.
- Suavî, Ali. *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*. İstanbul: 1977.

- Süer, Hikmet. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*. Ankara: Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986.
- Şişov, Aleksei V. *Polkovodtsiy Kavkazskih Voyin*. Moskova: ZAO Yayınevi, 2001.
- Tanrıverdi, Mustafa. “Mehmet Ali Paşa İsyanı’nda General Muravyov’un Faaliyetleri (1832-1833)”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 36, (2022), 273-300.
- Terebov, O. V. “Muravyov Karskiy”, *BRE* 21 (2012), 459.
- Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi Cilt: I Batı ve Kuzey Türkistan*. İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevi, 1942.
- Topal, Kadriye. *19. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan Siyaseti*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Türkoğlu, İsmail. “Şeybânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim Tarihi 02.05.2023).
- Uludağ, Süleyman. “Mürîdizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim Tarihi 03.05.2023).
- Ünal, Fatih. “Ruslar Tarafından 1833’de Beykoz/Selvi Burnu’na Dikilen Kaya Anıtı “Moskof Taşı” (Камень Московитов)”. *Türkiyat Mecmuası* 23 (2013), 187-206.
- Vambery, Arminius. *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. İstanbul: Ses Yayınları, 1993.
- Vernadsky, George. *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak ve Egemen Ç. Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.
- Vurgun, Seda Yılmaz. “XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic* 8/7, (2013).
- Williams, Willam Fenwick. *The Siege of Kars 1855, Defence and Caputulation by Genaral Williams*, London: Uncoverad Edutions, 2000.
- Yagodin, V. N. - Betts, A. V. G. *Ancient Khorezm*. UNESCO, 2006.
- Ziyayev, Hamid. *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Zonn, Igor S. Kostianoy. Vd. “Aleksander Bakovich Cherkassky”, *The Caspian Sea Encyclopedia*, Berlin: Springer 2010.

EK

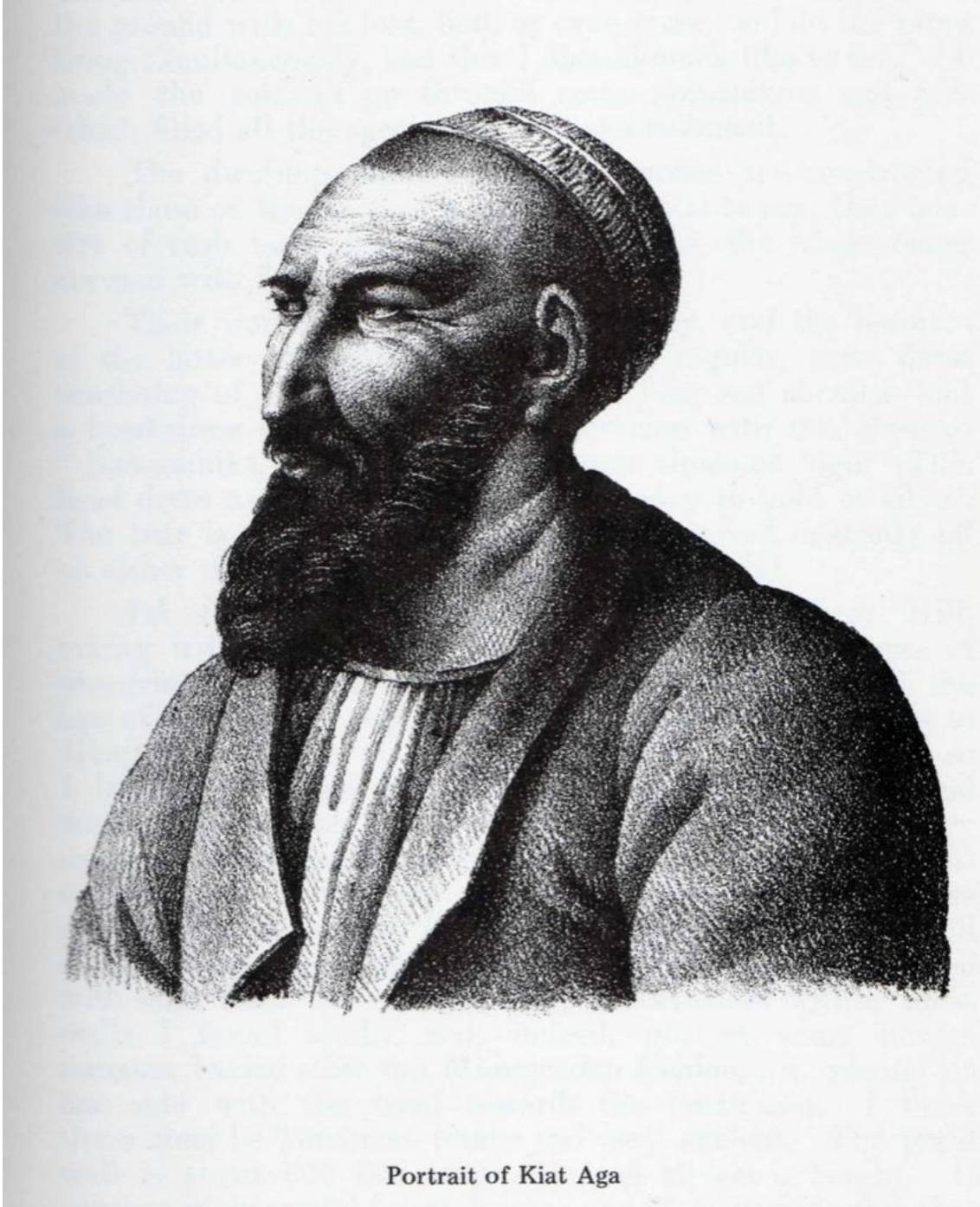
Nikolay Nikolayeviç Muravyev ve Raporunda Geçen Kişiler

Ek 1: Nikolay Nikolayeviç Muravyev-Karsky

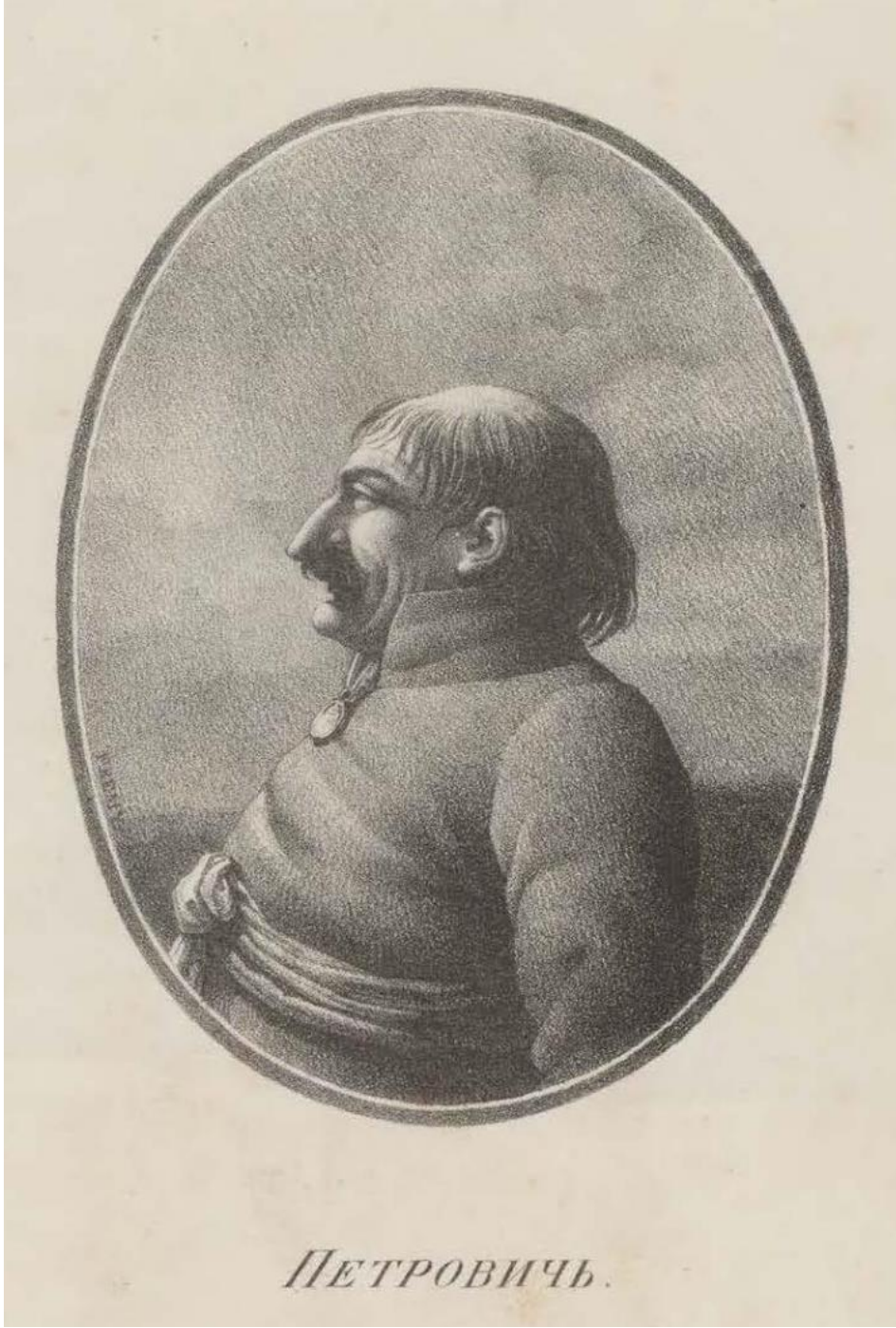
Kaynak: <http://deduhova.ru/statesman/nikolaj-nikolaevich-muravev-karskij/> (Erişim Tarihi 03/01/2023)

Ek 2: Kiyat Ağa

Kaynak: <https://www.turkmenstudy.com/نورکمن-مهم-های-شخصیت/>
(Erişim Tarihi 05/04/2023)

Ek 3: Tercüman İvan Muratov Petrov

Kaynak: Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı - Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 177.

Ek 4: At Çapar Alla Verdi

Kaynak: Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 183.

Ek 5: Yüzbaşı İş Nazar

Kaynak: Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı - Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 184.

Ek 6: Hekim Ali Bey

Kaynak: Hasanov, General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-, 182.

Nikolay Nikolayeviç Muravyev'in Bölgeye Dair Çizimleri

Ek 7: N. N. Muravyev'in Hazar Denizi Sahilindeki İlk Gecesi

Kaynak: Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 185.

Ek 8: Hive Şehrinin Girişi

Kaynak: Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 186.

Ek 9: Türkmen Kadın ve Çocuğu

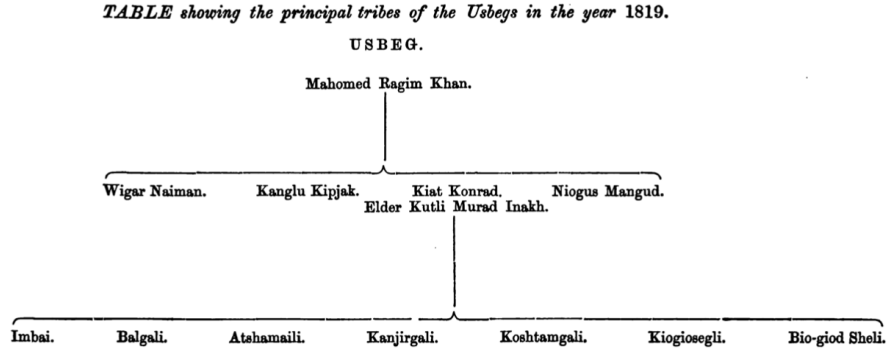
Kaynak: Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı - Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 185.

Ek 10: N. N. Muravyev'in Muhammed Rahim Han'ın Huzuruna Kabulü

Kaynak: Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı - Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 187.

Ek 11: Muravyev Tarafından Hazırlanmış Olan 1819 Yılı Başlıca Özbek Kabileleri Tablosu

Kaynak: Muravyev, Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country, 1819-20.

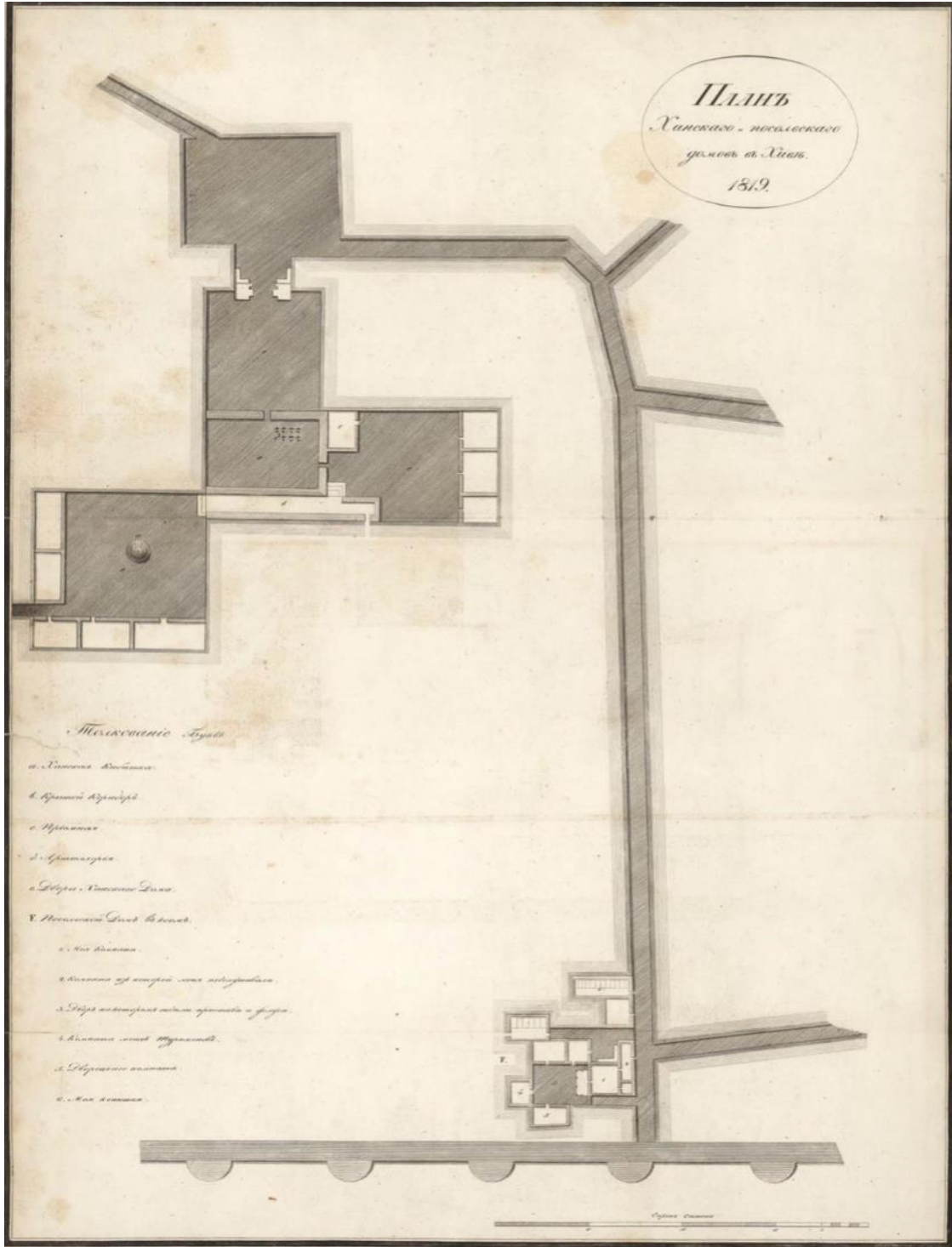
Haritalar

Ek 12: Muravyev'un Oluşturduğu Türkistan Haritası (1819)

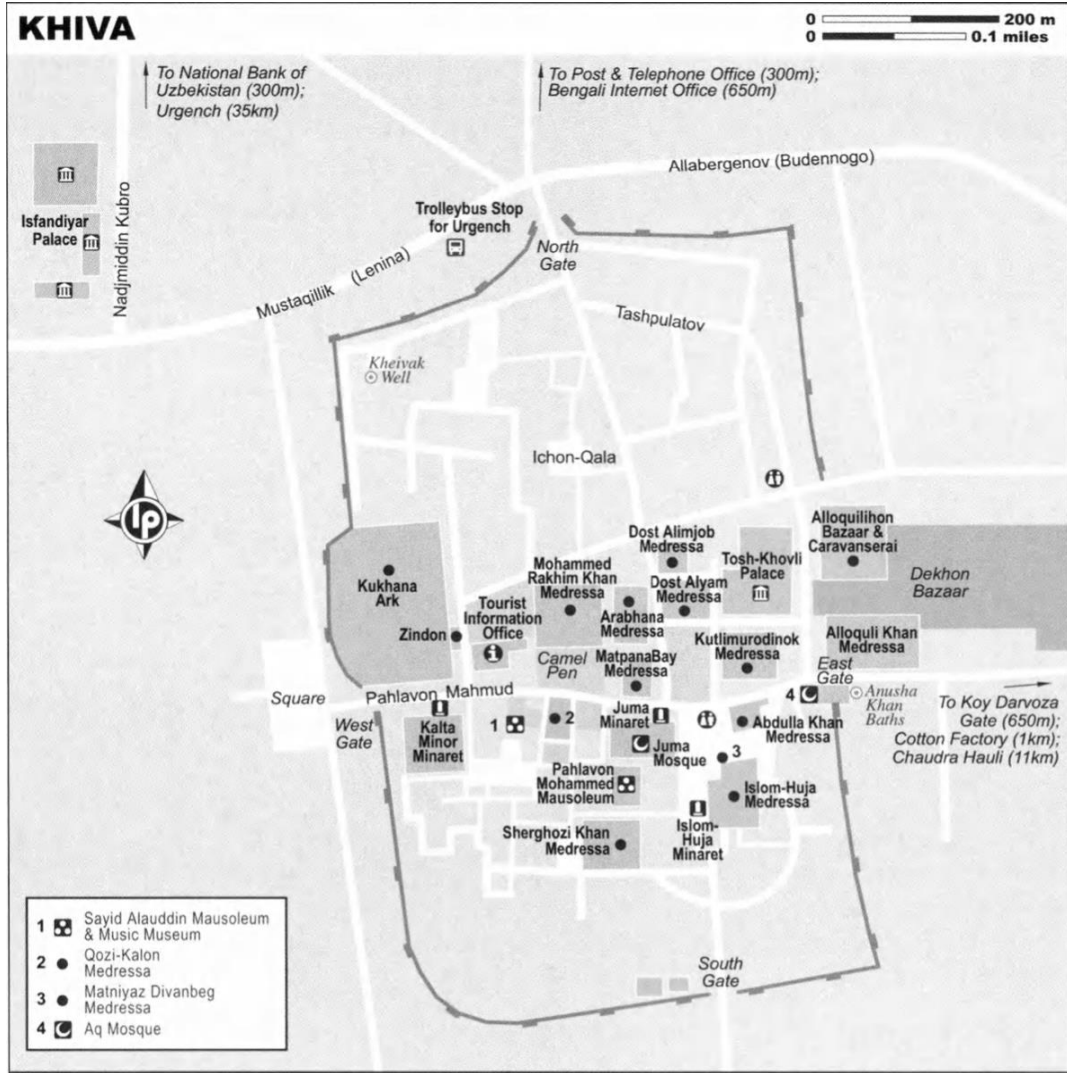
Каянак: Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı - Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 192.

Ek 13: Muhammed Rahim Han'ın Kalesinin Planı

Кайнак: Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı - Muhammed Rahim Han Dönemi-*, 189.

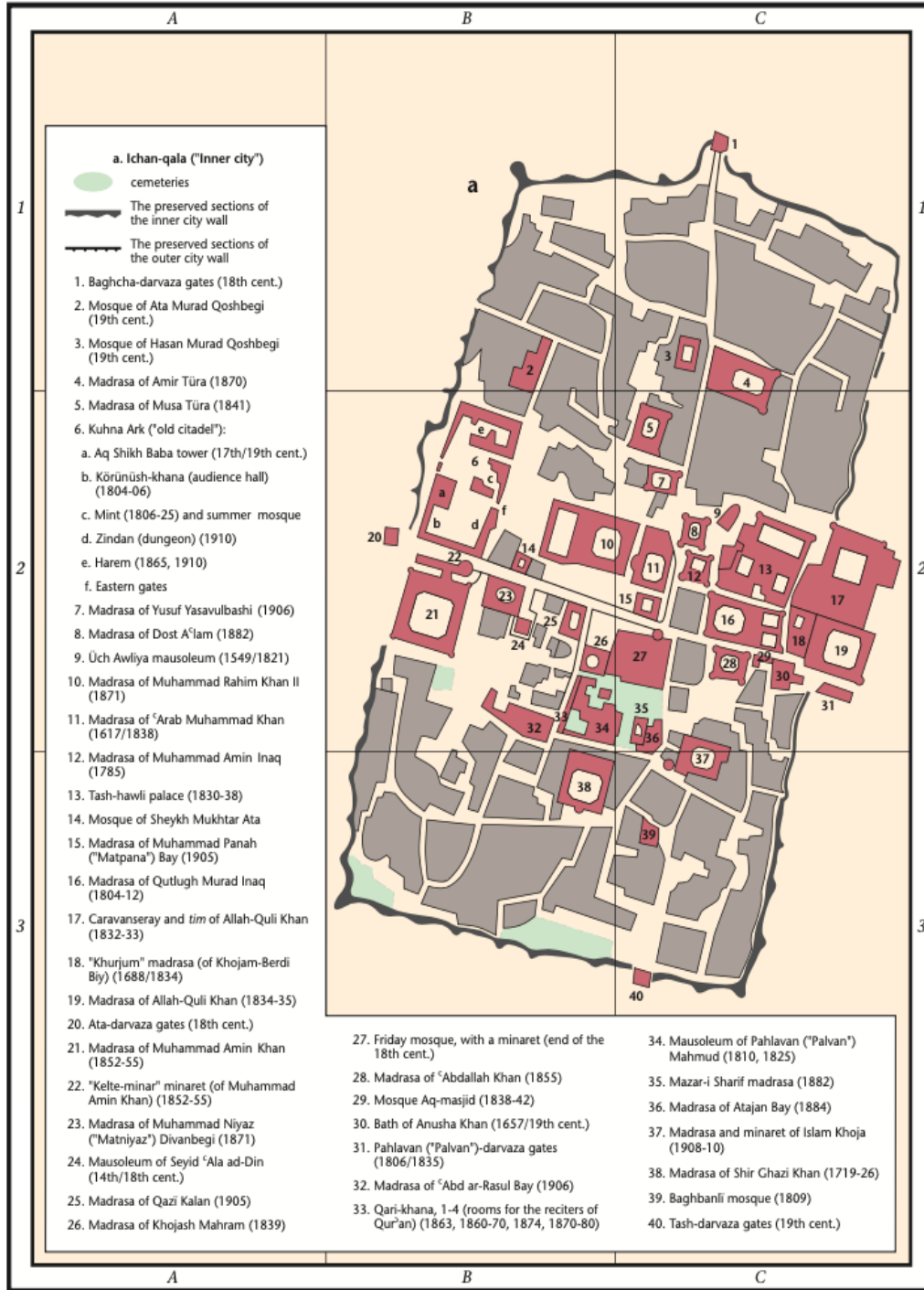
Ek 14: Hive Şhrinin V. N. Yagodin ve A. V. G. Betts Tarafından Oluşturulan Haritası

Kaynak: V. N. Yagodin ve A. V. G. Betts, *Ancient Khorezm*, UNESCO, 2006, 10.

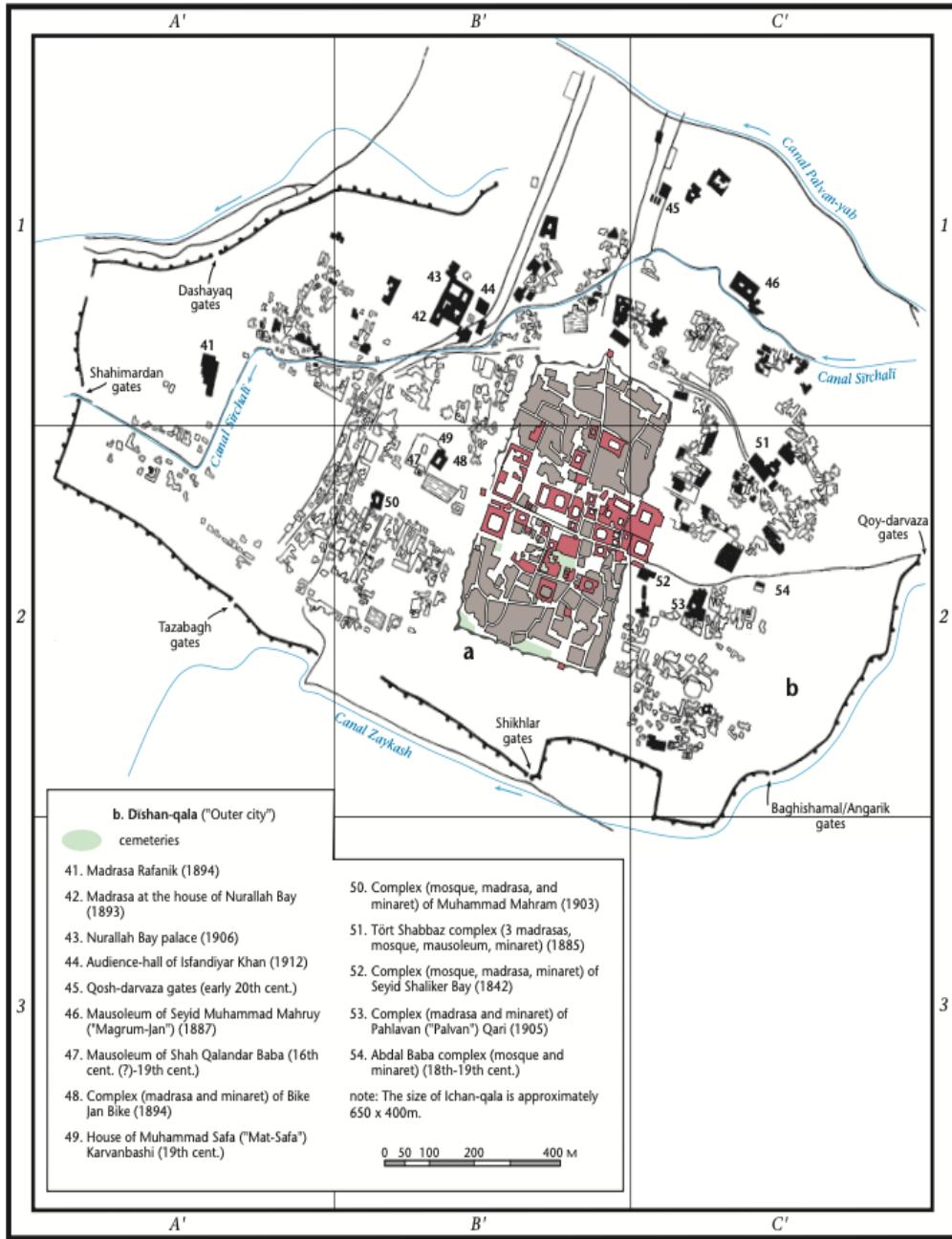

Ek 15: Yuri Bregel Tarafından Oluşturulan XIX. yüzyıl Hive Şehri Haritası

Kaynak: Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, 85.

Ek 16: Yuri Bregel Tarafından Oluşturulan XIX. yüzyıl Hive Şehri Haritası

Kaynak: Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, 85.

Ek 17: Yuri Bregel'in XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı: Batı Türkistan'ın Rus İşgalinin Haritası

Kaynak: Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, 65.

Moskof Taşına Ait GörSELLER

Ek 18: Selvi Burnu'nda Moskof Taşı ve Muravyev'in Askeri

Karargâhı

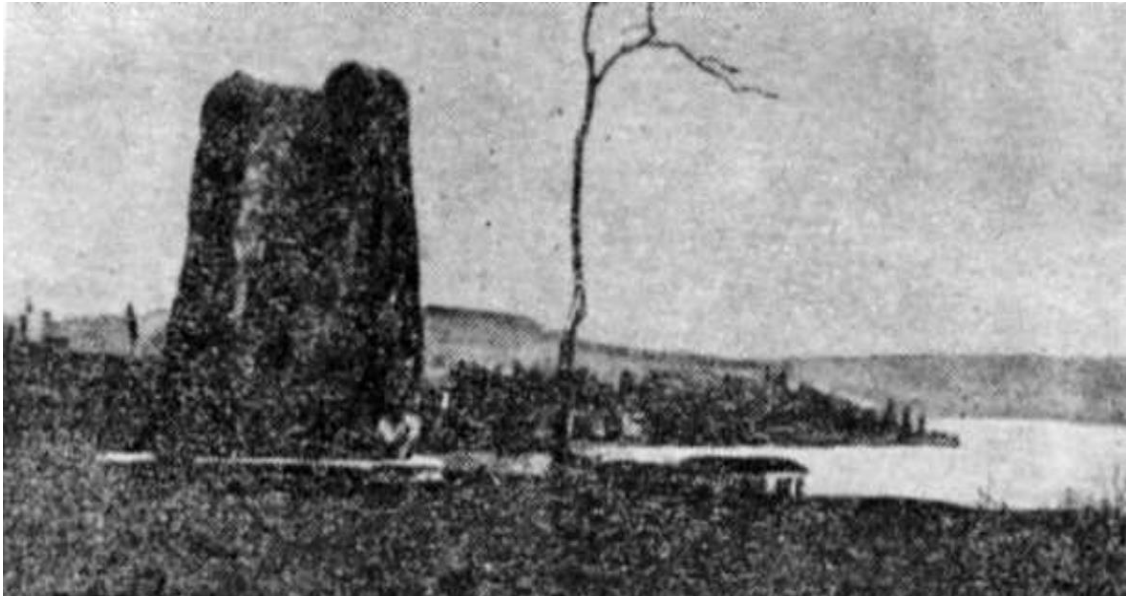
Лито Баумана Москва

Печ. Орловъ.

*Памятникъ воздвигнутый на Азіатскомъ берегу Босфора,
въ ознаменованіе пребыванія на селѣ Ревійскихъ войскъ.*

Kaynak: Ünal, “Ruslar Tarafından 1833’de Beykoz/Selvi Burnu’na Dikilen Kaya Anıtı “Moskof Taşı” (Камень Московитов)”, 204.

Ek 19: Moskof Taşı

Kaynak: Ünal, “Ruslar Tarafından 1833’de Beykoz/Selvi Burnu’na Dikilen Kaya Anıtı “Moskof Taşı” (Камень Московитов)”, 206.

Nikolay Nikolayeviç Muravyev'in Mezarına Ait Görseller

Ek 20: Mazar Taşının Sağ Yüzü

Kaynak: <http://www.m-necropol.ru/muravyov-karski.html> (Erişim Tarihi 01/05/2023)

Ek 21: Mazar Taşının Sol Yüzü

Kaynak: <http://www.m-necropol.ru/muravyov-karski.html> (Erişim Tarihi 01/05/2023)

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Duygu ŞAHİN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	Fen Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Makale ve Bildiriler	
1. Atasoy, D., “XIX. Yüzyılda Hive: Nikolay Nikalayeviç Muraviev’in Gözünden Bir Şehir Portresi”, <i>Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi</i>, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar’a Armağan: 1292-1319.	